

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Az első világháború

PETERECZ ZOLTÁN

Theodore Rooseveltt

magyarországi látogatása

POLLMANN FERENC

Az első világháború kitörése és

az osztrák–magyar Albánia-projekt

KAISER FERENC

A Császári- és Királyi Haditengerészet

„csatahajói” az első világháborúban

TAMÁS ÁGNES

Vizuális percepciók a Nagy Háborúról

a hatalom szűrőin keresztül

MOLNÁR ESZTER EDINA

Csáth Géza tragédiája. Psziché és

történelem

29. évf.

2014

3. szám

Bemutatjuk Hartmut Kaelble történészt

Következő számunk tartalmából

KOVÁCS ÁKOS

Krízistől válságokig

BÁCSKAI VERA

A hitelszűke évei

KISS ZSUZSANNA

Gabonaválság a 19. század végén (társadalomtörténeti nézőpontok)

HÍDVÉGI MÁRIA

A Ganz–Jendrassik dízel-motorkocsik Argentínában

KULCSÁR BEÁTA

Válságjelenségek, válságtapasztalatok kolozsvári vállalkozók körében az 1920–1930-as évek fordulóján

HELTAI GYÖNGYI

Az „idegen nyelvű beszélőfilmek” szerepe a pesti magánszínházak válságában

KELLER MÁRKUS

A lakásválság diskurzusa Magyarország szovjetizálásának kezdeti szakaszában

GERMUSKA PÁL

Elvesztegetett fél évtized. Gazdasági válság és válságkezelés Magyarországon, 1973–1979

Bemutatjuk Horst Haselsteiner bécsi történészt

29. évfolyam

2014. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

BENCSIK PÉTER

A kiadvány

OKTATÁSI
ÉS KULTURÁLIS
MINISZTERIUM

OKM

Nemzeti Együttműködési Alap,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Szegedért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

PETERECZ ZOLTÁN

Theodore Roosevelt magyarországi látogatása. Adalék a magyar–amerikai kapcsolatokhoz 5

POLLMANN FERENC

Az első világháború kitörése és az osztrák–magyar Albánia-projekt ... 20

KAISER FERENC

A Császári és Királyi Haditengerészet „csatahajói” az első világháborúban 30

TAMÁS ÁGNES

Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül. A Borsszem Jankó, a Figaro és a Kladderadatsch rajzainak elemzése 59

MOLNÁR ESZTER EDINA

Csáth Géza tragédiája. Psziché és történelem 78

KABA ESZTER

„Őszre hazajönnek mind!” Hadifogolykérdés és a magyar társadalom a Pesti Hírlap hasábjain, 1920–1923 97

MATHEY ÉVA

Az amerikai kormányzati körök és a magyar revízió kérdése a két világháború között 109

Műhely

BÓDY ZSOMBOR

„Kisül ily módon, hogy Magyarországon mégsem nyárson sütik a szocialistákat” 127

Múltidéző

ALBERT THOMAS

Utazás Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek (Fordította: Bódy Zsombor) 152

Határainkon túl

„A társadalomtörténet ma kevésbé elméleti jellegű, mint az 1960-as években, de interdiszciplinárisabb”. Beszélgetés Hartmut Kaelblével (Az interjút készítette: Tomka Béla, fordította: Bencsik Péter) 171

Hartmut Kaelble válogatott publikációi 177

HARTMUT KAEUBLE

A nemzetközi történeti összehasonlítások változásai az 1970-es évek óta (Fordította: Tamás Ágnes) 185

Figyelő

Társadalomtörténeti filologizálás, avagy hogyan írjunk statisztikai elemzést a szkepticizmus korában?

(Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. L'Harmattan, Budapest, 2011*)

MAGOS GERGELY 199

A Monarchia születése és a magyar Sonderweg

(Claude Michaud: *Entre croisades et révolutions: princes, noblesses et nations au centre de l'Europe, XVIe-XVIIIe siècles. Scripta varia. Publications de la Sorbonne, Paris, 2010; Claude Michaud: Ferdinand de Habsbourg (1503–1564). Honoré Champion, Paris, 2013*)

KECSKEMÉTI KÁROLY 200

Indián birodalom a prérin

(Pekka Hämmäläinen: *The Comanche Empire. Yale University Press, New Haven, 2008*)

MOLNÁR DÁNIEL MÁRTON 208

Nemzet és történelem az iskolában 1848 előtt

(Lajtai L. László: *„Magyar nemzet vagyok.” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2013*)

VARGA BÁLINT 211

Számunk szerzői 214

PETERECZ ZOLTÁN

Theodore Roosevelt magyarországi látogatása

Adalék a magyar–amerikai kapcsolatokhoz

Szomorú tapasztalatból állíthatom, hogy a magyar diákok nagy részének csak nagyon halvány fogalma van Theodore Roosevelt személyéről.¹ Amikor amerikai történelemmel foglalkozó órákon felmerül a Roosevelt név, egyesek Franklin Delano Rooseveltre gondolnak (aki persze szintén elnök lett), Theodore ötödíci unokaöccse, de leginkább keverik a két nevet, és nem tudják időben elhelyezni alakjukat. Ez azért is érdekes, mert az Egyesült Államok huszadik századi történelmének két igen ismert és kiemelkedő személyiségéről van szó. Ráadásul Theodore Roosevelt volt az első olyan, korábban az elnöki posztot betöltött államférfi, aki Magyarországra látogatott. Azt mondhatjuk, hogy Theodore Roosevelt 1910-es magyarországi látogatása, ami egy európai körút részét alkotta, hosszú idő után újra felírta Magyarországot az amerikai politikai térképre. Kossuth 1851–1852-es amerikai körútja óta valószínűleg nem írtak az ottani lapok annyit Magyarországról, illetve Budapestről, mint az alatt a két-három nap alatt, míg Theodore Roosevelt hazánkban tartózkodott.

Az exelnök látogatása nem csak önmagában volt fontos esemény. Noha a magyarok hozzászokhattak, hogy szórványosan meg-megjelenik hazájukban egy-egy királyi fenség, az Egyesült Államokból érkező, ennyire prominens és világszerte népszerű személy még nem járt itt korábban. A látogatás ráadásul a heves magyar nacionalizmus fénykorára esett. A Kiegyezés utáni közel fél évszázad története részben arról szólt, hogy hazánk megteremtse a Monarchián belüli minél nagyobb függetlenséget a nemzeti haza legegységelműbb körvonalazódásával. Ennek jelentős eszköze volt az országon belüli más nemzetiségek finom vagy durvább elnyomása, állami nyomásgyakorlással, a magyarosítás felé való terelésük. Mivel Magyarországon a magyar nemzetiségűek aránya körülbelül 50 százalékot tett ki a század közepe táján, nem csoda, hogy a magyar politikai vezetés a tizenkilencedik század végétől mindent megtett ennek az állapotnak a felszámolására.

¹ Magyarországon nem jelent meg kifejezetten Theodore Roosevelttel foglalkozó mű vagy fordítás. Rövidebb tanulmányt lehet olvasni róla Hahner Péter: *Az Egyesült Államok Elnökei*. (Budapest, 1998.) és Graubard, Stephen. *Az elnökök*. (Budapest, 2007.) című munkákban. Az angol nyelvű idevágó irodalom természetesen terjedelmes. Néhány a legfontosabb Roosevelt életéről szóló monográfiák közül: Mowry, George E.: *The Era of Theodore Roosevelt and the Birth of Modern America, 1900–1912*. New York, 1958.; Harbaugh, William H.: *Power and Responsibility: The Life and Times of Theodore Roosevelt*. New York, 1961.; Morris, Edmund: *The Rise of Theodore Roosevelt*. New York, 1979.; Gould, Lewis L.: *The Presidency of Theodore Roosevelt*. Kansas, 1991.; McCullough, David. *Mornings on Horseback: The Story of an Extraordinary Family, a Vanished Way of Life, and the Unique Child Who Became Theodore Roosevelt*. New York, 1981.; Morris, Edmund: *Theodore Rex*. New York, 2001.; Morris, Edmund: *Colonel Roosevelt*. New York, 2010.

1910-ben, amikor a volt amerikai elnök Magyarországra látogatott, az említett tendencia csúcspontján járt. A magyar vezetés számára kedvezőnek bizonyult mindenféle propaganda, amely további legitimációt jelenthetett a más nemzetiségek fölött gyakorolt Kárpát-medencei dominanciáját illetően. Ezeknek a nemzeti kisebbségeknek az elitjei egyébiránt ugyanolyan hévvel vágytak saját nemzetállamaik mielőbbi megalakítására, amit egyre inkább csak a magyar „iga” lerázásával láttak kivitelezhetőnek. Theodore Roosevelt látogatására tehát szerencsés pillanatban került sor a magyar politikai vezetés számára, mivel a vendéglátók úgy értelmezték, hogy Európa politikai térképén ugyanolyan súllyal esnek latba, mint a többi látogatásra érdemesnek talált főváros: Róma, Bécs, Párizs vagy London. Érdemes az előbb felvázolt történelmi háttér tükrében felidézni Roosevelt magyarországi látogatását és megvizsgálni, mennyire váltotta be a hozzáfűzött különböző reményeket; csalódást okozott-e, változtatott-e bármit is a fennálló erőviszonyokon, legitimálta-e a *status quo*t.

Azt is érdemes megemlíteni, hogy a magyar diákok Theodore Rooseveltről való homályos ismerete részben érthető. Nem csupán a névazonosság a jobban ismert és az amerikai történészek által előrébb sorolt Franklinnal okozza a bajt. Theodore Roosevelt elnöki éveiben (1901–1909) Magyarország még nem létezett független szuverén államként, az Egyesült Államok pedig még mindig az Európától való elszigetelődés politikáját folytatta. Mindkét tényező szerepet játszott abban, hogy a két nemzet közötti párbeszéd, illetve kapcsolat még gyermekcipőben járt, ha egyáltalán beszélhetünk kapcsolatokról. A Monarchia közös külügyének árnyékában sokkal inkább a privát szektoron keresztül zajlott a kapcsolattartás és információcsere. Ebből a szempontból meg kell említeni Apponyi Albertet, aki a korszak egyik legismertebb és talán legelismertebb magyar politikusa volt a külföld szemében. Részben az ő érdeme, hogy Theodore Roosevelt hazánkba látogatott. Ez rávilágít arra, hogy a diplomáciában, illetve jelen esetben annak hiányában, mennyire fontosak a személyes kapcsolatok, a hivatalos és sokszor merev államközi kontaktusok mellett milyen elsődleges szerep juthat a privát csatornáknak.²

Theodore Roosevelt, az Egyesült Államok huszonhatodik elnöke az egyik legismertebb és mind a mai napig az egyik legnépszerűbb amerikai elnök volt. Az utóbbi évtizedekben gyakran felállított sorrendekben, amelyek leggyakrabban történészek véleménye alapján készülnek, népszerű nevén Teddy Roosevelt mindig a 4. vagy 5. helyen áll.³ Az sem véletlen, hogy a Capitolium előtt lovas szobrot állítottak neki és Mount Rushmore-ban is az övé az egyik kifaragott óriás fej.⁴ Ennek titka több összetevőből áll. Egyrészt Roosevelt Republikánus politikusként sok szempontból a progresszív irányzatot képviselte. Eltökélten har-

² A magyar historiográfiában nem született Theodore Roosevelt magyar kapcsolataival foglalkozó mű. Magyarországi látogatását említi: Olay Ferenc: *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken 1918–1928*. Budapest, 1930.; Major Imre Mark: *American Hungarian Relations 1918–1944*. Astor, FL., 1974) Theodore Roosevelt és Apponyi Albert első világháborús kapcsolatáról, illetve korábbi jó viszonyuk megromlásáról lásd: Glant Tibor: *Kettős tükörben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*. Debrecen, 2008. 51–53., 56., 107–109.

³ 2013 elején a legutóbbi négy ilyen felmérés átlageredményeként is T. Roosevelt az előkelő negyedik helyen végzett. Silver, Nate: *Contemplating Obama's Place in History, Statistically*. The New York Times, 2013. január 23, <http://fivethirtyeight.blogs.nytimes.com/2013/01/23/contemplating-obamas-place-in-history-statistically/>, letöltve 2013. április 12.

⁴ A Mount Rushmore-i nemzeti emlékhelyen (South Dakota) a hegybe faragták bele a korábbi kiemelkedő elnökök hatalmas, majdnem 20 méteres fejszobrát. George Washington, Thomas Jefferson és Abraham Lincoln mellett Theodore Rooseveltnek jutott ez a megtiszteltetés.

colt a nagytőke túlzott kapzsisága ellen (ez volt a híres *trust busting* politika), és ennek megfelelően támogatott minden olyan kezdeményezést, amely a trösztök érdekeinek megnyirbálását segítette elő. Emellett hitet tett a közéleti higiénia javulásáért, megduplázta a természetvédelmi körzetek számát (ő nyilvánította például 1908-ban a Grand Canyont nemzeti emlékhellyé), de relatíve sikeresen harcolt a politikában burjánzó korrupció ellen is. Egyszóval nagyon sokat tett az átlag amerikai állampolgár hétköznapijainak komfortosabbá tétele érdekében. Mindemellett a Harvardot végzett tudós beállítottságú férfi történész volt, aki számos művet jelentett meg az Egyesült Államok addigi, elsősorban tizenkilencedik századi történelméről, különösen a vadnyugattal kapcsolatosan. Könyvei és az újságokban megjelent publikációi mellett számos alkalommal érintkezett a nemzettel első kézből beszédei és tevékenységei nyomán. Roosevelt mindenki szerint remek szónok volt, és a számtalan ilyen jellegű szereplése nagymértékben növelte népszerűségét.

Közkedveltségének másik oka külpolitikai nézeteiben és cselekedeteiben gyökerezett. Roosevelt erősen hitt a felemelkedő és erős Egyesült Államokban, amelynek a világ vezető hatalmai között van a helye. Erősen nacionalista volt és hitt az angolszász népek felsőbbrendűségében. Ennek megfelelően lenézte az indiánokat és a latin-amerikaiakat vagy ázsiaiakat, mert azok az ő számára alacsonyabb fokú civilizációt jelentettek. (Egyetlen kivételt talán az a Japán jelentett, amely képes volt egy félig-meddig európai hatalmat, Oroszországot legyőzni 1904–1905-ben.) Ezen nézetei mára már politikailag nem számítnak korrektnek, de akkoriban természetesnek tűntek. Hitt a század végére elterjedt szociáldarwinizmus alapeszméiben, melyek az erősebb és egyben civilizáltabb nemzetek elvitathatatlan jogát hirdette a náluknál gyengébb és társadalmi fejlettséget tekintve a vezető hatalmaktól eltérő, tehát alacsonyabb fokon álló népek feletti uralomra. A háborút férfias eszköznek tekintette a külpolitikai színtéren. A spanyol-amerikai háború (1898) idején önkéntes zászlóaljzat (*rough riders*) toborzott és ő maga vezette őket a spanyolok ellen a kubai hadszíntéren. Ez a rövid, de hatásos epizód igazi nemzeti hőssé avatta Rooseveltet, aki hamarosan William McKinley alelnöke lett. McKinley 1901 őszén bekövetkezett meggyilkolása után Rooseveltté került az elnöki székbe, a valaha volt legfiatalabb amerikai elnökként (még negyvenhárom éves sem volt).

A sikeres elnöki évek alatt (Roosevelt könnyedén nyert 1904-ben) a Fehér Ház új urának sikerült rendezni a fülöp-szigeteki lázadást és biztosítani az ottani amerikai kormányzást, elindította a Panama-csatorna építkezési munkáit (miközben ő volt az első hivatalban levő elnök, aki elhagyta az Egyesült Államok területét), tető alá hozta az orosz–japán békét 1905-ben (amiért első amerikaiként Nobel-békedíjat kapott 1906-ban). Megoldotta a marokkói válságot, és világkörüli útra indította a Nagy Fehér Flottát, azaz az amerikai haditengerészet legújabb és legnagyobb hajóit, amelyek azt a félreérthetetlen üzenetet hordozták, hogy az Egyesült Államok világhatalom lett és számolni kell vele. Legismertebb ki nyilatkoztatása a Monroe-doktrína Roosevelt-kiegészítése volt 1904-ben. Ebben egyértelművé tette, hogy a megnövekedett erejű Egyesült Államok saját érdekszférájában, Latin-Amerikában a nemzetközi rendőrszerepet fogja játszani. Később ezt a gondolatot kiterjesztette más vezető hatalmakkal való szövetkezésre is, mintegy megelőlegezve a Népszövetséget és az ENSZ-t, illetve Franklin Rooseveltté terveit a második világháború idején.

Rooseveltté megítélése épp úgy kettős, mint ő maga volt. Nem szokás elvitatni tagadhatatlan érdemeit, de az utóbbi időben egyre többen kiemelik a mai mércével már pozitívnak nem mondható tulajdonságait és nézeteit. Érdekes először egy-két kortársának véleményét idézni. A szarkasztikus megjegyzéseiről is híres Mark Twain úgy gondolta, Roosevelt „Amerika történelmének nagyjából a legmegdöbbentőbb eseménye”, „igazi földrengés, a legnagyobb szabású a történelemben”, valamint „a legszörnyűbb csapás, amely a polgárhá-

ború óta érte hazánkat”.⁵ A negatív megnyilatkozás mellett azonban elismerte, hogy noha „az elnök több tekintetben tisztára örült”, „a nemzet nagy tömegei mégis szeretik, fanatikusán ragaszkodnak hozzá, sőt bálványozzák”.⁶ H. G. Wells úgy találta, hogy Rooseveltnak van „a legélénkebb agya egy látványosan felelős pozícióban az egész világon”, és hogy „olvasottsága elképesztő; úgy tűnik, visszhangozza korának minden hangját, befogadó készsége szinte már a zsenialitás határát súrolja. De nem csak pusztán befogad, hanem megemészt és újra konstruál; gondolkodik”.⁷ Henry Adams, a századforduló talán legnagyobb amerikai szellemisége pedig így jellemezte: „nyugtalan és harcias energiája az abnormálist is meghaladta [...] maga volt a hamisítatlan tett”.⁸ Érdemes a történészek véleményeiből is szemezgetni. Egy amerikai történész a múlt század közepén a következőképpen foglalta össze Roosevelt jellemét és politikai arculatát: „Egy különös, de megfejthető kombinációja volt a demokrata, idegengyűlölő (*jingo*), misszionárius és angolszász embernek. Megvetően viszonyult ahhoz az állításhoz, miszerint Amerikának csakis egyedül jó példán keresztül kellene megtanítani a világnak, mi is a demokrácia.”⁹ Egy magyar történész pedig az elnököket röviden ismertető munkájában így írta le Rooseveltet: „Túláradó energia jellemezte, állandóan a morális, tiszta, férfias és katonás erények fontosságát hangoztatta, élvezte a nyilvánosságot, rengeteget szónokolt, villogó fogaival és csillogó szemüvegével szinte mindenkit le tudott nyűgözni, és mindenhol ő állt a középpontban”.¹⁰ Az amerikai elnöki hivatal huszadik századi megerősödését vizsgáló tanulmány helyesen állapította meg, hogy „Roosevelt kora legtehetségesebb politikusa volt”, és „a tehetséges, intelligens, olvasott és tiszta beszédű férfiú olyan presztízst és befolyást adott az elnöki hivatalnak, mely korábban sosem jellemezte”.¹¹ Talán legjobb ismerője, Edmund Morris, aki három vaskos kötetben örökítette meg alakját fiatalságától egészen haláláig, a következőképpen ítélte meg sokak Teddyjét: „...szinte már gépies örömet talál a politikai hatalom finom működéseben”, „órámű pontosságú hatékonysággal és emberfeletti energiával” megáldva, beszédeire jellemző volt az „agresszió, vehemencia, őszinteség és tekintély, mindez olyan mondatokban kifejezve, melyeket egy gyermek is megért”, a nemzetközi ügyeket illetően pedig „pragmatista stratégia” volt, akinek „egész életét az erőegyensúly megszállottsága” jellemezte.¹²

Hét év után a washingtoni örökség jegyében nem jelöltette magát újra elnöknek, hanem átadta a stafétabotot William Howard Taftnek, akitől hasonló eredményeket várt. Az immár ismét „egyszerű” amerikai állampolgár, ez a mindig energiával teli és kalandra vágyó férfi hivatali évei után is igen aktív maradt. Nagy szafari vadászatra indult 1909-ben, amelynek részben tudományos, részben politikai céljai voltak, részben a szórakozást szolgálta. A közel egyéves expedíció után Roosevelt Európába érkezett egy rövidebb, de politikailag jóval jelentősebb tartózkodásra. 1910-es tavaszi európai körútja igazi média esemény volt: számtalan amerikai és európai újságíró tudósított a volt elnök szinte minden lépéséről és mondatáról. Az európai turné egyik főállomása Anglia volt, ahol Roosevelt a május elején elhunyt VII. Eduard király temetését is megtisztelte jelenlétével, amire utóda, Taft el-

⁵ Twain, Mark: *Önéletrajz*. Ford. Valkay Sarolta. Budapest, 1968. 346., 348.

⁶ Twain: *Önéletrajz*, 351., 348–349.

⁷ Wells, H. G.: *Experiment and Autobiography*. Macmillan, 1934. 649.; Wells, H. G.: *The Future in America: A Search after Realities*. New York, 1906. 248.

⁸ Adams, Henry: *The Education of Henry Adams*. New York, 1942. 389.

⁹ Rossiter, Clinton: *The American Mission*. The American Scholar, Vol. 20. (1950–51) No. 1. 26.

¹⁰ Hahner: *Az Egyesült Államok elnökei*, 198.

¹¹ Graubard: *Az elnökök*, 108., 121.

¹² Morris: *The Rise of Theodore Roosevelt*, XXI. 520.; Morris: *Theodore Rex*, 383.

nők kérte fel. Fontos helyszín volt Norvégia is, ahol a Nobel-békedíjat vette át. Emellett Rooseveltt találkozott II. Vilmos német császárral, az olasz királlyal, Ferenc József császárral és más európai vezetőikkel. Mindenhol uralkodóknak kijáró pompával és tisztelettel fogadták, részben azért, mert mindenki meg volt győződve arról, hogy jó esély van arra, hogy Rooseveltt ismét elnök legyen hazájában.¹³ Ennek a kéthónapos európai látogatásnak, melyben más országok is mohón kértek és végül kaptak egy-egy napot Rooseveltből, volt egyik állomása Magyarország, illetve Budapest.¹⁴

Magyarországon nagy várakozással tekintettek Theodore Rooseveltt látogatása elé. Császári és királyi felségek már jártak hazánkban, azonban ez sokszor nem volt felhőtlen és ünnepi alkalom. Az 1867-es kiegyezés óta az ország a teljes függetlenségéről szövögetett régi álmot beteljesületlenül maradt. Éppen ezért amikor a volt amerikai elnök jelezte, hogy Magyarországot is érinteni kívánja európai látogatása során, ez hatalmas propaganda értékkel bírt Magyarország számára, és igen komoly presztízsvesztést jelentett Bécsnek.

Rooseveltt egyes megnyilatkozásaival egyébként már itáliai tartózkodása idején nagy port vert fel, sok szempontból igen érzékeny témában, amit ő barátjának, Henry Cabot Lodge-nak mint „elegáns vitát” aposztrofált.¹⁵ Római látogatása során ugyanis a tervezett vatikáni kihallgatása után egy metodista templomot is készült meglátogatni, s ott beszédet tartani, ami heves ellenkezést váltott ki a Vatikán részéről. Az európai szemlélethez képest nagyon is liberális Rooseveltt, aki református volt, és akit a vallásszabadság tiszteletére neveltek, semmi ellenvetni valót nem talált ebben a lépésében. Saját otthoni hívei előtt mégis jobbnak vélte tisztázni indítékait, és mindenkit biztosított, hogy ő egyaránt barátja protestánsoknak és katolikusoknak. Azt is megjegyezte, hogy Amerikától való távolléte még inkább ráébresztette arra, mennyire fontos alapérték a vallásszabadság.¹⁶ Természetesen többről volt itt szó, nevezetesen presztízsről, Rooseveltt szemében pedig nem kevesebbről, mint az Egyesült Államok presztízsről, ami számára mindig az egyik legfontosabb tényező volt. Mint bizalmasának kijelentette, „magát valamire becsülő amerikai nem engedheti meg, hogy cselekedeteit és mozgását egy pápa vagy király diktálja”.¹⁷ Végül egyik felekezetet sem látogatta meg. A Vatikánt azért nem, mert az nem volt hajlandó fogadni, a metodistákat pedig azért nem, mert egyik tagjuk elítélhető nyilatkozatot tett a Vatikánról. Rooseveltt végül saját véleménye szerint is így járt a legjobban.¹⁸

Olaszországi tartózkodása végén a magyar sajtó már beharangozta a nagy hírt: nemsohára jön Theodore Rooseveltt. A felvezető máris hiperbolikusra sikerült: „Alig van ma a világon népszerűbb név Mr. Theodore Rooseveltténél. Öntudatos egyénisége, imponáló biztossága, tiszta jelleme nemcsak saját roppant országának helyezte fölébe, hanem helyet szerzett neki a történelem szövőszéke mellett is.”¹⁹ Mivel Rooseveltt érkezése még mindig majdnem két hét múlva volt esedékes, joggal állítható, hogy az eseménynek és személy szerint a volt elnöknek roppant jelentőséget tanúsítottak hazánkban. A magyarországi látoga-

¹³ Rooseveltt valóban elindult az 1912-es elnöki küzdelmekben, mert nem volt megelégedve utódjának munkájával. Új pártot alapított, de így kettészakította a Republikánus Pártot, és ez végül a Demokrata Woodrow Wilson győzelmét eredményezte.

¹⁴ Rooseveltt európai körútjáról lásd részletesebben: Morris: *Colonel Roosevelt*, 40–79.

¹⁵ Pringle, Henry F.: *Theodore Roosevelt: A Biography*. New York, 1931. 513.

¹⁶ Rooseveltt, Theodore: *A Message to the American People*. The Outlook, 1910. április 3.

¹⁷ Thayer, William Roscoe: *Theodore Roosevelt: An Intimate Biography*. Boston, 1919. 323.

¹⁸ Bucklin, Joseph Bishop: *Theodore Roosevelt and His Time Shown in His Own Letters*. Volume: 2. New York, 1920. 200.

¹⁹ *Rooseveltt Európában*. Budapesti Hírlap, 30. évf. 81. sz. 1910. április 8.

tás ráadásul közvetlen Bécs után következett. Ennek elsősorban logisztikai okai voltak, hiszen az olaszországi „bemelegítés” után (Róma az afrikai Egyiptomhoz a legközelebb fekvő európai főváros volt) következett a felvezető Bécs–Budapest tengely, mielőtt jöttek az igazán fontos megállóhelyek: Párizs, Berlin és végül Angliában Cambridge, London majd Oxford. Innen indult vissza az Egyesült Államokba Roosevelttel majd egy évnyi távollét után. Függetlenül a fentebb idézett túlzó szavaktól, sok igazság volt a magyar napilap szövegében: Roosevelttel valóban az egyik legismertebb és legnépszerűbb embernek számított Európában és a tengerentúlon, ha nem a legnépszerűbbnek.

Roosevelttel tehát Bécsbe látogatott, mielőtt Magyarországra érkezett volna. Itt a római-nál is nagyobb ünneplés kísérte. Maga Roosevelttel két személyre emlékezett leginkább rövid bécsi tartózkodása idejéből: Ferenc József császárra és Johann Wiltczek grófra. Az öreg uralkodó mint személyiség Roosevelttel inkább pozitív benyomást tett. Úgy emlékezett rá, mint aki „érdekes”, de „nem túl tehetséges”, mindemellett viszont „igazi úriember volt, jó ösztönökkel megáldva”.²⁰ Ugyanakkor Ferenc Ferdinánd főherceg számára nem volt más, mint „dühös reakciós, mind politikai, mind egyházi szempontból”.²¹ Az uralkodóval folytatott beszélgetése főleg a politikáról és a vadászatról szólt. Ferenc József éles megfigyelést tett, amikor saját magát a régi rendszer, míg Roosevelttel mint „a jelen és jövő mozgalmának” képviselőjeként látta.²² Wiltczeknél töltött másnapi ebédje alkalmával a volt elnök már nem először szembesült azzal a ténnyel, hogy hazája elhagyása óta milyen sokszor volt hasznára a fiatal korában tanult ismeretanyag. Az akkoriban feleslegesnek tűnő neveket és számokat a fotografikus emlékezettel rendelkező és tudásszomjától fűtött Roosevelttel elraktározta, és most sikerült ezekből többet is kamatoztatnia. Amikor Wiltczek rezidenciájának falán megpillantotta a Báthory Istvánt ábrázoló festményt, azonnal el tudta helyezni őt a közép-európai történelemben, vendéglátójának nem kis meglepetésére.

Bécsi tartózkodása idején meglátogatta a magyar huszárkülönítményt is. Mint háborút járt ember, akit mindig is vonzott a harcban szerezhető dicsőség, érthetően vonzódott mindenhez, ami a katonasággal állt kapcsolatban. A kubai háborúban általa vezetett „kemény lovasok” (*rough riders*) bizonyos szempontból a huszárok amerikai megfelelőinek voltak tekinthetők, legalábbis Roosevelttel szemében mindenképpen. Nem csoda hát, hogy ez a hadtest lekötötte figyelmét, mind maguk a huszárok, mind a lovak.²³ Az pedig még kevésbé meglepetés, hogy a magyar lapok erről a tényről harsányan számoltak be. A *Budapesti Hírlap* büszkén írta olvasóinak, hogy ami a volt elnöknek „Bécsben legjobban megragadta a figyelmét, már az is két magyar dolog volt: a vadászati kiállítás magyar része és a magyar huszárság”.²⁴ Egy másik magyar újság idézte is Roosevelttel, miszerint állítólag azt mondta nagy lelkesen a huszár-mustra után: „Pompás volt! Igazán szeretnék magam is egy ilyen század élén lovagolni.”²⁵ Ezt a lovakhoz szorosan kötődő vonását mint a magyar jellem hasonmását értékelték hazánkban. Ez hangot kapott a következő néhány nap sajtó megnyilvánulásaiban: mindenben igyekeztek pozitív fogódzót találni, ami a magyarok oldalára billentheti a mérleg nyelvét az osztrákokkal vagy a németekkel szemben.

Theodore Roosevelttel április 17-én, vasárnap délelőtt érkezett Pozsonyba egyik fiával, Kermittel, ahol már gróf Apponyi Albert várta és az első között üdvözölte. Roosevelttel és

²⁰ Bucklin: *Theodore Roosevelt*, 216.

²¹ Morris: *Colonel Roosevelt*, 43.

²² Bucklin: *Theodore Roosevelt*, 216.

²³ Bucklin: *Theodore Roosevelt*, 218.

²⁴ *Roosevelttel*. Budapesti Hírlap, 30. évf. 92. sz. 1910. április 19.

²⁵ *Roosevelttel útja*. Magyarország, 17. évf. 91. sz. 1910. április 17.

Apponyi ismeretsége régebbre nyúlt vissza. A nem sokkal korábban leköszönt vallás- és közoktatási miniszter 1895-től az Interparlamentáris Unióban is részt vett magyar tagként, leginkább a magyar delegáció vezetőjeként.²⁶ Az 1904-ben az Egyesült Államok-béli St. Louisban tartott 12. Interparlamentáris Unió konferenciája előtt személyesen is találkozott az elnök Roosevelttel annak Oyster Bay-i házában.²⁷ Az itt kezdődő és összesen majd nem tíz éven át tartó kapcsolat jónak volt mondható, ami a korszak egyik kutatója szerint „az első világháború előtti időszakban az amerikai-magyar viszony egyik legfontosabb láncszemé”-nek, illetve „az amerikai-magyar kapcsolatok egyik legfényesebb és legérdekesebb fejezeté”-nek volt. tekinthető.²⁸ Ettől függetlenül Rooseveltnak összetett véleménye volt Apponyiról.

“ HERE'S THE LION-HUNTER ”

—And the stone lions are fleeing for their lives!

From *Kakas Márton* (Budapest)

²⁶ Apponyi Interparlamentáris Uniók élményeihez lásd, Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év.* Budapest, 1922. 229–231., 235.

²⁷ Erről a találkozóról részletesebben lásd Glant Tibor: *Roosevelt, Apponyi és a Habsburg Monarchia.* Századok, 131. évf. (1997) 6. sz. 1388–1389. Apponyi 1904-es útjáról és Roosevelttel való találkozásáról lásd saját beszámolóját: Apponyi Albert: *Élmények és emlékek.* Budapest, 1933. 130–144. Vö. még: Kerekesházy József: *Apponyi.* Budapest, 1943. 121–132. 1911-ben Apponyi újra az Egyesült Államokban tartózkodott néhány hetet. Apponyi: *Élmények és emlékek,* 145–158. Apponyit ekkor az a megtiszteltetés érte, hogy harmadik külföldiként, Lafayette márkí és Kossuth Lajos után beszédet mondhatott az amerikai Képviselőház előtt 1911. február 9-én. Kerekesházy: *Apponyi,* 198–203.; Kende Géza: *Magyarok Amerikában. Az amerikai magyarság története.* 2. kötet, Cleveland, 1927. 479–482.

²⁸ Glant: *Roosevelt, Apponyi,* 1399., 1400.

Magyarországi látogatása után közel egy évvel egy bizalmas hangvételű levélben Roosevelt kifejezte álláspontját a magyar grófról. Először is megállapította, hogy Apponyi „valóban remek ember”, aki „olyasfajta liberálist testesít meg, aki az 1848 előtti időkben sokkal gyakoribb volt Európában, mint manapság, de bizonyos módon mégis tisztán magyar”. Ráadásul a magyar gróf Rooseveltnél számára „nem csak politikai, hanem egyházi ügyekben is érett liberális benyomását keltette”. Vallási nyitottsága, ami hithű katolikussága ellenére nem akadályozta abban, hogy protestánsokkal barátkozzék igen imponált az amerikaiaknak, aki ezen tulajdonsága miatt Apponyira „mint a legjobb fajta amerikai liberális”-ra tekintett. Ugyanakkor Rooseveltnél kiemelte Apponyi politikai doktrínér beállítottságát. „Elméletben szinte már irracionális módon az azonnali nemzetközi béke támogatója volt [...] és mégis azt az erőszakos és extrém magyar oldalt képviselte, amelyik gyakorlatilag az Ausztriától való elszakadáson dolgozott, amely lépés valószínűleg háborúhoz vezetne”. Mint fogalmazott, Apponyi „megdöbbenéssel és értetlenséggel fogadta, hogy a magyarországi szlávok közül sokan az ő és a magyarok általános viszonyulását hozzájuk tiszta elnyomásként élték meg”. Rooseveltnél valószínűleg ráértett arra, hogy kettejük kapcsolata miért lehetett annyira baráti: „Az egyik ok [...] valószínűleg az volt, hogy elég jól ismertem a magyar történelmet és a magyar alkotmányos igényeket.”²⁹

A pozsonyi nyitány feltétlenül megadta a rövid látogatás alaphangját. A lelkes tömeg csak ízelítőt adott a későbbi ünneplésből. Ahogy a volt elnök egyik kísérője emlékezett, „a magyarok, akik hőn áhították a függetlenséget, rekedtre kiabálták magukat az amerikai függetlenség képviselőjének láttán. Bárhová is ment, a tömegek köré gyűltek a városokban, de a falvakban is előjöttek, hogy megéljenezzék, amint a kocsija elhalad”.³⁰ A felfokozott várakozás néha már túlzásokhoz vezetett. Az egyik magyar újság tudósítója például hallani vélte, hogy Roosevelt odasúgta a *New York Herald* tudósítójának: „Végre barátok közt vagyok!”³¹ Az első magyar tömegek előtt tartott beszéde nem hagyott kívánni valót maga után. „Igazán büszke vagyok, hogy itt lehetek ebben a történelmi nevezetességű országban. Mindig a legnagyobb mértékben érdeklődtem – mint minden intelligens embernek érdeklődnie kell – az önök országának története és fejlődése iránt. Mint olyan embernek, aki az Egyesült Államok nyugati részében a cowboyok között nőttem föl, különösen érdeklődöm kell az Árpád alatt bejött lovas nemzet rendkívüli pályája iránt, mely őket a világ egyik legnagyobb történelmi nevezetességű nemzetévé tette. Van valami merészség, valami szabadság és lelkeség a magyar jellemben, amely mindig imponált nekem.”³² A hallgatóságot természetesen felvillanyozta, amit hallott, de csak miután lefordították, mert Rooseveltnél természetesen angolul beszélt. Minden mondatát „viharos éljenzés és hurrázás kísérte”, és ezzel a munícióval indult Apponyi éberhardi birtokára ebédre és egy kis pihenőre. Főrév, Szunyogdi, Püspöki és Hidas érintésével utaztak Éberhardra, az Apponyi-birtokra. Rooseveltnél feltűnt, hogy szinte minden faluban más nyelven beszéltek a lakosok, hol magyarul, hol szlovákul, hol pedig németül.³³ Így első kézből tapasztalhatta az etnikai sokszínűséget és ez valószínűleg csak tovább mélyítette benne azt a gondolatot, hogy Magyarország kiválása a Monarchiából háborúhoz vezetne. A vendéghez Éberhardon csatlakozott Paul Nash, budapesti amerikai főkonzul is. Az itt folytatott Apponyi–Roosevelt-beszélgetésről gyakor-

²⁹ Az idézetek Rooseveltnél George Otto Trevelyan Bartnak írt 1911. október 1-jei leveléből valók, idézi Bucklin: *Theodore Roosevelt*, 220., 221., 222.

³⁰ Thayer: *Theodore Roosevelt*, 324.

³¹ *Roosevelt magyar földön*. Budapesti Hírlap, 30. évf. (1910) 92. sz. 1910. április 19.

³² *Roosevelt magyar földön*. Budapesti Hírlap, 30. évf. (1910) 92. sz. 1910. április 19.

³³ Morris: *Colonel Roosevelt*, 44.

latilag semmit sem tudunk. Mindössze annyi látszik bizonyosnak, hogy Apponyi jelezte Rooseveltnek, szívesen venné, ha az közbenjárna az *Outlook*, Roosevelt félhivatalos sajtószócsövének szerkesztőségénél, hogy őt mint magyarországi tudósítót alkalmazzák.³⁴ Apponyi egyik korai életrajzírója szerint Roosevelt a következő kérdést tette fel magyar vendéglátójának: „Miért haragszanak külföldön önökre, magyarokra?”³⁵ Sajnos Apponyi választát nem ismerjük, csak sejtethjük. A rövid pihenő után Cseklész, Galánta és Érsekújvár következett Roosevelt programjában, miután késő este érkezett meg Budapestre, a magyarországi látogatás legfontosabb helyszínére.³⁶

Budapesten, az eleredt eső és a késői érkezés ellenére a Deák tértől egészen a Nyugati pályaudvarig rengeteg ember várta. Számos kézfogás után Bárczy István polgármester üdvözölte a prominens vendéget. Viszontválaszában Roosevelt ismét, a Pozsonyban már hallott hangot ütötte meg: „Nem csak barátja, de régóta bámulója vagyok a magyar népnek. Azzal, hogy ön engem, mint a magyarok barátját üdvözölt, a szabadság barátját is üdvözölte, mert úgy tudom, hogy a magyar nép mindenkor a legszabadságszeretőbb népek közé tartozott. Ismétlem, igazán meg vagyok lepve a fényes és kitüntető fogadtatástól és őszintén mondom, nem találak szavakat hálás köszönetem és tiszteletem kifejezésére. *Hurray for Hungary!*”³⁷ Nem meglepő, hogy „leírhatatlan lelkesedést vett erőt ekkor a tömegben”.³⁸ Az ünnepelés után a vendég szálláshelyére ment, a Hotel Hungáriába, ahol még aznap este rövid sajtótájékoztatót adott angolszász lapoknak. Képviseltette magát mások mellett az *Associated Press*, a *World*, a *New York Sun*, a *Chicago Tribune* és a *London Daily Mail*.

A másnapi program is zsúfolt volt, de Roosevelt híres volt nagy buzgóságáról és hatalmas energiájáról. Ez a fajta mozgalmas program számára nem számított különösebben megterhelőnek. Az első helyszín a királyi palota volt. A *Magyarország* tudósítója érdekes jelenségre hívta fel a figyelmet, amit egy másik újság is visszhangzott: „Nem lehet tudni, hogy Roosevelt élesen látó szeme mit fedez fel az üres királyi palotában, s az ugyancsak üres parlamenti épületben, amiket megmutatnak neki. Az bizonyos, hogy a legjobb akarat-tal se találhat bennük olyat, ami a magyar nép erejének, önállóságának és függetlenségének nagy, dicső múltjának és jogos reményeinek lenne kifejezője. A fényesség kívül az építményeken, s a kongó üresség belül, ez a nehéz ellentét, minden idegent meg kell, hogy zavarjon. S akinek jó szeme van, aki egy szabadsága tudatában büszkélkedő és nagyra nőtt nép feje volt, és képviselője most itt, ez éles ítéletű és diplomatikusan tájékozott Roosevel-t, talán még több szomorúságot és erőtlenséget talál ez ürességekben, mint mi magunk.”³⁹ Roosevelt ilyen irányú gondolatai nem ismereteseek, és a jelen utazás során nem is tűntek

³⁴ Glant: *Roosevelt, Apponyi*, 1392. Ez a kérés azután csak felemás publikálási lehetőséget hozott Apponyinak.

³⁵ Kerekesházy: *Apponyi*, 193.

³⁶ Molnár Ferenc drámaíró a következő gondolatokkal nyugtázta Roosevel-t Apponyi által egyengetett magyarországi látogatását: „...ahol egymillió ember szalad a kenyere után, ott nem ér rá senki emlékezni magyarságának azokra a tulajdonságaira, amelyek szorosan össze vannak forrva a vidéki élet nyugalmasabb tempójával. Erre azt mondják, elszidósodott. Ördögöt. Elvárosiasodott, ez az igazság. Apponyi Albert azt mondta Rooseveltnak, mikor itt járt, hogy a főváros nem magyar. És elvitte vidékre, megmutatni neki Magyarországot. Roosevel-t soha nem mondta volna Apponyi Albertnek, hogy New York hazafiatlan, mert nincsenek benne prérók, indiánok, és az igazi, becsületes faj-amerikai farmerélet kiveszett belőle”. Kristó Nagy István: *Bölcsességek könyve*. Budapest, 1999. 387.

³⁷ *Roosevelt magyar földön*. Budapesti Hírlap, 30. évf. 92. sz. 1910. április 19.

³⁸ Uo.

³⁹ *Roosevelt útja. Magyarország*, 17. évf. 91. sz. 1910. április 17.

valóban fontosnak. A további napi programpontok – mint a miniszterelnökség, majd újra a királyi palota, ahol Szegedy-Maszák Aladár kormánytanácsos fogadta őket – után elérkezett a látogatás, mint kiderült, csúcspontja, ami végleg megszilárdította Roosevelthazai népszerűségét.

Roosevelthet látogatta a Képviselőház kupolacsarnokát, ahol Apponyi szervezésének köszönhetően vendégként részt vett az Interparlamentáris Konferencia magyar tagjainak gyűlésén. Az itt elmondott beszéde tette a már addig is népszerű volt elnököt szinte szupersztárrá. Csak az újságokra tudunk támaszkodni e beszéd tartamát illetően, de ezek tudósításai egybeesnek: „Én nemcsak tiszteltem Magyarországot, és nemcsak szimpatizálok vele, hanem bámulója vagyok, mert tudom, hogy Magyarország történetében számtalan olyan tanítás van, számunkra és minden más nemzet számára, amelyeket megtanulnunk érdemes. Megtanulhatjuk a bátorság leckéjét, megtanulhatjuk a vas elhatározás és kitartás leckéjét. Uraim! Az egész civilizált világ adósa Magyarországnak az ő munkájáért. Amikor Amerika még Európa méhében volt, Magyarország meggátolta a barbarizmus terjedését, és amely a civilizált világ biztonságát őrizte. Az önök ősei az érdem, hogy azokat a támadásokat visszaverték, amelyek a nyugati kultúra ellen a barbarizmus világából jöttek, mert az önök őseinek teste állította meg a barbarizmus haladását. Washington népe a nagy nyugati hemiszféra nagyvárosaiban ma is csodálattal adózik az önök nagy, bátor, nemes királyai, Erdélyben, a Duna jobbpartján és balpartján küzdött dicső harcosai, és ama győzelmes számos csata iránt, amelyet megvívta. Nincs illusztrisabb történelem, mint a magyar nemzet történelme. Én ismerem ezt a történelmet és nem tartanám magam művelt embernek, hogyha nem ismerném. Áttérve arra, amit Apponyi gróf mondott, uraim, önök és én egy ponton állunk, mert a morális politikai küzdelemnek főelvei minden országban ugyanazok: küzdelem a szabadságért, a szabadelvűségért és egyszersmind az erkölcsiségért, és végül pedig küzdelem a vallásért és annak szabadságáért, amely egy erkölcsös országnak mindig az alapját teszi. Mindezek az eszmék, amelyekért az Egyesült Államokban küzdöttem, szimbolizálva voltak nemcsak az Egyesült Államokban, hanem Magyarországon is. Én küzdöttem a szabadság elveiért, a jóság által mérsékelt igazságért, az ember és ember között való egyenlőségért, a közügyekben való föltétlen tisztességért és a polgárok szociális javaiért. az én munkám alapja egy okmány, amely régibb az amerikai alkotmánynál, de régibb Árpádnál is: ez az okmány a dekalógus: a tízparancsolat. Kerülnünk kell egyrészt a reakcionáriusok törekvéseit, akik minden jónak előrehaladását meggátolni akarják, de másrészt kerülnünk kell azt, hogy félrevezettessünk a fantaszták által, akik lehetetlenségeket hajhászva megghiúsítják a lehetőt is. Úgy küzdjünk, hogy segítsünk a gyöngébb testvéreinkön. De ha segítséget adunk polgártársainknak, próbáljuk őket arra bírni, hogy segítsenek önmagukon. Ha valaki megbotlik, emeljük föl, mert nincsen senki közöttünk, aki ne botolhatna meg: nincs senki sem közöttünk, akinek nem lenne szüksége segítő kézre. Emeld föl, hogy ha polgártársad megbotlik, de hogy ha lefekszik, akkor hagyd őt fekve, ne emeld föl, mert bizonyára nem érdemli meg a fölemelést. Ezek az elvek vezéreltek engem.”⁴⁰

Roosevelthet beszéde után, melyet közben is gyakran szakított meg heves éljenzés, „percekig zúgott az ováció”.⁴¹

Érthető módon ez a beszéd hatalmas tetszést aratott. Nem is csoda, hiszen az évszázadok óta a teljes függetlenségért küzdő nemzet végre látszólagos támogatóra talált, de legalábbis itt volt egy prominens amerikai, valaki az új világból, aki ismerte, és értette a ma-

⁴⁰ Roosevelt magyar földön. Budapesti Hírlap, 30. évf. (1910) 92. szám. 1910. április 19.

⁴¹ Uo.

gyar történelem viharos, ámbár dicsőséges múltját. Az egyik pesti lap világosan megfogalmazta, miért is voltak olyan szimpatikusak a magyaroknak Roosevelt szavai: „Egy félvilág meghamisított és méreggel átitatott véleményéért kárpótol bennünket ez egy ember nemes tanúvallomása, mert több erkölcsi súly és emberi igazság van benne, mint félrevezetett milióknak fölületességében.”⁴²

Több szempontból is komoly magyar érdek fűződött ahhoz, hogy Roosevelt pozitív képet alakítson ki a magyarokról. Az egyik és legnyilvánvalóbb a magyar függetlenség bármilyen értelemben vett támogatása. Mint már említettük, Roosevelt a dualista monarchia fenntartását tartotta célravezetőnek geopolitikai szempontból. Amikor néhány évvel később először írt Hengelmüller László, a korábbi és egyben első Washingtonba akkreditált osztrák–magyar követ Magyarországról szóló könyvéhez, megjegyezte, hogy „minden bölcs és messze tekintő ember őszintén azt kívánja, hogy a kettős királyság fennmaradjon”.⁴³ Így a magyaroknak meg kellett elégedniük történelmük felmagasztalásával. Ez azonban nem volt csekély vigasz. A külföldi elismerésre éhes nemzet itta Roosevelt szavait. Ugyanakkor érdemes azt is megemlíteni, hogy a volt elnök is a magyaroknak a keletről betörő barbárok elleni védőszerepében találta meg azt a pozitív hagyományt, ami Magyarországot összekötötte a nyugattal. A török elleni hosszú küzdelmekben Magyarország valóban a megsemmisülés szélére sodródott, és közben Nyugat-Európa megmenekült. Amint „feláldozta” magát egy nála fejlettebb civilizáció érdekében, felmagasztosult és kivívta a tiszteletet, a „kereszténység védőbástyája”-ként. Ezért legtöbbet II. Pius pápa tett a tizenötödik század közepén, és főleg neki köszönhetően vált ismertté a magyarok védőfal szerepe Nyugat-Európában.⁴⁴ Azt sem szabad azonban elfelejteni, hogy ezzel párhuzamosan a magyarokat kezdték egyre kevésbé kedvelni és nem sokra tartották Európa nyugati felében.⁴⁵ Ahogy ez a tisztelet kezdett kopni, a magyarok nagyon hálásak voltak, amikor egy vezető amerikai szájából ismét ezt hallották.⁴⁶

A másik szempont, ami komoly jelentőséggel bírt, a magyar kivándoroltak tömege volt. Az 1880-as évektől fokozatosan nőtt azon kelet-európaiak, így a magyarok száma is, akik az Egyesült Államokba való kivándorlásban vélték megtalálni rövid- vagy hosszú távú boldogulásuk kulcsát. Magyarországon közkeletű volt az a részben téves vélemény, hogy a mindenkori, illetve volt elnök bármiféle konkrét befolyással rendelkezik az Amerikába bevándorló tömegek helyzetét illetően. Nyilvánvaló, hogy akkori hazánkban kevesen voltak tisztában az amerikai alkotmányos berendezkedéssel, és ennek fényében nem csoda, ha efféle gondolatok láttak napvilágot: „Szükségünk van az ő szimpátiájára; tengerentúli véreink sorsának biztosítékát látnók ebben.”⁴⁷ Mivel Roosevelt elnöksége idején jó kapcsolatot ápolott a New York-i magyar kolónia republikánus tagozatával, sokan azt a következtetést

⁴² Roosevelt. Budapesti Hírlap, 30. évf. (1910) 92. sz. 1910. április 19. A Roosevelt látogatása kapcsán felmerült külföldi „magyar-kép” érdekes áthallásokat kínál az Európai Unión belüli jelenlegi magyar helyzetre, de ez egy másik tanulmány témája kell, hogy legyen.

⁴³ Hengelmüller, Ladislav Baron: *Hungary's Fight for National Existence, or The History of the Great Uprising Led by Francis Rakoczi II. 1703–1711*. London, 1913. XVI.

⁴⁴ Marton József: *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében*. Irodalomtörténeti Közlemények, 110 évf. (2006) 5. sz. 468–476.

⁴⁵ Pritz Pál: *Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében*. In: uő: Magyar diplomácia a két világháború között. Budapest, 1995. 241.

⁴⁶ Ez a „védőfal” motívum a 19. században Magyarországon új elemmel bővült: az ortodox Oroszország ellenében Magyarország a védőbástya, a nyugati kereszténység védőbástyája. Az 1900-as években egészen biztosan ez is benne van a magyar fejekben.

⁴⁷ Roosevelt Magyarországon. Magyarország, 17. évf. 93. sz. 1910. április 19.

vonták le, hogy automatikusan magyar-barát. Ezt csak erősítette az a közfelfogás, miszerint „Rooseveltnak, a tősgyökeres yankee-nek, a tipikus amerikainak sok tekintetben csodálatosan magyarok a jellemvonásai”.⁴⁸ Ezek a jellemvonások állítólag a bátorság, lobbanékony-ság, jó szív és lovas természet voltak. Mindezek jól mutatják a részben naiv, részben az elismerésre mohón vágyó magyarság első világháború előtti évekbeli felfogását bizonyos nemzetközi realitásokkal kapcsolatban.

A program további része épp annyira sűrű volt, mint amennyire változatos. Roosevelt először József főhercegnél volt hivatalos villásreggelire a Várban, majd meglátogatta Kossuth Ferencet, a Függetlenségi Kossuth Párt elnökét. A volt elnök mindenképpen élvezte a Mezőgazdasági Múzeumban tett látogatását, ami után Zala György szobrászt kereste fel. A szobrászművésszel folytatott beszélgetés alatt a magyar irodalomra terelődött a szó. Az elnök Jókai Mór nevének említése után így szólt: „Hol van Mikszáth? Olvastam angol fordításban egyik művét, a *Szent Péter esernyőjét*. Nagyon szeretném látni Mikszáthot.”⁴⁹ Utána a négy évvel korábban a Városligetben leleplezett Washington-szoborhoz ment, és a zuhogó esőben megkoszorúzta azt. Ezután az amerikai főkonzul lakásán a helyi amerikai kolóniával vacsorázott. Visszatérve a Hungária szállóba először itt tanuló kispapokat fogadott,

⁴⁸ A 'mi Teddynk'. Pesti Hírlap, 32. évf. 92. sz. 1910. április 19.

⁴⁹ Roosevelt magyar földön. Budapesti Hírlap, 30. évf. 92. sz. 1910. április 19. A találkozóra másnap este került sor a Hotel Hungáriában. Erről lásd: Roosevelt magyar földön. Budapesti Hírlap, 30. évf. 93. sz. 1910. április 20.; Virágos, Zsolt K.: Mikszáth and Roosevelt. In: Virágos, Zsolt K. (ed.): Hungarian-American Ties. Essays and Studies in Intercultural Links and Contacts. Debrecen, 2013. 270–291.

majd amerikai és angol, illetve magyar újságírókat. Miután a tömeg éltette, lakosztályának erkélyéről ismét szólt a magyarokhoz. A volt elnök mellett álló Cal O'Laughlin újságíró írta erről, némileg hiperbolikusan: „Minden egyes szó mintha egy kiáltás lett volna, amely a folyón túl a Várra is felkúszott és fülsiketítő visszhanggal érkezett vissza a pesti oldalra. Számos demonstrációt láttam már, de ez a Duna melletti minden más élményemet felülmúlta.”⁵⁰ Az este folyamán a Park Klubban rendeztek egy fényűző vacsorát, ahol megjelent mindenki, aki számított. Az estét a volt elnök a Nemzeti Kaszinóban zárta. Másnap Bábolnára utazott megnézni a méntelepét.

Rooseveltt magyarokhoz intézett búcsúja jól illeszkedett a megelőző két napon hallottakhoz: dicsérte a vendéglátókat, és ezzel tovább fokozta az irányába megnyilvánuló szimpátiát. „A legélénkebb hálával leszek mindig önök iránt s ameddig csak élek, mindig ápolni fogom ezeket az emlékeket s folyton, minden alkalommal és minden helyen szószólója leszek a magyarságnak, mert tudom, hogy a legjobban akkor dicsérem a magyarokat, amikor a valóságnak megfelelően írom le jellemüket. Rajta leszek, hogy a magyarságnak mindenütt kijusson az a nagy tisztelet és becsülés, amelyet ez a nagy nemzet megérdemel.”⁵¹

Rooseveltt komoly oratori képességekkel bírt, beszédei mindig nagy ívűek, jól megfogalmazottak voltak. Az azonban elárul valamit Magyarország fontosságának hiányáról, hogy az itteni beszédei nem előre megkomponált előadások voltak, szemben például a berlini, oszloí, párizsi vagy angliai beszédekkel. Az ott elmondott előre megírt, jól átgondolt és alaposan megszerkesztett szónoklatokkal szemben a magyar Parlamentben inkább a pillanatot váltotta ki Rooseveltből mondandóját. Amint ő maga az egyik lapnak nyilatkozta a Parlamentben elhangzott beszédével kapcsolatosan, „az igazat megvallva, nem is készültem rá. Mikor a konferencia ülésére mentem, még nem tudtam, hogy mit fogok mondani, de Apponyi beszéde, a pillanat és a környezet valami inspiráló erővel hatott rám és magasztos érzések, szárnyaló gondolatok keltek bennem.”⁵² Felkészült volt azonban, tudta, melyik országban melyik nemzetnek beszél. Fontos mindemellett megemlíteni, hogy a római vagy a bécsi előadásait sem komponálta meg előre, tehát a fontossági sorrendben ez a két város, illetve ország sem vehette fel a versenyt a nyugati nagy fővárosokkal, Berlinnel, Párizssal és Londonnal.

Néhány magyarországi megnyilvánulása, független attól, hogy mennyire volt tudatosan megkomponálva vagy valóban csak a pillanat szülte őket, nagy hatást ért el az hallgatóság-nál, legyen az a pályaudvarra kisereglett embertömeg vagy a Parlamentben az Interparlamentáris Unió magyar bizottsága. Ebben Rooseveltt könnyed, magabiztos és baráti stílus mellett a magyar történelemről való alapos ismeretei játszottak meghatározó szerepet. A korábbi tanulmányaiból származó tudása, a magyaroknak az osztrákokhoz vagy a horvátokhoz való viszonyáról olyan információkat foglalt magában volt, amelyekkel, ahogy Rooseveltt fogalmazott, „bármely tudós ember jó történelmi háttérismerettel természetesen tisztában van. De a politikusok között félszemű a király – legalábbis ami a történelmet illeti.” Az amerikai politikus megértette, hogy a magyarok miért értékelték olyan nagyra történelmi hőseik nevének emlegetését, hiszen ebben párhuzamot fedezett fel a korábbi amerikai tapasztalattal: „Nyilvánvalóan valami hasonlót éreztek, amikor nemzeti történelmükkel kapcsolatos tudatlansággal találkoztak Berlinben, Párizsban vagy Londonban, mint amit egy amerikai érzett negyven vagy ötven évvel ezelőtt, amikor kiderült számára, hogy az európaiak figyelmen kívül hagyták mindazokat a neveket és eseményeket, amelyeknek ő ha-

⁵⁰ Morris: *Colonel Roosevelt*, 45.

⁵¹ *Rooseveltt magyar földön*. Budapesti Hírlap, 30. évf. 93. sz. 1910. április 20.

⁵² *Rooseveltt Budapesten*. Pesti Hírlap, 32. évf. 92. sz. 1910. április 19.

talmas fontosságot tulajdonított.” Mint írta, „a sérült méltóság kérdéséről volt szó”. Roosevelt valóban jól ragadta meg a magyar szemléletet, amiről a következő sorai is tanúbizonyságot adnak: „A tény, hogy az Aranybulla párhuzamot mutatott a Magna Chartával, és majdnem egyidejűleg bocsátották ki azzal, akkora jelentőséggel bírt egy magyar ember számára, hogy egyszerűen nem értette, hogy lehet, hogy egy angol még nem hallott az Aranybulláról. Ezért voltak a magyarok annyira elragadtatva, hogy egy volt elnök az óceán túloldaláról hallott róla, és tudta, hogy ez az okirat ünnepélyesen megadta a nemeseknek azt a jogot, hogy fellázadjanak a király ellen, ha az nem megfelelően viselkedik.”⁵³ Roosevelt tehát nemcsak történelemben volt tájékozott, hanem remek pszichológusnak is bizonyult.

Ha megvizsgáljuk Rooseveltt „Nyugaton” elmondott beszédeit, fel lehet fedezni különbségeket, amelyek arról árulkodnak, hogy noha magyarországi szónoklatai valóban rögtönzöttek lehettek, mondanivalóját bizonyosan előre elhatározott határok közé szorította. Párizsban például néhány nappal a budapesti meleg szavak után megemlítette, hogy „a szabadság igazi szeretetének tesztje valószínűleg minden országban abban rejlik, ahogyan az ottani kisebbségekkel bánnak”.⁵⁴ Ezt a témát Magyarországon udvariasan kerülte. Persze azzal az Oxfordban elhangzott gondolatával már a magyar politikai elit legnagyobb része is egyetértett volna, miszerint „hosszú távon nem igazolható, hogy az egyik faj irányítsa és ellenőrizze a másikat, hacsak nem ez az irányítás és ellenőrzés a másik faj érdekében és előnyére történik”.⁵⁵ Rooseveltt sokkal jobban ismerte a magyar múltat és jelent, mintsem hogy felkavarja az ilyen jellegű érzelmeket. Ráadásul egyelőre az Osztrák–Magyar Monarchia egyben tartásában hitt, tehát geopolitikai nézeteinek sem felelt volna meg az ország majdnem fele lakosságát kitevő nem magyar nemzetiségek izgatása, és ezzel a vendéglátó magyarok megsértése.

Hogyan kell értékelnünk Theodore Rooseveltt magyarországi látogatását, különös tekintettel az amerikai–magyar kapcsolatokra? Mindenképpen jelentős eseményként, hiszen ez volt az első alkalom, hogy egy volt amerikai elnök hazánkba látogatott, s történt mindez akkor, amikor az Egyesült Államok világhatalom lett, még ha potenciálja nem is bontakozott ki teljesen, és sokan Magyarországon nem látták, mire lehet vagy lesz képes az új világhatalom. (Az első hivatalban lévő amerikai elnök, aki Magyarországra látogatott George H. W. Bush volt 1989-ben.) Természetesen nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Magyarország nem volt önálló, szuverén állam, és Roosevelt sem hivatalos minőségben járt itt, így csak szigorúan baráti látogatásról volt szó, semmiképpen sem politikai kapcsolatépítésről. Ennek ellenére sokan szerették volna a volt elnöki látogatást minél jobban felnagyítani, s ezzel nagyobb presztízst biztosítani a Magyar Királyságnak. Egy Keletre szorult, de a Nyugatot követni akaró ország némiképpen kisebbségérzése és bizonytalanságai érhetőek tetten Rooseveltt itt töltött néhány napjának felülértékelésében. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy európai körútjának Magyarország volt a legkeletibb állomása, és Magyarország semmivel sem szerepelt Rooseveltt „fontossági sorrendjében” hátrébb, mint Olaszország, Ausztria vagy Dánia. Nagy szerep jutott Apponyi grófnak, akinek személye meghatározó volt mind Rooseveltt itteni látogatásában, mind a század első két-három évtizedének magyar–amerikai kapcsolatait illetően. Nélküle talán nem is látogatott volna Magyarországra.

⁵³ A bekezdés idézetei a már említett Bartnak írt levélből származnak, idézi Bucklin: *Theodore Roosevelt*, 222., 223.

⁵⁴ Theodore Roosevelt, „The Man in the Arena”, 1910. április 23, <http://www.theodore-roosevelt.com/trsorbonnespeech.html> (letöltve: 2012. április 8.)

⁵⁵ Theodore Roosevelt: *Biological Analogies in History*. London, 1910. 41.

Akárhogy is, azzal, hogy néhány napot hazánkban töltött, a volt elnök elismerést és presztízt adott a magyar nemzetnek és politikának, még ha ezt nem is lehetett kemény politikai valutára váltani. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a Kossuth-epizód után majd hatvan évvel Theodore Roosevelttel kezdődtek a magyar–amerikai kapcsolatok, és ennek jelentős állomása volt az 1910-es magyarországi látogatás.

ZOLTÁN PETERECZ

Theodore Roosevelt's Visit to Hungary: Addition to Hungarian-American Relations in the Twentieth Century

It is a well-known fact that Theodore Roosevelt was and still is one of the most popular presidents of the United States. It is also somewhat known that he had a relatively brief, and relatively good relationship with Count Albert Apponyi, one of the most definitive politicians of Hungary in the first three decades of the twentieth century. Perhaps a somewhat lesser known fact is that Roosevelt visited Hungary in 1910. As part of a European tour in the spring of that year, Theodore Roosevelt spent three days in Hungary. The courtesy visit was made into a huge and significant-looking event in Hungary behind which there were certain wishes, bitterness, and propaganda aims on the part of the Hungarian political leadership. Hungary hoped by the virtue of the ex-President's visit to prove the country's equal standing with Austria within the Dual Monarchy. Furthermore, the well-educated Roosevelt knew exactly what his hosts wanted to hear and, accordingly, although inadvertently, he kindled the flames of Hungarian independence, a concept with which he did not agree. The paper wishes to tell the story of Theodore Roosevelt's short stay in Hungary as well as the importance, and lack of consequences, of such a visit.

POLLMANN FERENC

Az első világháború kitörése és az osztrák–magyar Albánia-projekt

Kereken fél évszázados fennállása során Ausztria–Magyarország diplomáciája mindig kiemelkedő figyelmet szentelt a Balkán-félsziget történéseinek. Némi túlzással azt is lehetne mondani, hogy az osztrák–magyar külpolitika többé-kevésbé Balkán-politika volt, amennyiben a birodalom külföldi kapcsolatainak alakulása – legalább közvetett módon – szinte minden esetben rendelkezett balkáni relevanciával. Ez a Balkán-politika azonban a 19. század utolsó két évtizedétől egyre inkább kitüntetett érdeklődést tanúsított az albán kérdés iránt. Ahogy az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai mozgástere a Balkán-félsziget egészéről előbb annak nyugati felére, majd legnyugatibb sávjára szűkült le, úgy minősítették a bécsi döntéshozók az önálló albán állam létrehozását egyre fontosabb – végül egyenesen vitális – birodalmi érdeknek.

Ez az osztrák–magyar Albánia-projekt egy önálló, valamennyi albánok lakta területet magában foglaló Nagy-Albánia megteremtését tűzte ki távlati célként, amely állam azonban teljes mértékben Ausztria–Magyarország befolyása alatt áll. A gyarmatok szerzéséért folytatott versenyfutásból kiszorult dualista birodalom számára ez az Albánia egyfajta gyarmatpótlékként szolgált volna – legalábbis bécsi elképzelések szerint. Az Albánia-projekt kereteit voltaképpen az osztrák–magyar külpolitikának új irányt szabni szándékozó, 1906 őszén hivatalba lépett Alois Lexa von Aehrenthal báró külügyminiszter alakította ki. Ebben az időben a Monarchia balkáni külpolitikai mozgásterét a térségben érdekelt két rivális nagyhatalomhoz: Olasz-, illetve Oroszországhoz fűződő viszonya alapvetően meghatározta. A hármasszövetség révén szövetségesnek számító Olaszországgal szemben különleges jelentőséggel bírt az az 1887-ben aláírt, a kölcsönös területi rekompenzáció elvét rögzítő megállapodás, amely 1891-től kezdve mint VII. cikkely magába a hármasszövetség okmányába is belekerült. A „Balkánra, valamint az Adriai-, illetve Égei-tenger ottomán partvidékére és szigeteire” kiterjedő kölcsönös kötelezettségvállalás értelmében mind az Osztrák–Magyar Monarchia, mind Olaszország „területi vagy egyéb” rekompenzációra tarthatott igényt, ha a másik fél átmenetileg vagy tartósan a *status quo* megváltoztatásával előnyt szerezne. Ez gyakorlatilag lehetetlenné tette a Monarchia balkáni területgyarapodását, mivel ilyen esetben Olaszország szinte bizonyosan olaszlakta osztrák–magyar területekkel (Dél-Tirol, Trieszt, Isztria, Dalmácia) kívánta volna kárpótolni magát, amit Bécsben érthető okokból igyekeztek elkerülni. Albán területek annektálása tehát már csak ezért sem jöhetett volna szóba, ám a dualizmus kényes egyensúlyát féltő magyar politikai elit amúgy is megvétózott volna minden hódítást. A rekompenzáció elvének betartása mindazonáltal nemcsak Ausztria–Magyarországot, de Olaszországot is távol tartotta Albániától. Az 1897. november 6-án Monzában a két ország külügyminisztere (Agenor Goluchowski és Emilio Visconti-Venosta) között folytatott megbeszéléseken született megállapodás értelmében a

két fél kötelezettséget vállalt a *status quo* megőrzésére mindaddig, „ameddig csak annak feltételei fennállnak”. Ha ez már nem lehetséges, abban az esetben a felek összehangolt közös erőfeszítései az albán autonómia megteremtésére fognak irányulni. Ezek az alapelvek lényegében meghatározták a két ország Albánia-politikáját egészen az első világháború kitöréséig.¹ Ausztria–Magyarország és Olaszország arra törekedett, hogy Albánia jövőbeli sorsát illetően – a többi érdekelt szomszédállam kizárásával – kettejük „páros mérkőzésén” szülessen meg majd a végző döntés.

Ami a Balkánon érdekelt másik nagyhatalmat, tudniillik Oroszországot illeti, Aehrenthal hivatali idejének kezdetén Ausztria–Magyarország és a cári birodalom Albániával kapcsolatos magatartására nézve az I. Ferenc József császár–király és II. Miklós cár 1897-es szentpétervári találkozásánál² elfogadott megállapodás pontjai voltak az irányadóak. Ebben Oroszország végül csupán a *status quo* fenntartására vállalt kötelezettséget, és elfogadta, hogy ha mégis sor kerülne területi változásokra, úgy a két nagyhatalom kölcsönösen lemond minden hódító szándékról, viszont erősíti a kis balkáni országok függetlenségét.

Aehrenthal Albániával kapcsolatos terveit a legrészletesebben a konstantinápolyi osztrák–magyar nagykövetnek, Pallavicini őrgórnak küldött utasításában tárta fel.³ Eszerint Ausztria–Magyarország albániai tevékenységének súlypontját a kereskedelempolitikára kell helyezni, így próbálva ellensúlyozni az olasz *pénétration pacifique* hatását. Fontos továbbá az albánok nemzeti tudatának erősítése, mivel így tudnak leginkább ellenállni a szláv befolyás növekedésének, védőbástyát képezve a szerb és montenegrói terjeszkedéssel szemben. Ennek érdekében támogatni kell őket nemzeti és kulturális területen, erősítve ezáltal a Monarchia iránt érzett szimpátiájukat. Vigyázni kell egyúttal arra, nehogy e tevékenység a törökök szemében a *status quo* megváltoztatására irányulónak tűnhessen. Határozottan leszögezte, hogy Ausztria–Magyarország Albániában sem törekszik területszerzésre, ám azt sem tűrheti, hogy Olaszország megvesse a lábát, és az Adriát saját beltengerévé tegye. Ugyanezeket a gondolatokat a későbbiekben más helyen is megismételte.⁴

Sajátos módon viszonyult Aehrenthal az albán autonómia kérdéséhez: egyfelől a Monarchia távlati céljának nyilvánította,⁵ másrészt viszont megvalósítása érdekében lehetőleg semmit sem kívánt tenni, minthogy az bizonyosan az európai török uralom általa mindenképpen elkerülendőnek tartott összeomlását eredményezné.⁶ Pusztán logikai úton természetesen lehetséges lenne feltételezni egy olyan politika érvényesítését, amely a két ellentétes érdeket: a *status quo* megőrzését és az autonóm Albánia létrehozását egyidejűleg képes sikerrel képviselni. Nem véletlen azonban, hogy a törökök mereven ellenálltak minden olyan kezdeményezésnek, mely az azonos népcsoporthoz tartozók által lakott vilajetek akár

¹ Schanderl, Hanns Dieter: *Die Albanienpolitik Österreich–Ungarns und Italiens 1877–1908*. Wiesbaden, 1971. 71.

² A megállapodás szövegét lásd: Pribram, Alfred Franzis: *Die politischen Geheimverträge Österreich–Ungarns 1879–1914*. Bd. I. Wien–Leipzig, 1920. 78–82. A tárgyalások menetére nézve: Palotás Emil: *A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén*. Budapest, 1972. 226–233.

³ Wank, Solomon (Hrsg.): *Aus dem Nachlaß Aehrenthal*. Graz, 1994. Teil II. 472. Konzept einer Weisung an Pallavicini in Konstantinopel, Wien, 1907. márc. 6.

⁴ Bittner, Ludwig – Uebersberger, Hans (Hrsg.): *Österreich–Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*. Wien–Leipzig, 1930. (a továbbiakban: ÖUA) I. 31. Denkschrift. Semmering, 1908. aug. 9.

⁵ ÖUA I. 31. Denkschrift. Semmering, 1908. aug. 9.

⁶ Kos, Franz-Josef: *Die politischen und wirtschaftlichen Interessen Österreich–Ungarns und Deutschlands in Südosteuropa 1912/1–13*. Wien–Köln–Weimar, 1996. 22.

csak adminisztratív összekapcsolására irányult: ez a folyamat ugyanis rendre autonómiához, majd elszakadáshoz vezetett. Ezért eleve gyanakvással fogadták a belső önállóságra törekvésnek minden formáját, mert tudták, hogy az nem más, mint a hamarosan bekövetkező függetlenség előszobája. Így azután Aehrenthal albánokkal szembeni magatartása azon túlmenően, hogy nagyfokú ügyességet és óvatosságot feltételezett, folyton magában hordozta a bizalom elvesztésének veszélyét. Ez jobb esetben annyit jelentett, hogy a Monarchia vagy az albánok vagy a Porta jóindulatát játssza el, rosszabb esetben pedig mindkettőét.

Az Albániában tervbe vett gazdasági offenzíva egyik legfontosabb területe a vasútépítés volt. Ám végül sem a transzbalkáni, sem a szandzsákvasút, sem pedig a Duna–Adria vonal terve nem valósulhatott meg, részben gazdasági okok, részben az annexiós válság, részben pedig az 1908-as esztendő többi viharos eseménye miatt. Ráadásul Ausztria–Magyarország az Olaszországgal folytatott békés gazdasági versenyt is elveszítette. Így Aehrenthal Albániával kapcsolatos politikáját teljes joggal lehet kudarcnak minősíteni.⁷

Aehrenthal 1912 februárjában elhunyt, és helyette Leopold Berchtold gróf vette át a külügyminisztérium vezetését. Az ő programja kezdetben albán vonatkozásban nem sokban különbözött elődjétől. Az 1912 őszen kitört első Balkán-háború következtében azonban új helyzet keletkezett. Egy ebben az időben készült külügyminisztériumi emlékeztető szerint a dualista birodalomnak „létfontosságú érdeke” annak megakadályozása, hogy az Adria keleti partján valamely nagyhatalom (vagy akár olyan kisebb, mint például Szerbia) megvesse a lábát. Ennek érdekében kész nem csupán diplomáciai eszközöket alkalmazni, de akár a fegyverekhez is nyúlni. Célja természetesen továbbra is egy autonóm, illetve ha a török uralom teljesen összeomlik, egy önálló albán állam létrejöttének elősegítése. Ennek az új Albániának lehetőleg valamennyi, jelenleg oszmán fennhatóság alatt álló területen élő albánt egyesítenie kell. A *maximális program* megvalósítása azonban várhatóan nehézségekbe fog ütközni, részint a vegyes lakosságú területek létezése, részint a sikert sikerre halmozó szövetségesek érthető ellenállása miatt.⁸ Az emlékeztető szerzője mindenesetre szükségesnek tartja rögzíteni, hol kellene ideális esetben húzódnia az új Albánia határainak ahhoz, hogy „életképesnek” minősülhessen. A leírásból kiderül, hogy a négy, részben vagy egészben albánok által lakott török vilajet (Szkutari, Koszovó, Monasztir, Janina) egyike sem kerülne teljes egészében a születendő állam fennhatósága alá.⁹ A dokumentum szerint még egy „minimális kiterjedésű” és problematikus életképességű Albánia is relatíve jobb, mivel kitolja az Itáliával várható összeütközés idejét.¹⁰

Ami a leendő albán állam jogi státusát illeti, a dokumentum készítője kizárta mind az osztrák–magyar protektorátus (mivel ellentétes lenne nemzetközi megállapodásaival), mind az olaszokkal közös kondominium (mivel állandó viszály forrása lenne) létesítését. Szerinte a legjobb megoldás az új állam neutralizálása és nemzetközi védelem alá helyezése lenne, miáltal a szomszéd államok mohó területvágya is paralizálhatóvá válna.¹¹

Az 1912 decemberében összeült londoni nagyköveti konferencia azután hosszas alkudozások után Albániát előbb a török szultán szuverenitása alatt álló (1913. május 30.), majd pedig önálló és a nagyhatalmak védelmét élvező (1913. július) fejedelemséggé nyilvánította. Az alkudozások tárgyát legfőképpen az új állam határai képezték: az olaszok támogatását

⁷ Schanderl: *Die Albanienpolitik*, 148.

⁸ ÖUA IV., 698. Aufzeichnung über eine im Ministerium des Äußern abgehaltene Konferenz, ohne Datum (zwischen 25. und 30. Okt. 1912).

⁹ Uo. 699.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 699–700.

élvező osztrák–magyar nagykövetnek ugyan sikerült megakadályoznia, hogy Szerbia adriai kijáráthoz jusson, cserébe azonban kénytelen volt lemondani arról, hogy jelentős albánlakta területek (mint például Koszovó) az új államhoz tartozzanak. A nagyhatalmak által fejedelemséggé kijelölt Wilhelm zu Wied herceg 1914 tavaszán elfoglalta ugyan trónját, ám a belpolitikai nehézségekkel szemben tehetetlennek bizonyult, és már ősszel kénytelen volt elhagyni országát.

Az osztrák–magyar Albánia-projekt tehát 1913–1914-ben csupán félsikert hozott: létrejött ugyan az önálló Albánia, de a Monarchia kizárólagos befolyásának érvényesülése nélkül, ráadásul jelentős albán népesség szorult a határain kívülre. A szövetséges Olaszországgal folytatott rivalizálás eldöntése is váratott magára. A szarajevói merénylet és a rá egy hónapra kirobbant első világháború az albán kérdés tekintetében is merőben új helyzetet teremtett.

Albánia mint kompenzációs csere tárgya

A világháború következtében nyilvánvalóan leszűkült a külpolitika mozgástere, minthogy az államközi kapcsolatok a szembenálló koalícióhoz tartozó országok között megszakadtak.¹² Ennek következtében az erőszakos fellépéssel történő nyomásgyakorlás legfeljebb a szövetségesek, illetve a semlegesek irányában érvényesülhetett. Az utóbbiakkal szemben azonban a kardcsörtetés nem ígérkezett célszerű eljárásnak: akár a neutralitás megőrzése, akár a hadba lépés ösztönzése volt a cél, mindig számolni kellett a szembenálló koalíció fellépésének hatásával. Ezért azután a semleges országokat inkább ígéretekkal, mint fenyegetésekkel volt érdemes meggyőzni, ami érthető módon a leggyakrabban a túloldal kecsegtető ajánlatainak felüllicitálásában megnyilvánuló versenyhez vezetett. Mindkét katonai szövetség tisztában volt a semlegesek hadba lépésének jelentőségével, leginkább persze maguk az érintettek, amely államok azután igyekeztek is alaposan felverni kedvező döntésük árát.

Ami a saját szövetségesekkel szembeni érdekérvényesítés lehetőségeit illeti, itt nyilvánvalóan a koalíción belül érvényesülő mindenkori erőviszonyok figyelembevételének szükségessége jelentette a legfőbb korlátot. A rendelkezésre álló katonai és gazdasági potenciál alapján kialakuló erősorrend akkor is befolyásolta a koalíciós partnerek egymás közötti kapcsolatait, ha *deklaratív* egyenrangú államok alkották is a szövetséget. A központi hatalmak táborán belül Németország vezető szerepe így akkor is a napnál világosabban kifejeződésre jutott, ha erről a Monarchia katonai és politikai vezetése hallani sem akart, és makacsul ellenezte a közös szövetséges főparancsnokság eszméjét. Ez a vezető szerep azután nem csupán arra bizonyult elegendőnek, hogy az osztrák–magyar különérdekek érvényesítését korlátozza (esetenként megakadályozza), hanem arra is, hogy a koalícióhoz később csatlakozó Bulgária érdekeit a Monarchiáéival szemben érvényesülni segítse. Ausztria–Magyarországnak még a német szövetséges vezető szerepének elismerésénél is nehezebben volt elfogadható az a gondolat, hogy adott esetben Bulgáriával kerüljön azonos polcra. A „militáns diplomácia” alkalmazhatóságának természetesen békeidőben is korlátot szabott a szövetségesi kötelezettségekből fakadó viszonylagos függőség, háborúban azonban ezek a korlátok a hadviselés közös érdekeire való tekintettel értelemszerűen még jóval szűkebbre szabottak voltak.

¹² Sajátos helyzetet teremtett, hogy Olaszország, amely 1915. május 23-án hadat üzent az Osztrák–Magyar Monarchiának, ugyanezt a lépést Németországgal szemben csak 1916 augusztusában tette meg, akkor is az antant erőteljes nyomásának engedve.

A világháború kitörésének idején a Monarchia katonai és politikai vezetése a „militáns diplomácia” alkalmazhatóságát nem annyira aktív, mint inkább passzív formában tesztelhette. Tekintettel arra, hogy a szövetséges Olaszország 1914. augusztus 3-án semlegességi nyilatkozatot tett,¹³ az osztrák–magyar diplomácia legfőbb törekvése arra irányult, hogy legalább ezt a semlegességet valamilyen módon tartósítsa. Conrad ugyanis tisztában volt vele, hogy a Monarchia nem képes egyszerre három fronton harcolni: „Ha Olaszországtól is tartanunk kell, akkor nem mozgósítunk” – mondotta még 1914. július 23-án Berchtoldnak.¹⁴ Az olasz semlegesség biztosításának eszköze a területi kompenzáció lett volna. Az osztrák–magyar diplomácia már augusztus 1-jén hozzájárulását adta a hármasszövetség VII. cikkelyének olasz értelmezéséhez.¹⁵ Bécsben ugyanakkor határozottan igyekeztek az itáliai szövetséges érdeklődését Dél-Tirol vagy Trieszt helyett a Balkán – mindenekelőtt Albánia – felé terelni.¹⁶ Conrad, tekintettel a Monarchia nehéz helyzetére, semmilyen árat sem tartott túl nagyra ahhoz, hogy Olaszország semlegességét biztosítani lehessen.¹⁷ A vezérkari főnök Dél-Tirolról lemondani mégis csak abban az esetben lett volna hajlandó, ha ezért cserébe az olaszok a központi hatalmak oldalán belépnek a háborúba.¹⁸

Olasz részről azonban hamar egyértelművé tették, hogy pontosan tisztában vannak a Monarchia nehéz helyzetével és az ebből következő rájuk nézve kedvező pozícióval. A római külügyek irányítója, San Giuliano márkí már augusztus elején kizárta, hogy afrikai, albániai vagy akár francia területekkel ki lehetne fizetni Itáliát, ellentétben Trentinóval, amelyet mint számba jöhető kompenzációs objektumot direkt kiemelt.¹⁹ Az olaszok helyzetét ráadásul a szövetséges Németország magatartása is nagyban megkönnyítette, mivel Berlinből határozott nyomás nehezedett a Monarchia külügyi vezetésére egyfajta engedékenyebb magatartás érdekében. A németek 1915 januárjában még azt is felvetették, hogy ha Ausztria–Magyarország hajlandó átengedni Olaszországnak Dél-Tirolt, akkor kárpótlásul Sziléziában megkaphatja a szénben gazdag Sosnowiec környékét.²⁰

Az olasz magatartás az új külügyminiszter, Sidney Sonnino 1914. novemberi hivatalba lépésével egyre határozottabb formát öltött. Az Antonio Salandra miniszterelnök által meghirdetett „*sacro egoismo*” politikája egyértelműen arra irányult, hogy a semlegesség

¹³ Page, Thomas Nelson: *Italy and the World War*. New York, 1920. (Internetes változat: http://history.cc.ukans.edu/carrie/texts/world_war_I/Italy/), Chapter X: Italy's Situation at the Outbreak of War. (A hozzáférés ideje: 2014. június 22.)

¹⁴ Conrad, Feldmarschall [Conrad von Hötzendorf, Franz]: *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*. Bd. IV. Wien–Leipzig–München, 1923. 108.

¹⁵ Afflerbach, Holger: *Der Dreibund. Europäische Großmacht- und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*. Wien, 2002. 858.; Komjáthy, Miklós (Hrsg.): *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1914–1918*. Budapest, 1966. 166. Ez az értelmezés azt tartalmazta, hogy a területi rekompensáció nem csupán az egykori török területekre (ahogy a Monarchia szerette volna), hanem az egész Balkánra kiterjedően érvényesült.

¹⁶ Rauchensteiner, Manfred: *Der Tod des Doppeladlers. Österreich–Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz–Köln–Wien, 1994. 222.; *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates*, 158.

¹⁷ *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates*, 161.

¹⁸ Conrad: *Aus meiner Dienstzeit*, IV. 182–183.

¹⁹ „Seither hat eine weitere Konversation zwischen unserem Botschafter und dem italienischen Minister des Äussern stattgefunden, in deren Verlaufe letzterer deutlich wurde, alle Kompensationen, welche Italien in Afrika, in Albanien oder in Frankreich erhalten könnte, als unannehmbar bezeichnete und das Wort Trentino direkt aussprach...” Berchtold expozéja az 1914. augusztus 8-i közös minisztertanácson. *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates*, 160.

²⁰ Rauchensteiner: *Der Tod des Doppeladlers*, 224.

megőrzésének a lehető legmagasabbra verjék fel az árát – mindkét katonai szövetséggel szemben. A „militáns diplomácia” olasz formája természetesen magában foglalta a Monarchia elleni közvetlen fegyveres támadás veszélyével fenyegető nyomásgyakorlást is. Az ősz folyamán mintegy 240 ezer embert hívtak be „gyakorlatra”,²¹ és az északi határ mentén a katonai készülődés egyértelmű jelei voltak észlelhetők. Egy esetleges olasz offenzíva közvetlen hatásainak várhatóan súlyos következményeivel az osztrák–magyar hadvezetés tisztában volt, a politikusok azonban jóval kevésbé.²² A Dél-Tirol átengedéséről folytatott alkudozások mindenestre azt bizonyították, hogy a Monarchia külügyi vezetése nem talált megfelelő módot az olasz nyomás elhárítására.

Burián és az Albánia-projekt sorsa 1915–1916 fordulójáig

A túlzott engedékenységgel vádolt Berchtoldot 1915 januárjában Burián István váltotta fel, ám az ő tárgyalási magatartása is teljesen eredménytelennek bizonyult. Életrajzírója, Diószegi István szerint az új külügyminiszter eleve azzal a meggyőződéssel ült tárgyalóasztalhoz, hogy az olaszok hadba lépése az antant oldalán elkerülhetetlen, saját feladatát pedig abban látta, hogy ennek időpontját minél messzebbre tolja ki. Arra törekedett, hogy a Monarchia tárgyalási szándékának fennmaradásáról meggyőzze a szembenálló felet, engedményt azonban csak akkor tett, ha az olaszok még nagyobb követelésekkel álltak elő. Így 1915 februárjában még hallani sem akart a vitatott területek átengedéséről, márciusban már elvben egyetértett vele, és áprilisban arra is hajlandónak mutatkozott, hogy erre már a háború folyamán sor kerüljön.²³ Halogató taktikája azonban nem merült ki a folytonos hátrálásban. Február 9-én azzal lepte meg tárgyalópartnerét, hogy voltaképpen a Monarchia tarthatna igényt rekompenzációra, mivel Olaszország megszállás alatt tartja a Dodekané-szosz-szigeteket és Valona környékét. Az ellenfél impresszionálása azonban túl jól sikerült: Sonnino átmenetileg megszakította a tárgyalásokat, és haladéktalanul eljuttatta Londonba az antanttal kötendő megállapodás olasz tervezetét.²⁴ A Burián által bemutatott „visszacsapás”, amely persze nagyon jól illeszkedhetett volna a „militáns diplomácia” békebeli esz-köztárába, háború alatt és a kiélezett helyzetre tekintettel azonban teljességgel alkalmatlannak bizonyult. Holger Afflerbach szerint az osztrák–magyar külügyminiszter kiválasztása eleve szerencsétlen lépés volt.²⁵ Burián viszont sajátos módon elégedetten tekintett vissza egész 1915 első felévi tevékenységére.²⁶ Tény, hogy várakozásai beigazolódtak: az olaszok május 3-án felmondták a hármasszövetséget, május 23-án pedig hadat üzentek az Osztrák–Magyar Monarchiának.

Az Olaszországgal folytatott alkudozások során az osztrák–magyar fél Albánia tekintetében messzemenő engedékenységet tanúsított. Annak érdekében, hogy a római tárgyalófél jóindulatát megnyerje, hajlandó volt Itália elsőbbségét – legalábbis átmenetileg – elfogadni

²¹ Page: *Italy and the World War*, XI. fejezet.

²² Afflerbach: *Der Dreibund*, 861.

²³ Burián István életrajának részletes feldolgozása mind a mai napig hiányzik. Átfogó monográfia híján a legjobban Diószegi István közel fél évszázada publikált tanulmánya használható. Diószegi István: *Außenminister Stephan Graf Burián. Biographie und Tagebuchstelle*. Annales Univ. Budapest. de Lorando Eötvös nominatae, Sectio Historica, tomus VIII. Budapest, 1966. 177.

²⁴ Afflerbach: *Der Dreibund*, 864.

²⁵ Afflerbach: *Der Dreibund*, 861.

²⁶ Horváth Erzsébet – Tenke Sándor (szerk.): *Báró Burián István naplói 1907–1922*. Budapest, 1999. 148–149. (179. jegyzet); Diószegi: *Aussenminister*, 177.

és saját háttérbe szorítását tudomásul venni.²⁷ Az olaszokat ugyan ez az engedékenység egyáltalán nem hatotta meg, és az albániai térnyerést – mint láttuk – a Dél-Tirolra vonatkozó igényeikről való lemondásért nem tekintették elegendő ellentételezésnek, ezért nem hagyták kihasználatlanul a Monarchia lekötöttségét a világháború frontjain. Már 1914 őszén megvetették a lábukat Albániában: október 29-én megszállták a valonai öböl bejáratát ellenőrző, stratégiai fontosságú Saseno (Sazan) szigetét,²⁸ majd december 25-én magát Valonát és környékét.²⁹ Olasz részről az előbbi egészségügyi rendszabálynak állították be,³⁰ az utóbbi lépést pedig az Albániában uralkodó anarchikus állapotokkal indokolták, és arra hivatkoztak, hogy a londoni szerződés aláírói közül Itália az egyetlen semleges állam, amelynek módjában van a rendet fenntartani.³¹ Az antantnak ugyanakkor értésére adták, hogy Dél-Albánia stratégiai fontosságú részének megszállása súlyos csapást jelent Ausztria–Magyarországra nézve. Anglia és Franciaország nem tiltakozott a semlegesség ilyen nyilvánvaló megsértése miatt, ami bizonyítja, hogy legalábbis számoltak a közeli jövőben sorra kerülő olasz csatlakozással.³² Az antant jóváhagyásával és ugyancsak a rendcsinálás fontosságára hivatkozva ugyanakkor Görögország megszállta a görög szóhasználatban Észak-Epirusznak nevezett dél-albániai területeket.³³

A Ballhausplatzon természetesen számoltak Valona olasz megszállásának lehetőségével: már az 1914. július 31-i közös minisztertanácson a külügyminiszter elvi felhatalmazást kapott arra, hogy ha a Monarchia kénytelen tartósan megszállni bizonyos szerb területeket, akkor az olaszok számára „kilátásba lehet helyezni” a kompenzációt, de csak ha tényleg hajlandó teljesíteni a szövetségi kötelezettségeit. Ez esetben lehet beszélni Valona átengedéséről, ám egyúttal gondoskodni kell Ausztria–Magyarország kizárólagos befolyásának érvényesüléséről Észak-Albániában.³⁴ Az esztendő végén efféle feltételek támasztásáról már természetesen szó sem lehetett, de Bécsben még úgy képzeltek, hogy az átengedésre megfelelő tárgyalások után kerül majd sor, melyek folyamán a Monarchiának alkalma lesz érzékelteni a kikötő kiemelkedő jelentőségét és a területről való lemondással tanúsítandó osztrák–magyar áldozatkészség magas fokát.³⁵ Az események azonban túlhaladták ezt az elképzelést. Az olaszok által december végére *fait accompli* elé állított Bécs nem tiltakozott, részben mert arra számított, hogy később esetleg ellentételezésre tarthat igényt, részben pedig azért, mert úgysem állt módjában bármit is tenni ellene.³⁶

Ily módon a Monarchia pozíciói 1914–1915 fordulóján Albániában veszendőbe látszottak menni: az előző esztendő súlyos balkáni katonai kudarcai komoly presztízavesztést is jelentettek a dualista birodalom számára. A Szerbia és Montenegró elleni siker elmárádása miatt Bulgária egyelőre kívárt, és elhalasztotta csatlakozását a központi hatalmak koa-

²⁷ *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates*, 175.

²⁸ Bertotti, Emilio: *La nostra spedizione in Albania (1915–1916)*. Milano, 1926. 15.; *Historia e Shqipërisë vëllimi i tretë (1912–1944)*. Tiranë, 1984. 158.

²⁹ *Historia e Shqipërisë*, 158.

³⁰ Hantsch, Hugo: *Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsmann*. Graz–Köln–Wien, 1963. Bd. II. 698.

³¹ Kondis, Basil: *The Northern Epirus Question During the First World War*. Balkan Studies, 1989. 333.

³² Hantsch: *Leopold Graf Berchtold*, II. 702–703.

³³ Kondis: *The Northern Epirus Question*, 334.

³⁴ *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates*, 158.

³⁵ *Protokolle des gemeinsamen Ministerrates*, 158.

³⁶ Hantsch: *Leopold Graf Berchtold*, II. 698.

lícíójához. A balkáni hegemonia megteremtéséért indított háború első felvonása nem hogy közelebb hozta volna az osztrák–magyar Albánia-projekt megvalósítását, de a bizonytalan jövőbe tolta ki azt.

A kialakult helyzetben ugyanakkor az antant nagyhatalmak (Anglia, Franciaország és Oroszország) szükségesnek látták, hogy megerősítsék saját, az 1913-as londoni nagyköveti konferenciától kapott jogosítványait. 1915. január 28-án Albánia szomszédai felszólítást kaptak: tartózkodjanak a nevezett állam területe elleni bármely intervenciótól (kivéve, ha támadás elhárításáról van szó), Olaszország pedig arra, hogy megszállási övezetét ne terjessze ki az albán partvidéken.³⁷

Az 1915-ös esztendő első felében az osztrák–magyar diplomáciának – az olaszokkal folytatott hosszadalmas alkudozások folyamán – egyelőre nem állt módjában érdemben befolyásolni az albániai fejleményeket. Nem úgy Olaszországnak: az április 26-án megkötött titkos londoni egyezmény részletesen foglalkozott Albánia jövődől sorsával is. A szerződés 6. pontja értelmében Olaszország teljes szuverenitást nyert Valona, Saseno szigete és a város védelméhez szükséges környező területek felett, melyeket északon és keleten a Vojusa (Vjosë) folyó, délen pedig a himarai kerület határol. A 7. pont szerint pedig elfogadta Észak-Albánia felosztását Szerbia és Montenegró között, továbbá Észak-Epirusz görög birtokbavételét. A fennmaradó területekből létesítendő semleges és autonóm albán maradványállam keleti határait a dokumentum értelmében úgy kellett megállapítani, hogy az Ohridi-tóól nyugatra lehetővé tegyék közös szerb–görög határ létesítését. Olaszország jogot szerzett továbbá az új albán állam külügyeinek irányítására.³⁸

A londoni egyezmény aláírása új helyzetet teremtett az albániai viszonyokban. Wilhelm zu Wied uralmának 1914 nyári bukását, majd a fejedelem szeptemberi dicstelen menekülését követően az ország a teljes anarchiába süllyedt. A felkelők által Durazzóban (Durrës) körülrzárt Essad pasa megsegítését Olaszország az antant beavatkozást tiltó felszólítása miatt nem merte megkockáztatni, hasonlóképpen hiúsult meg egy görög tengeri akció terve is. Szerbia szintén szívesen segített volna a felkelők leverésében, a tilalom miatt azonban egyelőre kénytelen volt elhalasztani ilyen irányú terveit. Most azonban az antant ellenvetéseivel már nem kellett számolni. 1915 júniusában szerb csapatok nyomultak be Albániába, elfoglalták Pogradecet, Elbasant, 11-én Tiranát, két nappal később pedig Durazzo közelébe értek,³⁹ ám a várost meghagyták Essad pasa kezén.⁴⁰ Ugyanakkor montenegrói csapatok június 27-én megszállták Szkutarit (Shkodër) és környékét.⁴¹ Így 1915 nyarára lényegében a londoni titkos szerződésben kilátásba helyezett határok szerint alakult a helyzet Albániában: délen a görögök, északon a montenegróiak, az ország középső és keleti részein a szerbek nagyjából a nekik szánt területeket vették birtokukba.⁴²

A keleti fronton május 2-án indított közös osztrák–magyar – német offenzíva Gorlice és Tarnów között váratlanul nagy sikert hozott. Az orosz arcvonal negyvenöt kilométer szélességben átszakadt. Május közepéig a front mintegy százötven kilométerrel keletebbre tolódott, majd az esztendő végére a Rigától Dünaburgra át déli irányba haladó vonalig jutott. A hadi helyzetben végbement kedvező változások nagyobb mozgástérhez juttatták a diplomáciát is. A gorlicei áttörés nem csupán azzal a következménnyel járt, hogy megszűnt a köz-

³⁷ Kondis: *The Northern Epirus Question*, 335.

³⁸ Kondis: *The Northern Epirus Question*, 335.

³⁹ *Historia e Shqipërisë*, 153.

⁴⁰ Kondis: *The Northern Epirus Question*, 337.

⁴¹ *Historia e Shqipërisë*, 153.

⁴² *Historia e Shqipërisë*, 153.

vetlen orosz betörés fenyegetése a magyar és az osztrák főváros irányában, s nem csupán a Monarchia hosszú kudarcсорozatát zárta le a világháború frontjain. A jelentős siker kedvező hatással volt Ausztria–Magyarországnak a semleges államokhoz fűződő viszonyára is. Az antant felé kacsingató Románia egyelőre elhalasztotta aktívabb szerepvállalását, Bulgária pedig, amelyet gyakorlatilag a világháború kitörése óta mindkét koalíció kapacitált, döntő elhatározásra jutott, és tárgyalásokat kezdett a központi hatalmak táborához való mielőbbi csatlakozása feltételeiről.⁴³

A bolgárok esetleges hadba lépése természetesen alapvetően megváltoztatta a balkáni hadi helyzetet és benne a Monarchia várható kilátásait is. Egyrészt az új katonai partner segítségével számottevően javulhattak a Szerbia elleni hadjárat esélyei, ami siker esetén lehetőséget adott az 1914. évi, csúfos kudarccal végződött Potiorek-offenzívák okozta presztízavesztés felszámolására is. A szávai királyság kikapcsolásával Ausztria–Magyarország újra lehetőséget kaphatott balkáni pozícióinak megjavítására, ennek révén pedig arra is, hogy visszatérjen Albánia-projektje továbbvitelére. A bolgár csatlakozás ugyanakkor nem csupán pozitív következményekkel járhatott. A Monarchiának természetesen egyáltalán nem állt érdekében, hogy az olasz riválistól (legalábbis nemzetközi jogi értelemben) megszabadulva újabb versenytárral legyen lénytelen szembenézni a Balkánon. Valójában a bolgár csatlakozás elsősorban a német szövetséges érdeke volt: a berlini politikai vezetés különösen a Törökország felé létesítendő szárazföldi összeköttetés megteremtése érdekében szorgalmazta az új partner bevonását a koalícióba. Aligha csodálható, hogy a bolgár csatlakozás, amelyre végül 1915. szeptember 6-án került sor, egyáltalán nem az osztrák–magyar diplomácia sikereként jött létre.⁴⁴ Személy szerint Burián nagyon keveset tett annak érdekében, hogy a lépésre egyáltalán sor kerüljön.⁴⁵

Hogy az újdonsült szövetséges fenyegetést jelenthet az osztrák–magyar Albánia-projektre, az a Szerbia elleni sikeres osztrák–magyar – német – bolgár hadjárat során hamarosan kiderült, és mindenben igazolni látszott a Monarchia politikai és katonai vezetőinek aggodalmait.⁴⁶

⁴³ A tárgyalásokról részletesen lásd: Friedrich, Wolfgang-Uwe: *Bulgarien und die Mächte 1913–1915*. Stuttgart, 1985., főleg 237–255.

⁴⁴ Bridge, Francis Roy: *Österreich (–Ungarn) unter den Grossmächten*. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*. Teilband 1-2. Wien, 1989–1993. (Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. VI./1-2.) 1. Teilband, 348.

⁴⁵ Diószegi: *Aussenminister*, 178.

⁴⁶ Az ebből fakadó konfliktusra lásd: Pollmann Ferenc: *A szövetségi együttműködés nehézségei: osztrák–magyar – bolgár ellentétek Koszovó ügyében 1916 tavaszán*. Hadtörténelmi Közlemények, 108. évf. (1995) 4. sz. 13–77.

FERENC POLLMAN

The Outbreak of World War I and the Austro-Hungarian Albania Project

During its half-century-long existence, Austria-Hungary's diplomacy always paid special attention to the Balkans. With a little exaggeration, we could argue that Austro-Hungarian foreign policy was more or less a Balkan policy, inasmuch as the foreign affairs of the empire almost always bore some relevance – at least indirectly – to the Balkans. From the last two decades of the 19th century, this policy towards the Balkans was showing an ever growing interest in the Albanian question.

A plan to create a nominally independent Albania, which in reality would have been under Austro-Hungarian influence, was among the long-term foreign policy goals of the Monarchy since 1906, after Aehrenthal had taken office, but it was only during the Balkan Wars that it became manifest. The Albanian state that emerged in 1913 was only partly in accordance with the Austro-Hungarian plans. Taking advantage of the fact the Monarchy's military was busy elsewhere, its greatest rival, Italy, which remained neutral in the First World War that broke out in the summer of 1914, did secure important positions in Southern Albania. The mere preservation of the neutrality of Italy demanded great sacrifices from Austria-Hungary, therefore the government in Vienna was bound to acquiesce in temporarily giving up its plans related to the Western Balkans.

Russia's entering the war on the side of the Entente as well as the end of the Triple Alliance gave more leeway to the Monarchy's foreign policy. After the successful campaign against Serbia in 1915, realizing the Austro-Hungarian Albania project was within reach again. However, soon it turned out that the Monarchy was unable to defend its interest against both Italy, which had become an enemy in the meantime, and its own German and Bulgarian allies.

KAISER FERENC

A Császári és Királyi Haditengerészet „csatahajói” az első világháborúban*

1890-ben az Osztrák–Magyar Monarchia nem számított tengeri hatalomnak. A Császári és Királyi Haditengerészet kicsiny hajóparkja zömében korszerűtlen, elavult egységekből állt, amelyeket jelentős részben külföldön vagy külföldi alkatrészekből építettek. 1914-ben, a „Nagy Háború” kitörésekor a közös haditengerészet a világ hetedik legerősebb hadiflottája volt – a brit, német, amerikai, francia, japán és olasz mögött, de az orosz előtt –, legkorszerűbb egységei pedig saját hajógyáraiban, majdnem teljesen hazai nyersanyagokból és termékekből készültek. Különösen látványos volt a Császári és Királyi Haditengerészet „csatahajó” programja, amely kezdetben kisméretű és gyenge fegyverzetű, lényegében csak partvédelmi célra alkalmas hajókat eredményezett, ám a háborút megelőző években a RADETZKY²-osztály megerősített másodlagos fegyverzetű sorhajói, illetve a TEGETHOFF-osztály csatahajói esetében már a világ élvonalába tartozó nehéz egységeket állított elő.

A világhégés kezdetén – a hármass szövetség 1913-ban elfogadott haditengerészeti tervei-nek megfelelően – offenzív feladatokat szántak a Császári és Királyi Haditengerészetnek. Az olasz semlegesség azonban teljesen megváltoztatta a földközi-tengeri erőviszonyokat, így a közös haditengerészet lényegében beszorult az Adriára, s a hatalmas költséggel be-szerzett legnehezebb egységeket – részben a torpedónaszádok, tengeralattjárók és akname-zők jelentette fenyegetés, részben pedig a krónikus szénhiány miatt – alig vetették be. Mindössze négy olyan műveletre került sor, amelyben „csatahajókat” is jelentős mennyi-ségben alkalmaztak, ebből egy-egy alkalom esett 1914-re és 1915-re, kettő pedig 1918-ra.

* Szeretnék köszönetet mondani Krámlí Mihálynak a tanulmány korábbi változatának szakmai lek-torálásáért, illetve Kiss Lászlónak a rendelkezésemre bocsátott forrásokért.

¹ A közös haditengerészet terminológiája szerint minden nehéz egység „*Schlachtschiff*”, azaz csata-hajó volt, a nemzetközileg elfogadott terminológia viszont csak a „csupa nagyágyús”, azaz a nyolc-tizennégy azonos űrméretű nehézágyúval felfegyverzett hadihajókat nevezi csatahajónak, amely-nek „prototípusa” az 1906-ban szolgálatba állított brit HMS (*His/Her Majesty's Ship* – Őfelsége hadihajója) DREADNOUGHT volt. A régebbi típusok megnevezése sorhajó, illetve a megerősített másodlagos fegyverzetű típusok esetén „félcsatahajó” (*semi-dreadnought*) lenne, de ez utóbbi elég félreérthető, ezért ezt nem használjuk. Kiss László: *Csatahajók az első világháborúban*. Budapest, 2011. 17.; Krámlí Mihály: *A TEGETHOFF-osztály születése. Az osztrák–magyar dreadnought-program*. Hadtörténelmi Közlemények, 118. évf. (2005) 1–2. sz. 41–42.; Krámlí Mihály: *Az S. M. S. SZENT ISTVÁN. Magyarország és az osztrák–magyar dreadnought program*. Hadtörténelmi Közlemények, 122. évf. (2009) 1. sz. 3.

² A Császári és Királyi Haditengerészet egységei – miként ez más haditengerészeteknél is megszokott volt – gyakran történelmi személyek, folyók, hegyek és települések neveit viselték, ezért a fél-reértések elkerülése végett – a szakirodalomban egyébként megszokott módon – a hajóneveket nyomtatott nagybetűkkel írjuk.

Jellemző, hogy ezek közül csak egy esetben vették tűz alá az ellenséget a bevetett nehéz hadihajók. A tanulmány a Császári és Királyi Haditengerészet partvédő páncélosainak, sorhajóinak és csatahajóinak történetét mutatja be, elsősorban az első világháború időszakára koncentrálva.

Az osztrák–magyar „csatahajó program”

A kiegyezést követően a Császári és Királyi Haditengerészet – az 1866-ban sikerrel megvívott lissai csata mellékhatásaként – egy ideig lendületesen kapta az új hajókat. 1871 és 1882 között nyolc ún. kazamata hajó állt szolgálatba. Ezután viszont elfogytak a fejlesztésre szánt – a rivális Olaszországhoz képest egyébként addig sem túl bőséges – források. Az 1880-as években csak két toronyhajó (későbbi besorolásuk szerint sorhajó) épült, amelyek 1889-ben álltak szolgálatba.³ A nagyobbik, az SMS⁴ KRONPRINZ ERZHERZOG RUDOLF maximális vízkiszorítása 7500 tonna, páncélzatának legnagyobb vastagsága 305 mm volt, legnagyobb sebessége nem érte el a 16 csomót (29,6 km/h). Az egység fegyverzete három 305 mm-es és hat 120 mm-es Krupp ágyúból állt.⁵ A világ hadihajó tervezése és építése viszont épp ebben az időszakban fejlődött robbanásszerűen. 1890-re így az a helyzet állt elő, hogy a közös haditengerészetnek nem volt igazán korszerű nehéz egysége, szemben az „ösellenség” olasz flottával, amely a világ élvonalába tartozó páncélos óriásokkal rendelkezett.⁶ Az állandó költségvetési problémák – nem kis részben a flotta iránt nem túlságosan megértő magyar álláspont miatt – oda vezettek, hogy a haditengerészet élén álló Maximilian Freiherr Daublebsky von Sterneck tengernagy⁷ már azt is sikernek értékelhette, hogy egyáltalán új „csatahajók” épülhettek. A MONARCH-osztály három egysége (a névadón kívül az SMS WIEN és az SMS BUDAPEST) – amelyek 1897 és 1898 között álltak szolgálatba – azonban nem voltak élvonalbeli hadihajók. 5700 tonnás vízkiszorításuk miatt gyenge volt a fegyverzetük (négy 240 mm-es és hat 150 mm-es ágyú), s a sebességük is (18 csomó) elmaradt a rivális nagyhatalmak sorhajóitól.⁸ A Császári és Királyi Haditengerészet számára azonban kétségtelenül jelentős minőségi fejlődést jelentettek, hiszen részben már a hazai ipar termékeit felhasználva épültek. A dualista államon belüli gyártás arányának növelését Sterneck annak ellenére is következetesen támogatta, hogy azok az import termékeknél

³ Sondhaus, Lawrence: *The Naval Policy of Austria–Hungary: Navalism, Industrial Development, and the Politics of Dualism*. West Lafayette, 1994. 390.

⁴ *Seiner Majestät Schiff* – Öfelsége hajója.

⁵ Bak József – Csonkaréti Károly – Lévy Gábor – Sárhidai Gyula: *Hadihajók: típuskönyv*. Budapest, 1984. 146.; Gibbons, Tony: *The Complete Encyclopedia of Battleships and Battlecruisers*. London, 1983. 115.

⁶ Az 1883-ban átadott LEPANTO maximális vízkiszorítása 15 650 tonna volt, páncélzatának vastagsága elérte a 480 millimétert, legnagyobb sebessége 18 csomó (33,3 km/h) volt. Fegyverzete négy 432 mm-es, nyolc 152 mm-es és négy 119 mm-es ágyúból állt. S az ilyen óriásokat az olasz flotta „sorozatban” építette. Breyer, Siegfried: *Battleships and Battle Cruisers, 1905–1907*. London, 1973. 33.; Gibbons: *The Complete Encyclopedia of Battleships and Battlecruisers*, 106–107.

⁷ 1883 novemberében és 1897 decemberében között volt a Hadügyminisztérium Tengerészeti Osztályának főnöke és a Császári és Királyi Haditengerészet parancsnoka. Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 385–386.

⁸ Bak–Csonkaréti–Lévy–Sárhidai: *Hadihajók*, 146.; Gibbons: *The Complete Encyclopedia of Battleships and Battlecruisers*, 144. Összehasonlításképpen: a kor „szabványos sorhajói” 13 000–15 000 tonna vízkiszorításúak voltak, fegyverzetük négy 305 mm-es és tíz-tizenhat 152 mm-es ágyúból állt. Breyer: *Battleships and Battle Cruisers*, 41–43.

akár 30–40%-kal is többre kerültek.⁹ A külföldről való függés ugyanis egy háborúban katasztrofális hatással járhatott, 1866-ban például a flotta legújabb páncélosai nem kapták meg az ellenséggé vált Poroszországtól a megrendelt Krupp ágyúkat.¹⁰

Jól jellemzi a Császári és Királyi Haditengerészet helyzetét, hogy 1897–1898 fordulóján a Téli Hajóraj (*Winterescadre*) mindössze egy-egy toronyhajóból, páncélos cirkálóból és védett cirkálóból, valamint három torpedóhajóból, 1898-ban a Nyári Hajóraj (*Sommerescadre*) a három új „csatahajóból”, három régi és teljesen elavult kazamata hajóból, négy torpedóhajóból és tizenkét torpedónaszádból állt.¹¹ Ez a hajómennyiség pedig eltörpült a kor nagyhatalmainak haditengerészeteihez képest. 1900-ban az Osztrák–Magyar Monarchiának – a teljesen elavult egységeket is beleszámítva – mindössze tizenkét nagyobb sorhajója és partvédő páncélosa volt, ugyanakkor a földközi-tengeri riválisok közül Olaszországnak tizennyolc, Franciaországnak pedig negyvenkilenc ilyen egység állt rendelkezésére, sőt még a törökök is rendelkeztek tizenhárommal.¹² Az 1897-ben a közös haditengerészet parancsnokságát átvevő Hermann Freiherr von Spaun altengernagynak (később tenger-nagynak) tehát az alapoktól kellett megkezdnie a kor színvonalát megközelítő sorhajóállomány létrehozását. A feladat nem volt könnyű, hiszen a MONARCH-osztály egységeit jelentős részben külföldről beszerzett anyagokból építették, a hazai politikai és gazdasági elit megnyeréséhez viszont arra kellett törekedni, hogy a lehető legnagyobb arányban a saját ipar termékeit használják.¹³

Spaun parancsnokságának hét éve alatt készült el a HABSBURG-osztály három egysége (a névadón kívül az SMS BABENBERG és az SMS ÁRPÁD). Noha ezeknél a hajóknál is a gyengébb (240 mm-es) főtüzérséget alkalmazták, sőt még a csőszám is háromra csökkent, a nagyobb méretek (8800 tonnás maximális vízkiszorítás) lehetővé tették a 150 mm-es közepes tüzérség csőszámának tizenkettőre emelését. Javult a tengerállóság, erősödött a páncélzat, és nőtt a csúcssebesség, illetve a hatótávolság is.¹⁴ Spaun lemondásához nem kis részben a következő sorhajók, az ERZHERZOG-osztály (SMS ERZHERZOG KARL, SMS ERZHERZOG FRIEDRICH és SMS ERZHERZOG FERDINAND MAX) megrendelése és befejezése körüli viták vezettek.¹⁵ A részben ezeknek a hajóknak a megépítésére 1904-ben megszavazott 121,5 millió koronás rendkívüli hitelt ugyanis a hadügyminiszter nagyjából huszonöt millió koronás részletekben le akarta vonatni a haditengerészet évi rendes költségvetéséből.¹⁶ Spaun belefáradt a pénzügyi forrásokért a politikusokkal és a hadsereggel

⁹ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 128–132.; Krámlí Mihály: *Magyarország és a cs. és kir. haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztása, 1890–1910*. Hadtörténelmi Közlemények, 114. évf. (2001) 1. sz. 36–38.

¹⁰ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 6.

¹¹ Sokol, Hans Hugo: *Des Kaisers Seemacht 1848–1914. Die k. k. Österreichische Kriegsmarine*. Wien–München, 2002. 153.

¹² Bak–Csonkaréti–Lévay–Sárhidai: *Hadihajók*, 503.

¹³ Vego, Milan N.: *Austro–Hungarian Naval Policy 1904–1914*. London–Portland, 37.

¹⁴ Bak–Csonkaréti–Lévay–Sárhidai: *Hadihajók*, 148.; Gibbons: *The Complete Encyclopedia of Battleships and Battlecruisers*, 158.

¹⁵ Magyarország mindent megtett, hogy az új hajók építésénél a hazai ipar a költségvetésben meghatározott kvóta arányában részesedjen a megrendelésekből. Krámlí: *Magyarország és a cs. és kir. haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztása*, 53–56.

¹⁶ 1905-ben erre eredetileg 51 026 410 koronát szántak, amiből ugyan levontak 22 079 000 koronát, ám végül 62 676 000 korona rendkívüli támogatás folyósításáról is döntöttek. A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1905-ik évről. Wien, 1906.

szemben folytatott folyamatos – esetenként pedig reménytelennek tűnő – küzdelembe, és 1904 októberében lemondott posztjáról.¹⁷

Ebben az időszakban kezdődött meg a flotta támogatottságának jelentős javulása, amely a Monarchia tengeri kereskedelme robbanásszerű fejlődésének volt köszönhető. 1902-ben a dualista államnak összesen 24 756 polgári célú tengeri vízi járműve volt, bár ezek többsége csak csónak méretű, hiszen az összesített vízkiszorítás csupán 417 566 BRT volt. 1912-ben már 32 266 egység, 639 349 BRT vízkiszorítással hajózott császári és királyi lobogó alatt, s 1914 nyarán csak a 455 gőzhajó vízkiszorítása 1 055 719 BRT-re rúgott.¹⁸ 1910-ben már 12–13 000 fő szolgált a kereskedelmi hajókon, további 4–5000 fő a parton dolgozott (adminisztrátorok, dokkmunkások stb.), közel 20 000 fő pedig halászként kereste kenyerét. A Monarchia tengeri kereskedelmének becsült összbevétele 1910-ben 150 és 200 millió korona között mozgott.¹⁹ A dualista állam kikötőibe érkező, illetve távozó áruk összértéke 1904-ben 770 millió, 1913-ban viszont már 1,3 milliárd korona volt. A szállított tömeg pedig 1904-ben 10,5 millió, 1913-ban pedig már 20,4 millió tonna.²⁰ A flottafejlesztés mögött így már komoly politikai és gazdasági lobbik állt, amelynek legfontosabb „civil” eleme az 1904-ben alapított Osztrák Flottaegyesület (*Österreichische Flottenverein*) volt.²¹

A századforduló után már jelentős vállalati konglomerátumok épültek rá a Császári és Királyi Haditengerészetre, különösen az új egységek gyártására. Ezek a cégek és a mögöttük álló pénzügyi körök számítottak a flotta folyamatos erősítése leglelkesebb szószólóinak.²² A haditengerészet fejlesztésével szemben hagyományosan kritikus Budapest ellenállását pedig a magyarországi megrendelések növelésével szerelte le a flotta vezetése. 1907 és 1909 között a haditengerészet 126 531 000 koronát költött a Monarchián belüli ipari megrendelésekre, ebből Magyarország részesedése nagyjából 25%-volt.²³ A mindenkori parancsnokok dolgát azonban – legalábbis a magyarok megnyerésében – alaposan megnehezítette Ferenc Ferdinánd trónörökös, aki ugyan a Császári és Királyi Haditengerészet nagy pártfogója volt, ezért szinte minden nagyobb hadihajó vízrebocsátásánál személyesen is megjelent, ám a magyar nevet viselő egységek vízrebocsátásától tüntetően távol maradt.²⁴

A Császári és Királyi Haditengerészet fejlesztésében az igazi áttörésre gróf Rudolf von Montecuccoli degli Erri tengernagy vezetése (1904–1913) alatt került sor. Az új parancsnok ugyanis sokkal rugalmasabb, simulékonyabb, sőt ha kellett, gátlástalanabb volt, mint elődje. A nemzetközi környezet is meghatározó volt. Az orosz–japán háború, a két marokkói válság, a gyarmati ellentétek, Bosznia–Hercegovina annektálása és a két Balkán-háború, illetve a nagyhatalmak közötti fokozódó fegyverkezési verseny mind-mind a fegyveres erők –

¹⁷ Csonkaréti Károly: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete 1867–1918*. Budapest, 2001. 12–13.

¹⁸ Sokol, Hans Hugo: *Österreich–Ungarns Seekrieg 1914–1918*. Zürich–Leipzig–Wien, 1933. 4.

¹⁹ Sokol: *Des Kaisers Seemacht*, 174–175.

²⁰ Vego: *Austro–Hungarian Naval Policy*, 32., 197.

²¹ Bővebben lásd: Sokol, Anthony Eugene: *Seemacht Österreich. Die Kaiserliche und Königliche Kriegsmarine 1382–1918*. Wien–München–Zürich, 1972. 122–123.; Vego: *Austro–Hungarian Naval Policy*, 38.

²² A Monarchia hajóépítő iparát lásd: Vego: *Austro–Hungarian Naval Policy*, 29–31.

²³ Krámlí: *Magyarország és a cs. és kir. haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztása*, 67.

²⁴ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 181.; Krámlí: *A TEGETTHOFF-osztály születése*, 52.

s azon belül a haditengerészet – erőltetett fejlesztésének irányába terelték a Monarchia döntéshozóit.²⁵

1904-ben a haditengerészet mindössze tíz sorhajóval és partvédő páncélossal, három páncélos és hat védett cirkálóval, nyolc torpedóhajóval és 68 torpedónaszáddal rendelkezett. A 95 egység vízkiszorítása 131 000 tonna volt. Olaszország ugyanekkor 195 hadihajóval rendelkezett (tizenhárom sorhajó, hat páncélos- és tizennégy védett cirkáló, tizenöt torpedóhajó, 145 torpedónaszád és két tengeralattjáró) 267 300 tonna vízkiszorítással.²⁶ Volt honnan és hová felzárkózni. Az új flottaparancsnok 1904 végén benyújtott – nagyrészt még elődje által elkészített – terve ismét 121 millió korona extra forrást igényelt három sorhajó (az ERZHERZOG-osztály) befejezésére, illetve tizenkét torpedóromboló és harminchat nagy torpedónaszád építésére. Montecuccoli az 1907-es költségvetési évre már a RA-DETKY-osztály három sorhajójára, egy 3500 tonnás kiscirkálóra és két tengeralattjáróra kért költségvetési forrásokat, amit meg is kapott a delegációktól.²⁷ 1906-ban és 1907-ben átadták az ERZHERZOG-osztály három egységét. A 11 400 tonna legnagyobb vízkiszorítású sorhajók fő fegyverzete még mindig – az ekkor már nevetségesen gyenge – 240 mm-es ágyúból állt, amelyeket elől és hátul ikerlöveges tornyokban helyeztek el.²⁸ A másodlagos fegyverzet viszont alaposan megerősödött, a tizenkét 190 mm-es löveget egyesével, elektromos forgatású oldalsó löveg tornyokban helyezték el.²⁹

Montecuccoli 1908-ban benyújtott terve már egy tizenhat „csatahajóból”, négy nagy- és nyolc kiscirkálóból, huszonnégy torpedórombolóból, hetvenkét torpedónaszádból és tizenkét tengeralattjáróból álló flotta felállítását célozta meg.³⁰ Az 1910–1911-es költségvetési évben ennek a programnak a teljes költségeit 312 millió koronában határozták meg, hiszen hét „csatahajót”, négy kiscirkálót – korabeli osztrák–magyar elnevezés szerint gyorscirkálót –, tizennyolc torpedórombolót, huszonöt torpedónaszádot és hat tengeralattjárót, továbbá három úszódokkot, két dunai monitort és hat őrnaszádot kellett volna megépíteni ahhoz, hogy a szükséges hajómenyiséget elérjék.³¹ A sorhajók és csatahajók építése komoly beruházásokat igényelt, különösen Pola (Pula) kikötőjében. 1911 és 1913 között készült el a Monarchia legnagyobb úszódokkjá, amely maximálisan 22 000 tonnás tömeget tudott megemelni, azaz az összes rendszerben álló hajót javítani lehetett vele.³² Montecuccoli utóda, Anton Johann Haus altengernagy (később tengernagy, majd főtengernagy) 1914-ben beterjesztett tervében négy csatahajó – az ERSATZ MONARCH-osztály úgynevezett szuper *dreadnought*-jai –, három 4800 tonnás cirkáló, hét torpedóromboló, egy ten-

²⁵ Sokol: *Des Kaisers Seemacht*, 171–175.; Sokol: *Seemacht Österreich*, 105–108., 126–127.

²⁶ Vego: *Austro-Hungarian Naval Policy*, 35–36.

²⁷ Vego: *Austro-Hungarian Naval Policy*, 39–41.; Kráml: *Magyarország és a cs. és kir. haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztása*, 61–62.

²⁸ Ezeket viszont már nem a Krupp, hanem a Škoda gyártotta. Noppen, Ryan: *Austro-Hungarian Battleships 1914–1918*. Oxford, 2012. 14.

²⁹ Bak–Csonkaréti–Lévay–Sárhidai: *Hadihajók*, 149.; Gibbons: *The Complete Encyclopedia of Battleships and Battlecruisers*, 161.

³⁰ Kráml Mihály: *A császári és királyi haditengerészet és Magyarország*. Pécs, 2004. 40.; Sokol: *Seemacht Österreich*, 103.

³¹ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 20.; Sokol: *Des Kaisers Seemacht*, 176. A programban építendő hajók adatait lásd: *uo.*, 177–180.

³² Aichelburg, Wladimir – Baumgartner, Lothar – Bilzer, Franz Ferdinand – Pawlik, Georg – Praski, Friedrich – Sieche, Erwin: *Die „Tegetthoff” Klasse. Österreich–Ungarns größte Schlachtschiffe*. Mistelbach, 1979. 40.

geralattjáró és két monitor szerepelt.³³ A program költségei 438 836 000 koronára rúgtak volna.³⁴ Az erőltetett haditengerészeti expanciónak köszönhetően az 1914–1915-ös költségvetési évre (július 1. – június 30.) már 177 266 710 koronát szavaztak meg a flotta számára.³⁵

Montecuccoli parancsnoksága volt a Császári és Királyi Haditengerészet fejlesztésének legsikeresebb időszaka, ekkor készült el a legtöbb nehéz egység. A már említett ERZHERZOG-osztály három sorhajója mellett a RADETZKY-osztály három megerősített másodlagos tűzérségű sorhajója 1910 és 1911 között lépett szolgálatba. A legnagyobb vízkiszorítás 15 850 tonnára nőtt.³⁶ A fegyverzetet a korábbi típusoknál sokkal erősebbre méretezték, a négy 305 mm-es, nyolc 240 mm-es és húsz 100 mm-es ágyú,³⁷ a kisebb gyorstüzelő lövegekkel együtt – s a nehézlövegek páncéltornyai is – már mind a Škodánál készültek.³⁸ Ekkorra érett be az a politika, hogy mindent hazai gyártóktól kell beszerezni; ezeknél a sorhajóknál ugyanis csak egy alkatrészt importáltak, az övpáncél alá kerülő teakfát.³⁹ A RADETZKY-osztály óriási előrelépést jelentett a Császári és Királyi Haditengerészet számára. A Monarchia lényegében ezekkel az egységekkel lépett be a „tengeri hatalmak klubjába”.⁴⁰ A korábbi sorhajók ugyanis – gyenge főtűzérségük miatt – inkább partvédő páncélosnak vagy másodvonalbeli egységnek voltak tekinthetők. Jellemző, hogy az új „csatahajók” egyenként rendelkeztek ugyanannyi nehézágyúval, mint a megelőző ERZHERZOG-osztály három sorhajója együttvéve, ráadásul ebből négy nagyobb kaliberű, azaz 30,5 cm-es volt.⁴¹ Az osztály páncélzata sokat erősödött, lényegében egyenértékű volt a kortárs külföldi típusokéval, a vízvonallal védelem azonban elég gyengére sikerült.⁴² A RADETZKY-osztály esetében ez a hiányosság nem okozott katasztrófát, viszont a hasonló konstrukciós elvek szerint készülő, sőt némileg erősebb víz alatti védelemmel ellátott TEGETHOFF-osztálynál két egység elvesztéséhez vezetett.⁴³

A *Royal Navy* (Brit Királyi Haditengerészet) 1906-ban szolgálatba állította a forradalmi változást indító HMS DREADNOUGHT-ot. A legerősebb hadihajók ekkortól már a legalább 16 000 tonnás, nyolc-tizennégy azonos űrméretű, nagy kaliberű ágyúval felfegyverzett, „csupa nagyágyús” csatahajók voltak. Ezekből pedig a britek, a németek és az amerikaiak 1911 végére már tíz, hét és hat egységet átadtak, s világszerte tucatjával épültek az újabbak.⁴⁴ A Császári és Királyi Haditengerészet is megrendelte hát a saját „*dreadnoughtjait*”, a TEGETHOFF-osztály egységeit (a névadón kívül az SMS VIRIBUS UNITIS-t, az SMS

³³ Sokol: *Seemacht Österreich*, 108–109.

³⁴ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 22.

³⁵ Sokol: *Seemacht Österreich*, 103.; Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 21.

³⁶ Noppen: *Austro–Hungarian Battleships*, 17.

³⁷ Gibbons: *The Complete Encyclopedia of Battleships and Battlecruisers*, 182–183.

³⁸ Taschenbuch der Kriegsflotten, Jg. 13. (1912) 89.

³⁹ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 180.

⁴⁰ Sokol: *Seemacht Österreich*, 104.

⁴¹ Bak–Csonkaréti–Lévay–Sárhidai: *Hadihajók*, 149–150.; Noppen: *Austro–Hungarian Battleships*, 13–18.

⁴² Krámlí Mihály: *Az Osztrák–Magyar Monarchia majdnem dreadnoughtjai: a Radetzky-osztály*; elérhető: http://www.publikon.hu/application/essay/109_1.pdf, letöltve: 2014. 04. 15.; Sieche, Erwin F.: *Die Schlachtschiffe der K. u. K. Marine. Marine-Arsenal mit Internationalen Flotten-nachrichten und Marinerundblick*. Bd. 14. 1991. 20.

⁴³ Lásd a tanulmány végén!

⁴⁴ Kiss: *Csatahajók az első világháborúban*, 79.

PRINZ EUGEN-t és az SMS SZENT ISTVÁN-t).⁴⁵ A rivális nagyhatalmak azonban növelték csatahajóik főtüzérségének űrméretét, s közvetlenül a háborút megelőzően, illetve a háború alatt már 340, 343, 356, 380 és 381 mm-es ágyúkkal felszerelt egységek, úgynevezett „super dreadnoughtok” is szolgálatba léptek.⁴⁶ A közös haditengerészet ezért maga is megrendelte a saját „szuper csatahajóit”, az ERSATZ MONARCH-osztály egységeit, amelyek építése azonban a háború kirobbanását követően leállt, sohasem készültek el.⁴⁷

Az erőltetett osztrák–magyar flottafejlesztés elsősorban az Olasz Királyi Haditengerészet ellen irányult.⁴⁸ Bosznia–Hercegovina 1908-as annektálását követően a két szövetséges lényegében egymás ellen kezdett fegyverkezési versenybe,⁴⁹ amelyet a Földközi-tenger térségében jelentős stratégiai pozíciókkal rendelkező Nagy-Britannia is komoly aggodalommal szemlélte.⁵⁰ Az éleződő versenyfutásban az Osztrák–Magyar Monarchia – ha csak időlegesen is – jelentős lépéselőnybe került a RADETZKY-osztály szolgálatba állításával, ezzel viszont újabb lökést adva az olasz flottafejlesztésnek.⁵¹ Jól jelzi a korabeli felfokozott hangulatot Jedina-Palombini altengernagy 1912-ben kelt írása, amelyben a ZRINYI vízrebocsátása kapcsán kimerítően értekezett a nemzetközi helyzetről, illetve a nemzetközi hajóépítési trendekről, egyértelműen kiállva a csatahajóprogram fokozása mellett.⁵² A kor másik szakírója különösen az „ösellenség” olaszok jelentette fenyegetést igyekezett hangsúlyozni. Max Schloss a csatahajókat, sorhajókat és páncélos cirkálókat – az építés alatt álló egységek várható szolgálatba állását és a meglévők elavulását – figyelembe véve három évben hasonlította össze az osztrák–magyar, illetve az olasz flottát; 1911-ben, 1914-ben és 1916-ban. A vizsgált kategóriák a vízkiszorítás, a hajók tüzérségének kalibere és csőszáma, illetve az egy sortűzzel kilőhető gránátok tömege voltak. A szerző szerint – ami megegyezett a tényleges helyzettel – 1911 végén az olasz flotta minden szempontból meggyőző fölényben volt az osztrák–magyarral szemben. 1914-re javulás volt várható, ekkor az osztrák–magyar dreadnoughtok rendszeresítése lényegében kiegyenlítette az erőviszonyokat, 1916-ra viszont már minden téren jelentős olasz erőfölény fenyegetett.⁵³

A „csatahajó program” legnagyobb eredménye kétségtelenül az volt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia önerőből volt képes dreadnoughtok gyártására. Az első, az SMS VIRIBUS UNITIS 1912. december 5-én lépett szolgálatba. Az SMS TEGETHOFF 1913. július 14-én,⁵⁴ az SMS PRINZ EUGEN 1914. július 17-én, az SMS SZENT ISTVÁN pedig 1915.

⁴⁵ Noppen: *Austro-Hungarian Battleships*, 23.

⁴⁶ A nagyhatalmak között akkoriban zajló „kaliberversenyre” nézve lásd: Krámlí Mihály: *A Monarch-osztályt pótolni kell! A megerősített TEGETHOFF-osztályú csatahajók terve*. Hadtörténelmi Közlemények, 125. évf. (2012) 3. sz. 608–611.

⁴⁷ Krámlí Mihály: *A 24 500 tonnás csatahajóterv – favorit három felvonásban*. Hajózástörténeti Közlemények, elérhető: <http://www.kriegsmarine.hu/hk/km00801.html>, letöltve: 2014. 08. 02.

⁴⁸ Az osztrák–magyar és olasz haditengerészeti fegyverkezési versenyt bővebben lásd: Krámlí: *A TEGETHOFF-osztály születése*, 44–47.

⁴⁹ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria-Hungary*, 183–184.

⁵⁰ Holland, Robert: *Blue-Water Empire. The British in the Mediterranean since 1800*. London, 2013. 136–137.; Krámlí: *A TEGETHOFF-osztály születése*, 67.

⁵¹ Krámlí: *A TEGETHOFF-osztály születése*, 52–53.

⁵² Jedina-Palombini, Leopold Freiherr von: *Für Österreich-Ungarns Seegeltung. Beiträge zur Klarlegung der Marine-Verhältnisse*. Wien, 1912. 9–14.

⁵³ Schloss, Max: *Die durch das Flottengesetz zu bestimmende Solstärke unsere Kriegsmarine. Entwurf eines Motivenberichtes zum Flottengesetz*. Wien, 1912. 4–7.

⁵⁴ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről. Wien, 1914. 8.

december 13-án került a flotta állományába.⁵⁵ Az osztály egységeinek legnagyobb vízkiszorítása 21 600 tonna volt, fegyverzetük pedig tizenkét-tizenkét 305 és 150 mm-es ágyúból állt. Páncélzatuk jóval erősebb volt, mint a megelőző típusoké, legnagyobb sebességük pedig ugyanúgy 20 csomó (37 km/h) körül alakult, mint a RADETKY-osztály egységeinek.⁵⁶

A flottafejlesztés költségei azért nőttek látványosan, mert az új egységek mindig jóval nagyobbak, erősebbek, azaz drágábbak voltak elődeiknél. A „csatahajó program” jó példa erre, hiszen 1913-as árákon a MONARCH még „csak” 9 168 390 koronába került (6 318 019 volt maga a hajó, 1 694 716 a tüzérség és 1 155 655 a lőszer). A HABSBURG ára már 17 276 833 korona (12 287 808+2 968 746+2 020 279), míg az ERZHERZOG KARL-é 26 718 201 korona (17 698 988+5 619 213+3 400 000) volt. Az ERZHERZOG FRANZ FERDINAND 42 219 853 koronába (26 385 927+9 507 743+6 326 192) került. A TEGETTHOFF-osztály csatahajói esetében pedig az előre kialakított ár már 60,6 millió korona (36,8+14,5+9,3) volt.⁵⁷ A csatavívó egységek mellett azonban – azok biztosítására, kísérésére, illetve felderítésre stb. – a Császári és Királyi Haditengerészetnek kisebb egységekből is egyre többre volt szüksége. Az SMS NOVARA kiscirkáló szerződött ára 10 millió korona volt. A HUSZÁR-osztály rombolói 1 515 993 és 1 568 897 korona közötti összegbe kerültek. A TÁTRA-osztályú torpedórombolók előzetesen kialakított ára már 3 millió korona volt. Az 50E-osztályú torpedónaszádok 699 097 és 737 244 korona közötti összegbe kerültek, míg a legújabb 250 tonnás típus szerződéses ára már 800 000 korona volt, ha Triesztben készült, 1 590 000, ha Fiumében gyártották őket, és mindössze 300 000, ha Monfalcone mellett kerültek le a sólyárról. A V. és VI. számú tengeralattjáró szerződés szerinti ára 2,7 millió korona volt.⁵⁸ Ha figyelembe vesszük azt, hogy évente mekkora összegek álltak a haditengerészet rendelkezésére a flottafejlesztés időszakában,⁵⁹ akkor nem csoda, hogy a beszerzések csak úgy futhattak többé-kevésbé zökkenésmentesen, hogy ha a Császári és Királyi Haditengerészet vezetése „rugalmasan” értelmezte a szabályokat, esetenként messze túllépve a törvény adta lehetőségeken, és folyamatosan extra költségvetési támogatást lobbizott ki magának. Részben az ilyen kényszerű „ügyeskedések” vezettek Montecuccoli tengernagy 1913-as leváltásához is.⁶⁰

Az 1890-es években induló „csatahajóprogram” kétségtelenül jelentős eredményeket ért el. A világháború kitöréséig összesen tizenkét sorhajó és három csatahajó (*dreadnought*) épült, további egy csatahajó pedig (a magyar építésű SZENT ISTVÁN) 1915 végén állt szolgálatba. Ha megnézzük az egymást követő típusok néhány jellemző adatát, akkor látható igazán a fejlődés:

⁵⁵ Aichelburg–Baumgartner–Bilzer–Pawlik–Praski–Sieche: *Die „Tegetthoff” Klasse*, 7.

⁵⁶ Bak–Csonkaréti–Lévay–Sárhidai: *Hadihajók*, 151.; Noppen: *Austro–Hungarian Battleships*, 23–25.

⁵⁷ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 106.

⁵⁸ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 107–112.

⁵⁹ Lásd a 2. táblázat adatait!

⁶⁰ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 218–221.

<i>Osztály</i>	<i>Darab</i>	<i>Szolgálatba állt</i>	<i>Normál vízkiszorítás</i>	<i>Fegyverzet</i>
MONARCH	3	1897–1898	5 600 t	4×240 mm-es és 6×150 mm-es ágyú
HABSBURG	3	1902–1904	8 300 t	3×240 mm-es és 12×150 mm-es ágyú
ERZHERZOG	3	1906–1907	10 600 t	4×240 mm-es és 12×190 mm-es ágyú
RADETZKY	3	1910–1911	14 500 t	4×305 mm-es, 8×240 mm-es és 20×100 mm-es ágyú
TEGETTHOFF	4	1912–1915	20 000 t	12×305 mm-es és 12×150 mm-es ágyú

1. táblázat

AZ 1890 ÉS 1915 KÖZÖTT SZOLGÁLATBA ÁLLÓ „CSATAVÍVÓ” EGYSÉGEK⁶¹

A nehéz egységek szolgálatba állítása felgyorsult a századfordulót követően. Gyorsan nőtt a méretük, s ezzel együtt folyamatosan erősödött a fegyverzetük is. A dinamikus növekedés ellenére azonban a dualista állam haditengerészete még így is elmaradt a főbb európai vetélytársaktól, amit az alábbi táblázatok is jól szemléltetnek:

	<i>Nagy-Britannia</i>	<i>Olaszország</i>	<i>Németország</i>	<i>Monarchia</i>
<i>1905-ben</i>				
<i>Lakosság (millió fő)</i>	43	33,3	60,6	47,4
<i>Szárazföldi haderő</i>	581	237	697	419
<i>Haditengerészet</i>	676,3	105,5	231,5	96,6
<i>Összesen</i>	1257,3	342,5	928,5	515,6
<i>Egy lakosra (korona)</i>	29,2	10,3	15,3	10,8
<i>1910-ben</i>				
<i>Lakosság (millió fő)</i>	45	34,5	64,9	51,5
<i>Szárazföldi haderő</i>	560	381	831	461
<i>Haditengerészet</i>	824,5	191,6	426,2	83,6
<i>Összesen</i>	1384,5	572,6	1257,2	544,6
<i>Egy lakosra (korona)</i>	30,7	16,7	19,4	10,6
<i>1914-ben</i>				
<i>Lakosság (millió fő)</i>	46,4	35,3	68,4	53,3
<i>Szárazföldi haderő</i>	589	369	1700	576
<i>Haditengerészet</i>	1051,6	260,2	476	150,7
<i>Összesen</i>	1640,6	629,2	2176	726,7
<i>Egy lakosra (korona)</i>	35,4	17,9	32,9	13,2

2. táblázat

A VÉDELMI KÖLTSÉGVETÉSEK ALAKULÁSA NÉGY EURÓPAI ÁLLAMBAN (MILLIÓ KORONA)⁶²

⁶¹ Gibbons: *The Complete Encyclopedia of Battleships and Battlecruisers*, 144., 158., 161., 182–183., 192.; Bak–Csonkaréti–Lévay–Sárhidai: *Hadihajók*, 146–151.; Noppen: *Austro–Hungarian Battleships*, id. mű adatai alapján.

⁶² Sokol: *Seemacht Österreich*, 210.

	<i>Teljes költségvetés</i>	<i>Ebből új egységek beszerzésére</i>	<i>Egy lakosra eső haditengerészeti kiadás</i>
<i>Nagy-Britannia</i>	1 112 349 386	386 767 235	24,2
<i>Németország</i>	553 301 439	273 616 311	8,3
<i>Amerikai Egyesült Államok</i>	708 562 785	101 526 006	7,2
<i>Franciaország</i>	484 747 200	213 611 397	12,1
<i>Orosz Birodalom</i>	585 177 600	284 506 955	3,5
<i>Japán</i>	238 551 000	79 020 923	4,6
<i>Olaszország</i>	249 185 000	130 000 000	7,1
<i>Osztrák–Magyar Monarchia</i>	175 484 850	78 731 730	3,4

3. táblázatA FŐBB TENGERI HATALMAK HADITENGERÉSZETI KÖLTSÉGVETÉSE 1913-BAN (KORONA)⁶³

Az Osztrák–Magyar Monarchia – akár összehasonlítva, akár egy főre bontva – messze kevesebbet költött védelmi célokra, mint a többi európai nagyhatalom, s ez fokozottan volt igaz a katonai kiadásokon belül a haditengerészeti költségvetésre. A többi nagyhatalom – köztük a jóval kisebb lélekszámú Olaszország is – sokkal többet fordított a haditengerészetére. Még nagyobb a különbség akkor, ha azt vizsgáljuk, mekkora források jutottak új hadihajók beszerzésére, építésére. A világégés előestéjén Olaszország közel kétszer, Franciaország két és félszer, Németország és Oroszország több mint három és félszer, míg Nagy-Britannia már majdnem ötször többet költött ilyen célra, mint a dualista állam. Mindez pedig jól tükröződött abban is, hogy közvetlenül a háború kitörését megelőzően az egyes nagyhatalmak mekkora tengeri haderőt voltak képesek kiállítani:

	<i>Brit</i>	<i>Német</i>	<i>Amerikai</i>	<i>Francia</i>	<i>Japán</i>	<i>Olasz</i>	<i>Orosz</i>	<i>Osztrák- magyar</i>
<i>Fő</i>	153 120	73 115	72 471	60 876	54 041	41 075	53 119	21 535

4. táblázatA NAGYHATALMAK HADITENGERÉSZETEINEK ÁLLOMÁNYA 1913-BAN⁶⁴

⁶³ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 179.; Sokol: Österreich–Ungarns Seekrieg, 21.

⁶⁴ A tengerészgyalogsággal és a haditengerészet állományába tartozó partvédő tüzérséggel együtt. A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 199.; Sokol: Österreich–Ungarns Seekrieg, 118., 122.

<i>Darab/ vízkiszorítás (ezer tonna)</i>	<i>Brit</i>	<i>Német</i>	<i>Amerikai</i>	<i>Francia</i>	<i>Japán</i>	<i>Olasz</i>	<i>Orosz</i>	<i>Osztrák- magyar</i>
<i>Csatahajó és sorhajó</i>	60/1030	43/590	44/598	24/382	18/257	17/254	12/156	15/181
<i>Csatacirkáló és páncélos cirkáló</i>	43/605	13/186	15/190	22/215	15/197	10/81	6/65	3/19
<i>Cirkáló</i>	73/373	41/157	17/70	12/55	18/76	11/32	8/50	9/25
<i>Torpedóromboló és torpedónaszád</i>	289/166	219/87	67/38	234/51	79/25	121/30	125/49	86/33
<i>Tengeralattjáró</i>	77/33	28/10	38/14	55/29	15/4	20/5	28/8	6/2
<i>21 cm-esnél nagyobb űrméretű ágyúk</i>	550	273	212	188	140	94	56	109
<i>Összes vízkiszorítás</i>	2 207	1 030	910	732	559	402	328	260

5. táblázat

HADITENGERÉSZETI ERŐVISZONYOK 1914 NYARÁN⁶⁵

⁶⁵ Sokol: *Seemacht Österreich*, 211.

A világhégés küszöbén – a kétségkívül jelentős fejlesztések ellenére – a Császári és Királyi Haditengerészet a meghatározó egységek számában, összesített vízkiszorításában, illetve személyi állományát tekintve is az utolsó, utolsó előtti helyen állt a nagyhatalmak haditengerészetei között. Nehéztüzérségben csak Olaszországot – sorhajói félnehéz tüzérségének 20,3 cm-es ágyúi már pont kívül estek a megadott kategórián –, illetve az orosz–japán háborúban nagy egységeinek zömét elvesztő, a vereség és a forradalmak miatt flottaprogramjával alaposan lemaradó Oroszországot tudta megelőzni. Az alacsonyabb költségvetésből fakadó kisebb hadihajó mennyiség pedig alaposan korlátozta a Császári és Királyi Haditengerészet képességeit és alkalmazási lehetőségeit az eljövendő konfliktusban.

Stratégiai helyzet a világháború kezdetén

A hadműveletek ismertetése előtt érdemes áttekinteni 1914 nyarának haditengerészeti erőviszonyait az Adrián. Az Osztrák–Magyar Monarchia kiterjedt partszakaszt birtokolt a beltengeren, hiszen 11 667 kilométeres államhatárából 2407 kilométer volt a tengerpart, a kiterjedt szigetvilág pedig további 4630 kilométer megvédendő partszakaszt jelentett.⁶⁶ Az adriai partvidék morfológiája a Monarchia számára kedvezett. A gyorsan mélyülő keleti partvidék, illetve a szigetvilág számtalan biztos búvóhelyet, rejtett közlekedési útvonalat kínált. A közvetlenül a partokon magasodó hegyek pedig – a korabeli technikai viszonyok között – minden ellenséges deszant műveletet lehetetlenné tettek.⁶⁷ Aknamezőkkel és könnyű egységekkel (torpedórombolók, torpedónaszádok és tengeralattjárók) hatékonyan védhető, lezárható terület ez, s egyben ideális kiindulópontja az ún. „üss és fuss” támadásoknak, azaz rajtaütéseknek. Az olasz partvidék ellenben sekély, lassan mélyülő és számtalan homokpadja miatt nehezen hajózható. A nagy egységek számára – a folyamatos feltöltés miatt – körülményes volt biztos kikötőt kialakítani. Még a tengeralattjáró-hadviselés körülményei is a Monarchiának kedveztek, hiszen a homokos olasz partvidék könnyen felzavarodó, átláthatatlan vize jó búvóhelyet nyújtott, a keleti partvidék kristálytisza vizében viszont – különösen nappal – sokkal könnyebb volt megtalálni az ellenséges búvárnaszádokat.⁶⁸ Az Adria fekvése, illetve a politikai földrajzi viszonyok miatt a Monarchia nehezen tudta érvényesíteni érdekeit a Földközi-tengeren, hiszen a beltenger kijáratának (Otrantói-szoros) mindkét oldalát potenciálisan, később pedig ténylegesen is ellenséges hatalmak ellenőrizték. Magán az Adrián viszont a dualista állam uralkodó pozíciókat birtokolt, messze jobb lehetőségekkel rendelkezett, mint a nagy rivális Olaszország.⁶⁹

A Császári és Királyi Haditengerészet legfontosabb bázisa az Adria északkeleti szögletében fekvő Pola volt. Itt minden rendelkezésre állt, javító dokkok, képzett kiszolgáló személyzet, hatalmas raktárkészletek; egyebek mellett itt tárolták a Császári és Királyi Haditengerészet szénkészletének zömét is. A kiváló természetes kikötőt azonban egy túlerejű ellenség könnyedén megsemmisíthette volna a tenger felől, vagy a veszélyesen közel lévő Olaszország elfoglalhatta volna egy szárazföldi támadással. A térséget ezért folyamatosan erősítették. 1915. május 10-én a Polát a tenger felől oltalmazó erőrendszerben egy 42 cm-es tarack, hat 30,5 cm-es ágyú, két 30,5 cm-es mozsár, tizenhat 28 cm-es ágyú, három 24 cm-es ágyú, négy 24 cm-es mozsár, harminchat 21 cm-es mozsár, két 19 cm-es ágyú, harmincegy 15 cm-es ágyú, azaz 104 nehézlöveg, valamint 157 könnyű löveg állt készenlét-

⁶⁶ Sokol: *Seemacht Österreich*, 109.

⁶⁷ Vego: *Austro–Hungarian Naval Policy*, 22.

⁶⁸ Halpern, Paul G.: *A Naval History of World War I*. Annapolis, 1997. 139–140.

⁶⁹ Vego: *Austro–Hungarian Naval Policy*, 32–33.

ben, amelyekhez összesen 79 414 gránát volt raktáron. A szárazföld felől nyolc 21 cm-es mozsár, hetvenkét 15 cm-es ágyú, nyolc 15 cm-es tarack, huszonkét 12 cm-es ágyú, azaz 110 nehéz és közepes, valamint további 140 könnyű löveg védte a kikötőt, amelyekhez 91 868 gránát állt rendelkezésre. További hatvannyolc – zömében elavult – löveg tartalékban volt. A Polát körkörösén oltalmazó erődrendszernek így 1915 májusában 562 lövege volt, amelyek állásait – az esetleges partraszálló különítményekkel vagy az előretörő olasz csapatokkal szemben – 86 géppuska oltalmazta. A kikötő bejáratát pedig aknamezők, tengeralttjáró elleni hálók, illetve felszíni hajók elleni torlaszok biztosították. 1915. június 1-jén a polai katonai körzet állományában 1410 tiszt és 51 840 tiszthelyettesi és legénységi állományú katona szolgált. A parancsnokság rendelkezésére állt mintegy 3500 ló és 1200 ökör. A flotta állományából ekkor közel ezer tiszt és 5070 matróz állomásozott a bázison, a hajók körüli feladatokat pedig 8130 munkás látta el.⁷⁰

A klasszikus angolszász terminológia szerint a Császári és Királyi Haditengerészet több hadikikötővel nem rendelkezett, mert csak Polában nyílt lehetőség a legnagyobb egységek teljes körű javítására és karbantartására, a többi bázison nem voltak meg az ehhez szükséges dokkok, ezek így csak „horgonyzóhelyek”-nek számítottak. Ez meglátzott a védelmükön is. A Monarchia partvidékének délkeleti végén található Cattarót (Kotor) ugyan a korabeli osztrák–magyar terminológia hadikikötőnek nevezte, ám tízezer tonnát meghaladó vízkiszorítású hajókat itt nem lehetett javítani. A bázist ráadásul dél-, dél-kelet felől az uralgó magaslatokat ellenőrző és ott tüzérseget elhelyező Montenegró fenyegette. Nagyobb egységek tartós befogadására a kikötő így alkalmatlan volt, s ezen csak azt követően lehetett változtatni, hogy 1916 elején sikerült elfoglalni Montenegró területét. A kikötő korlátozott alkalmazhatóságát, másodlagos szerepét bizonyítja az is, hogy védelmét 1912 márciusában huszonnyolc 21 cm-es mozsár, tizennégy 15 cm-es ágyú és négy 10 cm-es tarack látta el. A két nagy kikötő közötti kisebb bázisok közül – a világégést megelőzően – kettőre vigyázott nagy űrméretű, erősített lőállásokban elhelyezett partvédő tüzérsege. Sebenicót (Šibenik) öt-öt 21, illetve 15 cm-es löveg, Lussint (Lošinj) pedig két 24 cm-es ágyú és négy 21 cm-es mozsár oltalmazta.⁷¹

A nagy egységek számára tehát adva volt Pola mint hadműveleti bázis, ami Olaszországgal – legalábbis annak adriai partvidékével – szemben ideális lehetőségeket kínált, ám az Adrián kívüli műveletek végrehajtására egyszerűen nem volt megfelelő helyen.⁷² A fontosabb kikötők közül Trieszt 60 tengeri mérföldre (111 km), Sebenico 120 tengeri mérföldre (222 km), Lissa (Vis) szigete 143 tengeri mérföldre (265 km), míg Cattaro 280 tengeri mérföldre (519 km) fekszik Polától. Ez azt jelentette, hogy a csatahajók és sorhajók számára ezek a bázisok, megvédendő területek 20 csomós (37 km/h) legnagyobb sebesség mellett három, hat, hét, illetve tizennégy órányi útra estek, 10 csomós (18,5 km/h) gazdaságos sebességgel pedig kétszer ennyi időbe telt odaérni.⁷³ A kezdetben semleges, később ellenséges

⁷⁰ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 33. és mellékletek (Beilagen), 6–7.

⁷¹ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 33–34.

⁷² Sokol: *Seemacht Österreich*, 130.

⁷³ Ezek természetesen csak elméleti adatok, mert a legnagyobb sebességet több órán keresztül nem tudták folyamatosan tartani sem a RADETZKY, sem a TEGETTHOFF-osztály egységei. A hatalmas szénfogyasztást – a TEGETTHOFF-osztály esetében óránként 20,25 tonna, azaz tengeri mérföldenként egy tonna – sem engedhette meg magának a Császári és Királyi Haditengerészet. A 20,25 tonnát ráadásul az átadás idején mérték, a legjobb minőségű kőszénnel, az idő múlásával pedig – kazánok kormozódása, szennyeződése, illetve a rosszabb minőségű szén miatt – ennél jóval nagyobbá vált a fogyasztás. Aichelburg–Baumgartner–Bilzer–Pawlik–Praski–Sieche: *Die „Tegetthoff” Klasse*, 32.

Olaszország kikötői közül Velence 65 tengeri mérföldre (120 km), Ancona 75 tengeri mérföldre (139 km), Taranto viszont már 450 tengeri mérföldre (833 km) fekszik Polától. Míg az első két kikötő „csak egy ugrásnyira” található, addig az utóbbi esetében – gazdaságos sebességgel – már több nap (90 óra) kellett volna egy bevetés teljesítéséhez. Az Adria túloldalán, az olaszok által ellenőrzött Valona (Vlorë) 350 tengeri mérföldre (648 km) található Polától, az Otrantói-szoros pedig 355 tengeri mérföldre (657 km). Az antant hatalmak (britek, franciák) által kezdetben használt bázisok közül Korfu 425 (787 km), Málta 680 (1259 km), Port Szaíd 1250 (2315 km), Gibraltár pedig 1620 (3000 km) tengeri mérföldre fekszik Polától. Málta már kívül esett a Császári és Királyi Haditengerészet kísérő egységeinek (torpedórombolók és torpedónaszádok) korlátozott hatósugarán, még akkor is, ha útközben megálltak szenelni Cattaróban, sőt Korfu is hatékony alkalmazásuk legvégső határán feküdt.⁷⁴ A Török Birodalom fővárosa, Isztambul 1125 (2084), szíriai partvidéke pedig 800 tengeri mérföldre (1482 km) esett, így – közbülső szenelési lehetőségek híján – a Monarchia flottája nem érthette el későbbi szövetségését.⁷⁵

Mi volt mindezek tükrében az a feladatkör, amelyet a Császári és Királyi Haditengerészet elé títúztak a háború kezdetén?

- A saját partvidék védelme, az azt fenyegető ellenséges erők megtámadása;
- A közös hadsereg tengerparti szárnyának biztosítása, illetve ellátása;
- A hadsereggel közösen tengeri deszant műveletek végrehajtása;
- A saját hajózás biztosítása az Adrián s – lehetőség szerint – azon kívül, a tengeri összeköttetés fenntartása Törökországgal;
- A semleges államokat (közvéleményüket) a központi hatalmak irányába „terelni”.

Mindezeket azonban – legalábbis az első két pont kivételével – az olasz semlegesség lényegében zárójelbe tette.⁷⁶

A szénhelyzet

A Császári és Királyi Haditengerészet mindig is gondban volt, amikor a hadihajói meghajtásához szükséges szénkészletek beszerzéséről volt szó. 1876-ra készült el az a vasútvonal, amely Polát és Triesztet összekötötte, ezzel lehetővé téve a hazai szén vasúti szállítását.⁷⁷ Az Osztrák–Magyar Monarchia rengeteg szenet bányászott, 1913-ban 55 millió tonnát, amivel Európában a harmadik helyen állt Németország és Nagy-Britannia mögött.⁷⁸ A hazai termelésű szén minősége azonban nem volt megfelelő – nem égték elég magas hőfokon, illetve elég tisztán – ahhoz, hogy hadihajók felhasználhassák. Importálni kellett. 1889 és 1897 között a haditengerészet 307 803 tonna szenet vásárolt, s ennek 99%-a Nagy-Britanniából érkezett, további 0,8% Németországból, s mindössze 0,2% volt a hazai beszerzés aránya. Az utóbbit főleg a kikötőkben lévő kisebb egységek – gőzbárkák, tolóhajók – hasz-

⁷⁴ A legújabb TÁTRA-osztályú rombolók hatótávolsága 1600 tengeri mérföld (2963 km) volt, de csak akkor, ha mindössze 12 csomós (22 km/h) sebességgel haladtak. Nagyobb – mondjuk, 32 csomós (60 km/h) – sebességnél a töredékére esett vissza ez a távolság. Bak – Csonkaréti – Lévy – Sárhi-dai: *Hadihajók*, 133–134. A legkorszerűbb, 250 tonnás torpedónaszádok hatótávolsága 1000 vagy 1200 tengeri mérföld (1852 vagy 2222 km) volt 16 csomós (30 km/h) sebességgel, s ahogy nőtt a sebesség, úgy csökkent a hatótáv. Bak József – Bak Ferenc: *Hadihajók II, típuskönyv*. Budapest, 2000. 65–66.

⁷⁵ A távolságokat lásd: Sokol: *Seemacht Österreich*, 109.

⁷⁶ Sokol: *Seemacht Österreich*, 131.

⁷⁷ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 40.

⁷⁸ Vego: *Austro–Hungarian Naval Policy*, 29.

nálták.⁷⁹ Spaun tengernagy parancsnokságának hét éve alatt a flotta 380 202 tonna szenet vásárolt, 98%-ban Nagy-Britanniából, 1% érkezett az amerikai Pocahontas bányából, és kevesebb mint 1% hazai tárnákból.⁸⁰ A kialakult helyzet hátrányaival természetesen a politikai és a haditengerészeti vezetés is tisztában volt, próbálták a külföldi beszerzés arányát csökkenteni.

A szénfelhasználás ugrásszerűen nőtt. 1904-ben még csak 56 967 tonnát, 1912-ben viszont már 153 284 tonnát vásároltak a haditengerészet számára. Hiába nőtt a más forrásokból történő beszerzés, maradt a brit dominancia. A máshonnan importált szén sokszor drágább is volt, ami az állandó költségvetési problémákkal küzdő Császári és Királyi Haditengerészet számára komoly problémát jelentett. A baráti források közül Németország volt a legfontosabb. 1909-ben a beszerzés 5,9%, 1910-ben 13%, 1911-ben pedig 9,8% érkezett német bányákból.⁸¹

A flottaprogram sikereivel párhuzamosan gyorsan nőtt a szénfelhasználás is. 1895-ben még csak 31 279 tonna fogyott, 1900-ban már 50 906, 1905-ben pedig 66 023. A háborút megelőző években tovább folytatódott a tendencia: 1910-ben 112 907, 1911-ben 115 736, 1912-ben 117 468, 1913-ban pedig 130 037 tonna szenet égettek el a Császári és Királyi Haditengerészet egységei.⁸² Az egyre kiszámíthatatlanabb és háborúval fenyegető nemzetközi környezetben a flotta vezetése igyekezett tartalékokat képezni. Ha megvizsgáljuk az utolsó két békeév vásárlásait, akkor egyértelmű ez a szándék.

	1912	1913	1889 és 1913 között összesen
<i>Nixon's-Navigation</i>	5 997	62 089	290 058
<i>Anchor-széntégla</i>	5 099	38 044	78 750
<i>Star-széntégla</i>	74 057	137 722	722 365
<i>Atlantic-széntégla</i>	27 618	–	102 877
<i>Cardiffi darabos szén</i>	14 537	36 773	349 530
<i>Ferndale kőszén</i>	10 580	26 777	58 596
<i>Admiralty Smokeless Coal (Superior Pocahontas)</i>	5 513	47 001	61 720
<i>Rajnai és vesztfáliai széntégla</i>	7 144	40 040	47 154
<i>Vesztfáliai és sziléziai darabos szén</i>	–	8 911	42 635
<i>Kínai szén</i>	1 350	–	6 450
<i>Ostrau-i szén</i>	1 363	6 413	14 190
<i>Pécsi széntégla</i>	18	50	643
Összesen	153 276	403 820	1 774 968 ⁸³

6. táblázat

A CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI HADITENGERÉSZET SZÉNBSZERZÉSEI 1912-BEN ÉS 1913-BAN (TONNA)⁸⁴

⁷⁹ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria-Hungary*, 92.

⁸⁰ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria-Hungary*, 159.

⁸¹ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria-Hungary*, 197.

⁸² A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 85.

⁸³ Csak a megadott szénfajtákból, ezenfelül kisebb mennyiségben 1889 és 1911 között több más típus is vásárolt a haditengerészet, például 1909 és 1911 között még Japánból is beszeriztek összesen 3727 tonnát. A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1912-ik évről, 86.

A fenti táblázatban nem szerepelnek a tengerészeti szertár számára vásárolt készletek, mert ezeket az alacsonyabb fűtőértékű fajtákat elsősorban a laktanyák fűtésére, illetve a parton lévő gőzgépekben használták, s erre a feladatra megfeleltek a hazai szén is. 1912-ben összesen 6519 tonnát vásároltak ilyen célra, ebből 1599 tonna *West Hartley* volt az import, míg 850 tonna szabolcsi és 4070 tonna arσαι szén a Monarchia területéről érkezett.⁸⁵ 1913-ban ugyan 2506 tonna *West Hartley*-t vásároltak Nagy-Britanniából, de a saját bányákból érkező 600 tonna trifaili (Trbovlje), 1740 tonna szabolcsi és 2500 tonna arσαι szén összmenyisége közel kétszeresen meghaladta az importot.⁸⁶ Egészen más volt a helyzet a hajókra szánt fűtőanyag esetében. 1912-ben 137 888 tonna (közel 90%), míg 1913-ban 301 405 tonna (majdnem 75%) a későbbi háborús ellenségtől, Nagy-Britanniából érkezett. 1912-ben 7144 tonna szenet (kevesebb mint 5%) vásároltak a szövetséges Németországból, amely 1913-ra 48 951 tonnára (12%) nőtt. A német szenet azonban háború esetén nem lehetett tengeren szállítani, vasúton pedig hosszadalmas és drága volt Polába juttatni. A világhégás alatt pedig – természetszerűen – a német igények kielégítése volt az első, így a Monarchia szükségleteire csak a fennmaradó mennyiség jutott. Az amerikai Pocahontas bányából érkező szállítmányok 1912-ben az összmenyiség kevesebb mint 4%-ára rúgtak, ám 1913-ban már megközelítették a 12%-ot, háború esetén viszont ez a forrás sem jöhetett szóba. A hazai fajták szerepe elenyésző volt a Császári és Királyi Haditengerészet üzemanyagigényeinek fedezésében. 1912-ben mindössze 1381 tonna (kevesebb mint 1%), 1913-ban pedig 6463 tonna (kevesebb mint 2%) volt a belföldi beszerzés. A haditengerészet vezetése a készletek felhalmozásával igyekezett enyhíteni ezt a függést. A beszerzés 1912-ben 35 808, 1913-ban viszont már 273 783 tonnával haladta meg az éves fogyasztást. Haus tengernagy parancsnoksága alatt jócskán felerősödött a tartalékképzés, ami egészen a háború kitöréséig tartott.⁸⁷

A Császári és Királyi Haditengerészet számos kísérletet folytatott, amelyekben egy-egy hadihajó különféle szénfajtákkal adott távolságon, adott sebességgel megtett útja alapján számították ki a minőséget, illetve a költséghatékonyságot. A háborút megelőző években mindig a legkorszerűbb „csatahajó” hajtotta végre ezt a feladatot. 1910-ben a RADETZKY, 1911-ben a ZRÍNYI, 1912-ben a VIRIBUS UNITIS, 1913-ban pedig a TEGETTHOFF tett meg 16 csomós sebességgel 1200 tengeri mérföldet (2222 km).⁸⁸ Az alábbi fajtákat vizsgálták: *Nixon's-Navigation*, *Star-széntégla*, *Crown-széntégla*,⁸⁹ skót darabszén, *Graigola-Merthyr-Brikett*, *Admiralty Smokeless Coal*, rajna-vesztfáliai széntégla, Rajna-vesztfáliai zsiros darabszén, krzemsuchi barnaköszén téglá, arσαι darabszén, Kakanj-doboji darabszén és trifaili darabszén.⁹⁰ A főbb vizsgálati szempontok a szén ára polai szállítással, a fűtőér-

⁸⁴ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 87–89.; A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1912-ik évről. Wien, 1913. 86–89.

⁸⁵ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1912-ik évről, 88.

⁸⁶ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 87.

⁸⁷ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria-Hungary*, 261.

⁸⁸ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1910-ik évről. Wien, 1911. 76–77.; A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1911-ik évről. Wien, 1912. 78–79.; A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1912-ik évről, 82–83.; A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 82–83.

⁸⁹ 1892 és 1911 között összesen 195 282 tonnát vásároltak Nagy-Britanniából. A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 88–89.

⁹⁰ Egy-egy évben csak 6-7 fajtát. A *Nixon's-Navigation*, a *Star-széntégla* és a rajna-vesztfáliai széntégla volt az a három típus, amelyet mind a négy évben vizsgáltak. A referencia típus minden esetben a *Star-tégla* volt.

ték, a hajó óránkénti fogyasztása, a teljes út megtételéhez szükséges mennyiség, valamint annak ára voltak. A TEGETTHOFF-nál azt is mérték, hogy 1600 tonna szénnel mekkora utat tett meg a hajó, a másik három egységnél ugyanezt 1370 tonnánál határozták meg. Ár-érték arányban az angol típusokkal csak a német fajták állták a versenyt, esetenként még olcsóbbak is voltak, akár a vételárukat, akár a megtett távolsághoz viszonyított árukat nézve. A rajna-vesztfáliai széntéglával megtett út költsége 1910-ben 8,1%-kal, 1911-ben 11,6%-kal, 1912-ben 13,7%-kal, 1913-ban pedig 2,9%-kal volt olcsóbb a *Star*-széntéglánál úgy, hogy 1912-ben és 1913-ban ugyanakkora, 1910-ben és 1911-ben pedig nagyobb távolságot tudtak megtenni azonos mennyiséggel. Az amerikai szén ára – nyilván a tekintélyes szállítási távolság miatt is – 1912-ben 11,4%-kal, 1913-ban 20,4%-kal volt drágább a teljes mért távolságra, mint a *Star*-széntégla esetén. A legjobb fűtőanyagnak a *Nixon's-Navigation* bizonyult, mind a négy vizsgálat esetén ennek a típusnak volt a legmagasabb a fűtőértéke (8300 és 8660 kalória között), általában ebből fogyott a legkevesebb a megtett út során, s adott mennyiség elégetésével ezzel lehetett a legnagyobb távolságra jutni. (Költséghatékonysági szempontból – némileg magasabb ára ellenére is – a legjobb típusnak bizonyult.) 1913-ban például 660 tonna kellett belőle az 1200 tengeri mérföld megtételéhez, s az 1600 tonna 2909 tengeri mérföldes (5387 km) út megtételéhez volt elég. A Rajna-vesztfáliai széntégla esetén a fűtőérték 7900 kalória volt, 690 tonna kellett a mért távolság megtételéhez, és 1600 tonna 2783 tengeri mérföldes (5154 km) hatótávolságot biztosított. A brit *Star*-széntégla adatai csak a fűtőértékben különböztek, amely ezen üzemanyag esetén 8100 kalória volt. Az amerikai szén hasonló adatai 8100 kalória, 722 tonna és 2658 tengeri mérföld (4922 km) voltak.⁹¹

Ha megnézzük az 1913-ban vizsgált egyetlen hazai termelésű fajtát, akkor egyből látjuk, hogy mi volt a legfőbb probléma a saját szenekkel. Az arsayi darabszén fűtőértéke 7000 kalória volt, 932 tonna kellett belőle 1200 tengeri mérföld megtételéhez, s 1600 tonna elégetése 2065 tengeri mérföldes (3824 km) út megtételéhez volt elegendő. Az import szenekből óránként 9,2-9,8 tonna volt a TEGETTHOFF fogyasztása, a hazaiból 12,4 tonna, s a referenciának megadott *Star*-széntéglához képest az ár mindössze 4,5%-kal volt olcsóbb.⁹² 1912-ben a trifaili szenet is vizsgálták, amelynek a fűtőértéke 4200 kalória volt, így óránként 20,6 tonna kellett belőle a kazánokba, s 1545 tonna kellett belőle az 1200 tengeri mérföldes út megtételéhez, azaz az 1370 tonna mennyiség nem is volt elég a mért távolság teljesítéséhez. Árban 69,6%-kal volt drágább ezzel a széntípussal fűteni a hajók kazánjait, mint a *Star*-széntéglával. 1370 tonna *Nixon's-Navigation* szénnel egyébként a VIRIBUS UNITIS 2720 tengeri mérföld (5037 kilométer) távolságra jutott.⁹³ 1911-ben a krzemuschi barnakőszénből készült széntéglát, illetve az arsayi darabszenet is vizsgálták. A cseh szén fűtőértéke 4868 kalória, az erdélyi 7056 kalória volt, az óránkénti szükséglet 15, illetve 9,6 tonna volt. Az 1200 tengeri mérföldes úton a cseh szénből így 1123 tonna kellett, az erdélyiből 723, míg 1370 tonnányi mennyiség az előbbiből 1464 tengeri mérföld (2711 km), az utóbbiból 2274 tengeri mérföld (4211 km) megtételéhez volt elég. A referenciaként használt *Star*-széntégla hasonló adatai: 8047 kalória, 7,6 tonna, 571 tonna és 2880 tengeri mérföld (5334 km) voltak.⁹⁴ Árban a cseh szén 144,8%-kal, az erdélyivel 16,3%-kal volt drágább

⁹¹ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 82–83.

⁹² A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 82–83.

⁹³ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1912-ik évről, 82–83.

⁹⁴ A mérések alapján jól látható, hogy a RADETZKY-osztály sorhajóinak jóval kisebb volt az „étvágya”, mint a TEGETTHOFF-osztály csatahajóinak.

megtenni a mért távolságot.⁹⁵ A hazai szénfajták használata tehát a Császári és Királyi Haditengerészet számára kisebb műveleti mozgékonytságot és hatótávolságot, a fűtőknek pedig keményebb munkát jelentett, illetve sokkal több a hajtóműrendszert károsító égési mellékterméket, azaz gyorsabb amortizációt is eredményezett.

Békében a hajók többsége az év jelentős részében tartalékban állt. Csak a legkorszerűbb egységek álltak hosszabb ideig szolgálatban, a nagyobb nemzetközi válságok idején akár egész évben is. A régebbi hadihajókat csak néhány hónapra aktiválták, sőt még 1913-ban is számos olyan egysége volt a flottának, amely egyáltalán nem látott el tényleges szolgálatot.⁹⁶ A hadihajók békeidőben általában gazdaságos utazósebességgel haladtak, hogy takarékoskodjanak a drága üzemanyaggal, háborúban viszont a sebesség a győzelmet vagy a sikeres menekülést, az életet jelenthette. Háborúban a hadihajók – főleg a kisebb egységek – folyamatosan járőröztek, biztosították a hazai partokat, a váltásnak, az erősítésnek is föl kellett fűtenie a kazánjait, hiszen ellenséges támadás esetén nem álltak erre rendelkezésre hosszú órák. Sokkal több egység – szinte az összes, ami kifutásra alkalmas volt – aktív szolgálatot látott el. A széntartalékok jobban befolyásolták a Császári és Királyi Haditengerészet műveleteit, mint az ellenség tevékenysége, hiszen a flotta elsősorban a világégés előtt felhalmozott tartalék készleteiből élt. (Az összes hadra fogható egység együttes bevetése óránként 1000 tonna szenet emésztett fel.) A logisztikai kényszer azt diktálta, hogy a hatalmas fogyasztású csatahajók és sorhajók kihajózására csak a legszükségesebb esetben kerüljön sor.⁹⁷

Haus visszafogott, „széntakarékos” stratégiájának köszönhetően a flotta készletei még a főtengeternagy halálakor (1917 februárja) is megközelítették a 400 000 tonnát.⁹⁸ Njegovan alig egy éves parancsnokságának végére (1918. február) viszont ez a mennyiség mindössze 95 000 tonnára csökkent. (1917-ben a német szükségletek szinte teljesen felvették a hazai termelést, csak minimális mennyiség jutott a dualista állam számára. A szén vasúton történő eljuttatása Polába pedig a háborús igények miatt túlterhelt vasúthálózatnak köszönhetően akadozott.) Njegovan és utódja, Horthy Miklós ellentengernagy drasztikus lépésekhez folyamodott, kivonták az aktív állományból a HABSBURG-osztály három sorhajóját, két páncélos cirkálót, valamint két kiscirkálót.⁹⁹ A szénfelhasználás jelentős csökkentésével, illetve a német szén importjának növelésével a háború végére a flotta tartalékai 167 900 tonnára nőttek, s ennek jelentős részét a legkiválóbb brit és német fajták tették ki, amelyeket a Császári és Királyi Haditengerészet egy soha be nem következő nagy összecsapásra őrzött meg. A sors furcsa fintora, hogy a készletek zöme végül az olaszok hadizsákmánya lett.¹⁰⁰ Olaszország egyébként ugyanúgy a brit importtól függött, mint a Monarchia; amikor belépett a háborúba, 493 000 tonna szene volt tartalékban, úgy, hogy a flotta havi fogyasztása 60 000 tonnára rúgott. Olajból 134 900 tonna volt raktáron. Róma számára viszont az utánpótlás biztosítása nem jelentett gondot.¹⁰¹

⁹⁵ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1911-ik évről, 78–79.

⁹⁶ A flotta összes egységét felsoroló lajstromok, az egységek hónapban megadott aktív idejével együtt megtalálhatók az éves jelentésekben. Az 1913-asban a 73–82, az 1912-esben a 128–135, az 1911-esben a 121–127, míg az 1910-esben a 119–124. oldalon.

⁹⁷ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 261.

⁹⁸ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 304.

⁹⁹ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 329–330.

¹⁰⁰ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 358.

¹⁰¹ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 187.

A kőolaj és termékei esetében nem volt rossz a Császári és Királyi Haditengerészet helyzete. (Az egységek többsége csak szénen használt üzemanyagként, így jóval kisebb volt az igény is.) A kőolajat a világégés előtt nagyrészt Romániából importálták, de Galíciában folyt saját termelés is, a román mezők 1916-os elfoglalása után pedig az igények vasúti szállítással kielégíthetők voltak. 1910-ben a Császári és Királyi Haditengerészet szolgálatba állította saját tartályhajóját, az SMS VESTA-t, amely ettől fogva – egészen a világháború kitöréséig – ingajáratban közlekedett Pola és Constanța között. Egy út átlagosan három hétig tartott.¹⁰²

	<i>Benzin</i>	<i>Benzol</i>	<i>Fűtőolaj</i>	<i>Petróleum</i>
1910	246	15	5 870	104
1911	364	24	3 362	142
1912	387	24	28 765	79
1913	365	17	54 111	89

7. táblázat

A CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI HADITENGERÉSZET KŐOLAJTERMÉK-BESZERZÉSEI A VILÁGÉGÉS ELŐTT (TONNA)¹⁰³

A kőolajtermékek közül egyedül a fűtőolaj mennyisége volt számottevő. A RADETZKY-, illetve a TEGETHOFF-osztályoknál ezt az üzemanyagot használták a kazánba került szén bepermetezésére. Ennek háborús időkben való hiánya ugyan hátrányosan érinthette volna a legkorszerűbb nehéz egységeket – csökkent volna a hajtóművek teljesítménye –, de nem tette volna lehetetlenné alkalmazásukat. Más volt viszont a helyzet a tengeralattjárókkal, illetve a legújabb torpedónaszádokkal, amelyek olajüzeműek voltak.

A világháborúban

1914. június 29-én a TEGETHOFF, illetve a RADETZKY-osztály három sorhajója kifutott Polából. Másnap Raguzánál (Dubrovnik) csatlakoztak a VIRIBUS UNITIS¹⁰⁴ zászlóshajóhoz, amelyre már behajózták a trónörökös és felesége földi maradványait. A kötelék minden egységén – két csatahajó, három sorhajó, egy kiscirkáló, három torpedóromboló, valamint két jacht¹⁰⁵ – díszőrség tisztegett az elhunytak előtt, a tengerészeket óránként váltották mindaddig, amíg a két koporsó a zászlóshajón volt. A Triesztig tartó út során a kötelék minden nagyobb várost érintett, hogy azok vezetése és lakossága, illetve az ott állomásozó katonai alakulatok „megadhassák” a végső tiszteletet az elhunytaknak.¹⁰⁶

Az egyre feszültebb nemzetközi helyzetre való tekintettel július 18-án elrendelték a Császári és Királyi Haditengerészet mozgósítását.¹⁰⁷ Ezt követően a RADETZKY-osztály hajói egy-egy vízi repülőgépet szállítottak Polából Cattaróba, ahová július 22-én érkeztek meg, majd a gépek átadása után azonnal vissza is fordultak.¹⁰⁸ A flotta július végére elérte a

¹⁰² Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 197.

¹⁰³ A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1913-ik évről, 91.

¹⁰⁴ Ferenc Ferdinánd és felesége a VIRIBUS UNITIS fedélzetén érkezett június 26-án a Narenta-folyó (Neretva) torkolatához, onnan szárazföldön folytatták útjukat Szarajevóba. A tervek szerint a zászlóshajó fedélzetén utaztak volna vissza Triesztbe... Aichelburg, Wladimir: *Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe. Von Abbonanza bis Zrinyi*. Wien–Graz, 2002. 525.

¹⁰⁵ Hapern, Paul G.: *Anton Haus: Österreich–Ungarns Großadmiral*. Graz–Wien–Köln, 1998. 142.

¹⁰⁶ Bővebben lásd: Győri Lajos: *A Császári és Királyi Haditengerészet békében és háborúban*. Debrecen, 1935. 177–182.; Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg 1914–1918*, 53.

¹⁰⁷ Sokol: *Des Kaisers Seemacht*, 242.

¹⁰⁸ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 246., 258.

mozgósítási létszámot, 19 405 fő a hajókon, 8529 fő a kikötőkben lévő állomáshajókon, 4276 fő pedig a parton szolgált. 1526 főt szolgálatra alkalmatlannak találtak, az összlétszám így 33 736 főt tett ki.¹⁰⁹ A nehéz egységek beosztása a következő volt: A Maximilian Njegovan altengernagy vezette első csatahajórajba a TEGETTHOFF-osztály (első csatahajóosztály) és a RADETZKY-osztály (második csatahajóosztály) tartozott. Az ERZHERZOG- és a HABSBURG-osztályok (harmadik és negyedik csatahajóosztály) alkották a Franz Löfler ellentengernagy parancsnoksága alá tartozó második csatahajórajt. A „csatahajók” Polóban állomásoztak, ám a partvédelem állományába sorolt, teljesen elavult MONARCH-osztályú egységeket (ötödik csatahajóraj) augusztus első felében átvezényelték Cattaróba.¹¹⁰

Darab/ vízkiszorítás (tonna)	Monarchia	Németország	Olaszország	Franciaország	Nagy- Britannia
Csatahajó és sorhajó	15/177 000	-	12/184 400	20/337 600	-
Csatacirkáló és páncélos cirkáló	2/13 600	1/23 000	9/76 500	7/92 100	7/108 500
Cirkáló	4/10 500	1/4 550	8/22 100	1/5 700	4/21 300
Torpedóromboló és torpedónaszád	48/16 400	-	59/20 500	84/35 600	16/15 200
Tengeralattjáró	6/1 400	-	14/3 600	62/27 000	6/1 900
Összes vízkiszorítás	218 900	27 550	307 100	498 000	146 900

8. táblázat

HADITENGERÉSZETI ERŐVISZONYOK A FÖLDKÖZI-TENGEREN 1914 AUGUSZTUSÁBAN¹¹¹

A Nagy Háború kitörése után – az olasz semlegesség deklarálását követően – a Császári és Királyi Haditengerészet vezetése megváltozott stratégiai helyzetben találta magát. A központi hatalmak 1913. november 1-jén hatályba lépő haditerve kifejezetten támadó volt, az Anton Haus vezette – dél-itáliai kikötőket bázisként használó – osztrák–magyar, olasz és német erők fő feladata az Észak-Afrikából Franciaországba tartó szárazföldi csapatok, a 19. francia hadtest erőinek átszállításának megakadályozása vagy legalábbis megzavarása lett volna.¹¹² A mintegy 80 000 katona távoltartása az európai hadszíntértől nagyban megkönnyítette volna a Schlieffen-terv végrehajtását. Tekintve, hogy szinte a teljes francia flotta a Földközi-tengeren tartózkodott, amelynek kezdetben lényegében egyetlen küldetése a transzportok biztosítása volt, ez nem látszott egyszerű feladatnak.¹¹³ Az olasz semlegesség viszont egyenesen lehetetlenné tette a terv végrehajtását, hiszen a térségben lévő francia és a brit erők együttesen jóval erősebbek voltak az osztrák–magyar és a német kötelékeknel. Haus pontosan tudta, hogy a kialakult erőviszonyok rendkívül kockázatosá teszik az oszt-

¹⁰⁹ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 60.

¹¹⁰ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, melléklet, 8–9., 12.

¹¹¹ A teljesen elavult egységeket nem számítva. Sokol: *Seemacht Österreich*, 212.; Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 44–45. Az egyes nemzetek erőit részletes bontásban, illetve az egyes hajók adatait lásd uo. melléklet, 8–60.

¹¹² Bővebben lásd: Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete*, 19–20.; Massie, Robert K.: *Castles of Steel. Britain, Germany and the Winning of the Great War at Sea*. London, 2005. 26–27.; Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 46–49.; Kramli: *A Monarch-osztályt pótolni kell!* 611–614.

¹¹³ Sokol: *Seemacht Österreich*, 132.

rák–magyar „csatahajók” számára a nagyobb hadművelet végrehajtását. Amit viszont a központi hatalmak hadvezetése nem tudott, az volt, hogy a háború kezdeti szakaszában a brit és a francia haditengerészeti erők együttműködése – finoman szólva is – akadozott.¹¹⁴

A háború kitörését követően a központi hatalmak 246 450, míg az antanthatalmak 644 900 tonna vízkiszorítású hadihajóval rendelkeztek a Földközi-tengeren. Az antant meggyőző, több mint kétszeres erőfölényben volt. Egészen más lett volna a helyzet, ha Olaszország is belépett volna szövetségesei oldalán a konfliktusba, hiszen a központi hatalmak ebben az esetben 553 550 tonna vízkiszorítást állíthattak volna szembe az antant erőivel, s a nehéz egységek terén némi fölénybe is kerültek volna. A tüzérség tekintetében még jobban látszik ez a különbség:

Kaliber	Monarchia	Német-ország	Olaszország	Nagy-Britannia	Francia-ország
305 mm-es	48		67	24	110
283 mm-es		10			
274 mm-es					2
254 mm-es			27		
240 mm-es	61				72
234 mm-es				22	
203 mm-es			62		
190 mm-es	41		32	14	78
164 mm-es					126
152 mm-es			108	46	
150 mm-es	102	12			
138 mm-es					126
120 mm-es	24		148		

9. táblázat

FEDÉLZETI ÁGYÚK MENNYISÉGE 1914 AUGUSZTUSÁBAN A FÖLDKÖZI-TENGEREN¹¹⁵

A kettős szövetség hadihajóin összesen 58 nehéz, 61 félnehéz és 167 közepes kaliberű, míg az antant hatalmakén 136 nehéz, 94 félnehéz és 390 közepes kaliberű ágyú volt. Ez egyértelmű és döntő erőfölény. Olaszország belépése esetén viszont a hármass szövetség 125 nehéz, 150 félnehéz és 467 közepes kaliberű hajófedélzeti löveggel rendelkezett volna, s ráadásul lényegesen korszerűbbekkel, mint a francia ágyúk többsége.

A kialakult helyzetben az algériai partok felé tartó Német Földközi-tengeri Hajóraj (*Mittelmeerdivision*), amely az SMS GOEBEN csatacirkálóból és az SMS BRESLAU kiscirkálóból állt, különösen veszélyes helyzetbe került. A tőle keletre lévő brit egységek (három csatacirkáló, négy-négy páncélos, illetve könnyűcirkáló, valamint tizenhat torpedóromboló) és a nyugatra elhelyezkedő francia flotta közé szorult.¹¹⁶ Az olasz semlegesség miatt Haus kívárt, nem akarta kockáztatni főerőit, ugyanakkor német oldalról többször is nyomtatékosan kérték, követelték, hogy fusson ki a Császári és Királyi Haditengerészet főerőivel a GOEBEN és a BRESLAU támogatására.¹¹⁷ Augusztus 4-én Haus még visszautasította a német kötelék parancsnoka, Wilhelm Souchon ellentengernagy kérését, arra hivatkozva, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia még nem áll hadiállapotban Franciaországgal és

¹¹⁴ Massie: *Castles of Steel*, 30–33.¹¹⁵ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 46.¹¹⁶ Sokol: *Seemacht Österreich*, 133.¹¹⁷ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 62–68.

Nagy-Britanniával. Hausnak nem volt pontos információja, hogy merre mozognak ezen államok tengeri erői, s abban az esetben, ha összefutott volna az egyesült brit–francia flottával, biztos vereséggel – több nehéz egységének elvesztésével – nézett volna szembe.¹¹⁸ Souchon augusztus 5-ei kérésére viszont, amit 6-án Berlinből is nyomatékositottak, már nem lehetett nemet mondani.¹¹⁹

Haus augusztus 7-én reggel kilenckor a TEGETTHOFF- és a RADETZKY-osztályok három-három egységével – valamint az SMS SANKT GEORG, az SMS ADMIRAL SPAUN kiscirkálóból, hat torpedórombolóból és tizenhárom torpedónaszádból álló kíséretükkel – kifutott Polából, hogy biztosítsa a német hajóraj áttörését az Adriára.¹²⁰ Souchon végül Törökország felé fordult hajóival, így az osztrák–magyar kötelék, amely ekkor már a Plankafoknál járt, este visszafordult Pola felé.¹²¹ A németek ugyan szerették volna elérni, hogy Haus is a Dardanellák felé induljon, s erőivel onnan támadjon Oroszországra, ám a Császári és Királyi Haditengerészet parancsnoka erre nem volt hajlandó.¹²² Haus rámutatott arra, hogy Konstantinápolyban nincsenek meg a feltételek – javító kapacitás, szén- és lőszerutánpótlás – egy ekkora kötelék fenntartására, s védtelenné válna a Monarchia adriai partvidéke az antant erők támadásaival szemben, ami maga után vonná a gyors olasz hadba lépést is. A németek később beérték volna a RADETZKY-osztály három, később két egységének átvezénylésével is, de az osztrák–magyar tengernagy erre is nemet mondott.¹²³

Haus óvatossága hamar igazolást nyert, hiszen a montenegrói partok előtt blokádszolgálatot ellátó SMS ZENTA kiscirkálót és kísérő hajóját, az SMS ULAN torpedórombolót augusztus 16-án szinte a teljes francia földközi-tengeri flotta (két csatahajó, tíz sorhajó, hat páncélos cirkáló és öt torpedóromboló flottilla), illetve két brit páncélos cirkáló és tizenkét torpedóromboló támadta meg. A kiscirkálót elsüllyesztette a hatalmas túlerő, de a torpedóromboló el tudott menekülni.¹²⁴ Noha a francia flotta később is többször megfordult a Cattaro körüli vizeken, Haus tengernagy nem vetette be főerőit a túlerejű ellenfél ellen. Az osztrák–magyar tengeralttjárók sikereinek hatására pedig – a JEAN BART csatahajót megrongálták, a LEON GAMBETTA páncélos cirkálót elsüllyesztették¹²⁵ – a franciák 1915-től már csak a könnyű egységeiket, főleg a tengeralttjáróikat alkalmazták az Adrián. Ezek ellen pedig nem volt értelme az osztrák–magyar csatahajók és sorhajók bevetésének. 1914-ben így főleg az ötödik osztály „őskövületei” vettek részt a tényleges küzdelemben, amelyek heves tűzpárbajokat vívtak a Cattarót tűz alatt tartó montenegrói, illetve szeptember végétől már francia ágyúkkal is.¹²⁶ Mivel a MONARCH-osztályú egységek, illetve a páncélos cir-

¹¹⁸ Sokol: *Seemacht Österreich*, 134–135.

¹¹⁹ Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete*, 26. A levelezést lásd: Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 70–73.

¹²⁰ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 248–249.; Csonkaréti Károly: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének hadműveletei az első világháborúban. A háború kitörésétől Olaszország hadbalépéséig*. Hadtörténelmi Közlemények, 32. évf. (1985) 2. sz. 308.

¹²¹ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 69.

¹²² Halpern, Paul G.: *Otrantói ütközet: Az Adria bejáratának ellenőrzése az I. világháborúban*. Győr, 2007. 22.

¹²³ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 249–250.

¹²⁴ Kiss: *Csatahajók az első világháborúban*, 130.; Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 80–87.

¹²⁵ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 142., 147–151.

¹²⁶ Montenegrói részről tíz 21 cm-es tarack, huszonnyolc 15 cm-es ágyú és tarack, tizenkét 12 cm-es és négy 9 cm-es ágyú, francia részről négy-négy 15 cm-es és 12 cm-es ágyút vetettek be. Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 88.; Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete*, 30–31.

kálók elavult 240 mm-es főlövegeinek lőtávolsága elmaradt a magaslatokra telepített korszerű francia ágyúktól, a flotta vezetése a térségbe vezényelte a RADETZKY-t. A sorhajó 305 mm-es lövegeivel október 22-én megkezdte az ellenséges ütegek bombázását, amelyeket alig több mint egy hét alatt el is hallgattatott. Az egység december 16-án tért vissza Polába.¹²⁷ 1915. január 7-én a MONARCH a montenegrói partokat lötte, hogy támogassa a térségben védekező osztrák–magyar erőket. Május 27-én a sorhajó egy kisebb különítményt tett partra montenegrói területen, amely 1-1 halottat, sebesültet és hadifoglyot veszített.¹²⁸

A Császári és Királyi Haditengerészet legnagyobb háborús bevetése szorosan kapcsolódott az „áruló szövetséges”, azaz Olaszország központi hatalmak elleni hadba lépéséhez. Róma semlegessége, majd az antanttal folytatott titkos tárgyalásai előre jelezték ezt a „fordulatot”. Az olasz flotta önmagában is elegendőnek tűnt a Császári és Királyi Haditengerészet legyőzéséhez, így jelentősen tehermentesítette a brit és különösen a francia haditengerészetet. 1915 májusában a *Regina Marina* (Olasz Királyi Haditengerészet) – az elavult egységeket nem számítva – négy-négy csatahajóval, megerősített másodlagos fegyverzetű sorhajóval, valamint sorhajóval, kilenc páncélos- és tíz kiscirkálóval, valamint harminc torpedórombolóval rendelkezett, amelyek vízkiszorítása 300 000 tonna volt. Közvetlenül a befejezés előtt állt még két csatahajó. A Császári és Királyi Haditengerészetnek ugyanekkor csak 230 000 tonnányi hadihajója állt készenlétben.¹²⁹ Az olasz flotta személyi állománya teljesen feltöltve 58 000 főt tett ki.¹³⁰ A fedélzeti lövegek terén – az elavult sorhajókat és páncélos cirkálókat is figyelembe véve – ugyancsak nyomasztó volt az olasz fölény: a csatahajókon, sorhajókon és páncélos cirkálókon lévő negyvennyolc osztrák–magyar 305 mm-es nehéz ágyúval hetvenegy olasz 343 és 305 mm-es állt szemben; a hatvannégy 24 cm-es félnehéz löveggel pedig nyolcvankilenc 254 és 203 mm-es. Közepes kaliberű tüzérségből a Császári és Királyi Haditengerészetnek 213 darab 190, 150 és 100 mm-es ágyúja volt a nehéz egységein, míg a *Regina Marina*nak 270 darab 190, 152 és 120 mm-es lövege.¹³¹

Az 1915. május 10-én Párizsban megkötött haditengerészeti egyezmény alapján jelentős erők érkeztek az olaszok támogatására. Nagy-Britannia négy-négy sorhajót és cirkálót, míg Franciaország tizenkét torpedórombolót és hat tengeralattjárót vezényelt új szövetségese kikötőibe. Az így megerősített olasz flottának Brindisi vonalánál kellett fő erőit összpontosítani, lezárva ezzel az Otrantói-szorosnál az Adriát.¹³²

1915. május 23-án 16 órakor – fél órával az olasz hadüzenet átnyújtását követően – megkezdtek a Polában állomásozó hajók (az első és a második csatahajóraj első, második, harmadik és negyedik osztályai és kíséretük) kazánjainak felfűtését. 19 órakor a felderítő egységek, 20 órára pedig az összes bevethető hadihajó útnak indult Ancona megtámadására. (A kikötőváros jelentős haditengerészeti bázis, rendező pályaudvara miatt pedig komoly

¹²⁷ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 91–95.; Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete*, 30–31.

¹²⁸ Aichelburg: *Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe*, 315.

¹²⁹ Sokol: *Seemacht Österreich*, 145–147. Az egyes egységek adataira és a két haditengerészet közötti részletes erőviszonyokra nézve lásd: Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, melléklet, 68–71.

¹³⁰ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 189.

¹³¹ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 186.

¹³² Sokol: *Seemacht Österreich*, 145–146.

vasúti csomópont volt.)¹³³ A hadműveletet alapos felderítő tevékenység előzte meg, mert Haus tengernagy számított az olasz lépésre, ennek megfelelően napokkal korábban, több hullámban kiküldte az Adriára könnyű egységeit (kiscirkálók, torpedórombolók, torpedónaszádok és tengeralattjárók).¹³⁴ A három csatahajóból és kilenc sorhajóból álló osztrák–magyar főerőt egy páncélos cirkáló, két gyorscirkáló, egy kiscirkáló, hat torpedóromboló és húsz torpedónaszád kísérte, s további kisebb kötelékek távolabbról biztosították a támadást.¹³⁵ A csapásmérő erő éjjelig – a hadüzenet életbelépéséig – az Adria osztrák oldalán menetelt, s csak ezt követően hatolt be az olasz vizekre.¹³⁶ 6 óra 25 perckor a *Città di Ferrara* léghajó észrevette a köteléket biztosító SMS SZIGETVÁR cirkálót, ám annak heves tüze miatt visszafordult, így a művelet nem lepleződött le idejekorán.¹³⁷ A gondosan kidolgozott és pontosan végrehajtott haditervnek köszönhetően Ancona bombázása – amely tökéletesen váratlanul érte az olaszokat, így szinte semmilyen ellenállásba nem ütközött – teljes sikerrel járt. A várost a három csatahajó és hét sorhajó vette tűz alá. A mintegy másfél órás tüzérségi tűz a kikötői létesítményekben (rakpartok, raktárházak) jelentős károkat okozott, a környék katonai laktanyáit és rádióállomásait megrongálta, illetve megsemmisítette, a közlekedés pedig napokra megbénult az Olaszország keleti partvidékén futó stratégiai fontosságú vasútvonalon. A kikötőben elsüllyedt egy teherhajó (a német LEMNOS), két másik pedig megrongálódott, a partvédő tüzérség lövegeinek zöme megsemmisült, vagy megrongálódott. Hatvannyolc halott és mintegy százötven sebesült maradt a támadók után, az áldozatok több mint a fele civil volt. A támadás hetekkel (más források szerint csak napokkal) hosszabbította meg az olasz hadsereg felvonulását a Monarchia határaitra, így időt biztosított a hatékony védelem megszervezésére, a szükséges erők más frontokról történő átcsoportosítására.¹³⁸ A pszichológiai hatás sem volt elhanyagolható, az olasz harci szellemre kifejezetten demoralizálóan hatott a váratlan és jól szervezett osztrák–magyar akció, amit csak tetézett a saját flotta látszólagos tétlensége.¹³⁹

Néhány egység a zömtől kikülönítve hajtott végre feladatokat, így Anconával együtt több más célpontot (főleg vasúti hidakat és állomásokat) is támadás ért.¹⁴⁰ A nehéz egységek közül a RADETZKY és a ZRÍNYI – két-két torpedónaszád kíséretében – még az éjszaka folyamán szakadt el a főerőktől, előbbi Potenzát, utóbbi Senigagliát támadta.¹⁴¹ A RADETZKY szétlőtte a potenzai vasúti hidat, illetve megrongálta a közúti hidat, míg a ZRÍNYI gránátjai megsemmisítették Senigaglia vasútállomását, a városi víztornyot, egy éppen az állomáson tartózkodó katonavonatot és egy hidat, valamint felgyújtottak néhány

¹³³ Csonkaréti Károly: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének hadműveletei az első világháborúban. 1915. május 23. – 1915. december 31.* Hadtörténelmi Közlemények, 33. évf. (1986) 3. sz. 443–445.

¹³⁴ Sokol: *Seemacht Österreich, 148–149.*; Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg, 191–192.* Az olasz és a szövetséges erők diszlokációját a hadüzenet pillanatában lásd: uo. 219–220.

¹³⁵ A műveletben összesen ötvennyolc hadihajó vett részt. Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg, 197.*; Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete, 54–56.*

¹³⁶ Győri: *A Császári és Királyi Haditengerészet békében és háborúban, 226–227.*

¹³⁷ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg, 198.*

¹³⁸ Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének hadműveletei az első világháborúban. 1915. május 23. – 1915. december 31., 447.*; Sokol: *Seemacht Österreich, 149–151., 199–203.*

¹³⁹ Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary, 276.*

¹⁴⁰ Bővebben lásd: Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének hadműveletei az első világháborúban. 1915. május 23. – 1915. december 31. 448–452.*

¹⁴¹ Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete, 56.*

kóolajtartályt. A hazafelé tartó úton a *Città di Ferrara* léghajó több – igaz teljesen hatástalan – bombatámadást intézett a ZRÍNYI ellen.¹⁴²

A későbbiekben a Császári és Királyi Haditengerészet nagy egységeit nem küldték jelentősebb bevetésekre, mert Haus főtengeternagy meg akarta őrizni a legerősebb egységeket arra az esetre, ha az antant flottája megtámadná a dualista állam partvidékét. A közös haditengerészet csatahajói és legerősebb sorhajói „fleet in being” szerepet játszottak, azaz a pusztító létükkel jelentős antant – főleg olasz – erőket kötöttek le.¹⁴³ Az olasz flotta nehéz egységei még annyi aktivitást sem mutattak, mint az osztrákok. A CONTE DI CAVOUR, illetve GIULIO CESARE csatahajók például mindössze 40, illetve 31 órát töltöttek a tengeren az egész háború alatt, s ebben a mennyiségben az is benne foglaltatott, amikor elkészültük után a hajógyárból áthajóztak a tarantói kikötőbe.¹⁴⁴ Az elkövetkező három évben a „csatahajók” legénysége számára az alkalmanként megrendezett lögyakorlatok jelentettek egy kis változatosságot, mert legalább ekkor – ha nem is túl nagy távolságra – de elhagyhatták a kikötőt. A tényleges háborús bevetések oroszánrészre a könnyű egységekre – bűvárnaszádok, gyorscirkálók, torpedórombolók és torpedónaszádok – hárult. A könnyű erők vívták meg 1917. május 15-én az otrantói ütközetet, ahol nagybányai Horthy Miklós sorhajókapitány vezette az osztrák–magyar erőket.¹⁴⁵

A legaktívabb szolgálat ebben az időszakban is az elavult egységeknek¹⁴⁶ jutott, amelyeket a szárazföldi erők támogatására vetettek be: 1916. január 8. és 10. között a BUDAPEST tüzével támogatta a Cattarói-öböl környékét uraló montenegrói magaslatok bevételét.¹⁴⁷ 1917. augusztus 8-án a WIEN-t és a BUDAPEST-et Triesztbe vezényelték, hogy tüzüikkel támogassák a térségben harcoló osztrák–magyar erőket. Augusztus 9-én a WIEN-en egy teltalátat hat méteres repedést tépett a vízvonaltól, de sikerült eljutnia Polába. Kijávitását követően november 16-án a cortelazzo-i nehéz ütegeket lőtte, eközben hét találat érte, embervesztése nem volt. 1917. december 10-én hajnali fél háromkor a készleteit feltöltő sorhajót a Trieszti kikötőbe belopakodó MAS 9 (elektromotorral is hajtott gyors torpedóvető motorcsónak) Luigi Rizzo parancsnoksága alatt két torpedóval elsüllyesztette. A támadásnak harmincöt halottja és két sebesültje volt. A MAS 13 két torpedót indított a BUDAPEST ellen, de elhibázta.¹⁴⁸ A BUDAPEST és az ÁRPÁD 1917. december 19. és 21. között ismét a cortelazzo-i nehézütegeket lőtték.¹⁴⁹

A Polában állomásozó „csatahajók” élete mégsem volt teljesen unalmas, rendszeresen támadták őket az olasz repülőgépek.¹⁵⁰ A felderítő repüléseket nem számítva összesen negyvenegy nagyobb olasz légitámadás zajlott a kikötő ellen, 391 gép részvételével, amelyek összesen 677 bombát dobtak le. A Császári és Királyi Haditengerészet repülőcsapatai

¹⁴² Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 208–209. A ZRÍNYI részvételéről a hadműveletben bővebben lásd: Győri: *A Császári és Királyi Haditengerészet békében és háborúban*, 223–233.

¹⁴³ Az elképzelés Haus idején remekül bevált, az Adria lényegében osztrák–magyar tóvá vált, s egészen a háború végéig jelentős antant erők állomásoztak Dél-Olaszországban. Sondhaus, Lawrence: *World War One. The Global Revolution*. Cambridge, 2011. 288–290.

¹⁴⁴ Willmott, H. P.: *Battleship*. London, 2002. 79.

¹⁴⁵ Részletesebben lásd: Halpern: *Otrantói ütközet*, id. mű.

¹⁴⁶ Jellemző, hogy amikor éppen nem a szárazföldi csapatok harcát támogatták tüzüikkel, akkor a negyedik és ötödik csatahajóosztály hajói lakóhajóként vagy iskolahajóként működtek.

¹⁴⁷ Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete*, 101–103.

¹⁴⁸ Aichelburg: *Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe*, 535.

¹⁴⁹ Aichelburg: *Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe*, 78., 110.

¹⁵⁰ Győri: *A Császári és Királyi Haditengerészet békében és háborúban*, 261–266.

ugyanekkor harminchat nagy légitámadást intéztek Velence ellen, amelyekben 209 gép vett részt, s összesen 736 bombát dobtak le.¹⁵¹ Az olasz légitámadások elsősorban a háború második felére, míg az osztrákok inkább az első felére estek, ami összefüggött az erőviszonyok változásával. Az olasz haditengerészet repülő erőinek 1915 májusában tizenöt vízi repülőgépe és három léghajója volt, a kiszolgáló állomány mindössze 139 fő. A háború végén viszont már 552 vízi és 86 kerekas repülőgép, valamint tizenöt léghajó szolgált a fegyvernemnél, amelynek személyi állománya 3325 fő volt. A Császári és Királyi Haditengerészet repülő fegyverneme az 1915. januári hatvannégy repülőeszközzel, 1918 szeptemberére 264 repülőgépre nőtt. A flotta repülőcsapatainak állománya 1917 márciusában volt a legnagyobb, 2142 fő. A háború végén az olaszok repülőeszköz állománya több mint kétszerese volt az osztrák–magyar haditengerészetének, amit alaposan megéreztek a polai bázison állomásozó hadihajók. A győzelmet azonban nem adták ingyen, 1915 és 1918 között az olasz haditengerészeti légierő 114 vízi- és hét kerekas repülőgépet, valamint öt léghajót veszített.¹⁵²

1918. február 1-jén – nem kis részben a rangidős, Alexander Hansa ellentengernagy baklővései miatt – matrózlázadás robbant ki Cattaróban.¹⁵³ A SANKT GEORG páncélos cirkáló – a lázadás központja – mellett az összes egységen, köztük az öreg MONARCH-on is felvonták a vörös lobogót. (Az állandó bevetéseket teljesítő kiscirkálók, torpedórombolók és torpedónaszádok legénysége már másnap felvette a szolgálatot.) Február 2-án reggel hétkor Karl Seidensacher ellentengernagy parancsnoksága alatt kifutott Polából a harmadik csatahajóosztály (a három ERZHERZOG), illetve négy torpedóromboló és nyolc torpedónaszád, hogy rendet tegyen Cattaróban, ám mire másnap reggel hét óra huszonöt perckor a kötelék befutott az öbölbe, már csak a SANKT GEORG volt a felkelők kezén. Rövid huzavona után reggel kilenckor ezen a hajón is helyreállt a fegyelem, miután a lázadás egyik főkolomposa repülőcsónakon Olaszországba menekült.¹⁵⁴ A sorhajók egy hétig maradtak, majd visszatértek Polába. 1918 áprilisa és májusa folyamán a három ERZHERZOG egyenként Cattaróba hajózott, ahonnan csak az összeomlás idején futottak ki legközelebb, november 1-jén érkeztek vissza Polába.¹⁵⁵

A lázadás összeomlását követően az uralkodó, I. Károly leváltotta Njegovan tengernagyot, és február 27-én a harcoló flotta élére az ellentengernaggyá kinevezett Horthy Miklóst nevezte ki.¹⁵⁶ Horthy – hogy helyreállítsa a flotta megingott morálját – az otrantói rajtaütés nagyobb, nehéz egységekkel támogatott változatát tervezte végrehajtani. A flotta négy korszerű kiscirkálóját, illetve négy-négy torpedórombolóból és torpedónaszádból álló kíséretük játszotta volna a „martalék” szerepét, amelyeknek az otrantói zárat oltalmazó brit, francia és olasz egységeket kellett volna a „csatárláncba felfejlődő” főerők, a TEGETHOFF-osztály négy csatahajója, illetve három ERZHERZOG-osztály sorhajója elé csalni. A nehéz egysé-

¹⁵¹ Sokol: *Seemacht Österreich*, 220.

¹⁵² Sokol: *Seemacht Österreich*, 219–220.

¹⁵³ Az öbölben a már leszerelt MONARCH, két-két páncélos-, illetve kiscirkáló, egy leszerelt régi cirkáló, nyolc torpedóromboló, tizennégy torpedónaszád, hat tengeralattjáró és számtalan kisegítő hajó állomásozott. A hajókon és a parti létesítményekben hétezer tengerész szolgált. Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete*, 187.

¹⁵⁴ Sokol: *Seemacht Österreich*, 187.; Sondhaus: *The Naval Policy of Austria–Hungary*, 318–325.

¹⁵⁵ Aichelburg: *Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe*, 181–183.

¹⁵⁶ Njegovan – miként Haus is – három tisztséget töltött be, ő volt a Hadügyminisztérium Tengerészeti Osztályának főnöke, a Császári és Királyi Haditengerészet parancsnoka és a harcoló flotta parancsnoka. Leváltása után első tisztségét Franz von Holub altengernagy vette át, a másodikat pedig többé nem töltötték be. Kiss: *Csatahajók az első világháborúban*, 174.

geket tíz torpedóromboló és huszonnyolc torpedónaszád oltalmazta volna. Három tengeralattjáró és harminckét vízi repülőgép is támogatta volna az akciót.¹⁵⁷ A merész terv azonban látványos kudarcba fulladt. A siker ugyanis azon állt vagy bukott, hogy a Polában állomásozó nehéz egységeket – a négy csatahajót – sikerül-e rejtve Cattaró térségébe juttatni. Először június 8-án este a flotta zászlóshajója, a VIRIBUS UNITIS – fedélzetén Horthyval – és a PRINZ EUGEN – öt torpedónaszád kíséretében – futott ki, és gond nélkül megérkeztek megindulási állásaikba. Másnap este indult a SZENT ISTVÁN és a TEGETHHOFF, illetve egy torpedórombolóból és hat torpedónaszádból álló kíséretük.¹⁵⁸ Ennek e köteléknek nem volt szerencséje, belefutott Luigi Rizzo korvettkapitány két MAS naszádjába, amelyek aknafelderítést folytattak az osztrák–magyar partok mentén. A MAS 15 és a MAS 21 hajnali fél négy előtt észrevétlenül átcúszott a torpedónaszádok gyűrűjén, az előbbi a SZENT ISTVÁN, az utóbbi a TEGETHHOFF ellen indította két torpedóját. A MAS 21 elhibázta a célt,¹⁵⁹ de Rizzo most is pontos volt, a MAS 15 két torpedója hajnali fél négykor találta el a SZENT ISTVÁN-t. A kétségbeesett mentési kísérletek ellenére a csatahajó hat óra tizenkét perckor elsüllyedt.¹⁶⁰ Nyolcvankilenc halottat követelt a támadás, huszonkilencen megsebesültek. Mivel a meglepés már nem volt lehetséges, Horthy ellentengernagy leállította a másnapra tervezett akciót.¹⁶¹

A Császári és Királyi Haditengerészet nehéz egységei nem hajtottak végre több éles bevetést. 1918. augusztus 26-án a tetszhalott állapotban leledző haderőnemnek – a teljesen elavult és nagyrészt már leszerelt egységeket nem számítva – még mindig volt három csatahajója, hat sorhajója, négy kiscirkálója, tizenkilenc torpedórombolója, ötvenegy torpedónaszádja és húsz tengeralattjárója.¹⁶² A dualista állam belső helyzete azonban rányomta bélyegét a hajóhad állapotára is, mindenki a fegyverletételt várta, csak néhány torpedónaszád és tengeralattjáró hajtott végre bevetést. Ilyen körülmények között került sor arra, hogy Horthy Miklós altengernagy – az uralkodó utasítását követve – 1918. október 31-én este végleg levonatta a Császári és Királyi Haditengerészet lobogóit a polai kikötőben horgonyzó hajókon, és átadta azokat a formálódó Szlovén–Horvát–Szerb Államnak.¹⁶³ Bécs célja az volt, hogy a flotta ne kerülhessen az „áruló” olaszok kezébe.¹⁶⁴ Róma azonban nem tűrte a konkurenciát, a már délszláv kezekben lévő VIRIBUS UNITIS¹⁶⁵ 1918. november 1-jén reggel egy – olasz búvárok által a hajó alá helyezett – tapadó akna robbanásától süllyedt el.¹⁶⁶ Az olaszok gyorsan cselekedtek, hogy megszerezzék az egykori Császári- és Királyi Haditengerészet hadihajóit, két sorhajó – átmenetileg – mégis kicsúszott a kezükből. A maradék

¹⁵⁷ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 554.

¹⁵⁸ Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 555.

¹⁵⁹ Más forrás szerint egyik torpedója talált, csak nem robbant fel, illetve ez is a SZENT ISTVÁN-t támadta meg, amelyet így három torpedó talált el. Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, 555.

¹⁶⁰ Az események alaposabb leírása, illetve részletes ábrák a hajót ért sérülésekről: Friedrich Prasky: *Die Tegetthoff-Klasse. Modellbau, Technik, Geschichte*. Wien, 2000. 228–234.; Aichelburg–Baumgartner–Bilzer–Pawlik–Praski–Sieche: *Die „Tegetthoff” Klasse*, 96–97.

¹⁶¹ Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete*, 211.

¹⁶² Sokol: *Österreich–Ungarns Seekrieg*, melléklet, 91–94.

¹⁶³ Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete*, 213.

¹⁶⁴ Sokol: *Seemacht Österreich*, 192–193.

¹⁶⁵ Ez lett volna flottájuk zászlóshajója, de még a nevében sem egyeztek meg, a JUGOSLAVIJA, vagy a FRANKOPAN vetődött fel. Aichelburg: *Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe*, 525.

¹⁶⁶ Az események alaposabb leírása, illetve részletes ábrák a hajókat ért sérülésekről: Prasky: *Die Tegetthoff-Klasse*, 198–208.; Aichelburg–Baumgartner–Bilzer–Pawlik–Praski–Sieche: *Die „Tegetthoff” Klasse*, 96–100.; Kiss: *Csatahajók az első világháborúban*, 131–132.

délszláv nemzetiségű legénységgel és néhány tiszttel előbb a RADETZKY (november 7-én), majd a ZRÍNYI is elhagyta a kikötőt.¹⁶⁷ Miközben az utóbbi november 11-én kifutott, szembetalálta magát azzal az olasz kötelékkel, amely épp Pola megszállására érkezett, ám a ZRÍNYI gyorsan felvonta az amerikai lobogót, s így bántatlanul áthajózhatott az ellenséges köteléken.¹⁶⁸ A két sorhajót november 14-én az amerikai haditengerészet Spalato (Split) mellett internálta. Az ekkor már eléggé leromlott állapotú egységeket végül amerikai hadihajók kísérték vissza Fiumébe, ahová november 26-án érkeztek meg.¹⁶⁹

A Császári és Királyi Haditengerészet egykori büszkeségeit a békekonferencia elosztotta a győztesek között. Szemben a kisebb egységekkel – kiscirkálók, torpedórombolók és torpedónaszádok – „csatahajót” a győztesek nem tarthattak meg. Nagy-Britannia ugyan öt, Franciaország és Olaszország pedig négy-négy nehéz egységet kapott, de ezeket néhány éven belül lebontották vagy lőgyakorlaton sülyesztették el.¹⁷⁰ A VIRIBUS UNITIS és a WIEN roncsát 1920 és 1925 között olasz cégek emelték ki és bontották le. A SZENT ISTVÁN roncsa ma is az Adria mélyén nyugszik.¹⁷¹

Ha a Császári és Királyi Haditengerészet összesített teljesítményét vesszük tekintetbe az első világháborúban, akkor azt mondhatjuk, az egyenlőtlen erőviszonyok ellenére sikeresen helytállt. A flotta keretében 1914 és 1918 között szolgálatban állt négy csatahajó, három megerősített másodlagos fegyverzetű sorhajó (*semidreadnought*), kilenc sorhajó, három páncélos cirkáló, két védett cirkáló, hét kiscirkáló, két torpedócirkáló, huszonhárom torpedóromboló, hét torpedóhajó, kilencvenkét torpedónaszád és huszonhét tengeralattjáró. Ezek közül a háború kitörése után adtak át egy csatahajót, három kiscirkálót, öt torpedórombolót, huszonkét torpedónaszádot és huszonegy tengeralattjárót.¹⁷² Ebből a hajóállományból a flotta elvesztett egy-egy csatahajót, partvédő páncélost, védett, illetve kiscirkálót, valamint négy torpedórombolót, két torpedónaszádot és hét tengeralattjárót.¹⁷³ Ezzel szemben az antant erői közül a franciák egy páncélos cirkálót, négy torpedórombolót és öt tengeralattjárót, míg az olaszok egy csatahajót, két-két sorhajót és páncélos cirkálót, kilenc torpedórombolót, és hat-hat torpedónaszádot, illetve tengeralattjárót veszítettek az Adrián, nagyrészt osztrák–magyar akciók következtében.¹⁷⁴

¹⁶⁷ Sieche: *Die Schlachtschiffe der K. u. K. Marine*, 20.

¹⁶⁸ Noppen: *Austro-Hungarian Battleships*, 45.

¹⁶⁹ Aichelburg: *Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe*, 372., 544.

¹⁷⁰ Csonkaréti: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészete*, 214.

¹⁷¹ Aichelburg: *Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe*, 525., 535.

¹⁷² Sokol: *Seemacht Österreich*, 213–215.

¹⁷³ Sokol: *Seemacht Österreich*, 218. A VIRIBUS UNITIS-t már a Császári és Királyi Haditengerészet feloszlata után, délszláv lobogó alatt sülyesztették el az olaszok, így azt nem vettük figyelembe az adatsor összeállításánál.

¹⁷⁴ Sokol: *Seemacht Österreich*, 217–218.

FERENC KAISER

The “Battleships” of the Imperial and Royal Navy in World War I

In 1890, the Austro-Hungarian Monarchy was not considered a naval power, the small fleet of the Imperial and Royal Navy consisted primarily of outdated, obsolete ships built mostly abroad or from parts made abroad. By 1914, however, the situation had changed considerably. When the Great War broke out, the Austro-Hungarian navy ranked as the seventh most powerful naval force in the world – trailing the British, German, American, French, Japanese and Italian fleets, but preceding the Russian –, with its most state-of-the-art units built in local shipyards almost exclusively from local raw materials and industrial goods. The “battleship program” of the Imperial and Royal Navy was especially spectacular: in the beginning smaller, lightly armed ships of the line, essentially utilizable as coast-guard vessels only, were manufactured, but in the years before the war, real state-of-the-art heavy units such as the Radetzky class semi-dreadnought battleships and the Tegetthoff-class warships were built.

At the outbreak of the great war, the Imperial and Royal Navy was meant to carry out offensive tasks according to the naval plans accepted by the Triple Alliance in 1913. But Italy's neutrality transformed completely the strategic balance of power in the Mediterranean, as a result of which the Austro-Hungarian navy got stuck in the Adriatic Sea, and the heaviest ships – partly because of the threat by torpedo boats, submarines and mine fields, partly because of the chronic lack of coal – saw little action. There were only four larger operations in which they participated in great numbers: one in 1914 and 1915, respectively, and two in 1918. It is revealing that only on one occasion did the heaviest units open fire on the enemy.

* According to the Austro-Hungarian naval terminology all heavy units were called „Schlachtschiff“, that is dreadnought, while in the internationally accepted terminology only “all-big-gun” battleships, that is those with an armament of 8 to 14 heavy guns of uniform caliber, were called dreadnoughts, the first of the kind being the British HMS Dreadnought commissioned in 1906. The term used for older types has been ship of the line, or in the case of units equipped with secondary guns: semi-dreadnought.

TAMÁS ÁGNES

Vizuális percepciók a Nagy Háborúról a hatalom szűrőin keresztül

A Borsszem Jankó, a Figaro és a Kladderadatsch rajzainak elemzése

„...aki végigszánt majd tollával a világháború tényezőin, az bele fog botlani a sajtóba, amelynek oly döntő szerep jutott, mint még soha a világtörténelem folyamán. A történetíró legvérmesebb szenvedélye is ki fog eléggélni a sajtó és világháború titkos egymásrahatásának felderítésében.”¹

A jelen tanulmány szerzője arra nem vállalkozhat, hogy kimutassa a sajtó – elsősorban a politikai napilapok – és a háború kölcsönhatásait, csupán arra, hogy megvizsgálja egy a korszakban népszerű műfaj, a politikai élclapok képeit az első világháborúról. Titkokat sem fog tudni feltárni, de igyekszik bemutatni a cenzúra sűrűre font hálóján átcsúszott, a propagandacélokat szem előtt tartva megfelelőnek minősített képek stílusát, motívumrendszerét egy bécsi, egy berlini és egy budapesti vicclapban. Amint az Gesztesi Gyula idézett szö-

Bécsi kutatásaimat az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány Ernst Mach ösztöndíja finanszírozta. Hazai kutatásaim a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, Balassi Intézet „Dunatáji népek kutatása” program támogatásával valósultak meg.

A Budapesten kiadott *Borsszem Jankó* a magyar élclapok közül az egyik legmeghatározóbb, Ágai (Rosenzweig) Adolf szerkesztette 1868-tól 1908-ig. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. Budapest, 1980. 74–78.; Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái: megindította id. Szinnyei József: új sorozat*. 1. köt. Budapest, 1939. 253–256. A vizsgált időszakban Molnár (Müller) Jenő (1880–1933) ügyvéd, hírlapíró, lapszerkesztő végezte a szerkesztési munkákat. A *Borsszem Jankó* munkatársa az 1890-es évek végétől, szerkesztését 1910-ben vette át. Gulyás: *Magyar írók élete és munkái*, 18. köt. 1168–1170. A *Kladderadatsch* berlini élclap, melyet David Kalisch indított újjára 1848-ban. A német élclap alapításáról és jelentőségéről lásd: Ring, Max: *Der Vater des Kladderadatsch und der Berliner Posse*. Die Gartenlaube, Heft 40. (1872) 658–663. Kitekintésként elemezzük a Bécsben publikált, de az elemzés korszakában már Budapesten és Berlinben is kapható liberális szellemiségű *Figaró*t is, melyet Karl Sitter alapított 1857-ben, azonban az első világháború időszakából kevés szám áll csak rendelkezésünkre. A *Figaró*ról lásd: Castle, Eduard: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. Bd. 3. Wien, 1930. 385–386. Mindkét lap meghatározó szerepet töltött be a 19. század második felében Berlinben és Bécsben, a *Figaro* azonban megszűnt az első világháborút követően, a *Kladderadatsch* 1944-ig még napvilágot látott – ekkor már az NSDAP egyik agitátoraként. Az élclapokat a továbbiakban a következőképpen rövidítjük: *Borsszem Jankó* (BJ), *Figaro* (F), *Kladderadatsch* (K).

¹ Dr. Gesztesi Gyula: *A magyarság a világsajtóban. Magyar sajtópolitika*. Budapest, 1918. 20. Gesztesi szövegeit az Új Nemzedékben még 1916–1917 folyamán közölte, így nem csupán kritikával illette a sajtópolitikát, de törekedett feladatai kijelölésére is. Gesztesi: *A magyarság a világsajtóban*, 3.

vegeből is kitűnik, a kortársak fontos szerepet tulajdonítottak a sajtónak a háború alatt, s a háborút követően is: vagy hibáztatták a sajtót a vereség miatt, vagy ünnepelték a győzelmet követően,² így az utókor kutatójának is érdemes ezen médiumokat – elsősorban a vizuális tartalmakat – alaposabban vizsgálni. Ezt a meggyőződésünket támasztja alá az is, hogy a karikatúrák jelentőségéről a kortársak német nyelvterületen már a háború alatt vagy röviddel annak lezárását követően publikáltak képes albumokat, s később a háború befejezésének évfordulójára karikatúragyűjtemények is napvilágot láttak.³ A háború alatt vagy azt követően közzé tett rajzok egy része vicclapokból, a többi az ellenséges területeken terjesztett röplapok képanyagából (*Kriegs-Zornbilder*) állt. A kortárs szerzők mindegyike kiemelte a karikatúrák hatásosságát. Mindannyian beszédesebbnek tartották a képet, mint a legjobban megírt vezércikket, véleményük szerint fontos szempont továbbá, hogy az ellenséges vagy semleges területeken élők is megérthették a rajzok üzenetét, mivel nem kellett hozzá németül tudniuk, illetve hangsúlyozták a humor szerepét a fronton, azaz hogy a katonák számára mennyire üdítő volt a hazai élclap olvasása, nézegetése.⁴

A világháború időszakában a *Borsszem Jankó*ban közölt karikatúrákat több mint tíz évvel később az akkori szerkesztő, Molnár Jenő értékelte először: „Miközben lapozgattuk az évfolyamokat, azt a megfigyelést tettük magunkon, hogy a háborús képek a legkevésbé őszinték. A cenzúra átkát művészet és igazság (a kettő: egy) egyformán érzik. Ezek a részben pathétikus, részben gyilkosan satirikus (s épp ezért nem okvetlenül igazságos) képek nem mindig fogadhatók el a kor jellemrajza gyanánt, inkább csak egy szuggerált hangulat kifejezői voltak.”⁵ Molnár megállapításaival a jelenkori kutató is egyet tud érteni, elemzésünk során erre az időszakra vonatkozóan a cenzúra és a propaganda hatásának számbavétele új, elengedhetetlen szempontok kell legyenek a 19. századról szóló analízisekhez képest.

Sajtótörvények és cenzúra

A sajtót, így a vicclapok kiadását is az 1914. július 27-én életbe lépett új sajtótörvény szabályozta Magyarországon (1912. évi XLIII. tc.), mely előírta az előzetes cenzúrát, továbbá elrendelte, hogy bizonyos témákról nem lehet adatokat nyilvánosságra hozni. A tiltott tematikák közé tartoztak a fegyveres erőkre és a hadseregére vonatkozó hírek, mivel ezek sérthették a hadiérdekeket, de később, a háború elhúzódásával már a hátszázra vonatkozó információk is tiltólistára kerültek: az ármanipulációk, a drágaság, az áruhiány, a hadifoglyok helyzete, nemzetiségi ellentétek, Olaszország magatartásának értékelése, mivel ezek is

² A sajtó fontosságát mutatja a politikai napilapok példányszámának emelkedése is: a Pester Lloyd például példányszámának megduplázásánál is jobb eredményt ért el. Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, 2011. 45., 47.

³ Lásd például: Eberhard, Demm (Hrsg.): *Der erste Weltkrieg in der internationalen Karikatur*. Hannover, 1988.; Schulz-Besser, Ernst: *Die Karikatur im 1. Weltkrieg*. Leipzig, 1918.; Schuster, Wilhelm: *Witz und Satire. Der Humor im Weltkrieg. Sammlung auserwählter zeitgenössischer Kriegs-Zornbilder*. Mainz, 1915.; Fuchs, Eduard: *Der Weltkrieg in der Karikatur*. Bd. 1: Bis zum Vorabend des Weltkriegs. München, 1916. Fuchs azt tervezte, hogy kiad egy második kötetet kizárólag az első világháború időszakáról készült karikatúrákkal, de ez ismeretlen okokból elmaradt. A karikatúra erejéről, jelentőségéről írt Dr. Lázár Béla: *A karikatúráról*. Művészet, 14. évf. (1915) 4. sz. 201–208.

⁴ Schulz-Besser: *Die Karikatur im 1. Weltkrieg*, 4.; Schuster: *Witz und Satire*, 5. A *Borsszem Jankó* karikatúrái között olyanra is bukkanhatunk, mely a fronton ábrázolja a nevető katonákat a vicclap olvasása közben. BJ, 1915. nov. 14. 3.

⁵ Molnár Jenő: *40 év – karikatúrákban. Borsszem Jankó konferánssza*. Budapest, 1930. 6.

gyengíthették a háborús lelkesedést. 1916 júliusában tovább szigorították a sajtó ellenőrzését, bővült a tiltott témák köre, elsősorban a pacifista hírek és a zavargások (sztrájkok, orosz bolsevik forradalom) vonatkozásában.⁶

Ausztriában az 1867-es alaptörvény 20. cikkelye és az azt részletező végrehajtási törvény (1869. május 5.) lehetővé tette a kormányzat számára, hogy háború és zavargások esetében a sajtószabadságot „felfüggeszse”, és előzetes cenzúrát alkalmazzon. A kormány 1914. július 25-én döntött az alkotmány adta lehetőségek kihasználásáról, a Birodalom nyugati felében megszűnt a sajtószabadság, tiltottnak minősítették a katonai hírek közlését mind a saját, mind pedig a német haderőkre vonatkozóan, illetve a Szerbiából érkező nyomtatott anyagok terjesztését is megtiltották, amit később – a háború kiszélesedésével – további tiltások követtek. A cenzori tevékenységet a hadügyminisztérium és a háborút felügyelő hatóság (*Kriegsüberwachungsamt*) irányította. A cenzúrát 1918. október 28-án, a külföldi lapokkal szemben bevezetett tilalmakat november 2-án szüntették meg.⁷

A háborús időszak sajtójának elemzését a propagandacélokon kívül az is nehezíti, hogy a cenzúra Németországban, Ausztriában és Magyarországon eltérően működött. Nem csupán abban lehetett különbség, hogy miről volt szabad írni s miről nem, hanem abban is, hogy mit tekintettek hadiérdeknek vagy célnak, és ki ért el győzelmet, például az „osztrák-magyar” vagy az „osztrák” hadsereg.⁸ A néhány évvel későbbi periódusra vonatkozóan Buzinkay Géza irányította rá a figyelmünket arra a tényre is, hogy „túlságosan sokan vettek részt benne [a cenzúrázás folyamatában] ahhoz, hogy következetes lehessen”, ami feltételezésünk szerint az általunk elemzett évekre is igaz lehet.⁹ Az egyre erősödő cenzori tevékenység lenyomatait 1917-től már közvetlenül észlelhetjük, elsősorban a *Borsszem Jankó* hasábjain, mivel a korábbi évektől eltérően rendszeressé váltak a fehér területek a lapokon „a cenzura nem engedélyezte” felirattal.¹⁰ A belgrádi konvenció aláírása után jelent meg az *Amit a cenzura nem engedett* című kép,¹¹ melyen egy katonaoorvost és egy halott pácienszt láthatunk. A rajz megörökítette azt, amiről a háború elhúzódása és kegyetlensége miatt vélhetően sok ábrázolás készült volna, de ezek nem láthattak napvilágot. A *Figaro* rajzolója már 1915-ben az újságokban látható nagyszámú fehér folton élcelődik a *Zensur und Schneebrille* című képen, mely szerint az olvasó inkább „hőszemüveget” húzott, mert a szemét már nagyon vakították a fehér területek.¹²

A cenzúra – s már részben a propaganda – tartalmi szabályairól részletesebb információkkal rendelkezünk Németország esetében. A hadügyminisztérium 1915 elején előírta, hogy a német nemzeti gondolat a sajtóban megkérdőjelezhetetlen, a német győzelem felszabadítást jelent az orosz és az angol elnyomás alól, az ellenséggel szembeni nyelvhaszná-

⁶ Mucsi Ferenc: *Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején*. Történelmi Szemle, 27. évf. (1984) 1–2. sz. 194–200. A sajtóellenőrzés azonban nem csupán 1916, hanem 1917 nyarán is szigorodott. Sipos: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*, 51.

⁷ Olechowski, Thomas: *Das Presserecht in der Habsburgermonarchie*. In: Urbanitsch, Peter – Rumppler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918*. Bd. 8/2. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung. Wien, 2006. 1512–1516.

⁸ M. Kondor Viktória: *Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szerkezete*. Magyar Könyvszemle, 91. évf. (1975) 1. sz. 82.

⁹ Buzinkay Géza: *A trianoni békeszerződés és a magyar liberális sajtó*. Médiakutató, 12. évf. (2011) Tél 99–112.

¹⁰ Például: BJ, 1917. máj. 20. 7.

¹¹ BJ, 1918. nov. 24. 9.

¹² F, 1915. máj. 29. 1.

lat lehet durva, de a sértő és lekicsinylő hangnem nem az erő és a hatalom jele, továbbá a külpolitika nem illethető kritikával, valamint szükségtelen a háború borzalmairól írni, még akkor is, ha az ellenség sajtójában ez a motívum feltűnik.¹³

A propaganda jellemzői és megjelenítésük az élclapokban

A propaganda általános stratégiai céljait Harold D. Lasswell gyűjtötte össze: Ha az ellenségről esett szó, akkor az a gyűlöletkeltés volt, ami elérhető úgy, ha az ellenséget fenyegető, erőszakos agresszorként, gyilkosként, sátáni nemzetként tüntetik fel. A szövetségesek esetében barátságuk megőrzése volt a cél, amit tiszteletet kifejező ábrázolásokkal lehet kivívni, továbbá a semlegesek meggyőzése is fontos volt, például azzal, ha bemutatjuk, az ellenség az akadály a békekötésnek, s megjelenítjük a háború véres oldalát – így is erősítve a pacifizmust; és végül a célok között szerepelt az ellenség demoralizálása oly módon, hogy a győzelmük felőli kételyt terjesztjük, s tovább szítjuk a gyűlölködést.¹⁴ E célok mindegyike egyértelműen tetten érhető a német karikatúrákon – azzal a megszorítással, hogy a háború borzalmi a berlini lapban sem kaptak igazán teret. A *Borsszem Jankóra* azonban csak részben igazak e megállapítások, az ellenség ördögivé változtatása például gyakoribb és erőteljesebb a *Kladderadatsch*-ban. A propagandacélok megvalósításához szükséges eszközöket, a hatásos propaganda nyolc jellemzőjét Alice Goldfarb Marquis ismertette cikkében, s megállapította, hogy az első világháborúban talán a britek használták ezeket a legsikeresebben.¹⁵ Elsőként a sztereotip ismétléseket említi, majd a beszélő neveket, a tények kiválogatását és egyes információk kihagyását, elhallgatását, kegyetlen, aljas tettek elmesélését, melyek nem feltétlenül valóságok, szlogenek alkalmazását, egyoldalú informálást, továbbá az ellenség támadását, kigúnyolását, végül a saját hadsereg felszólítását a háborús erőfeszítésekhez való csatlakozásra.¹⁶ Az elemzett lapok alkotói ezekkel az eszközökkel valóban éltek is: a képi elemek ismétlődtek, így az olvasó pillanatok alatt dekódolhatta – a szöveg elolvasása nélkül is, hogy melyik ellenséges ország képviselőjéről látja az ábrázolást. Ezek a megjelenítési formák (például: Oroszország medvéként) legalább hatvan-hetvenéves tradíciókkal rendelkeztek, így magyarázat nélkül is érthetőek lehettek. A szerzők – a műfaj sajátosságai következtében is – számos gúnynevet és szlogent találtak ki, s már csak a cenzúra miatt

¹³ Marquis, Alice Goldfarb: *Words as Weapons. Propaganda in Britain and in Germany During the First World War*. Journal of Contemporary History, vol. 13. (1978) No. 3. 481. A német és a magyar diplomáciát és külpolitikát 1918-ban Gesztesi elmarasztalta azért, mert a sajtó jelentőségét nem vették figyelembe. A kortárs szerző azt is megállapította, hogy a világsajtóban a magyarok megítélésénél csak a németeké volt rosszabb, ami a nemzetiségeit elnyomó Magyarországról szóló módszeres (sajtó-)propagandának köszönhető. Gesztesi: *A magyarság a világsajtóban*, 14., 20., 32–34.

¹⁴ Lasswell, Harold D.: *Propaganda Technique in World War I*. London, 1971. 195–196.

¹⁵ Demm véleménye szerint azonban a – hazai fronton – ugyanolyan sikeres volt a német propaganda is, mint a brit, ha a siker mércéjének azt tekintjük, hogy mennyire ágyazódtak be a propaganda elemei a tudatalattiba, mégis a fronton és a semleges országok megnyerése tekintetében az Egyesült Királyság bizonyult eredményesebbnek. Demm, Eberhard: *Propaganda and Caricature in the First World War*. Journal of Contemporary History, vol. 28. (1993) No. 1. 181., 186. A szerző e cikkében általánosságban jellemzi a szövetséges és a német karikatúrák tartalmi elemeit, melyekre az ezen írásban elemzett lapokban is számos példát találhatunk.

¹⁶ Marquis: *Words as Weapons*, 486. A fronton zajlott propagandáról, a többször vizuális elemeket is tartalmazó röplapokról mint a hadviselés új formájáról részletesen lásd például: Cornwall, Mark: *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*. London, 2000.

is szükséges volt a tények szelektálása. Az élcapi műfajtól már ugyan távolabb áll, de a szerkesztők igyekeztek a háborúban való részvételre is buzdítani az olvasókat.

A *Kladderadatsch* alkotói magáról az ellenséges propagandáról is készítettek torzrajzokat. Az egyik ilyen karikatúrán az „Ellenséges propaganda” sátán képében tűnt fel, akinek legfőbb tevékenysége Németország becsmérése (a rajz címe: *Az ócsárló*), a későbbi *Propaganda* című gúnyrajzon egy angol úriember igyekszik a németek tudatát rölapjaival „megmérgezni”, majd dühösen veszi tudomásul, hogy erőfeszítései hatástalanok: a németek – az utolsó képkocka tanúsága szerint – sorban állnak, hogy a kilencedik hadikölcsönt is jegyezzék.¹⁷

Mielőtt szemügyre vesszük a képek szimbólumait, sztereotípiáit, melyek a propaganda-célokat szolgálták, tekintsük át, melyik lapba milyen gyakran került vizuális anyag a háborúról. A *Borsszem Jankó* a képek típusát illetően különbözik a német nyelvű lapoktól, mivel a pesti vicclapban a képek két alaptípusát tudjuk megkülönböztetni (gúnyrajzok és életképek), míg az életképek teljesen hiányoznak a *Figaró*ból és a *Kladderadatsch*ból.¹⁸ A *Figaró*ban is helyet kaptak – főként a háború első éveiben – patetikusabb rajzok, de ezek a műfaj szempontjából a vicclapokba kevésbé jól beilleszthető képek a *Borsszem Jankó*ban – propagandacélokkal – jelentősen gyakoribbak.¹⁹

	Karikatúrák <i>Borsszem Jankó</i>	„Életképek” <i>Borsszem Jankó</i>	Karikatúrák <i>Kladderadatsch</i>
1914. június 28. – december 31.	22	30	156
1915	77	78	373
1916	85	58	355
1917	61	40	363
1918	52	28	343
Összesen	297	242	1590

1. táblázat
KARIKATÚRÁK, KÉPSOROZATOK ÉS ÉLETKÉPEK SZÁMA

¹⁷ K, 1918. szept. 15. 464.; K, 1918. okt. 6. 499.

¹⁸ A *Figaro* jelentősen hiányosabban áll rendelkezésünkre, mint a *Borsszem Jankó* vagy a *Kladderadatsch*. Az 1914–1915. évfolyamok esetében csak néhány számhoz nem tudtunk hozzáférni (az elérhető képek száma: 1914: tizenöt, 1915: huszonnégy), míg 1916-ból körülbelül a lapszámok felébe nyerhettünk betekintést (tíz kép), azonban 1917–1918-ból csupán három, illetve kettő számba (három-három kép). Hozzá kell tennünk azt is, hogy a *Figaro* rövidebb terjedelemben látott napvilágot, mint a másik két lap, s 1915-től már csak havonta kétszer jelent meg és nem hetente.

¹⁹ Demm albumának előszavában három karikatúrátípust különböztet meg: a) szimbólumkarikatúrát (*Symbolkarikatur*), melynek jellemzője, hogy országokat személyesít meg különböző szimbólumokon keresztül (például: állatok, uralkodók, politikusok); b) társadalmat ábrázoló karikatúrát (*Gesellschaftskarikatur*), mely a háterszág társadalmi–gazdasági problémáit jeleníti meg; c) katonakarikatúrát (*Militärkarikatur*), mely a katonák életét illusztrálja a fronton. Demm: *Der erste Weltkrieg*, 7. A *Borsszem Jankó* ábrázolásaihoz hasonló képet mégsem találunk gyűjteményében, kivételként csupán egy-két francia alkotó munkáját említhetjük. Demm: *Der erste Weltkrieg*, 10. Schuster rölapokat tartalmazó kötetében azonban láthatunk ilyen ábrázolásokat, melyek csupán annyiban térnek el a *Borsszem Jankó* képeitől, hogy a propagandacél még inkább erőteljes: német katonák szegény francia gyerekeknek kenyeret osztanak, vagy a keleti fronton ételt adnak orosz katonáknak, illetve nőknek. Schuster: *Witz und Satire*, 34., 45., 54. Talán ezekkel az ellenséges területeken ledobott rölapok képeivel rokoníthatók leginkább a *Borsszem Jankó* életképei.

Az életképek egyik fontos funkciója a magyar vicclapban a pozitív önkép erősítése lehetett: a rajzokon, melyeket a katonákról szinte kizárólag Garay Ákos készített a *Borsszem Jankó* számára, huszárokat láthatunk szolgálat közben, elsősorban a keleti fronton. A dicsőséges katonaéletbe adnak bepillantást a képek olyan rajzoló tollából, aki maga is harcolt a Kárpátokban.²⁰ Az életképek másik csoportja már a hátszínre állítja a középpontba: a csak rövid időre hazatérő katona tűnik fel családtagjai között vagy a fiát, férjét hazaváró asszony. Ritkán, de felbukkannak a hátszín problémái is: a mezőgazdasági munkavégzés a férfiak nélkül vagy a hűtlenség.²¹ A háború elhúzódásával témává vált a hátszín nélkülsége is egy-egy képen,²² s megjelent a hadikölcsön, a hadikölcsön felvételére való buzdítás, amit ugyanolyan hazafias cselekedetként ábrázoltak, mint a fronton teljesített szolgálatot.²³ Ami alapvetően hiányzik a „valóság” megragadására törekvő műfaj képeiről, az a szenvedés ábrázolása. Természetesen nem láthatunk vesztes csatákat, de halottakat sem, csak a sebesülést hőiesen viselő huszárokat; még az ellenséget sem gyakran festik elének sérülteként.²⁴ Olyan alkotásokon, melyek a magyar katonák emberiségét hirdetik például orosz foglyokkal szemben, megpillanthatjuk ugyan a legyőzött ellenséget, de nem az eltorzított vagy sztereotip vonásokkal felruházott ellenséget, mint a karikatúrákon. De a német vagy a többi szövetséges ország katonái is kiszorultak erről a képtípusról, életképekkel nem népszerűsítették a központi hatalmak erejét. Ha összevetjük ezeket a képeket a napilapok tudósítói által küldöttekkel, megfigyelhetjük, hogy csupán abban különböznek, hogy a szomorú történetek (például: menekültek) azokban a sajtóorgánumban – a cenzori szigor ellenére – sokkal inkább teret kaptak.²⁵

²⁰ Garay bevonulásáról egy egész oldalas portré ad hírt: BJ, 1916. márc. 19. 3. Az első ilyen rajzok egyike vonatokra felszálló katonákat ábrázol, nők és gyermekek integetnek nekik a peronokról (*Búcsúzkodás*, BJ, 1914. aug. 2. 3.). A későbbi lapszámok esetében megfigyelhetjük, hogy bizonyos tekintetben e rajzokra is jellemző az aktualitás, s nem csupán a politikai karikatúrára, megjelenésük követi a hadieseményeket (először szerbiai, majd a Kárpátokbeli és a lengyel, később pedig az olasz front huszárai tűntek fel).

²¹ A férfi–nő kapcsolat megrajzolása Garayn kívül a zsánerképeken egy női alkotó, Kalivoda Kata nevéhez köthető. Az ő munkája például a *Húsvéti bevonulás* (BJ, 1915. ápr. 4. 3.). A férfi–nő kapcsolat változását örökölte meg a *Féltékenység* (BJ, 1915. nov. 7. 16.), illetve hűtlenséget az *Apai örömök* (BJ, 1916. márc. 19. 5.).

²² Egy falut láthatunk *Rekvirálás idején* (BJ, 1915. okt. 3. 3.). A nélkülözést szemlélteti a *Tejcsarnok* (BJ, 1918. máj. 26. 8.) vagy *Az ácsorgó cseléd* (BJ, 1918. máj. 26. 11.) című alkotás. Mindkét képen az emberek sorban állnak, hogy élelmiszerhez jussanak. A második ábrázoláson a családi munkamegosztás szemtanúi lehetünk: az apa a fronton szolgál, a családtagok pedig különböző boltok előtt állnak sorba lisztért, zsírért, dohányért, tejért és vajért. A hátszín problémái a német nyelvű lapokban nem kaptak teret, utalást annyiban találhatunk ezekre, hogy a berlini lap szükségesnek érezte a sikerpropagandát például oly módon, hogy az antant országokban az emberek éheznek (például: K, 1918. márc. 17. 129.), míg a német Michel, aki Németországot perszonalifikálja, jókedvűen fogyasztja el bőséges menüjét. (K, 1916. okt. 15. 607.)

²³ *A hadikölcsön* (BJ, 1917. máj. 13. 1.). A hadikölcsön fizetésére a *Kladderadatsch* is buzdította olvasóit karikatúrákkal, például: K, 1918. márc. 31. 151.

²⁴ Sebesült huszárokat ábrázol a *Huszárbánat* című kép: BJ, 1914. szept. 20. 7.

²⁵ A fronton alkotó művészek hazaküldött képeiből közölt válogatást Malonyay Dezső: *Magyar művészek a csatáterén* és Csók István: *Garay Ákos* címmel: Művészet, 14. évf. (1915) 1., 2. sz. 1–48., 97–100.

Ókori istenek a háborús propaganda szolgálatában

A karikatúrák szimbólumait, motívumait és propagandacélokat szolgáló eszközeit vizsgálva jelentősen több közös vonást fedezhetünk fel az osztrák, a német és a magyar vicclapok között, mint a fentebb bemutatott zsánerképek esetében.²⁶ A 19. századi tradíciókat követve az alkotók újra meg újra felhasználták rajzaikon – a kortársak által jól ismert – jelképeket, így például ókori vagy germán mítoszok és bibliai történetek szereplőit.²⁷ Mivel egy háborúról szóló képanyagot elemzünk, biztosak lehetünk benne, hogy a háborút és a békét perszonalifikáló római, illetve görög istenek (Mars, Arész, Pax és a hozzá kapcsolódó, már keresztény asszociációk, az angyal és a galamb) teret kapnak a gúnyrajzokon, bár a leggyakrabban országokat megszemélyesítő állatok vagy figurák szerepeltek a képeken. A németországi vicclapban 1916–1917-ben volt a háború istene a legnépszerűbb, s 1918-ban láthatjuk a legkevesebb képet róla. Különböző kontextusban, de mindegyik elemzett vicclapban felbukkant a hadisten már 1914 őszén, a háború kezdeti hónapjaiban is. A *Figaro* Olimposzon játszódó jelenetében a sok békeév alatt elhízott Mars beszélget Vénusszal,²⁸ míg a *Borsszem Jankó*-ban Mars a hágai békepalota előtt áll – teljes fegyverzetben – és mosolyog, harcra kész a békés időszakot követően.²⁹ A *Kladderadatsch* karikatúráján ugyanakkor erőteljesen duzzadó, dühös alakot öltött az isten, aki nem csupán felfegyverezett, de vér is csepeg a fátylájáról. A nyugati hatalmak még próbálják őt visszatartani, de a méretaránybeli különbségek – Mars óriási, a katonák picik – mutatják, hogy ez lehetetlen vállalkozás. A két héttel később publikált gúnyrajzon az ugyancsak nagyméretű Mars – feltehetően – belerúgott a békébe, mivel Pax átrepült egy kerítés felett: az addigi békekorszakkal végleg leszámolt Mars.³⁰ Pax ábrázolása a berlini lap hasábjain fokozatosan egyre népszerűbbé vált 1915 és 1918 között, a *Borsszem Jankó*-ban azonban nem mutatható ki ilyen tendencia, a béke 1917-ben jelent meg a legtöbbször, ezt követi 1916-os viszonylagos népszerűsége. Mindkét évben megfigyelhető, hogy a béke szimbólumait az év végén egymást követően több számban közölték, amit 1916-ban magyarázhat a központi hatalmak békefelhívása (1916. december 12.), illetve 1917-ben a béketárgyalások megkezdése Oroszországgal. A béke általában olyan tálatásban jelent meg a lapokban, hogy az ellenség akadályozza a béke-

²⁶ A nagy háború alatt keletkezett rajzok tekintetében – annak ellenére, hogy vicclapokat veszünk górcső alá – inkább elemezhetjük a gúny, az ironia és a propagandacélok ábrázolásának eszközeit mint humoreszközöket. Az utókor kutatója igazán humorosnak csupán néhány képet és szöveget tart, például: az *Entente* (vagyis: antant) feliratú kacsát kettévágtak az Ente- szótag végénél (*Ente*: németül 'kacsa') (K, 1917. dec. 16. 690.), vagy az új angol hadihajó neve UBF (*United British Force*), amely a képaláírás szerint lehetne az „*U-Boot-Futter*” ('tengeralattjáró-eledel') rövidítése is. (K, 1918. jún. 9. 285.) Ötletes továbbá a *Borsszem Jankó* egyik képe Péter szerb királyról, mely az Unicum plakátjára épül. A „hirdetés” címe *Tragicum a szerb vízekén*, a rajzé pedig *Elúszik a korona*. A karikatúrán az uralkodó – az unicumos üveg helyett – koronája után úszik. BJ, 1915. nov. 7. 32.

²⁷ Az első világháború lezárásáig a karikatúrák stílusuk, művészi kivitelezésük tekintetében még ezer szállal kötődnek a 19. századi alkotásokhoz. A *Borsszem Jankó* esetében körülbelül az 1920-as évek derekától figyelhet meg az eltávolodás ettől a motívumkészlettől és stílustól. Más vicclapok (például a *Kikeriki!*) tanúsága szerint ekkoriban a bécsi lapok rajzolóit átalakították a 19. századi szimbólumokat, motívumokat és rajzolóit stílus.

²⁸ F, 1914. okt. 10. 9. Vénusz figyelmezteti Marsot, hogy a harcok sok áldozatot fognak követelni: Vénusz kezében egy újság látható, melyen csak a halottak száma olvasható (8 000 000).

²⁹ BJ, 1914. jún. 28. 9.

³⁰ K, 1914. aug. 2. 507.; K, 1914. aug. 16. 539.

kötéseket, békekísérleteket, mivel a béke egyértelműen megsemmisítené az ő céljait,³¹ illetve mindegyik elemzett újságban Woodrow Wilson amerikai elnök látható mint „hamis” békeangyal, aki vagy fegyvereket birtokol, tehát valójában nem akarhat békét kötni, vagy pénzt juttat az antant országoknak a háborús kiadások fedezetéül.³² Megünnepelte a német és a magyar propaganda is a breszt-litovszki béke megkötését: a *Borsszem Jankó* képe szerint ekkor menedékre lelt a béke.³³ A háború végén azonban már egészen másként ábrázolták a békét. Miután aláírták a compiègne-i erdőben a fegyverszünetet, a berlini lapban egy szobor azt örökítette meg, amint az „igazságos béke” agyontapos egy német katonát.³⁴ A béke itt nem anyagi vonásokkal rendelkezik, hanem inkább egy a pokolból felszínre került lényvel azonosítható.

A béke és háború közötti választást fejezték ki a rajzolók a kétarcú római istenen, Janus keresztlül is. John Bullt és Olaszországot is Janus-arcúként ábrázolják: van egy békearcuk és egy háborús arcuk, melyeket különböző szemlélőknek tesznek láthatóvá. Az angolok Michel irányába mutatják háborúzó arcukat, Wilson felé a másikat, míg Olaszország, amikor John Bull felé néz, háborús arcát mutatja, amikor hátat fordít neki, már a békearcát. A *Borsszem Jankó*ban viszont Nikola Pašić, a szerb miniszterelnök jelenik meg efféle kétarcúként.³⁵

A rajzolók a béke és a háború istenein kívül más ókori és germán mitológiai jeleneteket és szereplőket is belehelyeztek első világháborús kontextusba. A tengeralattjáró-háború és a tengereken aratott győzelmek következtében is találhatók ábrázolások Ägirről a *Kladderadatsch*ban, illetve Neptunusról a *Borsszem Jankó*ban. Ägir nem csupán a germán mitológiai lények egyike volt, nevezetesen egy tengeri óriás istenekhez mérhető hatalommal, hanem egy német hadihajó is viselte a nevét az első világháborúban.³⁶ Ägir élclapokbeli ábrázolásai – a mitológiai képekkel ellentétben – hasonlítanak a magyar lapok Neptunus-ábrázolásaihoz, ha megtalálható nála a háromágú szigony, mely pedig eredetileg nem tar-

³¹ John Bull, a briteket megtestesítő figura nem engedi a békekötést: BJ, 1916. febr. 13. 1.; BJ, 1916. jún. 4. 1.; 1917. febr. 4. 1. A *Kladderadatsch* szerint pedig a béke angyala véres karddal átszúrja a földgömböt, így köszönti Anglia az új esztendő: K, 1916. jan. 2. 1. Paxot veszélyes állatként ketrecben tartja az angol és a francia miniszterelnök, David Lloyd George és Alexandre Ribot: K, 1917. jún. 17. 337. Paxot koporsóba igyekszik kényszeríteni John Bull irányítása mellett az antant többi tagja mind a *Kladderadatsch*, mind pedig a *Borsszem Jankó* képe szerint: BJ, 1916. nov. 19. 1.; K, 1917. júl. 15. 395.

³² Wilson először békeangyalként fegyvereken ülve, a kezében pedig pénzeszsákokat szorongatva: BJ, 1916. ápr. 30. 5. A *Kladderadatsch*ban Uncle Sam, az amerikaiakat jelképező figura az, aki békét hirdet, de fegyvereket árul: K, 1916. jún. 25. 382. A berlini lapban a pénz és a béke motívuma 1916-ban együtt még nem látható, de Wilson mint békeangyal, aki mellett viszont fegyverek és sisak található, már felbukkan: K, 1916. dec. 3. 715. A karikatúra érdekessége, hogy Wilson sisakját az indiánábrázolásokat jellemző toll díszíti, s ugyancsak indiánokra jellemző kézfegyverek láthatók a rajzon. A *Figaró*ban nem angyalként látható Uncle Sam, hanem „zsídó” vonásokkal rendelkezik, a pénz és a spekuláció áll a kép mondanivalójának a középpontjában, de a kép címe (*A hamis békeangyal*) utal arra, hogy nem békét hoz majd az azt hirdető elnök sem. F, 1916. febr. 12. 1.

³³ BJ, 1918. márc. 10. 1.; K, 1918. jan. 13. 17.

³⁴ K, 1918. nov. 24. 585.

³⁵ K, 1916. jún. 18. 359.; K, 1915. febr. 9. 73.; BJ, 1914. júl. 12. 1.

³⁶ A germán mitológiában Ägir és felesége, Rán gyakran együtt szerepelnek, mint ahogy a karikatúrán is felbukkant női alak is a tengerek mélyén. Rán ölelése veszélyes a tengeri utazók számára, s mivel a hajótörötteket és a fuldoklókat is ő keríti be a hálójával, ő a tenger alatti holtak birodalmának uralkodónője. Haussig, Hans Wilhelm: *Götter und Mythen im alten Europa*. Bd. 2. Stuttgart, 1973. 79–80.

tozott Ägir attribútumaihoz.³⁷ A Dardanelláknál kivívt török tengeri győzelmeket az „angol Poszeidón”, azaz a legyőzött ellenség a tengerek ura képében adta hírül a *Kladderadatsch* olvasóinak. Az ellenszenvet keltő tengeri szörny Poszeidón attribútumai mellett John Bull vonásaival is rendelkezett, továbbá az angol zászlót mintázó fürdőnadrággal.³⁸ John Bull nem csupán menekült a tengeri hadszíntérről, hanem meg is szégyenítette őt a rajzoló akkor, amikor egy sirály „a tengerek urának” a fejére üritett, egy későbbi képen pedig egy rétisas készüil ugyanerre a tengerben álló Ägirre emlékeztető alak feje felett.³⁹

A háborúhoz szervesen kötődik még a berlini lapban a trójai hősök megjelenítése, ami erőt adhatott a további küzdelmekhez, a kitartás szükségességét hirdette, hiszen a trójai harcok is hosszú évekig tartottak. Az Iliász és az Odüsszeia szereplőit láthatjuk az e mondakörhöz kapcsolódó ábrázolásokon. A trójai háborúhoz kapcsolható rajzok – három kivételtől eltekintve⁴⁰ – 1915-ben kaptak teret, mivel a rajzoló e mondakör szereplőit – földrajzi asszociációk folytán – egyértelműen a Gallipolinál zajlott ütközetekhez kötötték.⁴¹ Trójai hősök üdvözölték a német katonát a Dardanelláknál a „*Zeus strafe England!*” felkiáltással, karjukat lendítve,⁴² de Zeus is nézi a magasból egy másik kép tanúsága szerint a modern kori trójai csatamezőt, s leszögezi, miben különbözött a világháború a trójai háborútól: „Itt egykor legalább a szép Helénéért küzdöttek – ma John Bull piszkos számlakönyveit”, ami egyben persze a brit háborús célokat állította rossz fénybe.⁴³ Churchill háta mögött pedig a modern kori Iliász egyik tengeri ütközete villan fel, de a főhős csak fintorog, dohányzik és iszik. Hiába néz rosszszallóan a későbbi miniszterelnök, a szöveg szerint az egész világ számára nyilvánvaló a „hatalmas blamázs”, s a máskor „szószátyár” brit sajtó, például a *Daily Mail* most hallgat a siker-

³⁷ Az óriás számos képen örül annak, hogy német tengeraltjárók angol hajókat süllyesztettek el. K, 1915. jan. 10. 29.; K, 1917. dec. 16. 695.; Neptunus: BJ, 1916. jún. 11. 1.; BJ, 1916. aug. 13. 5. A tematika – annak ellenére, hogy a Monarchia is rendelkezett flottával – a magyar vicclapban ritkább, csupán ezen a két ábrázoláson bukkant fel a tengerek, vizek istene, s ekkor is német sikerekre reflektáltak (jütlandi csata). A *Kladderadatsch* is szerepelteti Ägirt a német győzelmek ünneplésekor, például 1916. június 11-én Ägir szigonyától, melyre a „*Rule Britannia*” felirat került, egy tengeri lényre emlékeztető, de John Bull vonásait viselő figura hátsója vérzik (352. old.). Hasonló tengeri szörny hátsójába szúrja a szigonyát egy a német flottát megtestesítő alak egy másik rajzon, melynek képaláírása már bibliai gonoszra is utal (Belzebub) úgy, hogy John Bull nevét alakítja át „John Böllzebub”-ra (K, 1917. febr. 18. 100.). A szöveg szerint Michel azért támadott, mert őt Belzebub uszította, tehát a támadásért Nagy-Britannia a felelős.

³⁸ K, 1915. máj. 16. 320. A török hadsereg sikerrel védte a Dardanellákat a támadó francia és angol csapatokkal szemben, s a britek Gallipoli-félszigeti akciója sikertelen maradt.

³⁹ Például: K, 1916. febr. 20. 118.; K, 1917. okt. 28. 601. A sirály (németül: *Möwe*) aktualitását nem csupán az adta, hogy egy tengeri madár, hanem az is, hogy a német flotta 1915 decemberében szolgálatba állította az SMS Mövet (a hajó nevét írták Möweként is). A rétisas németül *Seeadler* (See: 'tenger'), s a német flottába tartozott 1916–1917-ben egy Seeadler nevű hadihajó is.

⁴⁰ A gúnyrajzok mindegyike a szerb király Korfura való megérkezésén élcelődik, ahol az egyik kép tanúsága szerint az egyébként vendégszerető phaiákok, akik a görög mitológia szerint a mai Korfu szigetén éltek (Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Szeged, 1997. 308.), menekülnek el Péter elől (K, 1916. jan. 30. 66.), továbbá Achilleon (az Erzsébet királyné számára épült kastély neve, melyet Akhilleuszra emlékezve kapott) új lakóiról értesülhetünk, akik a szerbek (K, 1916. jan. 23. 60.; K, 1916. febr. 6. 81.).

⁴¹ Kivételt csupán az a rajz képez, melyen Akhilleusz szalutál egy német katona előtt, akit a „legdicsőbb hős”-nek nevez (K, 1915. febr. 7. 85.).

⁴² K, 1915. ápr. 4. 221. A köszönés eredeti változata Ernst Lissauer (1882–1937) német költő nevéhez köthető („*Gott strafe England!*” – Isten büntesse Angliát!), aki írt egy gyűlölködő éneket is Angliáról („*Hassengesang gegen England*”). Lásd: *Brockhaus Enzyklopädie*, Bd. 11. Wiesbaden, 1970. 507.

⁴³ K, 1915. máj. 2. 279.

telenségről.⁴⁴ Csalódás éri nemcsak Churchillt, hanem Görögországot is, aki Pénélopé képében tűnik fel, de hozzá nem kérők érkeztek, hanem egy antant hajó bukkant fel a láthatáron, ami elszomorította a férjét hazaváró asszonyt.⁴⁵

Ugyancsak a Dardanellákért folytatott harcokhoz kapcsolódik a legtöbb esetben a rodoszi kolosszus valamilyen módon átalakított ábrázolása. Mindhárom lap képe szerint a Boszporusz bejáratánál áll egy török harcos, s angol katonák igyekeznek legyőzni a kolosszust, ami a kép üzenete szerint lehetetlen vállalkozásnak tűnik.⁴⁶ A szövetséges Oszmán Birodalom – néha gúnyosan mosolygó – kolosszusként való megjelenítése azt sugallta, hogy a Gallipoli-félszigetért folytatott küzdelem egyértelmű esélyesei a védekező törökök, s ez szöges ellentétben állt a megelőző évekre jellemző sztereotípiákkal, melyek szerint az Oszmán Birodalom „Európa beteg embere”, akinek a testén már több amputációt is végrehajtottak, amikor területeket veszített.⁴⁷ Az antant katonák, illetve flotta megrajzolása úgy, hogy apró harcosokat és hajókat láthatunk csak a képeken, ugyancsak felerősíti az ellentétet a két hadsereg ereje között: a török sereg jelentős túlerőben van, jók a győzelmi esélyei, mivel öt-ször-hatszor nagyobbra rajzolták a szoborutánszatot, mint az angolokat.

A háború elhúzódásával megjelent a *Kladderadatsch* hasábjain Kronosz, az idő múlását perszifikáló titán. Douglas Haig, a brit expedíciós erők vezetője állapítja meg Kronoszlól, hogy korábban őket, az angolokat szolgálta, most már azonban a németeket, tehát a háború elhúzódása az ellenség számára kedvezőtlen.⁴⁸ Kronosz a beszélő a képen, s megállapítja a német békeajánlat (1916. december 12.) sírja előtt, hogy már eltelt egy év, s ő még mindig „háborús idő”-ként jár körbe-körbe.⁴⁹ Ókori mitológiai figurák – elsősorban – a *Kladderadatsch* hasábjain 1915 és 1918 között rendszeresen felbukkantak, a legtöbb szereplő azonban csak egyszer-kétszer kapott teret, mindig aktuális eseményekhez kötve olyan formában, hogy a mítosz eredeti üzenete is tovább degradálja az ellenséget, ne csak a gúnyos ábrázolásmód. A számos kép közül csupán néhány példát említünk: Zeusz képében John Bull aranyat szór az antant-országokat megszemélyesítő prostituáltakra (Olaszország, Franciaország, Szerbia, Oroszország, Montenegró), az igen alacsonynak ábrázolt Luigi Cadorna, az olasz hadsereg főparancsnoka Fortuna előtt áll és verklin játszik, de már elveszítette a szerencse istenasszonyának kegyét.⁵⁰ Emberi és állati vonásokat egyaránt magán viselő lényt

⁴⁴ K, 1915. júl. 18. 464. Winston Churchill egyike volt a Gallipoli-félszigeti partraszállás leghangosabb támogatóinak.

⁴⁵ K, 1915. okt. 24. 678. Az antant erők a semleges Görögországba, Szalonikibe vezényeltek csapatokat Szerbia összeomlása után.

⁴⁶ F, 1915. márc. 27. 1.; K, 1915. ápr. 4. 260.; BJ, 1915. máj. 2. 1.; K, 1916. jan. 9. 31.

⁴⁷ Az elemzett vicclapokban is – például a Balkán-háborúk kapcsán – számos alkalommal használták a rajzoló és szövegírók ezt a fordulatot, illetve az amputáció hasonlatát. Lásd: Tamás Ágnes: *Torrajzok a Balkán-háborúkról*. Létünk, 43. évf. (2013) 2. sz. 42–62.

⁴⁸ K, 1917. máj. 27. 312.

⁴⁹ K, 1917. dec. 9. 684.

⁵⁰ K, 1915. júl. 11. 443.; K, 1917. nov. 18. 635. Zeusz Danaét a mitikus történet szerint aranyeső képében termékenyítette meg. Danaét és gyermekét is a tenger hajjai közé vetette dühében Danaé apja, Akrisziosz, az argoszi király. Kerényi: *Görög mitológia*, 182–183. Azt, hogy a német propagandagépezet szerint Anglia sok pénzt herdált el a háborúra, több rajz is népszerűsítette: az egyik szerint: „Minden folyik – még mindig! De leginkább az angol pénz Görögországba!” (K, 1915. júl. 18. 464.). A szöveg – mindamelllett, hogy egy ókori filozófust látunk a képen, aki a *Timest* olvassa – Epheszoszi Hérakleitosz egy töredékére utal. „Minden mozog és semmi sem marad nyugalomban.” In: Plátón: *Kratülosz*. 402a. Budapest, 2008. 49. (Ford. Szabó Árpád.) Cadornát 1917 októberében váltották le főparancsnoki posztjáról, mivel a központi hatalmak áttörése Caporettnél sikeres volt, s október végén, november elején elkezdtek Olaszország belseje felé nyomulni.

is megpillanthatunk, például egy kentaur képében, melynek testét egy sebesült zsiráf alkotja, mellső lábai és feje pedig egy angol katona. A kentaur hátán Marianne, Franciaország megszemélyesítője ül, ugyancsak sérülésekkel.⁵¹

Mondák, mítoszok, mesék új köntösben

Míg az ókori görög vagy római jelenetekkel az ellenség lejáratása lehetett a rajzoló célja, a germán mitológiai történetekkel, a monda- és mesekincs egyes elemeivel a berlini alkotók a német hadsereg és parancsnokainak nagyságát igyekeztek kifejezésre juttatni. Ilyen személy például Hermann, akinek a nevével fémjelzett emlékmű ma is áll a teutoburgi erdőben, ahol a germán törzsszövetség Kr. u. 9-ben legyőzte a római légiókat. A karikatúrán és az emlékművön is bátor hősként ábrázolt germán katonát láthatunk. A modern korba csöppent Hermann Gabriele d'Annunzio nevének, aki – mint megtudta a hős – a modernkori római légiókat vezeti.⁵² A háború kezdetén a germán katonák harcra biztatnak,⁵³ majd Lurlei – hogy segítse a küzdelmeket – elcsábítja az ellenséget;⁵⁴ Siegfried, aki Michelt testesíti meg, megölni készül Mimét, a gonosz, világalalomra törő törpét, a tárgyalt karikatúrán Herbert Asquith, a brit miniszterelnököt.⁵⁵ Mime a rajzon nem csupán alacsonyabb és gyengébb Siegfriednél, hanem valóságos csúf szörny is. E képek Germánia és a német hősök nagyságát is kifejezték, akik megfelelő módon tudnak viselkedni az ellenséggel – talán a hadifoglyokkal –, sugallva ezzel, hogy az antant hatalmak nem elég járatosak az etikettben és a kultúrában. A magas és méltóságteljes Germánia az egyik képen Adolph Knigge *Umgang mit Menschen* című könyvét (1788)⁵⁶ tartja a kezében az apró természetű Asquith és Lloyd George felé, akiknek a keze beleragad a piszokba.⁵⁷ Germánia pajzsként tartja maga előtt Paul von Hindenburgot, aki egy másik képen medvebőrbe bújva bukkan fel, hirdetve a várható sikereket a keleti fronton.⁵⁸ A rajz, mely nem nevezhető gúnyrajznak, Hindenburgot dicsőíti – az ellenség ábrázolása nélkül –, s címét (*Medvebőr*) egy Grimm-meséből kölcsönözte. A történet egy katonáról szól, akinek bátorságát az ördög úgy tette próbára, hogy meg kellett ölnie egy medvét, s annak a bundáját kellett viselnie hét teljes éven keresztül. Mivel a katona kitartó volt, elnyerte a jutalmát, s élete végéig boldogan élt. Tehát kitartással – s a keleti fronton a háború kezdete óta folytak hadműveletek – minden elérhető.⁵⁹ A rajzot látva a szemlélő rögtön a keleti frontra asszociált, s nem csupán

⁵¹ K, 1916. jan. 2. 18. A kentaur veszedelmes lény az antik mitológiában, félig ló, félig ember, mivel a történet szerint Kentauros kancákkal szeretkezett. Kerényi: *Görög mitológia*, 92. A rajzoló az állati testrészt megváltoztatásával az afrikai frontra irányította a szemlélő figyelmét.

⁵² K, 1915. jún. 20. 395. Gabriele d'Annunzio olasz pilótaként szolgált.

⁵³ K, 1914. aug. 9. 523.; K, 1914. aug. 23. 562.

⁵⁴ K, 1916. nov. 19. 687. Lurlei egy sellő, aki a legenda szerint a Rajna egyik sziklájánál (Loreley) elterelte a hajósok figyelmét azzal, hogy hosszú haját fésülte, így hajójuk zátonyra futott, majd elsüllyedt. Lásd: *Brockhaus Enzyklopädie*, Bd. 11. 593. E kép is a tengeri hadszínterekre, a tengeralattjáró-háborúra vonatkoztatható – német sikereket sugallva, mivel még a sellők is őket segítik a küzdelmekben.

⁵⁵ K, 1918. jan. 6. 16. A torzrajz Richard Wagner germán mítoszokra épült Siegfried című operájának librettóján alapul, mely szerint Siegfried megölte Mimét.

⁵⁶ Magyarul: Knigge, Adolf: *Érintkezés az emberekkel*. Budapest, 1875.

⁵⁷ K, 1916. szept. 3. 522.

⁵⁸ K, 1915. okt. 3. 623.; K, 1917. szept. 30. 529.

⁵⁹ Grimm, Jacob: *Kinder- und Hausmärchen*. Bd. 2. Leipzig, 1843. 71–76. A mesét értelmezi: Salber, Wilhelm: *Märchenanalyse*. Bonn, 1999. 59–61.

Hindenburg személye miatt, hiszen a medve hosszú évtizedek óta az Oroszországot megtestesítő állat volt a karikatúrákon.⁶⁰

A háborús küzdelmeket nemcsak mesék és mondák, hanem jól ismert bibliai jelenetek segítségével is megjelenítették a karikatúrák. A test-test elleni küzdelmekhez rokonítható Dávid és Góliát bibliai története, mely csak a budapesti lap hasábjain bukkant fel, ahol John Bull látható Dávidként és Németország Góliátként.⁶¹ Különböző eseményekhez kapcsolódva, de mind a berlini, mind pedig a pesti lapban feltűnt a keresztre feszítés motívuma. A *Borsszem Jankó* képen először még nem Krisztus látható, hanem a Belgiumot megszemélyesítő hölgy, aki mellett két német katona áll, John Bull pedig Pilátusként kezeit mossa. Miután a német csapatok átlépték Belgium határát, az ország – többek között – Nagy-Britanniától is kért segítséget, ez ihlethette meg Bér Dezsőt.⁶² A német rajzoló az angol csapatok Szentföld elleni támadását ítélte el azon karikatúrájával, melynek középpontjába a keresztre feszített Krisztus került, aki körül bombák repülnek, illetve csapódnak be.⁶³

A háború borzalmaihoz – melyek a propagandaképek tanúsága szerint elsősorban az ellenséget sújtják – szorosan kapcsolódik Lucifer és a pokol ábrázolása, illetve a halál tradícionális megjelenítése kaszként.⁶⁴ A sátán csak a *Kladderadatsch*ban látható, de ott valakit megszemélyesítve a háború minden évében felbukkant. Lucifer bőrébe bújtatták Edward Greyt, az Egyesült Királyság külügyminiszterét, akinek békeközvetítési szándékát ezáltal megkérdőjelezték, ördöginek minősítették, de nemcsak ő, az angol kereskedelmi háború is sátáni vonásokat öltött. Pokolra jutott az Olaszországot perszonalifikáló alak is, s az olasz miniszterelnököt, Antonio Salandrárt az ördög viszi magával az alvilágba a lemondását követő szám egyik karikatúráján, sőt Wilson elnök is látható a pokolban. Különböző figurák jelentek meg egy a pokolban fortyogó üst mellett is, de az ördögi lények az alvilágban is bevezették a háborús újításokat, ugyanis szögesdrótokat húztak ki.⁶⁵ A pokollal ellentétes földi paradicsom képe is megjelent a berlini lapban, de ez a terület Michel és Éva, azaz egy osztrák–magyar hölgy territórium. Évát egy John Bull vonásaival rendelkező kígyó akarja elcsábítani, illetve a romániai eredményes harcok időszakában Ádámnak és Évának egy angyal mutatja a román tájat mint újonnan megszerzett területet.⁶⁶

Címerállatok és az országokat perszonalifikáló alakok

Mind az antant-hatalmakat, mind pedig a központi hatalmakat perszonalifikáló állatok egyébként is felbukkantak a képeken, s alkalmat adtak az ellenség gúnyolására, lekicsinyelésére, illetve ha sérülten ábrázolták az állatokat, talán hatalmuktól való megfosztottságukat, erejük megfogyatkozását is sugallhatták.⁶⁷ A medve mindhárom elemzett lap ha-

⁶⁰ A medve a cári Oroszország összetett címerpajzsán látható állatok egyike.

⁶¹ BJ, 1915. máj. 16. 5. Dávid és Góliát küzdelmét lásd még: BJ, 1916. márc. 12. 1.

⁶² BJ, 1914. okt. 18. 1. A másik kép nagypéntek alkalmából készült 1917-ben: két katona látható rajta, akik a kereszten szenvedő Jézust őrzik. BJ, 1917. ápr. 8. 3.

⁶³ K, 1917. júl. 15. 404.

⁶⁴ A halál a képek szerint csak az ellenségre leselkedik, az ő soraikat tizedeli, lásd például: BJ, 1914. aug. 2. 7.; BJ, 1917. júl. 15. 7.; K, 1914. nov. 29. 751.; K, 1917. máj. 2. 281.

⁶⁵ K, 1914. aug. 16. 550.; K, 1914. nov. 29. 754.; K, 1915. aug. 1. 477.; K, 1916. márc. 26. 198.; K, 1916. jún. 25. 373.; K, 1916. nov. 5. 657. K, 1917. márc. 31. 179.; K, 1918. aug. 25. 415.

⁶⁶ K, 1915. jan. 17. 44.; K, 1917. aug. 12. 452.

⁶⁷ Otto Baur ikonográfiai kutatásai szerint az ember–állat karikatúrák célja a külső és belső emberi tulajdonságok leírása egy állat felidézésének segítségével. Három alaptípust különbözteti meg ezeknek a rajzoknak: a) csak egy-egy testrészt alakít át a rajzoló állati testrészé, ami gyakran szo-

sábjain látható, leggyakrabban a berlini újságban, ahol 1915 tavaszáig még sebesülések nélkül küzd a címerállat, majd májusban tűnt fel először kötözésekkel s hiányos bundával, később véresen, az orosz visszavonulás veszteségeire utalva.⁶⁸ Egy évvel később, 1916 novemberében számos kötés jelent meg a medve minden testtáján, s nem harcol már, csak megtörtén ül. Sérüléseinek számát 1917 elejéig fokozták még a német rajzoló, majd ismét egészségesen állt előttünk az állat, melyet az antant erők újra harcokra akartak kényszeríteni, de ekkorra már megerősödött, s már nem úgy táncol, ahogy az antant füttyül. 1918 őszén apró amerikai, angol, japán és francia emberkék csiklandozzák a medvét, de ő a háttára fordul, s maga alá temeti őket hempergés közben. A képaláírás szerint ezek az országok képezik a „tetűhadsereget”.⁶⁹ A *Borsszem Jankó* alkotói kevésbé látványosan használták fel a sérült címerállatot propagandaeszközként: a medvét 1915 márciusában ugyan bekerítették az osztrák–magyar és a német erők egy képen, s egy év elteltével már kimerült az állat, legközelebb mégis a „szökésének” lehetünk tanúi, amikor a fegyverszünet megkötését követően elszalad az antant ketrecéből.⁷⁰

Az angol címerállatok – az unikornis és az oroszlán – ábrázolásai hasonlóak a medvééhez: amikor az antant erők a szárazföldön veszteségeket, vereséget szenvedtek el, bekötözve, sebesülten, vérezve és néha sírva láthatjuk az oroszlánt. Nem az állatok királyának járó tisztelet nyilvánul meg azon a rajzon sem, mely szerint az oroszlán sírva könyörög a török pasának Egyiptomban, vagy amikor egy ketrecben sír, az őt szállító német katonák pedig harmonikáznak és ünnepelnek Armentières-ben.⁷¹ Az unikornis ritkábban – s csak a *Kladderadatsch*ban – feltűnő állat, legjellemzőbb vonása az, hogy nekiront valaminek, az egyik ábrázoláson például a török zászlónak.⁷² A képeken – tengeri ütközetek esetében – oroszlánfókaként is megjelent Anglia, továbbá John Bull erőszakosságát teszi hangsúlyosabbá a rajzokon önállóan nem gyakran felbukkanó vicsorgó bulldog is.⁷³ A berlini lap egyik képén azonban a gall kakas ugat egy kikötözött hadifogolyra, s a képaláírás szerint ez az „Untier” az angol bulldog és a kakas keresztezésével jött világra.⁷⁴ Franciaország gall-sapkás kakasként való ábrázolása nem az ország címeréhez köthető, de ókorig visszanyúló tradíciókkal rendelkezik, már a rómaiak is használták a terület lakóinak megnevezéseként,

ros kapcsolatban áll mitológiai lényekkel, tradíciói az antik mitológiához köthetők; b) az ember helyett egy állatot pillanthatunk meg, ami típusát tekintve az ókori fabulákkal mutat rokonságot; c) emberként láthatjuk a kifigurázott alakot, de az alak kifejezetten állatias vonásokkal is rendelkezik. Ez az utolsó ábrázolási típus 1600 körül jelent meg, s a másik kettőből alakult ki. Baur, Otto: *Der Mensch-Tier-Vergleich und die Mensch-Tier-Karikatur. Eine ikonographische Studie zur bildenden Kunst des neunzehnten Jahrhunderts*. Köln, 1973. 4–11. Az emberi alakok eltorzított megjelenítését és a dehumanizálás eszközeit elemzi első világháborús képeslapokon Kunt Gergely: *Az el-lenség teste: a vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon*. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője, 12. köt. (2011) 227–242.

⁶⁸ K, 1915. máj. 16. 305.; K, 1915. szept. 5. 551.

⁶⁹ K, 1916. nov. 19. 689.; K, 1917. jan. 21. 33.; K, 1917. márc. 25. 176.; K, 1917. jún. 10. 332.; K, 1917. júl. 1. 365.; K, 1918. aug. 25. 417.; K, 1918. szept. 22. 475.

⁷⁰ BJ, 1915. márc. 21. 1.; BJ, 1916. febr. 27. 9.; BJ, 1917. dec. 16. 1. A *Figaró*ból csupán egy kép áll rendelkezésünkre, melyen a medve bekötözött manccsal látható: F, 1917. ápr. 15. 1.

⁷¹ K, 1915. okt. 31. 706.; K, 1918. ápr. 28. 216. A németek mustárgáz-támadást hajtottak végre a francia településen, amelyet ennek következtében az angolok elhagytak. Az oroszlán, amint belegabalyodott a szögesdrótbá, s ezért vérzik, a *Borsszem Jankó*ban is látható: BJ, 1916. aug. 20. 1. Az állatok királya betegesen fekszik: BJ, 1918. jún. 23. 7.

⁷² K, 1915. jan. 3. 9.

⁷³ K, 1916. júl. 23. 431.

⁷⁴ K, 1917. márc. 11. 133. (un- fosztóképző, Tier 'állat')

mivel a 'gallus' latin főnév kakast és gall férfit, illetve galliait is jelent. A szimbólummal, ahogy a medvével vagy az oroszlánnal is, a francia vereségeket kívánták megjósolni vagy megünnepelni, illetve sebesülten ábrázolásával a (várható) német fölényt sugallták.⁷⁵ Hasonló célokat szolgáltattak azok a karikatúrák, melyeken az országokat perszonalifikáló figurák (a gallsapkás Marianne, Iván, a kozák és John Bull) jelentek meg sérülten, kötözve és vérezve. Ezekhez a torzrajzokhoz képest óriási kontrasztot jelentett a gyönyörűen repülő német sas, mely ugyancsak címerállat, vagy az egészséges, erős, bátor, tette kész német katonák.⁷⁶ Elsősorban a berlini rajzolók fegyvertárába tartozott a sérült állatok és emberek ábrázolása, de amikor nem sebesülten láthatók az antant országok képviselői, akkor is erőteljesen torzítva bukkantak fel. A pesti élc lap alkotói elsősorban arcukat, testarányaikat változtatták meg, a berlini rajzolók ennél szélesebb eszköztárral dolgoztak: láthatjuk mezítelenül vagy foltos ruhában őket, arcuk, testarányaik mindig torzak, gyakran idősek és – ha nem az éhezésre utal a rajz – túlsúlyosak, míg a németek fiatalok és szépek. Foltozott, szakadozott ruhájuk – mely ábrázolásmód Nikola, a montenegrói uralkodó és Péter, a szerb király esetében igen gyakori – szegénységükre, véges pénzforrásaikra is utal, mezítelenségük, illetve az, hogy feltűnnek szeretőként (akár két férfit szimbolizáló alak is) vagy prostituáltként, különösen ellenszenvenessé tehetette az olvasók számára az antant országokat.⁷⁷ A szakadt ruhát és lyukas cipőt egyes rajzokon nemcsak a szemlélő asszociációi köthették össze a koldus jellemzőivel, hanem a képaláírások szerint is koldultak az ellenség alakjai. A *Borsszem Jankó*ban csak a szerb és montenegrói vezetők láthatók kéregetés közben, a *Kladderadatsch*ban az angolok is kérnek pénzt Wilsontól.⁷⁸ Hasonlóképpen az ellenség lejáratása a célja azoknak a képeknek, melyeken John Bull ittasan a whiskysüveg, Iván pedig a vodka társaságában vagy alkoholfogyasztás közben láthatók, illetve étteremben vagy mulatóban veszekszenek az antantot megszemélyesítő figurák.⁷⁹ Az ellenség erejét, tehetségét becsmérelik, teszik nevetségessé azok a hasonlítások is, amikor bohócként, cirkuszi jelenetben vagy gyermekjátékot megformázó bábuként kaptak teret. Ezt a humoreszközt a magyar lap rajzolói gyakrabban használták, mint a németé.⁸⁰

A háborús küzdelmek nagyságát sporteseményeken keresztül is megjelenítették a karikatúrák, melyek közül a bokszt tekinthető a legnépszerűbb ábrázolt sportágnak, mivel ez lehetőséget adott a rajzolóknak arra, hogy vagy két hadvezért állítson egymással szembe, vagy az országokat szimbolizáló figurák kerültek a ringbe. Mindkét változatban jól szemléltethető, hogy az ellenség gyengébb, véznább, izzad, sőt vérzik is, s lassan össze fog rogni a küz-

⁷⁵ Sérült gall kakas: F, 1914. okt. 10. 4.; K, 1916. júl. 23. 431. Bekötözött bulldog és sebesült gall kakas: BJ, 1918. ápr. 7. 1.

⁷⁶ Sérült antant országok emberként például: F, 1914. okt. 10. 1.; BJ, 1916. okt. 22. 1. Német katonák például: K, 1914. nov. 15. 717.; K, 1915. máj. 16. 307.

⁷⁷ Foltozott, szakadt ruha például: K, 1916. júl. 16. 411. (Nikola); K, 1918. ápr. 7. 161. Torzított emberalak: K, 1917. jan. 28. 56.; K, 1918. jan. 13. 17. Meztelen például: K, 1917. nov. 11. 621.; K, 1918. jún. 2. 267. Szeretők például: K, 1915. dec. 5. 773.; K, 1917. júl. 15. 397.; K, 1918. júl. 28. 367. K, 1917. okt. 14. 573. Prostitúáltként, illetve kihívó, könnyűvérű nőként Marianne-t láthatjuk: K, 1914. dec. 13. 790.; K, 1916. márc. 12. 157.

⁷⁸ Koldus: K, 1916. jún. 11. 358.; K, 1918. jan. 27. 45.; BJ, 1915. aug. 15. 1.

⁷⁹ Például: K, 1915. ápr. 18. 245.; K, 1915. ápr. 11.; K, 1918. okt. 6. 508. A *Borsszem Jankó* egyik alkotásán Marianne-hoz is társított a rajzoló jellemző alkoholt, az abszintot: BJ, 1914. aug. 16. A hős-tettek helyett a kép szerint az antant országokat perszonalifikáló személyek inkább alkoholt fogyasztanak és egymással flörtölnek.

⁸⁰ Például: K, 1914. dec. 6 770.; BJ, 1915. febr. febr. 21. 5.; BJ, 1915. júl. 4. 5.; BJ, 1917. jún. 24. 1.

delem terhe alatt, a központi hatalmakat megtestesítő alak pedig győzni fog – akár kiütés-sel is, mivel izmosabb, erősebb, magasabb a bokszolója.⁸¹

Civilizáció versus barbarizmus

A rajzoló nemcsak azt örökítették meg és hirdették rajzaikon, hogy az ellenség kevésbé hősi, kevésbé sikeres, mint a saját csoport, hanem igyekeztek megcáfolni, nevetségessé tenni az ellenséges propagandát is. Nagy-Britannia propagandájában fő célként a kisnemzetek védelmét, továbbá – Franciaországgal együtt – az európai civilizáció, az egyenlőség, a szabadság terjesztését jelölte meg, míg Németország egy magasabb kultúra átadását.⁸² Elsősorban az antant országainak civilizátlanságát, kulturátlanságát hangsúlyozták a karikatúrák, és azt, hogy elnyomják a kisnemzeteket, e negatív vonásokat egyes képeken szembeállították a német kultúra eredményeivel. Ez a tematika 1914-től már felbukkant a *Kladderadatsch*-ban, a *Borsszem Jankó*-ból azonban teljesen hiányzott.⁸³ A civilizátlanság bemutatására leggyakrabban alkalmazott eszközként a német lap a francia hadsereg fekete katonáin gúnyolódott, őket többször kannibálnak vagy a majmokkal hasonlatosnak állította be, így becsmérelve a francia hadsereget.⁸⁴ Az olasz katona is látható majomként, aki egy nő haját tetveszi, s a jóval magasabb és erősebb s egyáltalán emberi vonásokkal rendelkező Michel rosszállóan figyel a – saját állításuk szerint – ősi kultúrával rendelkező olasz nemzetet. 1917-től Wilson is – azon kívül, hogy gyakrabban látható indián képében – felbukkant majomként. A brit hadseregben megjelentek színes bőrű egységek, melyeken a német rajzoló persze előszeretettel gúnyolódott.⁸⁵ A civilizációt hirdető csak romboltak, halottakat hagytak maguk után, sugallták, a szövetségben nem egyenrangúak, míg a német és az osztrák–magyar katonák egyenrangúak, s ezek a „barbárok” ápolják a sebesülteket, segítenek a nőknek és a gyermekeknek a keleti fronton.⁸⁶ A kultúra hordozói valójában koporsóvivők, a koporsóban maga a kultúra fekszik, akik viszik: Marianne, Iván, John Bull és a fekete katonák.⁸⁷ John Bull maga is négerré vált egy képen.⁸⁸ John Bull kapcsán a humanitás eszméje is megjelent a rajzokon 1915-től. E szerint John Bull ugyan a humanitást

⁸¹ Például: Hindenburg és Nyikolaj Nyikolajevics bokszolnak: K, 1914. dec. 27. 807. A pesti élclap rajzolója is papírra vetett bokszmeccseket, például amikor a török katona kiüti az angol fogait, melyek hajók formájában hullnak le a ringbe: BJ, 1915. márc. 28. 7. Hindenburg a *Borsszem Jankó* képen birkózó, ellenfele ugyancsak orosz: a cár, II. Miklós. Lásd: BJ, 1915. szept. 19. 1.

⁸² Demm: *Propaganda and Caricature*, 175–176.

⁸³ Az egyetlen képen, melyen a civilizátlanságon gúnyolódik a *Borsszem Jankó*, románok láthatók. BJ, 1916. szept. 3. 7.

⁸⁴ A francia vezetés fontos civilizációs szerepet tulajdonított annak, hogy a gyarmatokról származó katonák is harcoltak Európában, továbbá a francia erőforrások is korábban elapadtak volna a kolóniákról származók nélkül. Majoros István: *Vereségtől a győzelemig: Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében, 1871–1920*. Budapest, 2004. 51. Az ellenség animizálása, kifejezetten, ha az majomként vagy kukacként (K, 1917. júl. 1. 371.) történt, a 19. század utolsó évtizedei óta a lealacsonyítás olyan módszere, mellyel a darwini evolúciós tanokra is igyekeztek utalni, arra, hogy az ellenség „nem-ember”, hanem egy alacsonyabb rendű fajhoz tartozik, ezáltal irtandóvá, megsemmisíthetővé válik. Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, 1997. 73., 77.

⁸⁵ K, 1914. aug. 30. 567.; K, 1914. okt. 18. 657.; K, 1914. okt. 25. 673.; K, 1915. jan. 3. 8.; K, 1915. jún. 20. 396.; K, 1917. jan. 14. 21.; K, 1917. szept. 16. 512.

⁸⁶ K, 1914. okt. 11. 648–649.

⁸⁷ K, 1914. dec. 13. 777.

⁸⁸ K, 1915. jún. 20. 385.

propagálja Európában, de gyarmatain embertelenül bánik az ott élőkkel.⁸⁹ Ugyancsak ennek az évfolyamnak az újdonsága, hogy már Wilson is felbukkant a humanitás állítólagos terjesztőjeként, de fegyverarzenál előtt állva.⁹⁰ 1916-ban tűnt fel az az aspektus, mely szerint Nagy-Britannia nem a kism nemzetek védője: egy rabszolgahajcsár mellett ülnék a nemzeteket megszemélyesítő figurák, akiket az angol egy kocsi elé fogott be – lovak helyett.⁹¹ John Bull bántalmazza a kism nemzeteket, veri vagy éhezheti a görögöket, fegyverrel kényszeríti harcolni az indiaiakat. A szabadságért és kultúráért immár majmok harcolnak, Európa civilizátorai pedig kannibál francia katonák vagy Wilson – tartásukban is inkább majomra hasonlító – fekete, szőrös paraguayi, uruguayi és tahiti-i katonái.⁹² Az *A kultúra* című képen fekete emberevő katonák megölik a németet, eközben a fehér francia hölgyek arcátlanul mutogatják bájaikat fizető uraknak, a francia férfiak pedig kínozzák a német foglyokat.⁹³ Egy másik rajzon a whiskyől már erőssé vált indián fogja – a tánc után – megerősizni Marianne-t, ők ketten jelképezik a kultúrát.⁹⁴

Az ellenség propagandáját és az általa terjesztett híreket nemcsak megcáfolni igyekezett a berlini lap, de hazugnak is bélyegezte azt számtalan alkalommal különböző hasonlatokat alkalmazva: kigyót-békát kiabáló idős nőként vagy hazugságokat kilövő ágyúként megjelölve. A Reuter(s) hírugynökség is többször válik a gúny céltáblájává, mivel – a berlini szerkesztők szerint – elsősorban ők terjesztették a negatív képet a központi hatalmakról.⁹⁵ A *Borsszem Jankó*ban egyszer publikáltak képet arról, hogy az ellenség félrevezető, hamis híreket közölt, ugyanis Párizs ostromáról másként szóltak az antant lapok hírei és Hindenburg jelentése.⁹⁶

Revánsvágy és a háború vége

Meg kell említenünk továbbá egy kizárólag a *Borsszem Jankó*ban felbukkanó tematikát: a háború kezdeti szakaszában megjelent Szerbiához és Oroszországhoz kötődően az 1848–1849-es szabadságharcra való utalás, mondván: Szerbiával szemben lehetővé vált a magyarság számára a reváns. Az egyik képen egy magyar katona üldözte a szerbet, s belérűgött, amikor a függőnyt a mérges *Borsszem Jankó* húzza félre, a következőket üzenve:

„Félre a gyászos függőnyt! A nagy múlt megjelen,
Véres bosszúra hívja a vérző jelent.
Összeszorult kezünkbe ha fegyver majd akad:
Megbűnhődí a szomszéd a jelent s multakat!”⁹⁷

A katona nem 1848–1849-re jellemző öltözetet visel, s fegyvere is modern, így nem csupán a szöveg, de a kép is a jövőbeli várható eseményeket sugallja. A keleti front eseményeihez kapcsolódva a magyar huszárok és az orosz katonák ellentéte bontakozik ki a sze-

⁸⁹ K, 1915. máj. 23. 331. A képaláírás állítása szerint brit koncentrációs táborokban Dél-Afrikában 26 370 nő és gyermek halt meg.

⁹⁰ K, 1915. aug. 29. 539.

⁹¹ K, 1916. febr. 13. 102.

⁹² K, 1916. máj. 7. 269.; K, 1916. júl. 2. 383.; K, 1916. szept. 24. 557.; K, 1916. júl. 23. 427.; K, 1917. júl. 8. 389.

⁹³ K, 1918. febr. 17. 81.

⁹⁴ K, 1918. aug. 11. 391.

⁹⁵ Például: K, 1917. jan. 7. 1.; K, 1917. márc. 31. 177.; K, 1918. aug. 18. 412.; K, 1918. aug. 25. 424.

⁹⁶ BJ, 1918. ápr. 14. 10.

⁹⁷ BJ, 1914. júl. 5. 1.

münk előtt egy csatában – s várhatóan a huszárok győzelmével fog végződni – *A régi boszszú* című képen.⁹⁸ 1915-ben két szabadságharcos hős elevenedik meg: Bem Józsefnek a „magyar mennyországban” újságolják, hogy „kivertük a muszkát”, tehát megtörtént az, ami 1849-ben neki sem sikerült, az 1915. március 15. című rajzon pedig Petőfi Sándor sziluettje tűnik elő a rohamozó katonák felett, s a hős a kardjával előrefelé mutat, így „A magyar név megint szép lesz”. A lap a Görgei Artúr halálát követő számában is megemlékezett a múlt hőseiről, ekkor honvédek ünnepelték az idős Görgeit – így is bátorítva a jelen katonáit.⁹⁹

A háború végéhez közeledve egyre kevésbé a régi sérelmek tűntek aktuálisnak, sokkal inkább az új követelések – elsősorban a Monarchiával szemben, s a jogtalannak ítélt területi igények és a hálátlanság motívuma kapott teret a lapokban. 1917-ben egy térkép formájában adtak hangot nemtetszésüknek a német szerkesztők, melyet egy keselyű visz a csőrében, s ez alapján a Monarchia területeit jelentős veszteségek érik majd.¹⁰⁰ A *Borsszem Janakó* rajzán egy cseh figura látható, s az üzenet a következő: „Ne nyulkájlj, Vencel, a mi tót megyeink után”. A cseh címerállat, a kétfarkú oroszlán is megállt a magyar kapu előtt, de a magyar házőrző kutya erősebb és nagyobb nála, így fenyegetése 1917-ben még nem tűnik komolynak.¹⁰¹ 1917 novemberét követően azonban ez a tematika egyáltalán nem bukkant fel a pesti élc lapban, az emigráns kormányok követeléseit és az antant háborús ígéreteit teljesen kirekesztették a lap témái közül. A Monarchia területeire vonatkozó igények és a Monarchia felbomlása a *Kladderadatsch*-ban viszont az 1918. év második felében került terítékre. A cseh figura hálátlanságáról tett tanúbizonyságot: „Ausztiria anyja” etette, „emberhez hasonlónak tette”, ezek után Vencel mégis felgyújtotta a pajtát. Vencel majomból változott át fokozatosan majomarcú, de jólfésült emberré Ausztiria hatására.¹⁰² A berlini lap képei szerint az angolok és az amerikaiak támogatták a cseh-szlovákok politikai törekvéseit, John Bull még gabonát is adott nekik, amiből ők – még a háborús viszonyok között is – pálinkát főztek, s a képen ittasan láthatók.¹⁰³ Egy másik kép tanúsága szerint a lengyelek a hálátlannak, Ausztriát elhagyták Marianne-ért, a horvátokat megszemélyesítő alak Wilson mellszobra előtt teszi le esküjét, a cseh figura elveszi a német vasutakat és vonatokat, míg a szerbek megtestesítője fegyvereket lop el.¹⁰⁴ Végül az Ausztriához kapcsolódó utolsó képen Viktor Emánuel olasz király áll a ledőlt „Ausztria” szobrának a tetején, az ő kardja sebezte meg halálosan a nőt, eszerint tehát a felelősség a Monarchia széteséséért az egykori szövetségst terheli.¹⁰⁵

Összegzés

A háborús veszteségekért a két világháború között publikált számos visszaemlékezés azonban nem Olaszországot, hanem a rosszul működő, hatástalan propagandát és sajtót okolta.¹⁰⁶ Így tett Adolf Hitler is, aki a *Mein Kampf*-ban például amellelt érvelt, hogy a szövetség-

⁹⁸ BJ, 1914. aug. 23. 3.

⁹⁹ BJ, 1915. febr. 7. 6.; BJ, 1915. márc. 14. 1.; BJ, 1916. máj. 28. 8.

¹⁰⁰ K, 1917. jan. 28. 41.

¹⁰¹ BJ, 1917. júl. 22. 11.; BJ, 1917. nov. 4. 7.

¹⁰² K, 1918. jún. 30. 315.

¹⁰³ K, 1918. okt. 6. 497.; K, 1918. okt. 6. 501.; K, 1918. nov. 3. 545.

¹⁰⁴ K, 1918. nov. 17. 578–579. A lengyelek is feltűntek akaratos, követelőző figuraként, illetve címerállatuk is területi igényeiket hirdette, amit a lap csupán „álom”-nak nevezett: K, 1918. okt. 27. 535.; K, 1918. okt. 27. 539.

¹⁰⁵ K, 1918. nov. 17. 573.

¹⁰⁶ Marquis: *Words as Weapons*, 493.

gesek propagandája tekintendő követendő példának, akik nem vetették meg a háborús borzalmak ábrázolását,¹⁰⁷ s tudjuk, az 1930-as években igen nagy gondot fordított a német propagandára. Egy kortárs angol elemző véleménye is egybecsengett ezzel: a németeknek a britektől kellene megtanulniuk, hogyan működik a hatékony háborús propaganda, mivel a németek a harcokat nem a csatamezőn veszítették el. Eugen Hadamovsky a német hírekből a brit tudósításokra jellemző szenvedélyt hiányolta elsősorban, s bírálta a túlzott objektivitásra való törekvést.¹⁰⁸

A karikatúrák esetében az utókor szemlélője nem róhatja fel az objektivitást mint „hibát” a német alkotók esetében sem, akik nem finomkodtak, ha az ellenség torzítását tűzték ki célul, de a torzítás eszközei tekintetében nem változtattak a 19. században jól bevált sémákon. A *Borsszem Jankó* és a *Figaro* rajzait a német képekhez képest visszafogottabbnak ítéldhetjük. A magyar és a berlini lap között fontos különbség továbbá, hogy a német élclap szinte teljesen kiszorította témái közül a belpolitikai küzdelmeket, melyek először csak 1918 második felében kaptak teret egy-egy rajzon. Bár ez a mozgósítás és az egységesség (látszatának) megőrzése szempontjából a háttországban fontos lehet, a *Borsszem Jankó*-ban mégis megjelentek a kormányt vagy a kialakult politikai helyzetet kritizáló rajzok. Közös vonása azonban a *Kladderadatschnak* és a *Borsszem Jankónak*, hogy pacifista hangokat – a saját eredményként interpretált breszt-litovszki békén kívül – semmilyen módon nem szóltattak meg, míg a *Figaró*-ban egy nőalak, illetve további szereplők már 1915-ben a háború végéről beszélnek, majd 1916-ban is több kép tárgya a béke utáni sóvárgás.¹⁰⁹ A *Figaro* már 1914-ben közölt egy karikatúrát arról, hogy a hölgyek hogyan viselkednek, ha meglátnak egy férfit, s hogyan, ha már nincsen férfi a környezetükben, de láthatunk olyan rajzot is, melyen a fiatal feleség várja haza a fronton harcoló férjét, illetve olyat, mely szerint a háború miatt nincs jegyese az ifjú hölgynek.¹¹⁰

A *Kladderadatsch* rajzolói teljes mértékben betartották, illetve a sajtófelügyeletért felelős hatóságok betartatták velük a hadügyminisztérium utasításait: teret adtak a német nemzeti gondolatnak, dicsőítették a múlt és a jelen német hőseit; számos rajzon kigúnyolták Nagy-Britanniát mint a kism nemzetek védőjét és az orosz elnyomást; a képaláírások hangneme nem volt sértőbb, mint a képi tartalom; a háború borzalmait valóban nem fedezhetők fel a karikatúrákon. Hitler szerint azonban „teljesen hibás volt az ellenség nevésségessé tétele, mint azt az osztrák és német vicclapok mindenekelőtt művelték. [...] Ezzel szemben az angolok és az amerikaiak háborús propagandája lélektanilag helyes volt. Ők népüknek a németeket barbár és vadállatként tüntették fel, az egyes katonát már előkészítették a háború borzalmaira.”¹¹¹

¹⁰⁷ Hitler, Adolf: *Harcom*. (Ford.: Szakács István.) Budapest, 1935. 146–147.

¹⁰⁸ Idézi: Marquis: *Words as Weapons*, 493–494.

¹⁰⁹ F, 1915. máj. 8. 4., 12.; F, 1916. ápr. 15. 1.; F, 1916. dec. 23. 1.

¹¹⁰ F, 1914. szept. 5. 9.; F, 1915. ápr. 24. 9.; F, 1915. márc. 13. 9.

¹¹¹ Hitler: *Harcom*, 147.

ÁGNES TAMÁS

Visual Perceptions of the Great War through the Filters of Power. An Analysis of the Drawings of Borsszem Jankó, Figaro and Kladderadatsch

In my paper I attempt to study a popular genre of the time: the illustrations of World War I published in satirical magazines. After briefly discussing the peculiarities of the sources, the press regulation of the era and the distinctive features of propaganda, I describe the style and the motif structure of pictures that slipped through the dense web of censorship and were deemed suitable for propaganda purposes. The drawings were published in satirical magazines in Vienna (*Figaro*), Berlin (*Kladderadatsch*) and Budapest (*Borsszem Jankó*).

Before analyzing the symbol system of the caricatures, I describe the elements of a special type of pictures ("genre pictures" from the front line) used exclusively in *Borsszem Jankó*. Looking at the symbols and the propaganda tools in the caricatures we can conclude that their creators, walking in the footsteps of their 19th-century predecessors, used well-known symbols in their drawings over and over again, such as characters from ancient or German myths or Biblical stories. Caricaturists could visually degrade the enemy not only by altering the myths, but also by the distorted depictions of heraldic beasts and of persons or leading politicians representing the hostile countries. Another means of debasement was emphasizing how uncivilized and uncultivated the Entente countries were, as well as depicting how they oppressed smaller nations. I also mention a topic which cropped up exclusively in *Borsszem Jankó*: in the early stages of the war references were made to the 1848–1849 war of independence in connection with Serbia and Russia, as then it seemed that the time for a revenge had come. Finally, I discuss the territorial claims of the emerging new states as expressed in the caricatures.

MOLNÁR ESZTER EDINA

Csáth Géza tragédiája

Psziché és történelem

A pszichobiográfia alapvetően bármely explicit, tudományos és módszeres pszichológia élettörténetekre való történeti alkalmazását jelenti.¹ Hiába az interdiszciplinaritás, a műfaj és a módszer egyelőre a pszichológusoké, akik előszeretettel kérik számon a történészeken a közös munkában való részvételt.

Nem tisztázott azonban a munkamegosztás megvalósításának mikéntje. Ideális esetben a pszichobiográfus nemcsak képzett pszichológus, de képzett történész is egyben, számtalan egyéb kompetenciával. A realitás talaján maradván azonban mindkét oldalról szakszerűen végzett pszichobiográfia csak egy történeti érzékenységgű pszichológus és egy pszichológusi beállítottságú történész közös részvételével képzelhető el. Nem elhanyagolható a komplementer tudományterület iránti érdeklődés megléte, hiszen a parallel futó gondolatmenetek közötti átszólás nélkülözhetetlennek tűnik a végső cél, a pszichobiográfia megteremtéséhez. Márpedig a szintézis létrehozásának kérdése jelenti a felmerülő gyakorlati problémák következő szintjét. Ki olvasztja egybe a két szakma eredményeit? A történész ír egy hagyományos életrajzt, amelyet felhasználva a pszichológus készíti a pszichobiográfiát, vagy pedig ellenkezőleg, a pszichológiai elemzés figyelembevételével a történész feladata az ötvözés? Bármelyik legyen is az adekvát megoldás, a közös nevezőre jutás feltétele mindkét esetben a pszichológia- és a történettudományban való szimultán jártasság megléte. Ekképpen azonban visszajutottunk a kiinduló problémához.

Nem elhanyagolható természetesen az a kérdés sem, hogy a szintézis megállapításait s azok érvényességét mennyiben határozza meg az itt felvetett sorrendiség, hiszen mindkét eset magában foglal egyfajta implicit prioritást, amelyben a másik tudományterület eredményeit felhasználó pszichológus vagy történész számára a saját szakmája jelenti nemcsak a kiindulópontot, de a megalapozó gondolatmenet teljes elméleti és módszertani eszköztárát, s mindezeken túlmenően a munka háttérét adó tudományos *ars poeticát*. Vajon az ideális történész-pszichológus pszichobiográfiáján kívül létezhet-e ideális (az egyensúlyt megtartó) pszichobiográfia?

A gyakorlat mintha két önálló, de törekvéseiben, látásmódjában rokon műfajt feltételezne. Az egyik a pszichológusok által művelt *pszichobiográfia*, amely történelmileg szignifikáns szereplők² tudatos és tudattalan motivációival kapcsolatos, más úton nem megválaszolható kérdésekre pszichológiai elméletek segítségével (dominánsan a gyermekkorban) keres magyarázatot. A kevésbé sikerült pszichobiográfiákkal szemben megfogalmazott kritikák között gyakran szerepel a történelmi kontextus steril, légüres térként való kezelése.

¹ Runyan, W. M.: *Vita a pszichobiográfiáról*. In: Hunyady György (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia*. Budapest, 1998. 312.

² Esetenként még nem lezárt életutak esetében is alkalmazzák.

A történész viszont akkor is ennek a történelmi–társadalmi közegnek a megismerését célozza, amikor az azzal állandó kölcsönhatásban lévő, aktív, cselekvő történelmi szereplő képezi vizsgálata tárgyát. Ennek megfelelően a másik műfaj a történelemszektől eddig nagyjából hiába várt, pszichológiai szempontokat érvényesítő, a lélekre és a személyiségre összpontosító életrajz, röviden (jobb híján) *személyiségtörténet* lenne, amely tehát nem függetleníti magát a történelmi–társadalmi beágyazottságtól.

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy uralkodó pszichológiai elmélet mellőzésével, de a pszichobiográfia egyéb elemi feltételeinek eleget téve vizsgáljak egyetlen történelmi szereplőt. A pszichológus Todd Schultz által felállított kritériumrendszerhez³ igazodva célravezetőbbnek tartom a problémaközpontú feldolgozást, azaz nem egy teljes, lezárt életút áll majd a fókuszpontban, hanem annak egy rövid szakasza, egyetlen konkrét kérdésfeltevessel.

Ez a kérdés pedig a következő: mi okozta az író és orvos Csáth Géza tragédiáját? S vajon mi volt ebben az öngyilkosságot övező történelmi helyzet, az első világháború szerepe? (A pszichiátria nyelvén megfogalmazva ugyanez a tanulmány főhőseitől: „Az eset fontosságát és érdekességét emeli az a körülmény is, hogy itt élénken kimutatható, miként hatnak a szándékosan vagy a véletlenséggel megváltoztatott külső körülmények termékenyenítőleg a már meglevő téves eszmékre és hallucinációkra.”⁴) A narratívának a háború perspektívájából való felépítése a kérdés megválaszolására alkalmatlan. Az egyoldalúság és a redukcionizmus elkerüléseért több tényező egyidejű figyelembevétele szükséges. Csáth maga az egykori tanárának, Moravcsik Ernőnek írt végrendeletében így foglalta össze saját tragédiájának okait: „A háború halottjának tekintem magam, mert ha ez közbe nem jő, elvontam volna a szert és elváltam volna. Így mindkettőt halasztgattam a békekötésig. Ez pedig oly soká váratott magára, míg számomra minden késő lett.”⁵ Tehát a háború mellett elsősorban a rossz házasságot és a kábítószer-használatot (annak motivációit) kell megvizsgálnunk. Ugyanakkor szükséges a személyiséget alakító tényezők, tehát az életút korábbi mérföldköveinek figyelembevétele is. („Azon átalakulást, amelyen a pszichiátria újabb időben átmegy, főleg oly irányú beható klinikai kutatásoknak köszönheti, amelyek nem egyedül az élénkebben előlépő tünetek mérlegetéséből, hanem a betegség egész lefolyásának, kezdetének és kimenetelének megítéléséből indulnak ki.”⁶)

Játsszunk el azzal a képtelen gondolattal, hogy az elme- és ideg orvos dr. Brenner József önmaga, Csáth Géza orvosává lesz. Az 1912-ben írt és az imént idézett orvosi szakmunkája, *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* alapján kísérlem meg későbbi saját maga elmeállapotának vizsgálatát. Az említett faktorok mindegyike besorolható abba a Csáth által meghatározott hat komponens-komplexbé (1. szexuális vagy fajfenntartási, 2. egészségi vagy önfenntartási, 3. anyagi vagy pénz-, 4. erkölcsi vagy ambíció-, 5. származási vagy faji, 6. vallási komplex), amelyek az Én-komplext, azaz a személyiséget alkotják. Ezek aránya az egyes személyiségeken belül különbözik (az utóbbi kettő opcionálisan aktiválódhat); valamint a komplexek három főtulajdonságának változatosságából és változékonyságából fakadóan (érzékenység; aktivitás; nagyság [a komponens-komplex kiterjedése az Én-komp-

³ Schultz, William Todd: *What is Psychobiography?* (<http://williamtoddschultz.wordpress.com/what-is-psychobiography/>). A hozzáférés ideje: 2013. június 24.)

⁴ Csáth Géza: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*. In: uő: Egy elmebeteg nő naplója. Sajtó alá rendezte: Szajbély Mihály. Budapest, 1978. 32.

⁵ Dér Zoltán: *Romlás és boldogság. Egy életmű új elemei*. In: Csáth Géza: *Fej a pohárban*. Napló és levelek 1914–1916. Sajtó alá rendezte: Dér Zoltán – Szajbély Mihály. Budapest, 1997. 299.

⁶ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 31.

lexben]) a kombinációk száma potenciálisan végtelen. S bár a továbbiakban ezek mentén próbálom megközelíteni a fent felvetett problémát, fontos hangsúlyozni azt, hogy ezek a faktorok nem különülnek el élesen egymástól, ezért a tematikus bontás ellenére az elemzés során gyakori lehet a faktorok közötti átjárás. („Nem szükséges sokat bizonyítgatni, hogy az Én-komplex komponens-komplexei egymással sokféleképpen összefüggenek, és egyiknek az érdekeltsége érdekeltséget jelent a többiekre nézve is.”⁷) Az elmélet szerint a komplexek egymáshoz való funkcionális viszonyát jellemző kölcsönösség kompenzatorikus, ami azt jelenti, hogy „az egyik komplex sérelme növeli a többieknek vagy közülük egynek érzékenységet. Továbbá csökkentheti vagy növelheti a többi komplex aktivitását.”⁸

További kézenfekvő párhuzam az egykori orvosi és ezen (személyiség)történeti munka között, hogy mindkettő személyes narratív forrásokra, különösképpen naplókra (és levelekre) alapozza az elemzést. Csáth egy elmebeteg nőére, én pedig az egyre inkább elmebeteggé váló Csáthéra. („A hatást módunkban van teljes objektivitással bemutatni. A beteg állandó naplót vezet, leveleket ír az orvosokhoz, írói készsége meglepő nagy, kifejezőképessége tökéletes.”⁹) A betegség elhatalmasodásával Csáth állandó rendszerességgel vezetett naplójának rendezettségére esetlegességbe fordul: a korábban szépen vezetett füzetek helyét egyre inkább az egyetlen vagy alig néhány lapból álló kéziratok és az orvosi rendelőkönyvek marógóira írt, kaotikus képet mutató rájegyzések nehezen datálható sora veszi át.

Az eljárás nem teljesen öncélú. A komplex-elmélet nem csupán lehetőséget ad a psziché operatív rendszerben való leírására, de *Csáth komplex-elmélete* lehetőséget ad arra, hogy elképzeljük, hogy Csáth orvosként hogyan látta saját magát. Öccse, a későbbi Jász Dezső évekkel korábban így írt naplójában a pszichoanalízis önmonitorozó és önelemző kényszeréről: „Halasy Andor, aki idegeit túlérzékennyé csiszolta, és eddig embereket analizált és kedélybetegeket gyógyított, most magát gondolja betegnek. Megfejtéseket keres, hogy milyen le nem kapcsolt lelki motívum, lelki energia az, amely elrontotta a kedélyét, és összezavarta a pszichéjét. Minden szava a túlérzékeny fantáziából ered. És hipochondria – jó darab. De folyton erről tárgyal, és hasonló érzékenységre fogékonná kényszeríti az embert. Afféle megfejtéseket keres önmagában, amivel az embernek nem szabad foglalkoznia, mert megőrülhet. Olyanféle ez, mintha az ember a saját feje búbjára akarna nézni. Csinálja ő ezt folyton!”¹⁰ Márpedig tudván azt, hogy az idézet mennyire jellemző az önmagát mániákusan elemző és megérteni vágyó Csáthra, személyiségtörténetében kulcsfontosságú kérdésnek tűnik önértelmezési és önértékelési gondolati struktúrájának megismerése.

Klasszikus életrajz a világháború éveiről

Csáth Géza 1914. június 1-jén került az áhított előpataki fürdőorvosi pozícióba, s már augusztus 1-jén megérkezett a behívról értesítő sürgöny. A budai XVII. számú Helyőrségi Kórházban kellett jelentkeznie, viszont várakozása ellenére nem ide osztották be, hanem a IV. hadtest 3. számú mozgó tartalékkórházának segédorvosa lett. Először Szabácsra került a déli frontra, majd szeptemberben átirányították Galíciába. Októberben a trencsényi hadkiegészítő parancsnokságon dolgozott, majd 1915 tavaszán Budapestre vezényelték az első honvéd gyalogezredhez. A hadseregben ez év nyarán derült fény morfinizmusára, felülvizi-

⁷ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 43–44.

⁸ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 48.

⁹ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 32.

¹⁰ Jász Dezső: *Hasznok és keserűségek. Egy szabadkai gimnazista század eleji naplója (1908–1910)*. Szabadka, 2001. 96.

gálatra küldték. Augusztusban tíz napot zárt intézetben töltött, azonban a kezelés eredménytelenül zárult, ezért egészségi és idegállapota miatt egy évre szabadságolták. Összel Földesre került, hogy a község bevonult orvosát helyettesítse. 1917-ben Fenyő Miksához fordult, hogy közbenjárásával elnyerhesse a MÁV bogsánbányai telepére meghirdetett, felmentéssel járó gyárorvosi állást. Ezt ugyan nem sikerült megkapnia, de 1917 őszén végleg felmentették a katonai szolgálat alól, ősztől Regőcén lett körorvos. 1918. október 6-án kislánya született. 1919 áprilisában a bajai elmeegógyintézetbe került, ahonnan június 2-án megszökött. Gyalog ment Regőcére, ahol folytatta körorvosi tevékenységét, majd július 22-én három revolverlövessel megölte feleségét, saját magával is végezni próbált. Innen visszakerülve a bajai kórházba ismét öngyilkos akart lenni, ekkor már kényszerzubbonyt húztak rá. Szabadkára vitték a Mária Valéria Közkórház Elmebetegosztályára. Szeptember 11-én innen is megszökött, s nagybátyja, Decsy Jenő patikájából pantopont, kokaint és morfiumot lopott.¹¹ Elindult a főváros felé, amikor a demarkációs vonalnál szerb határőrök feltartóztatták és bevitték az őrszobára. Ekkor bevette a nála lévő mérgeket, s pár óra múlva meghalt.¹²

Személyiségtörténet a világháború éveiből

1. Szexuális komplex

„Ennek legfőbb gondja az egyén nemi boldogulása. A komplex nagy fokban kellemetlen izgalma például a féltékenységi kényszerszorgondolat vagy téves eszme, a szexuális impotenciától való félelem kényszerszorgondolata. Általában a komplex aktivitásának iránya, azaz vágya: egy jó és nagy kielégüléseket adó nemi élet, gyermekek nemzése stb. Sérelme: visszautasítás az ellenkező nemű részéről, a gyermekek halála stb.”¹³

A naplók tanúsága szerint Csáth Géza kábítószer-használata többek között főként kielégíthetetlen, kínzó nemi vágyainak csillapítására irányult. Különösen az 1912–1913. évi naplói árulkodnak erről a mértéktelenségről. (De ugyanebben a naplóban számol be az 1911-es év első felének impotenciával kapcsolatos kényszerszorgondatairól is, a sikertelenségtől való félelem hónapokra ellehetetlenítette szexuális életét, amiért szintén morfiummal vigasztalta magát.¹⁴) 1912 nyarán tőle távollévő menyasszonya hiányát betegeivel létesített testi kapcsolatokkal orvosolta, sokszor azok ellenkezése dacára. S bár ezeket nem hozta Jónás Olga tudomására, biztos abban, hogy ezt ő is helyeselné, hiszen csak így kerülheti el a bűnös onániát. Csáth rokonai és barátai meglepődtek elhibázottnak vélt választásán, már ekkor is

¹¹ Kosztolányi Dezső *Mostoha* címmel írt befejezetlen regényéből idézi: Mohai V. Lajos: *Az otthontalanul bolygó liberális. Kosztolányi az 1920-as években*. http://www.jamk.hu/ujforras/o8o6_10.htm. A hozzáférés ideje: 2012. június 15.

¹² Szajbély Mihály: *Csáth Géza*. Budapest, 1989. 255–266.

¹³ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 39.

¹⁴ Ahogyan a kényszerszorgondolatok elmúlását is ekképpen „ünnepelte”: „Majd itthon, Budapesten sikerült teljesen megoldani az impotencia ügyét. Sikerral és teljes kéjérzéssel coitáltam Szidit és Olgát. Örömem határtalan volt. A szerencse érzése és a boldogság tartottak megszálva. Még fél év múlva is, ha visszagondoltam erre az estre, amelyben akarattal, ügyességgel, kitartással és találgatással rendeztem ezt a rendezhetetlennek látszó ügyet, nagy örömezés fogott el. Ennek az öröme azután újra fecskendeztem. Való igaz, hogy az öröm és a fájdalom egyformán elviselhetetlenek egy igazi M[orfin]istának.” Csáth Géza: *Morfinizmusom története*. In: uő: *Napló 1912–1913*. Sajtó alá rendezte: Dér Zoltán. Szeged, 2002. 108.

hangoztatták, hogy Olga nem tudja majd betölteni a zseninek tartott „hárm-as-művész”¹⁵ szellemi partnerének szerepét. Csáth maga is tisztában volt ezzel, de képtelen volt szabadulni abból az erős szexuális függésből, ami leendő feleségéhez kötötte.

Kapcsolatuk képét tovább árnyalja az 1911-ből származó közös naplőfüzetük, következzen előbb egy hosszabb részlet Csáthtól:

„ápr[ilis] 4. Olgával ma telefonon beszéltem. Apja otthon piheni az út fáradtságát, neki vele kell lennie. A beszélgetés alatt a lány nyugtalan volt, semmi melegséget, kedvességet nem volt képes átadni. Sőt, újat próbált: nem adott pontos időt a holnapi telefonáláshoz, mert mint mondja, az öreg holnap is otthon lesz. Biztos vagyok, hogy holnap nem fog telefonálni.

ápr[ilis] 5. Nem is telefonált. Hízelgő reám nézve, hogy ennyi fáradságot vesz magának manőverek kigondolására, de meg kell érte mégis büntetnem. Vagy épp ezt akarja. Félek, hogy túlságosan megszokja a verést.”

A következő nap bejegyzése Olga írásával:¹⁶ „1911. ápr[ilis] 6. Minden úgy történt, amint megsejtettem. Jött, ölelt és megvert. Annyi bizonyos, hogy mentséget nem találhatok, hiába panaszkodnék vagy volna igazam, mert ő nem akarja. Annyira képes hatni rám meggyőzőképességével, hogy többször (nem mindig) magam is azt hiszem, hogy neki van igazra oly dolgokban, melyeket előzőleg éppen ellenkezőnek találtam. Mi lehet ennek az oka? Bizonyára az én gyöngeségem, amit most találok meg magamban. Eddig sohasem volt alkalmam arra, hogy ilyesmiért szemrehányást tegyek magamnak. Most sem teszem, hiszen nem tagadhatom, hogy kellemes, jóleső érzést vált ki belőlem, ha egy kicsit zsarnokoskodik. Ilyennek szeretem a férfit [...]”¹⁷

A szadista¹⁸ férfi – úgy tűnik – a mazochista hajlamú nőben partnerre akadt. Eleinte Csáth volt a domináns fél kettejük viszonyában, valósággal irányította menyasszonyát, aki látszólag feltétlen odaadással igyekezett megfelelni elvárásainak. 1913-ban komoly veszekedéseik és kölcsönös féltékenykedéseik ellenére összeházasodtak, lényegében egész kapcsolatuk ideje alatt szinte ciklikusan váltották egymást az idilli szerelem és harmónia, valamint a gyűlölet és gyanakvás szélsőséges korszakai.¹⁹ A szexuális komplex mérlege egyelőre negatívnak tűnik: a fent nevezett kellemetlen izgalmak, az impotenciától való félelem és a féltékenységi kényszer gondolat egyaránt kínozták az Olgával való kapcsolatának első néhány évében, talán éppen ezeket igyekezett kompenzálni a túlzott szexuális tevékenységgel.²⁰

De hogyan változtatta kettejük viszonyát a háború? A fronton való katonarorvosi szolgálatból következő távollétnek köszönhetően a háborút házasságának ideiglenes rendbe hozó-jaként látta. Jász Dezsőnek szóló végrendeletben ezt írja: „A háborús távollét alatt nagyon hiányzott nekem, ezért, amikor ismét együtt lakhattunk, egészen másképp kezdtem véle vi-

¹⁵ Unokatestvére, Kosztolányi Dezső nevezte el így Csáth Gézát, aki gyermekkorától kezdve nemcsak az írás iránt érdeklődött, de tehetséget mutatott a zenében (mint hegedűművész és zeneszerző) és festőművészetben is.

¹⁶ Nem zárható ki biztosan annak lehetősége, hogy az Olgának tulajdonított bejegyzéseket maga Csáth diktálta. (Szajbély Mihály szóbeli közlése)

¹⁷ Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM) Kézirattár, gy. n. sz.: 2012.11.5.

¹⁸ Ifjúkori naplójából kiderül az is, hogy már tizenhat éves korában bántalmazta akkori barátnőjét, mostohaanyjának hűgát, Budanovits Irént.

¹⁹ Az azonban egyelőre nem állítható biztosan, hogy Jónás Olga nem adott okot a bizalmatlanságra.

²⁰ Ennek mértékéről: „Vele [Olgával] való életemben coitus történt eddig 424 – éspedig végbement 345 nap alatt, ami annyit mond, hogy naponta 1,268 coitus történt ezen 345 nap alatt.” Csáth: *Napló 1912–1913*, 117.

selkedni. Megbocsátottam minden előző hibáját.”²¹ Dominanciáját igyekezett a távoból is fenntartani, leveleiben arra utasítja, hogy mielőtt bármit tenne, gondolja át jól, hogy férje mit szólna hozzá, s csak ennek fényében cselekedjen. A nemi élet hiánya valósággal kínozza a fronton,²² ami a távolsággal csak fokozódó féltékenységgel együtt szintén növelhette a drogéhséget. Lényegében tehát a távollét hiába hozott egy hosszabb nyugalmi időszakot a házasságba, de a kielégítetlen nemi vágyak a komponens-komplex számára egy újabb sérelmet jelentettek. Hazatérését követően a feleségével való disszonanciák újra megjelentek, s – bár a naplóbejegyzések gyakori jó hangulatokról tanúskodnak – a verések is újra megszokottá váltak (például a reggeli szieszta hangos zavarása miatt).

A rendelkezésre álló források áttekintésével kitűnik, hogy a korábbi rapszodikus kapcsolathoz képest 1918. december 25-én valami végzetesnek kellett történnie. A rendelőkönyv bejegyzése erről és a következő két napról: „XII. 25. Életem legnagyobb bajai felszínre jönek. Olga álmot beszél el. [...] XII. 26. Halálom napja. [...] XII. 27. Ínség és veszély napja és éjjele.”²³ Az 1912. évi naplóhoz utólag írt megjegyzések²⁴ egyike a következő: „...maga Olga mondta el egy álmát, amellyel hűtlenségét bevallotta. Ő tudta, mit jelent ez az álom, bár mindig úgy tett, mintha nem érdekelné a freudizmus, és ostobaságnak jelentette ki.”²⁵ A bajai elmegyógyintézetben írt rövid naplószerű feljegyzéseiben (hónapokkal később!) ő maga tulajdonít saját sorsára nézve kiemelt jelentőséget az előző évi karácsonyi eseménynek: „Züllött alak lettem, végképp elzüllöttem. És nem is tudtam róla. Mi okozta? A spanyol kór + rablási izgalmak, nemzeti tanács korszaka + lueses kézfertőzés, ekkor még rendben voltam, de dec[ember] 25-én kitört a baj. Azóta azután egymás után csináltam az emeletes baromságokat – s így kerültem börtönbe.”²⁶ Olga tehát ezen a napon elmesélte egy álmát Csáthnak, aki képzett pszichoanalitikusként azonnal elemezte az álmot. Ekkortájt már egy ideje kínozza annak a lehetőségnek a mániákus gondolata, hogy az októberben született kislány mégsem az övé. Az álmot egészen nyilvánvalóan ebből a perspektívából magyarázta, mintegy hipotézisének alátámasztására, s ezzel immár bizonyítottnak látta felesége hűtlenségét.²⁷

²¹ PIM Kézirattár, gy. n. sz.: 2008.50.43.

²² Például az 1914. augusztus 25-i naplóbejegyzésből: „Az éjjel a szexuális vágyak a végsőkig üldöztek.” Csáth: *Fej a pohárban*, 21.

²³ PIM Kézirattár, gy. n. sz.: 2012.11.6.

²⁴ A Kosztolányi Dezsőnek szóló megjegyzések minden kétséget kizáróan 1919-ből származnak, ezek nagyrészt utasításokat tartalmaznak a halála után a tragédiájáról írandó regényhez.

²⁵ Az 1912–1913. évi napló internetes változatában: <http://mek.oszk.hu/00600/00633/00633.htm> (A hozzáférés ideje: 2013. június 24.)

²⁶ PIM Kézirattár, gy. n. sz.: 2012.11.5. (1919. ápr. 22.)

²⁷ Az álom és elemzése részletesen: „Olga [...] egy álmát beszéli el, amely szerint az éjjel álmodta, hogy én roppant dühös voltam, egy konfliskocsissal veszekedtem, és törös botommal a szívét téptem ki. A jelenet az Oktogon téren vagy a Steffánia] úton volt, s mintha Irén és Gyula is jelen lettek volna. (Ennek magyarázata: Irén, Gyula és Olga nem apjuk gyermekei, innen érthető, miért tett és tesz kivételt az öreg Fredi, Gizi és Bözsi gyerekeivel.) Ez elég volt nekem. 1.) Én sértett vagyok, O[lga] fél, dühömtől félti a kocsiszt, akinek neve anagrammája az illető nevének. 2.) Oktogon téren. Ez egyenlő Oktavianusszal, aki caesar volt. 3.) Stefánia úton. Ez célzás a Sugovica partra B[a]ján és Steffánia] hercegnőre, aki szinte nálánál sokkal fiatalabb férfiből szertett és messaliance-ot csinált, azaz gyalázatba került. Olga viselkedése az én analízisem (kérdéseim) alatt szintén elárulta aggodalmait, elcsendesedett, kelletlenül tűnődve felelt. Míg az álom elbeszélése (sohase szokta) azt a második vágyat reprezentálta, hogy a dolgot nekem mégis tudtomra adja.” PIM Kézirattár, gy. n. sz.: 2007.51.1

Ez volt tehát az a pont, ami az „emeletes baromságok” tragédiához vezető láncreakcióját indította el. Januárban Bácsalmásra utazik, ahol felkeresi felesége feltételezett szeretőjét, s valami ürüggyel megvizsgálja annak hátát: egy, a kislányéhoz hasonló anyajegyet keres. A rendelőkönyvben oldalakon keresztül összehasonlító fejformarajzok láthatók, de számtalan anatómiai jegyet vesz sorra a gyermek sajátosságainak a férfival vagy saját magával való megfeleltetése céljából. A szülés helyszínén, a bajai kórházban is nyomoz valami homályos feltételezés bizonyítékai után kutatva. Márciusban spermavizsgálatot végeztet magán, s újra előveszi egyetemi tankönyveit, s megállapítja, hogy korábbi számolásának helyessége ellenére a szakirodalom alapján mégis elképzelhető egy másik férfi apasága. Olga védekező szavai mit sem értek: „Ő ordítva hangoztatta ártatlanságát, de csak azért, hogy megőrjítsen, és további esztelen kutatásokra buzdítson.”²⁸

Februárban kezdődnek az üldöztetési gondolatok, sorra jegyzi le a különböző gyanús-nak vélt eseteket, amelyek mindegyikéből arra következtet, hogy Olga és a cseléd összefogtak ellene, s szándékosan az örületbe akarják kergetni. Meggyőződése volt, hogy dolgai helyét változtatgatják, pénzéből hol elvesznek, hol adnak hozzá, a gyerek haját úgy fésülik, hogy a férjet azzal is a szeretőre emlékeztessék, Olga nem mutatja jelét annak, hogy bármit is megjegyez orvosi magyarázataiból, méghozzá Csáth szerint azért, hogy ne kelljen az új tudásért hálásnak lennie; s állítása szerint az együtt töltött évek alatt felesége hatszor (más forrás szerint hétszer-nyolcszor) volt teherben, ebből csupán egy, esetleg két esetben biztos, hogy tőle. Rengeteg elméletet dolgoz ki arról, hogy felesége kapcsolatuk első percétől kezdve félrevezeti őt és a vesztét akarja.²⁹

Az eddigiekből is tisztán láthatók az 1919 elejére kifejlődött pszichózis jelei. A környezetben lévők azonban – úgy tűnik – pusztán morfinizmusa okán, elvonókúra céljából látták szükségét a zárt intézetbe vonulásnak (eredetileg a bécsi szanatóriumot tervezték, ahol maga Freud vezette volna a kezelést). Áprilisban Bajára került. Itt azonban részleges és fokozatos elvonás helyett teljes elvonást alkalmaztak, ami öngyilkossági kísérletekhez vezetett. Érdekes módon tehát az álomanalízis révén a pszichoanalitikus képzettség is hozzájárult Csáth Géza tragédiájához.

Az, hogy Csáth az elmebetegségeket célszerűséggel jellemzi, már önmagában is meglepő: „A paranoiás a képzelt üldözőktől retteg, és a hallucinált hangokra felel, szitkozódik, mindezt miért, hogy ne öljék meg, ne tegyék tönkre, ne kínozzák. Az Én-komplex tehát itt is a saját érdekeivel foglalkozik; hogy ez óriási szenvedésébe kerül, hogy a dologra roppantul ráfizet ez a patológikus (az kétségtelen), de principialisan nem célszerűtlen. [...] Az Én-komplex előre védi magát a képzelt veszély, baj, betegség, üldözés ellen. A védelem nem ér célt, sőt indokolatlan, mert hiszen nincsen üldözés [...], a védekezés azonban mint akció mégis tagadhatatlanul célszerű.”³⁰ Morfinizmusa felől nézve célszerűnek mondható a dominanciáját veszített Csáth paranoiás betegsége, a drogok okozta kiszolgáltatottság-érzés állandó biztonságkeresést és túlzott óvatosságot implicált: „Hangsúlyozom, hogy mindig

²⁸ Az 1912–1913. évi napló internetes változatában: <http://mek.oszk.hu/00600/00633/00633.htm> (Hozzáférés ideje: 2013. június 24.)

²⁹ 1919. márciusi – még bizonytalan – bejegyzés rendelőkönyvéből: „Senkim sincs! Feleségem – ellenségem. Oh, de borzasztó ez az elhagyottság. Az utolsó kutya boldogabb nálam. Irigylem a fákat, az állatokat, a felhőket, mind élők a magok biológiai vagy fizikai életüket, csak nekem kell beszüntetnem mindent. Talán ölnöm kell! Hová juttatja az embert a női rossz szív és lelketlenség! Átkozott legyen az óra, amelyben egy férfi egy méltatlan nőbe belészeret. Olga! - jó vagy-e vagy gonosz és aljas? Mit higgyek rólad? Ha gonosz voltál: el fog érni Isten igazságos büntetése!” PIM Kézirattár, gy. n. sz.: 2012.11.6.

³⁰ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 55–57.

szadista férfi voltam, és sohase féltékeny. O[lgá]val szemben is így indítottam, és uralkodtam felette, de az M³¹ és a féltékenységi elgyengített, s ő azután vérszemet kapott, és felülkerekedett.”³²

De egyúttal szükségszerűnek is nevezi ezeket, ugyanis a téves eszmék az Én-komplex egy másik, jobban féltett, érzékenyebb részét védik. Annak fényében tehát, hogy az elmélet szerint a komplexek közötti kompenzatorikus viszony értelmezhető pszichotikus, torzult személyiségekre is, érdemes rákérdeznünk arra, hogy Csáth szerint mit kompenzálhatott saját paranoiás elmebetegsége. A csupán hipotézisekkel megválaszolható kérdéshez valójában kizárólag úgy érdemes közelíteni, ha végiggondoljuk azt, hogy milyen haszna származhatott Olga kezdetétől fogva meglévő, eleve adott bűnösségének és romlottságának tudatából. S itt az időbeliség az igazán hangsúlyos: ha ugyanis Olga már megismerkedésükkor romlott, gonosz, rossz szándékú nő volt, az egyúttal azt is jelenti, hogy ő maga nem felelős a viszony megromlásáért, mint ahogyan nem okolható azért sem, ha a felesége szükségét érezte a sorozatosnak vélt megcsalásoknak. Az Én-komplex tehát pszichózissal védi magát a szexuális komplex sérelmének elviselhetetlen tudatától, attól, hogy Csáth férfi mivoltában bukott meg.

2. Egészségi komplex

„Ez az egyén testi boldogulására ügyel. A komplex nagy fokban kellemes izgalma: például tifusz utáni reconvalescentia euphoriája, az erők visszatérésének, a test napról napra való erősödésének érzése. A komplex nagy fokban kellemetlen izgalma: hypochondriás kényszer-gondolatok. A komplex aktivitásának iránya, azaz vágya: nagy testi erő bírása, jó ételek, kényelem, tisztaság megszerzése, szóval mindaz, ami a test egészségének kedvez. Sérelme: egy gyógyíthatatlan betegség tudomásulvétele.”³³

Csáth először 1910-ben, frissen diagnosztizált tbc-je miatt használt morfiumot. A függővé válás folyamatáról részletesen ír a *Morfinizmusom történetében*.³⁴ Először csak a betegség-tudat, a haláltól való félelem motiválták a kínzó gondolatoktól menekvést jelentő szerhasználatra, majd már a munkában való megfelelni vágyás, az íráshoz szükséges eufória keresése, az alvatlanság, az impotencia, a féltékenységi, a kielégíthetetlen nemi vágyak, az unalom, gyakorlatilag szinte minden és mindennek az ellenkezője is. Újra és újra próbálkozott a leszokással, hiszen tudatában volt annak, hogy így elmebetegség vár rá, és öt-tíz évnél tovább aligha élhet a szerrel.

A fronton töltött idő múlásával egyre rosszabbodott az állapota. 1915-ben részletes táblázatot közölt fogyasztási adagjairól 1910-től évszakonkénti, majd 1912 májusától havon-

³¹ A morfiumot jelölte így.

³² Az 1912–1913. évi napló internetes változatában: <http://mek.oszk.hu/00600/00633/00633.htm> (Hozzáférés ideje: 2013. június 24.)

³³ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 39–40.

³⁴ „1910. április 9-én történt, hogy Kuthy Dezső egyetemi tanár mellkasomon kopogtatva így szólt: »Egy kis jobb oldali apicitis.« A félhomályos, carbolszagú rendelőben hirtelen kriptaillat csapott meg. Jéghideg szaladt át rajtam. »Tehát mégis elért az, amitől legjobban rettegtem.« Erőt vettem magamon, bízni akartam, és összeszedtem minden energiámat. Kemény legény voltam akkor. Barátaim előtt se mutattam megdöbbenést vagy kétségbeesést. De aznap nem tudtam aludni reggelig semmit. A múlt emlékei tódultak fel fejemben egymásra, a boldog óráim gyötrő szépségei, és a bűneim, mindaz, amit helytelenül tettem, az önvádak, nők ellen elkövetett apró, gaz dolgaim. Kató, Lyca, Irénke!... 12 órakor vettem be az első brómadagot, kettőkor a másodikat, ötkor a harmadikat, és reggel fél hatkor a gyönyörű, tavaszi nap sugaraiban fecskendeztem be az asztalomra levő fecskendővel az ugyanott pihenő oldatból az első adagot, 0,02 M-et.” Csáth: *Napló 1912–1913*, 101.

kénti bontásban. Ebből egyértelműen kiolvasható mindkét szer mennyiségének jelentős megugrása 1914 szeptemberétől, vagyis az északi frontra kerülésétől:

„1914. jún.	naponta átlag	0,26 P	0,13 M
1914. júl.	naponta átlag	0,34 P	0,17 M
1914. aug.	naponta átlag	0,38 P–0,42	0,21 M
1914. szept.	naponta átlag	0,80–1,20 MP	0,70 M
1914. okt.		0,80–0,60	0,40 M
1914. nov.		0,60–0,40	0,20 M
1914. dec.		0,40–0,30	0,15 M ³⁵

A dózis emelésének szükségességét az izgalmak és a megfeszített munka vonták maguk után. A szeptember 9. és 12. közötti napok során gyakorlatilag evés és alvás nélkül kötözött sebeket egy vasúti állomáson. A fekete tea élénkítő és a morfium narkotizáló hatása volt segítségére. Bevallottan az átélt szörnyűségek miatt volt erre szüksége, s ha ezek a megpróbáltatások két-három hétig tartanak, az már akkor beláthatatlan katasztrófához is vezethetett volna, mivel adagját 1 gramm felé kellett volna emelnie.

A hátszágba való visszakerülésekor, jelentősen kedvezőbb életkörülmények között sem látta reálisnak a leszokás lehetőségét: érdemi dóziscsökkentést is csak békekötés után tudott elképzelni. Lényegében ezúttal is külső okokra, leginkább a háborús helyzetből fakadó kényelmetlenségekre, Földesen pedig helyettesítő állásának ideiglenes voltára fogta a leszokás meg nem valósíthatóságát. Fontos fokozati különbség, hogy ekkor már a környezete előtt sem magára a szerhasználatra keresett magyarázatokat.

1918-ban a dózisok napi összértéke nagyjából egyenletes volt, de 1918 őszén, a forradalom és a szerb bevonulástól való állandó rettegés idején többször is túlmérgezett állapotról számolt be. Az 1919-es elmeorvóintézetbeli kórlap szerint saját bevallása alapján Regőcén vissza kellett térnie a háború eleji magas adagokhoz, amire a sok munka³⁶ miatt volt szüksége.

De térjünk vissza az első, a felejtést célzó morfiumhasználatot kiváltó érzéshez, a haláltól való rettegéshez: „*Nem akartam gondolkodni a dolgomon, azok a rémes képzetek, amelyekkel a specif. megbetegedés nálam össze volt kötve, arra kényszerítettek, hogy meneküljek előlük.*”³⁷ A betegség, amelyre itt utal, talán a *phobia simplex*, más néven *specifikus fóbia*: egy konkrét dologtól való irracionális és túlzott félelem, amelynek egyik típusa a haláltól való félelem. Bár az utólagos diagnosztizálás a gondolatmenet szempontjából nem szükségszerű (és ennek lehetőségét hagyjuk meg a pszichológusoknak), Csáth naplóit gyermekkorától végigtekintve szembetűnő a halálfélelem mániákus és krónikus volta. Gyökerei egyrészt édesanyja korai halálának feldolgozhatatlanságáig nyúlnak vissza, másrészt húga, kis Ilonka 1903-as végzetes agyhártyagyulladásáig. Életének valóságos fordulópontja volt ez a

³⁵ Csáth: *Fej a pohárban*, 92–93.

³⁶ Például egy 1918. októberi napjának leírása a rendelőkönyvében: „A mai program volt: délelőtt 2. Keltének Gádon. Érvágást végzek. A beteg mellett vagyok; délelőtt 4. Vonathoz megyünk a Kaptánnal; délelőtt ¼ 7. Megérkezem R[egőcé]re; ¾ 7. Reggeli, cigarette, elalszom; ½ 8. Keltének, vasúti baleset, látetet felvenni és intézkedni. Felkelek, elintézem; 8–12[-ig] alszom; 12–½ 2[-ig] kocsin vizitek; ½ 2–½ 3[-ig] ebéd, rendelések; ½ 3–½ 4[-ig] krisztír: 3 kg széket (harmadik nap); 4–½ 5[-ig] Garára kocsin; ½ 5–½ 6[-ig] betegeknel. Haldokló (!); 6–½ 7[-ig] utazás R[egőcé]re; ½ 7–7[-ig] oszonna [...]; 7–½ 9[-ig] vizitek; 9[-kor] vacsora, lefekvés.” PIM Kéziratár, gy. n. sz.: 2012.11.6.

³⁷ Csáth: *Napló 1912–1913*, 102.

családi haláleset. Ekkor találkozik először, közvetlen közelről a halállal, naplójában húga agóniájáról részletesen számol be, és hosszan elmélkedik a túlvilági életéről. Feltűnő továbbá az ekkortájt jelentkező s élete végéig megmaradó szokása, hogy szinte minden jövőre utaló kijelentéséhez hozzáfűzi a *ha még megérem azt* feltételét. Valósággal rettegni kezd a haláltól. De a naplók hangneme, stílusa, témakeresése is érezhetően nagy változáson esik át gyakorlatilag egyik percről a másikra. Nemcsak hirtelen válik felnőtté, de író is ekkor lesz belőle.

Beteges félelme hatással lehetett pályaválasztására is. Hosszasan foglalkozik a dilemmával, hogy az egzisztenciálisan problémás művészlétet³⁸ vagy a biztos jövőt ígérő természettudományos pályát válassza-e. Végül az orvosi pálya mellett döntött, amiben önmaga gyógyításának lehetősége is jelentős szerepet játszhatott. Pályaválasztása ugyanakkor tagadhatatlanul befolyással bírt morfinizmusára is, mindvégig könnyűszerrel juthatott hozzá a különféle drogokhoz. Érdekes ez a háromszög, ami kirajzolódni látszik: a halálfélelmétől szenvedő ifjú orvosi pályára lép, de közben a halálfélelme következtében és az orvosi pálya adta lehetőséggel élve drogokhoz nyúl. Ráadásul nemcsak a drogok fokozhatták kényszer-képzeteit, de az orvosi és a pszichoanalitikus képzettség, a betegségek és tüneteik ismerete, valamint a fertőző betegekkel való gyakori érintkezés még inkább növelhették azokat. Úgy tűnik, az író életének kisiklása nem elsősorban morfinizmusában keresendő, sokkal inkább annak előzményében: abban a szerencsétlen kombinációban, amiben az eleve beteg fiatal-ember és a betegségére rosszul ható pályaválasztás találkozott egymással.

Már a végkifejletet megelőzően is gyakran tulajdonított magának különböző betegségeket, például spanyolinfluenzás fertőzöttséget vagy rákot,³⁹ de a naplóbejegyzések szerint 1919 áprilisában komoly, téveszméken alapuló betegségtudat alakult ki nála. A bajai elme-gyógyintézetben írt rövid naplószerű feljegyzéseinek csupán az azokban visszatérően megjelenő betegséget említő mondatait egymás mellé helyezve ennek folyamatát szinte működés közben láthatjuk: „1919. IV. 18. „Itt igazán pokolban vagyok. Bűdös, hugyos paralitikusok közt mindenkitől elhagyatva. [...] IV. 19. Ma reggel kedélyem már jobb, de az agy igen nehezen javul. A vérerek szűkeek és emiatt oly buta paralitikus állapot jó létre. [...] IV. 20. Azt hiszem, p[aralysis] p[rogressív]am van. [...] IV. 21. Izmaim igen petyhüdtek. Ez csak trophikus zavar lehet. Egészben p[aralysis] p[rogressív]ától tartok. [...] IV. 22. Ezenkívül rémes hiba volt, hogy a paralysis jelenségeit nem vettem észre [1]917. V.-ban. Sőt, már [1]916 nyarán észrevettem, hogy nőm mérgez, és mégse hittem [...] IV. 23. Ha visszagondolok, mit tett velem Olga, a hideg veríték tör ki. [...] Előbb kellett volna észrevennem, mielőtt belém oltja a p[aralysis] p[rogressiva] rémes mérgét. [...] V. 13. Idehozta, meg nem gondolva azt, hogy itt a halálos ítéletemet kell megtudnom. [...] Szegény kis Ilonka, mikor az agybetegsége közeledett – bűjt mindenkihez, akitől egy kis szeretetet várhatott. Ölelte, csókolt, magához szorította. Így menekültem én O[lgá]hoz, apához, Dezsőhöz. Mindenki eltaszított, rámunt, elhárított, belémrúgott. – Mit tegyek így: élet, becsület, szeretet nélkül.”⁴⁰

³⁸ Felvételi je a Zeneakadémiára sikertelenül zárul, aminek oka egyrészt a valószínűleg az lehetett, hogy a meghallgatáson saját darabját játszotta. „Csak egy közönséges olvasó vagyok.” Csáth Géza lányával, Olgával Elek Szilvia beszélget. http://www.napkut.hu/naput_2009/2009_06/073.htm (A hozzáférés ideje: 2013. június 24.)

³⁹ Az esetek többségében ezeknek volt némi kapcsolatuk a valósággal, például a fertőző spanyolnátha-betegekkel való sűrű érintkezés, valamint a kezén lévő, rákosnak vélt kelés tényleges létezése.

⁴⁰ PIM Kézirattár, gy. n. sz.: 2008.50.42.

A sok paralízises⁴¹ beteg között eleinte csak felmerült benne a lehetőség, hogy ő is ebben a betegségben szenved, majd fokozatosan meggyőződésévé vált. Rendelőkönyvében kórelőzményt állított össze, sorra vette a tüneteket, vizsgálta magát, a betegség mániájává lett. Olyannyira, hogy a szabadkai kórlapja szerint a kórisme pszichózis és morfinizmus: „Sokat magyarázott, beszélt, paralysis progressiva tüneteit utánozta. [...] Magát mint paralízisben szenvedőt gyógyíthatatlannak tartja, emiatt többször elkeseredett, öngyilkossági szándékait emlegeti.”⁴² A szakorvos szerint a tüneteket *utánozza*, tehát a betegség valóban csak képzelt lehetett,⁴³ de a sorozatos öngyilkossági kísérletekhez éppen megfelelő motivációt biztosított.

Nyilvánvaló az egészségi komplex sérültsége, a hipochondriás kényszerszorongások megjelenésével (és persze a drogfüggőséggel) itt is megvalósulnak a kellemetlen izgalmak. A pszichotikus téves eszmék kialakulása megint csak célszerűnek tekinthető a Csáth által használt értelemben, hiszen a túlzott önféltés jelentkezett ebben a patológikus formában. Az Olga általi szifilisz mérgeztetés jól illeszkedik a paranoiás kényszerszorongatok rendszerébe, lényegében újabb „vádakkal” erősíti azt. (Ezen keresztül pedig ugyancsak létrejön a szükségszerű kompenzálás az egyes komplexek között.)

3. Anyagi komplex

„Ez a komplex az egyén anyagi boldogulásával törődik. A komplex nagy fokban kellemetlen izgalma: ha arról értesülünk, hogy kölcsönét valaki felmondta nekünk, vagy a meglopás, az elszegényedés, vagy anyagi tönkremenés kényszerszorongata, téves eszme formájában is. A komplex aktivitásának iránya, azaz vágya: sok pénz, anyagi függetlenség, fizetésemelés. Sérelme: kártyavesztés, tűzkár stb.”⁴⁴

Pályaválasztásában az anyagi érdekek is nagy szerepet játszottak, irtózott attól a gondolattól, hogy időnként pénzügyi zavarba kerüljön. Gyermekkori naplójában többször foglalkozott édesapja pénzproblémáival, minek nyomán korán megfogalmazódott benne az anyagi jólét feltétlen igénye. Orvosként (és íróként) az anyagiakra nem is lehetett panasz, csak a háború kitörése kapcsán említi, hogy az elúszott fürdőszezon miatt jelentős bevételkiesést szenvedett. A háború azonban nemcsak az anyagi számításokat, de a polgári világ kényelmes berendezkedését is felrúgta, ami logikusan szintén az anyagi komplex sérelmének tekinthető annak ellenére, hogy az 1912-es elmeorvosi munkában ez nem kapott szerepet.

Csáth bár a jelentkezésig arra számított, hogy egy fővárosi kórházban fog szolgálatot teljesíteni, a behívásról értesítő hajnali, előpataki sürgöny, az aznapi budapesti jelentkezés (augusztus 1.), valamint a Budapestről Szerbia felé való utazás megkezdése (augusztus 5.) között eltelt négy nap alatt sem esett kétségbe. Ezt az időt leginkább arra használta fel, hogy beszerezzen minden olyan orvosi, higiéniai, hétköznapi használati és önvédelmi célú eszközt, amire esetleg szüksége lehet, lényegében – úgy tűnik – attól tartott leginkább, hogy hiányt szenved majd valamiben az egyelőre nem látott, de kényelmetlennek képzelt

⁴¹ *Paralysis progressiva*: az agyvelő krónikus gyulladása, ami agysorvadáshoz, bénuláshoz vezet. A betegség a szifilisz késői stádiumára jellemző, akárcsak a *tabes*, a gerincvelő gyulladása és sorvadása, amit Csáth szintén emleget önmagával kapcsolatban.

⁴² Csáth Géza szabadkai kórlapja. Lásd: Csáth Géza: *1000x ölel Józsi. Családi levelek 1913–1919*. Sajtó alá rendezte: Beszédes Valéria. Szabadka, 2008. 246–247.

⁴³ A kórlap leírja azt is, hogy a járása nem ataxiás, ami szintén a betegségcsoport egyik tünete lenne.

⁴⁴ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 40.

viszonyok között.⁴⁵ Az emlékiratokban is a komforttól való megfosztottság miatti aggodalmait hangsúlyozta a harcéri beosztására adott első reakciójaként: „Egy kicsit megdöbbenem. Tehát el kell menni Budapestről. És már láttam magam egy nagy szerbiai mezőn vagy fennsíkon egy sátorból épített kórháztelepen, nagy melegben izzadva dolgozni. Odakünn valaki elmagyarázta nekem, hogy a mozgó tartalékkórház 10-25 km-re van, és amint a front előrehalad, követi azt, de az előírás szerint is mindig városban vagy faluban kell működnie. Ez egy kicsit megnyugtató, mert a tábori élettől, amelyet katona sohase lévén nem ismertem: meglehetősen iktóztam.”⁴⁶

1918. november elején a helyi fosztogatók és a visszaérkező részeg katonák keltettek izgalmakat a délvidéki lakosság körében. Csáth pár nappal későbbi visszatekintéseiben elszántság s gyávaságtól, bénultságtól mentes, stimuláló félelem érződik, például az öccsének írt november 8. körül kelt levelében ezt írja: „Egész éjjelen át rettegtünk, mert üzenet jött, hogy az urak mind ki lesznek fosztva. [...] Én az ágyban Mannlicherrel alszom. El vagyok határozva, nem engedni prédául kis holmimat.”⁴⁷ Úgy tűnik, hogy ekkor sem önmaga féltése, hanem sokkal inkább az anyagi javak féltése dominált. A november végi szerb bevonulással kapcsolatos aggodalmait ugyancsak erről árulkodnak: „Ma várjuk a szerb csapatokat. Ez annyit jelent, hogy a községben rabok leszünk, nem lehet majd elutazni. A szerb megszállás egyes helyeken teljesen nyugati formában történik, azonban jönnek olyan hírek is, hogy a csapatok védelme alatt egyes helyeken az ottani szegény sz[erb] nép rabolgat. A jó Isten mentsen meg ettől bennünket. *Ha bekövetkezik*, lőhetem magam főbe.”⁴⁸ A helyi fosztogatókról írt egyik bejegyzése viszont rávilágít arra, hogy a rend felbomlásától és a kifosztástól való félelme nem csupán a vagyontárgyak és a személyi szabadság féltéséről szól: „Én azonban máig se vagyok rendben. A sok éjjeli izgalom arra vitt rá, hogy külön hatodik és hetedik adagot kellett éjjelre bevezetnem. Borzasztó volt az a gondolat, hogy éjjel menekülni kell a táskában a M^o holmival, amelyet esetleg elkoboznak a rablók, és én mielőtt patikát elérek, szívgyengeségben meghalok.”⁴⁹

Csáth tehát a legnagyobb veszélyben, amikor nemcsak saját maga, de felesége és újszülött kislánya sincs biztonságban, nem a tényleges veszélyben, hanem a következő adagok hozzáférhetőségének megkérdőjeleződésében éli meg az igazi fenyegetettséget, a morfium elvesztésének réme váltja ki a halálfélelmet. A család egzisztenciája és a polgári berendezkedés veszélybe kerülésével ugyanis alapjaiban rengett meg Csáth számára a létezés alapja, a morfinizmushoz szükséges megszokott életforma.

⁴⁵ Ugyanerről a racionalitásról már a harcér közelében: „Délután málhámat rendezem és leltározom. A vásárolt rác zsákok (torba) kikészítettem a lakótársam siket [...] tisztiszolgája által – hátizsáknak. Meg voltam elégedve. Most mindent jól, könnyen elhelyezhetek. Készletem komplett és nem jönnek zavarba nehéz viszonyok közt se. Délután még friss oldatot is sterilizáltam, hogy a kész dolgokat ne fogyasszam. Ugyanez az elv érvényesül a fehérmű-kezelésben is. Most gyakran váltok alót, mert naponta mosathatok.” Csáth: *Fej a pohárban*, 11. (1914. aug. 8.). Szintén erről – útban az északi frontra: „A kirakodás gyors, de a felrakodás egészen eltér a megállapítottól. Így a tisztek egy része gyalog megy, és a málha alig fér föl. Nagyon aggódtam ekkor – mi lesz, ha eltörik egy kocsi. Akkor azután vihetem a kofferemet. Elhatároztam, hogy köteléket szerzek be, hogy arra az esetre, ha semmi, de semmi hely nem maradna, még mindig ne legyek kénytelen megválni poggyásztól.” Csáth: *Fej a pohárban*, 28. (1914. szept. 6.)

⁴⁶ Csáth Géza: *Emlékirataim a nagy évről. Háborús visszaemlékezések és levelek*. Sajtó alá rendezte: Dér Zoltán. Szeged, 2005. 64–65.

⁴⁷ Csáth: *1000x ölel Józsi*, 205. (1918. ősz)

⁴⁸ PIM Kézirattár, gy. n. sz.: 2007.51.1. (1918. nov. 21.)

⁴⁹ PIM Kézirattár, gy. n. sz.: 2007.51.1. (1918. nov. 8.)

4. Erkölcsei komplex

„Ez a komplex az egyéniség szellemi boldogulását, elismertségét, hírnevét, dicsőségét óhajtja. A komplex nagy fokban kellemes izgalma: látni, hogy munkánk elismerésben részesül. Kellemetlen izgalma: félreismerés, hivatali mellőzés (amely természetesen egyúttal sérelme lehet az anyagi, az önfenntartási és fajfenntartási komplexeknek is). A komplex vágya: hírnevesség, siker, szoborban való megörökítés, szép temetés stb. Sérelme: félreismerés, lekritizáltatás stb.”⁵⁰

Az erkölcsi komplex többnyire egészséges képet mutat, büszke írói sikereire, katonavosként élvezzi saját maga fontosságát, földesi orvosként pedig a konkurencia hiányát, az ebből fakadó kényelmesebb berendezkedést és a szabadabb időbeosztás lehetőségét.

Eközben azonban frusztrálja a pesti irodalmi élet vérkeringésétől való távollétét, és bántja az általa harmadrendűnek ítélt írók könnyű érvényesülése. Csáth egyébként is a nehezen alkotó írók közé tartozik, amiért 1912-ben például ugyancsak a pszichoanalízist okolja: „Rettenetes és nyomasztó gondolat, hogy nincs többé kedvem az íráshoz. Mióta az analízissel behatóan foglalkozom, és minden ízében elemezem az öntudattalan lelki életemet, nincs többé szükség rá, hogy írjak. Pedig az analysis csak szenvedést hoz, keserű életismeretet és kiábrándulást. Az írás pedig gyönyört ad és kenyeret. Mégse! Nehezen megy, aggályokkal. A születő gondolatot mintegy csírájában megöli a kritika. A legbelső elintézetlen ügyeim pedig nem tudom papírra tenni. Az az érzés gátol, hogy mások éppolyan tisztán olvasnak benne, mint én az írók írásaiban, én, a psychoanalitikus. – Mégis vaserővel kényszerítem magam, hogy írjak. Írnom kell. Ha nem is lesz számomra többé az írás életműködés soha, legalább legyen játék. Játszanom kell, ha nem is mulatok, mert ez ad csak esélyt rá, hogy valaha sok pénzt keressek.”⁵¹ Év végi mérlegei szerint az erkölcsi komplex sérelmei az egészségi komplex izgalmai (katonai behívások, felülvizsgálatok) miatt csökkentek.

5. Származási komplex

„Ez a komplex az egyén származását tartja számon mint olyat, amelynek révén szexuális téren, anyagilag is, erkölcsileg is, sőt a túlvilágon is (Egyiptom) jobban boldogulhat. A komplex nagy fokban kellemes izgalma: például egy győzelmes csata híre. [...] A komplex kellemetlen izgalma például a nemzet pusztulásán, elveszett dicsőségén való töprengés. [...] A komplex vágya a faj, a család boldogulása,⁵² érvényesülése. A komplex traumája például egy csatavesztés híre. Ez a komplex dekadens korokban atrophysál.”⁵³

Minthogy Csáth Géza utolsó életszakaszának az első világháború történelmi kontextusába ágyazódásából következően a származási komplex is aktiválódott, nem csupán az egyéb komplexek háttereként kell figyelembe vennünk a háborút, de a háború felől nézve is szükséges vizsgálunk magát a személyiséget. Kétirányú a kérdés: egyfelől általában a háborús helyzet, másfelől konkrétan a saját közvetlen tapasztalat értékeléséből vonható meg a

⁵⁰ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 40–41.

⁵¹ Csáth: *Napló 1912–1913*, 5.

⁵² A származási komplex családi vonatkozású sérelmeként könyvelhető el az édesanya és a kistestvér korai halála. Gyermekkorában kifejezetten jó viszonyt ápolt édesapjával, mostohaanyjával bár voltak jelentősebb veszekedéseik, Csáth egy szerető, gondoskodó, odaadó családban nőtt fel. Kapcsolata az édesapjával az utolsó évekre – egyelőre tisztázatlan okokból – javíthatatlanul megromlott. Valami módon jelentékenyen játszhatott közre ebben az ekkor már minden baj okozójának vélt mostohaanya személye, akit Csáth ekkor már annyira gyűlölt, hogy a Kosztolányi szerzőségével tervezett életrajzi regénye is a *Mostoha* címet viselte volna. A miértek megválaszolása még várat magára, ezért a komplex családi vonatkozásával itt részletesebben nem foglalkozom.

⁵³ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 41.

származási komplex mérlege. (Lényegében mindkettő, de különösen az utóbbi élményanyaga alapvetően határozza meg a mindennapi közérzetet, ezért egyúttal az egészségi és az erkölcsi komplex részének is tekinthető.) A háborúhoz való viszony változásainak rajza egyúttal jelezheti a politikai helyzet miatti eufória–elégedettség–közöny–frusztráció–depresszió kulcsszavakkal meghatározott érzelmi skála mozgásait.⁵⁴

Emlékirataiban hosszasan elemezte magát a Ferenc Ferdinánd főherceg elleni merényletet, majd a háborút is mint politikai kérdést. Ezeknek az elemzéseknek és esélylatolgatásoknak a legfontosabb vonása, hogy meglehetősen naivan erkölcsi kérdésként fogalmazódnak meg bennük a fő problémák. Csáth először lehetetlennek tartotta a háborút kitörését, mivel a tetteseket elfogták. Majd a hadüzenet után, de a részleges mozgósításról szóló orosz kommuniké előtt határozottan kétségbe vonta azt, hogy „bármely hatalom útjába merjen állni Szerbia elleni jogos bosszúunknak”,⁵⁵ azaz a Csáth szerint indokolatlan háború hirtelen abszolút megokolt, jogos bosszúként tűnik fel. Ugyanakkor úgy vélte, hogy ha mégis kitörne az európai viszály, az első csaták veszteségei mindenképpen rábírnák majd az uralkodókat arra, hogy egymásnak békejobbot nyújtsanak. A Monarchia győzelmében eleinte egy percig sem kételkedett, a magasabb erkölcsiségből sikernek kellett következnie, ez a világ rendje. Elkételeződésével összhangban állt személyes tettekészsége és saját áldozatához való viszonya is, 1914. augusztus 7-én azt írja feleségének, hogy „nagyszerűen érzem magam, és boldog vagyok, hogy részt vehetek a legszebb és legnemesebb hadjáratban, amelyet valaha viseltek. Mert valóban háborúnkban a mi részünkről hiányzik minden önző szándék, mi csak a butaság, a telhetetlenség, a hatalmaskodás, az önzés, a barbarizmus ellen harcolunk. Ha ezt elgondolom, nagy nyugalom fog el: ezért érdemes harcolni s meghalni.”⁵⁶ S mint annyian mások, Csáth is biztosra vette, hogy hat-nyolc hétnél nem tart tovább a háború, ha valakit behívnak, az egy peches ember, de a legtöbben otthon maradhatnak.

Majd hamarosan az etikus-(büntető) háború képe valami egészen megfoghatatlanná deformálódott: „...íme föl kellett kerekednünk békés civileknek, akik két-három hét előtt még mit se sejtve éltük békés napi életünket, hogy hadseregekbe tömörülve idegen országba induljunk büntető harci expedícióba: izgága, félművelt rác kamaszok őrült gyilkossága miatt.”⁵⁷ Az idő múlásával fokozatosan tört meg optimizmusa, s már azon töprengett, hogy a Monarchia akár el is veszítheti a háborút. 1915 májusában már elfogadhatatlannak tartotta az újabb emberáldozatokat, inkább jöjjön bármilyen béke. Ekkor már úgy vélte, hogy egy esetleges diadal sem lenne diadal többé. Egyre világosabbá vált számára, hogy milyen pusztítással jár a háború, sajnálta az öreg népfelkelőket, akiket vittek a „vágóhídra”, s 1916-ra elérte a teljes kiábrándultság állapotát: „A háború elvesz tőlünk mindent. Egészségünket, barátainkat, otthonunkat, polgári életünk titkait dobra üti, egzisztenciánkat, kényerünket, szabadságunkat, jogainkat – ha az életünket még esetleg meg is hagyja.”⁵⁸

⁵⁴ A hadihelyzet állandó változásaival való együttérzésére most nem térünk ki, de példa erre a származási komplex 1915. év mérlege: „Nagy levertség az orosz előrenyomulás idején, Přemysl elesterkor. Boldog büszkeség a gorlicei áttörés után. A hihetetlen valóra vált. Az olasz hadüzenet igen nyugtalanít. Romániától gyűlölködve félek, de csak jún[ius]ig. Ettől kezdve szeretem, mint az ugató ebet. Anglia szemtelen energiája elkedvetlenít, és ha rajtam állna, kiirtanám Angliát. Ezek nem emberek. Ha ily gonoszak, kapzsiak és nagyravágyók – dögöljenek meg. A Szaloniki megerősítése undorral és keserűséggel tölt el. De remélek. Az antant be fogja látni, hogy soha se diktálhat.” Csáth: *Fej a pohárban*, 190.

⁵⁵ Csáth: *Emlékirataim a nagy évről*, 39.

⁵⁶ Csáth: *Emlékirataim a nagy évről*, 127.

⁵⁷ Csáth: *Emlékirataim a nagy évről*, 101.

⁵⁸ Csáth: *Fej a pohárban*, 205. (1916. március 13.)

Bár a lelkesedés elvesztésével sem hagy alább a politika és a hadihelyzet iránti érdeklődése, a háború okozta bizonytalanság-érzés jelentette frusztráció és a Monarchia sikereiért való aggodás mindvégig jelen van a naplókban és a levelekben. A háború utolsó fázisa, az őszirózsás forradalom, a szerb csapatok bevonulása keserűséggel, félelemmel (és az ország további sorsa iránti aggodalommal) tölti el: „Nem akartuk. Nem tartottuk ízlésesnek. Nem uszítottunk. És most mégis ott állunk, hogy a szelíden vérpadra menő milliónyi magyar hősi halála mint egy zsarnoki tett, mint az elnyomásra való törekvésnek és uralkodni vágyásnak nyilvánulata állíttatik be.”⁵⁹

S ha a saját, egyéni élményanyagát nézzük, kiderül, hogy bár bevonulása előtt őt is hatalmába kerítette az utca forgatagának lelkes hangulata („Útközben már magunk is bekapcsolódtunk abba a megnevezhetetlen, furcsa és szédítő izgalomba, amelyben akkor egész Budapest vonaglott”⁶⁰), hamarosan megdöbbenve vette tudomásul, hogy őt is a harcra viszik ahelyett, hogy a hátszágban kellene katonaoorvosi szolgálatot teljesítenie.

A déli frontra kerülve különösen az első napokban még frissítően hat rá a megváltozott életforma, jól érzi magát, leveleiből és naplóbejegyzéseiből a fizikai erőnlét és saját fontosságának kellemes érzése sugárzik, s általában a haza szolgálatának a tudata elégedettséggel töltötte el. Katonaoorvosi tapasztalatairól alig tudunk meg egy keveset. Augusztusban megtanult lovagolni, s minden nap volt ideje írni, olvasni, sétálni, úszni. Öccsének szóló leveléből kiderül, hogy komolyan foglalkozott a gondolattal, hogy esetleg katona marad,⁶¹ tehát – mint akkor oly sokan – Csáth is látott szépséget magában a háborúban és a katonaeléletben.⁶² A felfokozott, már-már eufórikus hangulat mögött az ismeretlen (s kalandot ígérő) élethelyzet pozitív megélése, valamint a fontosság, nélkülözhetetlenség kellemes érzése állhattak.⁶³

Szokásához híven 1914 szilveszterén is elkészítette az elmúlt év mérlegét.⁶⁴ A károk és veszteségek között kiemelt helyen az egyéni szabadság, a függetlenség és a tulajdonjog elvesztése állt. Szegényebb lett egy ábránddal: háború esetén az emberek nem lettek jobbak, kedvesebbek egymáshoz, nem lettek ügyesebbek, okosabbak, belátóbbak sem a köz érdekében. Mégis volt számára haszna ennek a pár hónapnak: az élet új értékelése. Korábbi apró lelki fájdalmai – amelyek egykor elviselhetetlennek tűntek – most nevetségessé váltak: már nem bántja, hogy tehetségtelen írók előbbre jutottak, mint ő, s már az önméregzés tudata sem okoz depressziót.⁶⁵

A származási komplexnek a győzelmi hírek és a kezdeti idők hazafias büszkesége jelentette kellemes izgalmai mellett – a frontélet ideiglenes-intenzív sérelmein túl – a háború éveiben állandó sérelmekkel kellett megküzdenie: a nem szűnő bizonytalansággal, a kiszámíthatatlan jövővel, a személyes biztonság veszélyeztetettségének érzésével, az átmenetiséggel, a kényelem hiányával és az erősebb terheltséggel a munkában. Már az aktiválódás-

⁵⁹ PIM Kézirattár, gy. n. sz.: 2007.51.1. (1918. október második fele.)

⁶⁰ Csáth: *Emlékirataim a nagy évről*, 62.

⁶¹ Csáth: *Emlékirataim a nagy évről*, 129. (1914. augusztus 9.)

⁶² Önbizalmát mutatja a 7-éről való naplóbejegyzése is, amelyben katonatársaihoz hasonlítja magát: „Nagy fölényt érzek a sok impraktikus ember között.” Csáth: *Fej a pohárban*, 10.

⁶³ Esetleg a fiatalabb testvérnek mutatott példamutatás is, már a hadüzenettől kezdve tanácsokkal látja el öccsét a háborús teendőkkel kapcsolatban: „Van-e neked ajánlati lapod? Jól olvasd el, mi van ráírva, és kérdezősködj sürgősen: nem kell-e valahol jelentkezned. Ne is olvasd el, hanem vedd magadhoz, és vidd el sürgősen a város katonaiügyi osztályába: adjanak felvilágosítást: mikor kell bevonulnod?” Csáth: *Emlékirataim a nagy évről*, 125. (1914. július 31.)

⁶⁴ Csáth: *Emlékirataim a nagy évről*, 69–72.

⁶⁵ Csáth: *Emlékirataim a nagy évről*, 169–173.

ban megmutatkozik a célszerűség és a szükségszerűség, hiszen a mobilizációval való azonosulás a háborús terhek könnyebb elviselhetőségét, tehát az Én-komplex megővését célozza. Ugyanakkor, ha elfogadjuk Csáthtól azt, hogy „a harc, a háború, az állandó veszélyben való élés [...] lefokozza az önfenntartási (egészségi) komplex érzékenységet”,⁶⁶ akkor azt kell feltételeznünk, hogy az élettől való elszakadni akarásban aktív szerepet játszott a háborús világ is.

6. Vallási komplex

„...[ezt] az egyéniség túlvilági boldogsága foglalkoztat[ja]. A komplex nagyfokú kellemes izgalmá: például egy hívő zsidónál a Tórához való hivatás, amely nemcsak nagy megtiszteltetés, tehát nemcsak az erkölcsi komplexnek kellemes, hanem az üdvözlés sanszait nagyban előmozdítja, azaz egyenesen a vallási komplexre hat. A komplex kellemetlen izgalmá: például hívő katolikus számára a gyónásnál a feloldozás megtagadása. A komplex vágya: (hogy mohamedánul fejezzük ki magunkat) a túlvilágon a hetedik paradicsomba jutni. A komplex traumája: kiátkozás az egyházból. A komplex dekadens korszakok végén aktiválódik.”⁶⁷

A korábban a vallásosságot leginkább elutasító, de azt semmiképpen nem gyakorló Csáth esetében valamikor 1915 folyamán aktiválódott a vallási komplex,⁶⁸ erősödésének nyomai pedig 1917-től kezdve, de legintenzívebben 1918-ban regisztrálhatók. A kiváltó okok feltárása egyelőre várat magára, mindenesetre hozzátétőlegesen, elnagyolt magyarázatként a rossz fizikai és mentális egészség rohamosan súlyosbodó állapotát („1919. I. 7. Isten oly pazarul volt kegyes hozzánk, hogy arról álmodni se mertünk. 1.) Reánk adtak karácsonykor az apai és sex[uális] ké[nyszer]go[ndolato]kat. 2.) Azután a rákos ké[nyszer]go[ndolato]t. 3.) Azután mindkettőből kigyógyított. 4.) Azután erőt adott, hogy további gyógyuláshoz az akarat megfelelő állapotba jusson. 5.) Dezsőt is meggyógyította. 6.) Piliszkét⁶⁹ csodásan növeli. Csodás az élet. És csodás Isten jósága és bölcsessége. Nem lehet mást tenni, mint a legmélyebb alázattal leborulni előtte.”⁷⁰), valamint a háborús helyzet egyre fokozódó izgalmaival („VII. 30. A háború nem akar szűnni. Úgy látszik, át fog menni az utolsó ítéletet megelőző időszakba. Talán Jézus eljövetele már 1920-ra várható!! Indokok: Semmi kibontakozás nem látható, csak Isten hatalmas ujjá állíthatja meg az entente pokoli gonoszságát. Az Antikrisztus Wilsonnak jól beillik.”⁷¹) fogadhatjuk el.

A komplex kellemetlen izgalmá leginkább Isten tőle való elfordulásának (rendszeresen visszatérő) gondolatában nyilvánult meg: „IX. 29. Regőcére érkezésünk napját betegséggel ünnepeltük. Isten jogos és igazságos büntetése volt ez, amiért az utóbbi időben titkon, alattomosan pártot ütöttem ellene. Most így kézenfogva visszavezet magához, mint egy jó atya, ki fiát elpáholta, és azután ismét bocsánatában részesíti.”⁷²

⁶⁶ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 56.

⁶⁷ Csáth: *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*, 41–42.

⁶⁸ 1915. évi vallási mérlege: „Fokozottan érzem és látom Isten létét. Henri George könyvének utószava bámulatba ejtett és megerősített mindabban, amire magamtól rájöttem, miközben a nagy mindenségben egyetlen lényt kerestem, amelynek minden egyéb csak részlete, atomja. Krisztus tanításait jobban bámulom és szeretem, mint valaha, és igyekszem dolgozni rajta, hogy ezen a földön a szeretet és jószág uralkodjék, és főszabály legyen.” Csáth: *Fej a pohárban*, 190.

⁶⁹ Gyermekeit becézte így.

⁷⁰ PIM Kézirattár, gy. n. sz.: 2007.51.1.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

A vallási komplex aktiválódása is hozzájárulhatott az egyre gyakrabban előforduló öngyilkossági tervekhez és kísérletekhez, legalábbis Csáth elmélete szerint a túlvilági életben való hit lefokozza az önfenntartási (egészségi) komplex érzékenységet.

Összegzés: Csáth Géza tragédiája

Mint láttuk, mindvégig jelen volt a háború demoralizáló és romboló hatása: a nagyobb munkaterhelés és a fertőző betegségekkel való gyakoribb érintkezés, a hátszág 1918 végi kaotikus állapota által kiváltott halálfélelem tovább fokozták a droghasználatot, s ezek a körülmények, valamint a korábban kiszámítható jövő bizonytalanná válása, az átmenetiség, a kényelem hiánya lehetetlenné tették a leszokást. De a háború negatív hatásai eleve egy sérült lélektani környezetbe érkeztek.

A komplexekbe sorolt faktorok egyenként s egymás hatásait felerősítve együttesen is hozzájárultak a végső tragédiához, de elsősorban a gyermekkorban kialakult halálfélelem, az ahhoz társult orvosi pálya, az ezekből kialakult, huzamos időn át tartó droghasználat, majd közvetlenül a féltékenységi kényszer gondolatok, a paranoiás szorongás, a mániákus halálfélelem és a hipochondria vezettek idáig. Ezen pszichotikus téves eszmék mindegyike valamiféle túlzott énféltésre vezethető vissza, mivel az én védelmére jöttek létre.⁷³ Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy Csáth Géza tragédiájában a háború szerepe lényegében az volt, hogy az egész problémakör magvát jelentő, gyermekkorától fogva jelenlévő halálféltelmét és beteges énféltését táplálta valóságos viszonyokkal.

Túl azon, hogy nem vonható kétségbe a kép, amit a személyes források rajzoltak ki az egyes komplexek elemzésekor, fontos látni azt, hogy ez valójában a pszichének a komplexelmélet rendszere által erősen befolyásolt és meghatározott mérlege. Fontossága számunkra abban áll, hogy érzékelhetővé teszi azokat a veszélyeket, amiket a pszichoanalitikus elmélet önmagára alkalmazása rejthetett magában Csáth számára. Az állandó önelemzés kényszerétől szenvedő író ugyanis, ha eszerint a rendszer szerint tekintett saját elméjére, akkor az Én-komplex számos sérelmével találta szemben magát, s ez azt eredményezhette, hogy nem erősségeiben (kivételes tehetségnek, jó írónak, szép férfinek stb.) látta magát, hanem a személyisége minden szegmensében sérült, élete csaknem minden területén csődöt mondott beteg elméjű embernek.

A pszichobiográfia lehetőségei Csáth Géza élettörténetében

Az egyéni sorstragédia okainak itt feltárt mélységénél tovább azonban már csak a pszichológia eszközei vihetnek. Nyitva maradtak ugyanis a problémakör gyökerét jelentő gyermekornak az átlagostól eltérő jelenségeit célzó kérdések; a mániákus halálféltelmeknek és a szadizmusnak egy gyermekben való kisarjadása pszichológiai szempontú megközelítés és pszichológiai módszerek nélkül aligha érthető és írható meg. Ugyancsak érdekes lehet a több komponens-komplexben is érvényesülő túlzott énféltés genezisének a feltárása.

Márpedig a pszichobiográfiákban sokat használt (és a nem megfelelő bizonyítékok miatt ugyanolyan sokat kritizált) pszichológiai elemzések számára kiváló terepet nyújthat

⁷³ Sajátos paradoxon az, hogy végső soron a droghasználat is a tudat védelmét célozza, miközben az összes passzívan elszenvedett elmebetegség mellett ez az egyetlen saját döntésen alapuló, tevőleges és ténylegesen a valósághoz kötött veszély, a test és az elme tudatos pusztítása. Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni a drogfüggés rejtett, de nyilvánvaló gyakorlati hasznát, ami a rendszeres felülvizsgálatokon, a háborútól való távol maradás hathatós eszközeként ugyancsak az én védelmében gyakorolta áldásos hatását.

Csáth Géza írásos hagyatéka. Bár a fennmaradt források és az azokban fellelhető nyomok esetleges volta kétségtelenül valamennyi lezárt életút esetében akadályozó tényezője lehet az elemzéseknek, de Csáth művei, naplói, levelei, orvosi munkái és egyéb kéziratai szinte kiaknázhatatlanul nagy forrásbázist képeznek. Beleértve a pszichoanalízis által kulcsfontosságúnak ítélt kritikus életszakasz, a gyermekkor forrásait is, Csáth ugyanis tíz éves korától haláláig rendszeresen vezetett naplót.⁷⁴ A vizsgált személyek kapcsán gyakran égető problémaként jelentkezik az álomanyag hiánya, de Csáth esetében nemcsak rengeteg álomleírással tudnának dolgozni a pszichológusok, de egyúttal rendelkezésre állnak ezek elemzése is naplóiban, leveleiben, rendelőkönyveiben vagy *Álomfejtési gyakorlatok*⁷⁵ című füzetében, amelyek áttételesen újabb, másodlagos elemzések tárgyai lehetnének. A sokszor hozzáférhetetlen intim világ is kendőzetlenül, a maga nyersességében jelenik meg a naplókban. S bár a szabad asszociációk élesben történő alkalmazására nem nyílik lehetőség, ezeket mintegy helyettesítendő, a „hármasművész” festményei, rajzai és kottái is szolgálhatnak lélektani elemzések alapjául. Most pedig a pszichológusokon van a sor.⁷⁶

⁷⁴ Az 1905-ös év jelenti az egyetlen nagyobb kihagyást, minden bizonnyal az első egyetemi év megterhelő és élményekben gazdag volta vonhatta el a naplózástól.

⁷⁵ PIM Kézirattár, gy. n. sz.: 2012.11.5.

⁷⁶ A pszichológusok eddig többnyire Csáth művészetével és orvosi munkásságával foglalkoztak tanulmányaikban. Buda Béla: *Csáth Géza tanulmánya a mai orvostudomány tükrében*. In: Csáth Géza: Egy elmebeteg nő naplója. Csáth Géza ismeretlen orvosi tanulmánya. Sajtó alá rendezte: Szajbély Mihály. Budapest, 1978. 227–241.; Harmat Pál: *Csáth Géza mint elmeorvos. Egy kórtörténet vázlata*. In: Csáth Géza: Egy elmebeteg nő naplója. Összegyűjtött elmeorvosi tanulmányok. Sajtó alá rendezte: Szajbély Mihály. Budapest, 1998. 139–152.; Kőváry Zoltán: *A nyelvi kreativitás meghatározói*. In: uő: *Kreativitás és személyiség. A mélylélektani alkotáselméletektől a pszichobiográfiai kutatásig*. Budapest, 2012. 368–399.; Kőváry Zoltán: *Lélek és zene. Csáth Géza, Nietzsche és a pszichoanalízis*. In: Csabai Márta – Erős Ferenc: *Mélylélektan és kultúra*. Szeged, 1998. 98–109.; Kőváry Zoltán: *Morfium, matricídium és pszichoanalízis. Témák és variációk Csáth Géza és Kosztolányi Dezső életében és műveiben*. In: Csányi Erzsébet (szerk.): *Csáth-járó át-járó. Újvidék, 2009. 45–86.*; Kőváry Zoltán: *Múlt és jövő között. Csáth Géza és Nietzsche*. Üzenet, 27. évf. (1997) 9–10. sz. 626–641. Kivételként említhető a következő: Mirnics Zsuzsanna – Heincz Orsolya: *Az Elérhetetlen keresése. A korai sérülések jelentősége Csáth Géza pszichobiográfiájában*. Napút, 11. évf. (2009) 6. sz. 105–112.

ESZTER EDINA MOLNÁR

The Tragedy of Géza Csáth. Psyche and history.

Mostly practiced by psychologists, psychobiography is the historical application of any explicit, scientific and systematic psychology to life stories, but in such works the dominance of psychological approach usually means that less attention is paid to the historical-social environment. By shifting scientific focus, it is possible to construct a biography that is not influenced by the current psychological theories, yet uses a psychological approach, while focusing on the soul and the personality. In other words, we can construct a personality history that consequently does not free itself from historical-social embeddedness. As psychobiographies rarely study the whole lifespan of an individual but rather just a certain period of his life and try to answer a single central question, this personality history paper asks the following questions. What caused the tragedy of writer and psychologist Géza Csáth? What role did World War I, the historical background to the suicide play in this? Building the narrative from the perspective of the war is unsuitable for answering the question, so to avoid one-sidedness we have to take into consideration more factors simultaneously. Accordingly, I make an attempt to answer the questions on the basis of the system of Csáth's medical book published in 1912, *The Psychic Mechanism of Mental Disorders*. I study each area of the self (sexual, health, financial, moral, racial, religious), this way drawing attention to the possible harmful consequences of the psychoanalytic compulsion to perform self-analysis. To answer the question, however, it is necessary to take into account the factors that shape the personality as well, that is the previous milestones in his life. As a result, in our dynamic, double cross-section we can see the personality in its synchronicity and its constantly changing form at the same time.

KABA ESZTER

„Őszre hazajönnek mind!”

Hadifogolykérdés és a magyar társadalom a Pesti Hírlap hasábjain, 1920–1923

1918 márciusában a breszt-litovszki béke megkötésével lezárult a háború Oroszországgal. Az orosz hadifogságba esett katonák számára azonban a békekötés nem jelentette egyértelműen a hazatérés lehetőségét is. Noha az Oroszországgal kötött korábbi hadifogolycsere-egyezmények értelmében több mint félmillió katona tért haza a fogságból, 1918–1919 telén az egykori Monarchia katonái közül még mindig 1,5 millióan voltak hadifogságban, részben Oroszországban, részben az antant hatalmak hadifogolytáboraiiban. A Monarchia felbomlását követően a hadifoglyok hazaszállításáért a magyar Hadügyminisztérium felelt, amely 1918 decembere és 1921 augusztusa között hadifogoly-fogadó bizottságokat működtetett Lengyelország, Litvánia és Ukrajna területén, ezzel segítve elő a hazatérést Oroszország európai részéről.¹ Az Uráltól keletre eső vidékeken, Turkesztánban és Szibériában azonban még mindig több száz ezres tömeg várakozott a hazaszállításra. A tanulmány elsősorban az ő sorsukra fókuszál, az egyik legismertebb korabeli napilap, a Pesti Hírlap cikkeire támaszkodva rekonstruálja hazatérésük körülményeit, itthoni fogadtatásukat és a civil társadalomba történő visszailleszkedési problémáikat.

Az 1878-ban (újra)indított Pesti Hírlap az 1910-es évek végére az egyik legnépszerűbb napilappá vált. Politikai irányultságát tekintve a „liberális-demokrata”, illetve az „eléggé objektív, de végeredményben zsidó” jelzővel illették a kortársai. 1921-ben példányszáma elérte a 42 765-öt, ezt csak Az Est című lapnak sikerült felülmúlnia.² A nemzetgyűlés üléséről minden esetben beszámolt, nemegyszer szó szerint idézve a parlamenti naplók szövegét, azaz egyes kérdésekben híven tükrözte a kormány mindenkori hivatalos álláspontját. Ez, illetve az olvasóközönség kiugróan magas száma volt az oka, hogy tanulmányomban ezt a sajtóorgánumot vettem görcső alá. A Pesti Hírlap 1920 és 1923 között (azaz négy év alatt) összesen 314 cikkében foglalkozott valamilyen formában az orosz hadifogságban lévőkkel. Míg 1920-ban és 1921-ben hetente több cikk is tárgyalta a hadifoglyok ügyét (117, illetve 116 cikkről van szó), 1922-re ez a szám radikálisan visszaesett (65 cikk), 1923-ban pedig alig-alig szerepel a lapban a témába vágó híradás, és ezek is inkább az év első felében jelennek meg. Az első két év beszámolóit a hadifoglyokkal kapcsolatos témák teljességét megjelenítik, az utolsó két év híradásai közül teljesen hiányoznak a hazahozatalt elősegítő jótékonyssági és társadalmi akciók, a cikkek jelentős része a túsók hazatéréséről és a leszerelő-, valamint

¹ Bonhardt Attila: *A magyar hadifoglyok hazaszállítása az I. világháború után. Magyar hadifoglyfogadó bizottságok Lengyelországban és Litvániában 1918 december–1921 augusztus.*

² Hadtörténelmi közlemények, 107. évf. (1994) 2. sz. 29–71.

³ Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében.* Budapest, 2004. 97–99.

az internálótáborokban kialakult helyzetről szól. Az újságnak a témában megjelent írásait hat nagyobb csoportra bontottam. Az első csoportba soroltam a parlamenti tudósításokat, melyek a kormány hivatalos álláspontját tükrözik a hadifogoly-kérdéssel kapcsolatban, a másodikba azokat a cikkeket, melyek a hadifoglyok ügyét általában tárgyalják (ide értem a megkötött hadifogoly-egyezményekkel kapcsolatos beszámolókat és a hadifoglyok kicserélésével kapcsolatos híradásokat is). A harmadik csoportba soroltam azokat az esszéket, amelyek a hadifoglyok (feltételezett) életkörülményeit taglalták (közvetve az oroszországi általános közállapotokról szóló tudósítások is ide értendők), a negyedik csoportba kerültek a hadifoglyokkal való kapcsolattartás lehetőségeiről szóló tájékoztatók. Az ötödik csoportba a hadifoglyok hazahozatala érdekében tett társadalmi kísérletek, a hatodikba pedig a hadifogly-szállítmányok útjáról és a hadifoglyok magyarországi fogadtatásáról szóló beszámolók kaptak helyet. Az utolsó csoportba soroltam a csóti leszerelótáborról és a zalaegerszegi internálótáborról szóló híradásokat is. A cikkek csoportosítása lehetővé tette, hogy ennek a – a hazatérés szempontjából meghatározó – négy évnek az eseményeit ne pusztán kronológiai szempontból közelítsem meg. Az újság hasábjain jól követhetővé válik a társadalom reakciója a hadifogly-kérdésre: a hazahozatalukra tett társadalmi erőfeszítések, a velük való kapcsolattartás fontossága, életkörülményeik megrajzolása (illetve az erre tett kísérletek) és a civil életbe való visszavezetésükre irányuló törekvések. A tanulmány keretei nem tették lehetővé, hogy minden résztémát a maga teljességében megjelenítsek, így a számomra legfontosabbnak tűnő „cikkszoportokra” fókuszáltam, esetenként levéltári anyaggal kiegészítve a bennük foglaltakat.

Hadifogoly-lét és a köztudat

1920. január 1-jén a hírlap érzékletes jelzőkkel tarkítottan számolt be a „szibériai újesztendőről”. Szinte megelevenedő kép tárul az olvasó szeme elé a távol raboskodó honfitársakról, akik megöregedve, betegen, rongyokba burkolva élik négy–hat éve tartó fogolyéletüket a szibériai hőmezőkön. A cikk írója az általánosságon túl személyessé is teszi az élményt azzal, hogy szerepeltet egy bizonyos Neumann ezredesét,³ aki a nyikolszk-usszurijszki táborban szenvedéseinek végét kívánva az agyonlövétést követelte. Az oroszországi hadifoglyok hazatérése azonban pénz hiányában jóformán reménytelen, Magyarország hiába is remél külföldi segítséget, a magyar kormánynak pénze nincs, így a társadalomé a feladat és a felelősség, hogy összefogjon, és hazahozassa fogságban rekedt hazánkfiait.⁴ A napilap ezt követően négy éven át hetente több számában is foglalkozott a hadifoglyok ügyével, kisebb-nagyobb terjedelmű írásai elsősorban az olvasók érzelmeire apellálva próbálták elérni, hogy minél több társadalmi csoport kezdeményezzen gyűjtést, és álljon ki a hadifoglyok hazahozatala érdekében. Az újság következetes volt a tekintetben, hogy ennek felelősségét rendre megosztotta a mindenkori kormány és a társadalom között. Szinte mindegyik cikkben megfogalmazódott, hogy a kormány politikai felelőssége, hogy mielőbb rendezze a hadifoglyok ügyét, de a társadalom támogatása (és legfőképp a pénze) az, ami nélkülözhetetlen ehhez a vállalkozáshoz.⁵ A cikkekben jóformán toposzként köszöntek vissza az alábbi szófordulatok: „a férjük után síró asszonyok”, „a fiaikat hazakívánó anyák”, „az apátlan árvák”. Ezek a jelzős szerkezetek a társadalomból hiányzó férfiak egyes szerepeire mutatnak

³ A Politikatörténeti Intézet és Levéltár (PIL) adatbázisa Neumann ezredes nevű személyre nem tartalmaz adatokat.

⁴ Pesti Hírlap (a továbbiakban: PH), 1920. január 1.

⁵ *Akik a távolban szenvednek*. PH, 1921. április 17.; *Akik a legtöbbet szenvedtek*. PH, 1921. július 8.; *Halódó magyarok utolsó segélykiáltása*. PH, 1921. július 23. stb.

rá, ugyanakkor látni kell az írásokból kiviláglo gazdasági kényszert is. A még haza nem tért hadifoglyok (nagyságrendileg hatvanezer fogolyról szóltak a híradások)⁶ jelentős része legénységi állományú volt, azaz elsősorban a mezőgazdasági munkák elvégzéséhez hiányzott a megfelelő létszámú munkaerő. Az újság hasábjain nem csak esszék, hanem (esetenként fiktív) olvasói levelek segítségével is igyekeztek elérni azt, hogy az olvasókban minél jobban tudatosodjon a hosszú évek óta hadifogságban sýnylődők szenvedése. Ezt a törekvést egy hat levélből álló sorozat, a „Szibériai levelek” jelenítette meg a legmarkánsabban, amely Fábían Béla⁷ későbbi nemzetgyűlési képviselő tollából jelent meg 1920 tavaszán.⁸ Fábían 1914-ben vonult be a kassai 34. gyalogezredhez, és egy évvel később, 1915-ben Lembergnél sebesülten esett hadifogságba. A krasznaja rjecskai fogolytáborba került, ahonnan többszöri sikertelen kísérlet után 1918-ban néhány társával együtt sikerült megszöknie. 1920-tól törvényhatósági képviselőként aktív szerepet vállalt a politikában, minden fórumon erőteljesen képviselte az oroszországi hadifoglyok érdekeit, így az ő tollából abszolút hitelesnek tñntek a szibériai történetek. Leveleit különböző címzettekhez (a képzeletbeli Nőhöz, szüleihöz, barátaihoz, az Apátlan kisgyermekhez) írta, minden írásában a hadifogolylét más-más aspektusát tárva fel. Cikkeinek közös jellemzője az állandó honvágy jelenléte és a családi, szerelmi kapcsolatok iránti fokozott, szűnni nem akaró szükséglet.⁹ Írásai keserű hangvételét legtöbbször sajátos humorral oldja. Elmeséli, hogy fogolytársai gyermekeik fényképeiből rendeztek szépségversenyt a távollevő család hiányát pótolandó, bajtársaik szökési kí-

⁶ A pontos számot sem akkor, sem az utólagos kutatások során nem sikerült megállapítani. A bevonuláskor nem készítettek nemzetiség szerinti kimutatásokat – értelemszerűen nem volt relevanciája, az illetőségi hely (azaz a lakhely) volt mérvadó a sorozáson –, ez azonban a hazatérés megszervezésében óriási problémákat okozott. A magyar kormány az elszakadt országrészekre hazatérni kívánókat – mint idegen állampolgárokat – anyagilag eleve nem támogatta. A nemzetiségi összesítés, valamint az eltűntek, fogságba esettek, elesettek pontos listájának hiányában azt sem tudták megmondani, hányan várákozhatnak még Oroszországban a hazaszállításra. *Hadifoglyok hazaszállítása*. PH, 1921. április 23. (itt 60–80 ezer hadifoglyról volt szó); *Szibéria rabjai*. PH, 1921. május 12. (itt 20 ezer hadifoglyról esett szó, akiket a trianoni Magyarország területére várta k haza); *A világ lelkiismerete*. PH, 1921. június 1. Itt ismét 60 ezer foglyról szól a beszámoló, és ez a szám végül állandósult a cikkekben.

⁷ Fábían Béla (1899–?) ügyvéd. 1922 és 1939 között nemzetgyűlési, utóbb országgyűlési képviselő, interpellációiban számtalanszor felszólalt az oroszországi hadifoglyok hazahozatala mellett. 1944-ben zsidó származása miatt a nyilasok elhurcolták, a coburgi internálótáborba került, ahonnan 1945-ben kiszabadulva az USA-ba emigrált. Az orosz hadifogságban töltött évekről összesen hat könyvet publikált, műveinek egy részét 1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről szóló 530/1945. M.E. sz. rendelete alapján megsemmisítették.

⁸ A cikkek pontos megjelenési dátuma: PH, 1920. március 6.; 1920. március 21.; 1920. április 4.; 1920. április 28.; 1920. május 18.; 1920. május 28.

⁹ A „nőhiány” és a szexuális élet kérdése rendszeresen feltűnik a fennmaradt naplók és visszaemlékezések lapjain is. A fogságban töltött évek alatt – különösen a fiatalon hadifogságba kerültek esetében – óhatatlan volt, hogy a hadifoglyok orosz nemzetiségű nőkkel alakítsanak ki hosszabb-rövidebb ideig tartó kapcsolatot. A PIL adattárában szereplő közel harminckétezer hadifogoly közül 478-an nőültek meg kint, ami 1,5%-os arány. Ez a szám jelentéktelennek tűnhet, de a hazai közvéleményt nagyon is foglalkoztatták az „orosz feleségek”. Sokan a hadifogságból hazatérve egyszerűen a leszerelőtáborban „felejtették” új családjukat, míg mások rövid Magyarországon töltött időszak után családotul visszakivándoztak Oroszországba, a „biztos megélhetésbe”. Ezekről a társadalmi jelenségekről a Pesti Hírlap is megemlékezett. *Férfibe csület*. PH, 1921. június 25.; *Házasság a hadifogságban*. PH, 1922. január 20.; *Erzsike búcsút vesz Magyarországtól*. PH, 1922. május 12.

sérletét pedig tábori népünnepéllyel „fedezték”. Az egyik legironikusabb esszéje 1921 nyarán jelent meg – már nem a fent említett cikksorozat részeként –, ebben egy tábori szindarabról írt. A történetben (címe: Huszonöt év múlva) az évtizedek óta hadifogságban élő apa az újonnan érkező foglyok között saját, születése óta nem látott fiát ismeri fel.¹⁰ A hadifoglyok életkörülményeire közvetetten utaltak az oroszországi állapotokról szóló általános híradások. Az újság beszámolt többek között a Moszkvában virágzó spekulációról,¹¹ az ország-szerte mind több áldozatot szedő éhínségről,¹² a közerkölcs meggyengüléséről,¹³ a cári főváros, Pétervár pusztulásáról¹⁴ és a Turkesztánban és Szibériában terjedő kolerajárványról.¹⁵

A hazaszállítás

A kolerajárvány történetünk szempontjából sem elhanyagolható tény, hiszen nagymértékben érintette a háború után két évvel még mindig a szibériai és turkesztáni táborokban hazatérésüket váró hadifoglyokat. A hazaszállítás kérdését nehezítette, hogy Magyarország és a szovjetek között ekkor nem állt fenn diplomáciai kapcsolat, azaz a szovjet kormánnyal való érintkezéshez szükséges volt egy harmadik, „közvetítő” fél közreműködésére is. A diplomáciai tapogatózások eredményeképpen Litvinov, a szovjet kormány képviselője¹⁶ kijelentette, hogy a hadifoglyok kicseréléséről csak kölcsönös, paritásos alapon lehet szó, azaz biztosítani kell a Magyarországon lévő orosz hadifoglyok hazatérését is. Ennek szellemében javasolta, hogy bizottság mérje fel mindkét országban a kialakult helyzetet, és tárgyaljon a technikai feltételekről. Budapest tartva attól, hogy a találkozó égisze alatt a szovjetek bolsevik propagandát folytatnak, nem ment bele ebbe a megoldásba, és közvetlenül Koppenhágába küldött tárgyalni egy megbízottat dr. Jungerth Mihály tanácsos¹⁷ személyében. A tárgyalások eredményeképpen született meg 1920. május 29-én a koppenhágai szerződés. A magyar kormány vállalta, hogy hazaengedi az összes Magyarországon tartózkodó hadifoglyot, és a saját költségén a magyar határig szállíttatja őket, a továbbszállításról pedig megállapodik Ausztriával és Németországgal. (Ne feledjük, ekkor már zajlott a lengyel–szovjet háború!) A szovjetek hasonlóképp kötelezték magukat, hogy hazaengedik az összes hadifoglyot és polgári személyt, akik a meg nem szállt magyar területekről származnak, saját költségükön olyan szovjet határállomásra szállítva őket, ahonnan továbbszállításuk megoldható. A hazatérés lehetőségéről pedig az ország egész területén értesítik a hadifoglyokat. A hazaszállítás valóban meg is kezdődött 1920 augusztusában, szárazföldi úton. A párizsi békekötés után kapott a magyar kormány lehetőséget arra, hogy missziót küldjön Szibériába az ottani állapotok felmérésére és a hazaszállítandó hadifoglyok számának feltérképezésére. Az ez évben létrehozott vlagyivosztoki missziót Dell’Adami Géza vezérkari százados vezette, aki maga is három évig orosz hadifogságban volt, és végül a hatodik szökési kísér-

¹⁰ PH, 1921. július 8.

¹¹ PH, 1922. november 4.

¹² PH, 1921. augusztus 10.; 1921. december 3.; 1921. december 13.; 1921. december 14.; 1922. február 23.; 1922. április 11. stb.

¹³ „Oroszországban mindenki lop”. PH, 1922. február 15.

¹⁴ PH, 1922. szeptember 8.

¹⁵ PH, 1921. július 26.

¹⁶ Litvinov, Makszim Makszimovics (1876–1951) szovjet diplomata, 1930 és 1939 között a Szovjetunió külügyi népbiztosa.

¹⁷ Jungerth Mihály (1883–1957) diplomata, a magyar külügyminisztériumban 1918-tól különböző beosztásokban, majd diplomáciai képviselők vezetőjeként a hadifogolyügyekkel foglalkozott. 1935 és 1939 között moszkvai követ. A Jungerth-Arnóthy nevet az 1930-as évektől használta.

llettel sikerült onnan megszöknie 1918-ban. Dell’Adami missziója vízi úton szállíttatta hazájukba az egykori katonákat. Ez a misszió akkor is folytatta munkáját, amikor tárgyalások folytak a tisztek és a népbiztosok kicserélése ügyében – tehát a hazaszállítás, ha lassan, de ekkor is folytatódott.¹⁸

A koppenhágai szerződés teljes körű végrehajtását végül az 1920. július 5-én Budapesten megkezdődött népbiztos-per hiúsította meg, melynek során négy népbiztost halálra, hatot pedig életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélték. A szovjet kormány az elítéltek megmentése érdekében figyelmeztetett, hogy leállítja a hadifoglyok hazaszállítását. 1921. január 4-én a Pesti Hírlap a címlapon közölte a hírt, miszerint a külföldi sajtóban ismét szárnyra kaptak a híresztelések, hogy a szovjetek túsökként tekintenek a magyar hadifoglyok jelentős részére: négy-ötezer tisztet az elítélt népbiztosok megmentése érdekében tartanak viszsza. Teleki Pál miniszterelnök ezzel kapcsolatban néhány nappal korábban az alábbiakat nyilatkozta: a szovjet kormány nem gyakorolhat befolyást a független magyar bíróságokra, melyek a népbiztosok ügyében törvényszerű és nyilvános eljárást folytatnak le. A nemzetközi jognak teljes mértékben ellentmond a hadifoglyok és a népbiztosok közötti kapcsolat létesítése, és a szovjetek fenyegetése, nevezetesen, hogy a népbiztosok kivégzésére a már elkülönített tíz fő tús valamelyikének kivégzésével válaszolnának, nem egyéb, mint közönséges gyilkosság. Azonban a magyar kormány belátja, hogy a túsokként visszatartott hadifogly magyar tiszteken csak úgy segíthet, ha tárgyalásokba bocsátkozik. Az orosz fél elfogadta a tárgyalások folytatására való felkérést, és ezt 1920. december 31-én távirati úton is megerősítette.¹⁹

1921. január 26-án Revalban (Tallinnban) ültek asztalhoz a két kormány megbízottai. Jungerth tárgyalási alapnak továbbra is a koppenhágai egyezményt tekintette, Litvinov azonban ragaszkodott a túsok és a népbiztosok, valamint a tanácsköztársasági elítéltek és a visszatartott tisztek kicseréléséhez. A tárgyalások során egyértelművé vált, hogy csak a népbiztosok kicserélése mozdíthatja el a holtpontról a szovjet kormányt. Litvinov az idő előrehaladtával azonban újabb és újabb, hadifoglyok nevét tartalmazó listákkal állt elő, akiknek a kiadatását a szovjetek feltétlenül szükségesnek vélték. A tárgyalások elakadtak. A felek legközelebb 1921 júliusában ültek asztalhoz, ezúttal már Rigában. A kicseréltek számát és összetételét illetően nehezen jutottak közös nevezőre, végül 1921. július 28-án megszületett a kicserélési egyezmény, és a túsok számára lehetővé vált a hazatérés.²⁰ Az egykori hadifoglyok több transzportban érkeztek meg Magyarországra, a kormány 1922. szeptember 24-én nyilvánította befejezettnek hazaszállításukat, a Külügyminisztérium hadifogly-osztályát októberben feloszlatták. A haza nem tért hadifoglyokat „külföldön letelepedett magyar kivándoroltaknak” tekintették, végképp megpecsételve a kint rekedtek sorsát. Azok számára ugyanis, akik lekésték a hivatalos állami hazaszállítást, korántsem volt egyszerű a hazatérés. Útiköltségüket a hozzátartozóknak kellett finanszírozniuk, és a Külügyminisztériumtól külön engedély kellett a hazatérésükhöz. Az egyéni kezdeményezések mellett végül 1924 novemberében és 1925 tavaszán érkeztek még haza hivatalos csere útján egykori hadifoglyok (számuk a feleségekkel és a gyermekekkel együtt nem érte el a nyolcszázat). Ezzel párhuzamosan meg kell jegyezni, hogy több mint 2500-ra tehető azok-

¹⁸ A misszió történetét feldolgozta: Dell’Adami Géza: *Megváltás Szibériából*. Budapest, 1925.

¹⁹ *Az elítélt népbiztosok és az oroszországi hadifoglyok*. PH, 1921. január 4.

²⁰ *Akiket szívesen odaadunk*. PH, 1921. augusztus 4.; *Hazajönnek az összes hadifoglyok*. PH, 1921. augusztus 4.; *A rigai egyezmény szövege*. PH, 1921. augusztus 9.

nak a száma, akik 1925 és 1938 között kérvényezték hazatérésüket, de soha nem látták viszont Magyarországot.²¹

Hozzátok haza foglyainkat!

Társadalmi mozgalmak és a hazatérők fogadtatása

A társadalmi mozgalom élére *Az oroszországi és szibériai magyar hadifoglyok hozzátartozóinak egyesülete* állt. Részből a hazatérést előmozdítandó, részből pedig a még hadifogságban élők életminőségének javítását segítő indítottak társadalmi akciót. Ennek keretein belül ruhaneműket gyűjtöttek, pénzbeli támogatás mellett arany-, ezüst- és ékszeradományokat is szívesen fogadtak. Ők gondoskodtak a hadifoglyoknak szánt csomagok összegyűjtéséről és kézbesítéséről is.²² A hadifoglyok hazatérését támogatandó Heinrich Ferenc kereskedelemügyi miniszter 1920 márciusában postabélyegeket bocsátott ki.²³ A Magyar Zsidók Országos Szövetsége is részt kívánt venni az egyre szélesedő vállalkozásban, a családokhoz fordult, hogy küldjék be a hozzájuk tartozó hadifogoly pontos címét a szövetség irodájába.²⁴ A Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) 1920 májusában rendezett hadifogoly-napot a szibériai foglyok hazajutását elősegítendő. Önkéntesei utcai pénzgyűjtéssel, Horthy-bronzérem és -kartonjelvény árusításával – mintegy 800 ezer koronával – járultak hozzá a hazatérés költségeihez.²⁵ A gyűjtés egyre szélesebb körűvé vált. A MOVE akciója után néhány nappal Soós Károly honvédelmi miniszter, a Magyar Vöröskereszt Egylet, a MOVE és a Hadifoglyok Hozzátartozóinak Egyesülete tettek közzé felhívást, amiben az egész magyar társadalom anyagi támogatását kérték a hadifoglyok hazaszállításához.²⁶ A társadalmi mozgalmaknak kétségkívül nagy lökést adott Huszár Károly egykori miniszterelnök hadifogoly-akciója. Huszár a magyar Vöröskereszt megbízottjaként az Amerikai Egyesült Államokban fogott nagyszabású gyűjtésbe, és vállalkozása sikerrel is járt: 184 millió koronát kalapozott össze a kint élő magyarságtól. Ez az óriási összeg a hazai felekezeteket is motiválta, így a főváros templomaiban két alkalommal is rendeztek gyűjtést a hadifoglyok érdekében.²⁷ A foglyok hazaszállításának megsürgetésére a főváros pénzügyi bizottsága is külön ülést hívott össze 1921 júliusában. Mint az újság beszámolt róla, a hatvanezer főnyire taksált hadifogoly-tömeg hazatéréséhez hárommilliárd-hatszázmillió koronára volt szükség, amiből akkoriban hatvankétfélmillió állt rendelkezésre (azaz a teljes összeg 1,8%-a), a bizottság ehhez kívánt hozzájárulni kétfélmillió koronával (azaz 0,05%-kal!), de ezt az összeget is valamilyen különadó formájában kívánták előteremteni (esetleg a telekértékkadóval kiegyenlíteni).²⁸ A pénzügyi megoldások keresése mellett a jelenlévők itt is elsősorban a

²¹ A hadifoglyok hazaszállításáról és a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatokról bővebben: Baja Benedek et al. (szerk.): *Hadifogly magyarok története*. 2. köt. Budapest, é. n.; Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945*. Budapest, 2000.; Kolontári Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Budapest, 2009.; Petrák Katalin: *Emberi sorsok a 20. században. Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között*. Budapest, 2012.; *Magyarok a Szovjetunióban 1914–1941*. A Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár adatbázisa.

²² PH, 1920. január 6.; 1920. január 8.; 1920. február 14.

²³ PH, 1920. február 4.

²⁴ PH, 1920. március 19.

²⁵ PH, 1920. május 4.; 1920. május 6.; 1920. május 7.

²⁶ PH, 1920. május 13.

²⁷ PH, 1920. május 23.; *Huszár Károly agitációs útja Amerikában*. PH, 1920. május 29.

²⁸ A felajánlott összeg végül meg is érkezett rendeltetési helyére. PH, 1921. augusztus 3.

külföldhöz intézendő proklamációkban gondolkodtak, és inkább kívántak egy már létező társadalmi mozgalomhoz kapcsolódni, minthogy maguk álljanak az ügy élére.²⁹ A magyar újságíró testületek szintén a külföldi nemzetek – pontosabban a külföldi újságírók – lelkiismeretére apelláltak néhány nappal később kelt nyílt levelükben. Rákosi Jenő hírlapíró mint az újságírók szószólója a kollégái szolidaritását kérte a hadifoglyok ügyében, azt azonban nem fogalmazták meg, pontosan milyen segítséget is várnak tőlük. Az akcióval az újságírók a Huszár Károly által megindított pénzgyűjtési mozgalomhoz kívántak kapcsolódni. A Katolikus Írók és Hírlapírók Országos Pázmány Egyesülete is csatlakozott a felhíváshoz a külföldi katolikus sajtó támogatását kérve.³⁰ Az augusztusi hírek már sikeres pénzgyűjtési akcióról számoltak be. A Gyáripárosok Országos Szövetsége kilencszázezer koronát ajánlott fel a célra, a nagybátori állomás dolgozói ezer koronát gyűjtöttek össze a hadifoglyok megmentése érdekében.³¹ XV. Benedek pápa, aki néhány hónappal korábban huszonötezer lírával segítette az oroszországi hadifoglyok ügyét,³² 1921 novemberében levél útján biztosította pénzügyi és diplomáciai támogatásáról a nemzetgyűlést a szibériai hadifoglyok hazaszállítása ügyében.³³

1921 nyarára rendszeressé vált a hadifogoly-szállítványok hazatérése. A politikai megállapodások következtében megindult a tanácsköztársasági elítéltek és a kint túszként visszatartottak kicserélése, ezzel párhuzamosan még mindig tartottak gyűjtéseket a szibériai foglyok hazatérése érdekében. A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete szeptemberre tervezett gyűjtőnapja keretében nem csupán egyszerű pénzgyűjtési akciót szervezett, hanem a zenés mulatóhelyekből származó bevételt is felajánlották a jótékony célra.³⁴ A hadifoglyok megmentése érdekében egészen speciális társadalmi kezdeményezések is születtek. A fogságban lévő bankalkalmazottak hazahozatalát a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete kívánta felkarolni, másfélmillió koronát helyezve letétbe a dán konzulátusnál. Az akciót figyelemfelkeltő felhívásnak is szánták, remélve, hogy más egyesületek, cégek vagy települések szintén összefognak a kötelekükbe tartozó hadifoglyok kiszabadítása érdekében.³⁵ Az újságban egyéni kezdeményezésről is olvashatunk. A lap egyik előfizetője szorgalmazta, hogy minden jobb módú család saját fia mellett egy szegényebb hadifogoly hazahozataláért is vállaljon anyagi felelősséget, ahogy ezt ő maga is megteszi.³⁶ 1922-től az újság már nem tudósított a fentiekhez hasonló társadalmi megmozdulásokról, és arról sem számolt be, hogy valóban a hadifoglyok megsegítésére fordították-e az összegyűlt bankjegyeket.

Az első hadifogoly-szállítvány 1920 júliusában érkezett meg Triesztbe, tagjait a honvédelmi miniszter küldöttei fogadták. Az újság arról is beszámolt, hogy a hazatérőket a fővárosig minden nagyobb pályaudvaron ünnepélyes keretek között várják.³⁷ Néhány nappal később – az inotai leszerelőtáborban töltött pár napos egészségügyi zárlatot követően – megérkezett az egykori foglyok vonata a fővárosi Keleti pályaudvarra. Az ünnepségen megjelent Horthy Miklós kormányzó, képviseltette magát a kormány, a hadsereg, a MOVE és

²⁹ *A főváros a hadifoglyokért*. PH, 1921. július 12.

³⁰ PH, 1921. július 14.; PH, 1921. július 16.; *A magyar újságíró testületek a hadifoglyokért*. PH, 1921. július 19.

³¹ PH, 1921. augusztus 3.

³² PH, 1921. augusztus 23.

³³ *XV. Benedek pápa a hadifoglyokért*. PH, 1921. november 4.

³⁴ PH, 1921. augusztus 25.

³⁵ PH, 1920. március 2.

³⁶ PH, 1920. március 9.

³⁷ PH, 1920. július 11.; 1920. július 13.

sokan mások. A zenekar a Himnusz és a Rákóczi-indulót játszotta, a hozzátartozók nagy része – akiket előre értesítettek családtagjuk hazatéréséről – már csak a Baross téren kapott helyet. Az első csoporttal mindössze négyszázhetven fogoly érkezett haza, a Dell’-Adami Géza által vezetett vlagyivosztoki misszió segítségével.³⁸ Ezt követően folyamatosan érkeztek haza néhány száz fős csoportokban a magyar katonák, fogadtatásuk azonban már korántsem volt olyan ünnepélyes, mint azé a bizonyos első szállítmányé, az újság mindössze néhány soros híradásban tudósított érkezésükről. Az egykori foglyokat kivétel nélkül Királyhidára, a fogadóállomásra, majd a csóti leszerelőtáborba szállították.³⁹ A hazaszállítások augusztust követően két hónapra leálltak, a következő csoport október elején érkezett Magyarországra, de a transzportok közel sem követték olyan gyors ütemben egymást, mint a nyár közepén.⁴⁰ 1920. november végén újabb – ezúttal 1415 főből álló – hadifogolytranszport érkezett vasúton a fővárosba, közöttük ötszáz főnyi tisztikar. Horthy ismét köszöntőt mondott a pályaudvaron, ahogy üdvözlő szavak hangzottak el a kormány, illetve a főváros képviselőitől is.⁴¹ A vlagyivosztoki misszió munkájának köszönhetően ha Kelet-Szibériából nem is, de nyugatról, hajóúton, rendre érkeztek haza az egykori foglyok, ezekről az újság folyamatosan tudósított. Az ünnepélyes fogadtatás külsőségeiben megegyezett a korábbiakkal, ahogy a köszöntő szavak tartalma is, azonban a kormányzó csak akkor látogatott ki a pályaudvarra, ha jelentős létszámú tiszttal volt a hazaérkezettek között.⁴² 1921 őszére a hadifoglyok érkezésének híre háttérbe szorult, az újsághírek nagyobb jelentőséget tanúsítottak a túsók kicserélésének, ezt naponta nyomon követték.⁴³ A kicserélési akció végül 1922-ben zárult le (legalábbis a lap szerint), augusztus 24-én érkezett meg az utolsó, százhat főből álló transzport a fővárosba.⁴⁴ Az év augusztusában hazaérkezett Rigából Jungerth Mihály osztálytanácsos is, a fogolycsere-akció vezetője, nyilatkozatából az derült ki: már csak az van Oroszországban, aki nem akar hazajönni.⁴⁵ Valójában ez korántsem így volt, több tízezren vártak még mindig arra, hogy a kormány támogassa hazatérésüket. Akadtak, akik lekésték a hivatalos állami hazaszállítást, másokhoz – főként Szibéria belsejébe – el sem jutott a szervezett hazatérés híre. Sokan támadták is a kormányt, hogy nem ad pénzt a hazaszállítás további lebonyolítására. Az éles hangú vádakra Belitska Sándor honvédelmi miniszter kijelentette, hogy a túsokat kivétel nélkül hazahozták, a kicserélőbizottság feloszlott, a hazaszállítást államilag lezártnak tekintik.⁴⁶ Az újság valóban nem szentelt ezután annyi figyelmet a hadifoglyok ügyének, mint korábbi számaiban, ez alól egyetlen kivételt a zalaegerszegi internálótábor ügye jelentette.⁴⁷ Az sem okozott különö-

³⁸ *Szibériai hadifoglyok hazaérkezése*. PH, 1920. július 16.

³⁹ PH, 1920. július 18.; 1920. július 22.; 1920. július 28.; 1920. július 30.; 1920. július 31.; 1920. augusztus 3.

⁴⁰ PH, 1920. október 2.; 1920. november 18.

⁴¹ PH, 1920. november 25.

⁴² PH, 1921. május 11.; 1921. június 22.; 1921. július 15.; 1921. július 19.

⁴³ PH, 1921. október 20.; 1921. október 23.; 1921. október 27. stb.

⁴⁴ PH, 1922. augusztus 24.

⁴⁵ PH, 1922. október 27.

⁴⁶ PH, 1923. január 21.

⁴⁷ PH, 1923. január 14.; *Internáltak tábora*. PH, 1923. február 25.; *Egy nap a zalaegerszegi internálótáborban*. PH, 1923. február 25.; *Az internáltak ügye a ház előtt*. PH, 1923. március 8.; *Újabb viharok Zalaegerszeg körül*. PH, 1923. május 31.

sebb felzúdulást, amikor novemberben kiderült: még mindig van tizenöt tiszt túszként viszatartva Oroszországban.⁴⁸

Leszerelő- és internálótábor:

Csót és Zalaegerszeg. Visszaút a civil társadalomba

A határszéli meleg fogadtatás után minden hazatért hadifogoly útja a leszerelőtáborba vezetett, ahonnan általában 10-14 nap egészségügyi vesztegzár után távozhatott. Több leszerelőtábor is létezett Magyarországon (a nagyobbak: Hajmáskér, Inota, Ostffyasszonyfa, Csót, Zalaegerszeg), az Oroszországból hazatérteket azonban – főként 1920 után – szinte kivétel nélkül Csótra szállították.⁴⁹ A Veszprém megyében lévő csóti hadifogolytábort 1915-től három éven át a Monarchia területén fogságba esett, főként orosz, lengyel, olasz nemzetiségű katonák elhelyezésére, őrzésére használták, majd 1918–1919 során a királyi román hadsereg elől menekülő gyűjtőtáborra lett. A háború befejezése után az Olaszországból, Franciaországból, Angliából és a legnagyobb számban Oroszországból hazatérők leszerelőtáboraként funkcionált. A tábor iratanyaga ugyan töredékesen maradt ránk, a Hadtörténelmi Levéltár gyűjteménye azonban a hadifoglyok fogadása szempontjából értékes naplót tartalmaz.⁵⁰ A hazaérkezők tizennégy napot, azaz két hetet töltöttek egészségügyi és egyben „politikai” vesztegzár alatt a tábor területén, a fogadónapló ennek a ritmikusan ismétlődő periódusnak rövid forgatókönyvét mutatja be. A diáriumot 1921. május 30. és 1922. február 16. között vezették, pontosabban ennek az időszaknak a feljegyzései maradtak fent. A kéthetes ciklusok eseményei között vannak ugyan eltérések, de a napló alapján szépen kirajzolódik egy általános kép. A hazatérőket vagy a tábor parancsnoka, vagy Kovács Kálmán alezredes, a „T” osztály⁵¹ vezetője fogadta ünnepélyes keretek között. A köszöntő részeként „hazafias” szavakat és a Himnusz hallgatták meg a katonák, majd ezt követte a „megvendégelés”. A vacsora általában valamilyen főzelékféle volt kolbásszal, vagy gulyás, mindkét fogáshoz bor és szivar dukált. Az itt töltött időszak alatt a szórakoztatásról is igyekeztek gondoskodni: a „Kino”-ban hetente többször is volt mozielőadás, bár a levetített filmekről sajnos semmit nem tudunk. Az épületet más kulturális célokra, például a cigányzenekar előadásainak helyszínéül is használták. A napló többször számol be bor-, dohány- és szí-

⁴⁸ PH, 1923. november 21.

⁴⁹ A leszerelőtáborok történetét többen is feldolgozták, itt most csak a legfontosabbakat említem. A szocialista időszak szerzőinek zömmel megegyezik a véleménye abban, hogy a csóti táborban verték és kínozták az Oroszországból hazatért hadifoglyok közül mindazokat, akikre nézve a „T” osztály valamilyen terhelő adatot tudott felmutatni. Kétségtelen tény, hogy valóban voltak a foglyok terhére elkövetett atrocitások a táborban, és a politikailag megbízhatatlannak minősülő hazatérteket hosszú időre rendőri megfigyelés alá helyezték, illetve súlyosabb esetben a zalaegerszegi internálótáborba küldték. A „politikai szűrés” mellett azonban ezek a táborok mindvégig fogadták, leszerelték és ellátták a hadifogságból hazatérők tízezreit, így tevékenységük teljes körű bemutatásához nem elegendő a korai szakirodalomra hagyatkozni. Vö.: Rác István: *Csót, Hajmáskér, Zalaegerszeg. Adalékok a csóti „leszerelő”, a hajmáskéri és a zalaegerszegi internálótáborok történetéhez. 1919–1923.* Pápa, 1977.; uő: *Csót-tábor az emlékek tükrében 1915–1923.* Csót–Pápa, 1990.; Bonhardt Attila: *A magyar hadifoglyok hazatelepítése az I. világháború után. A magyarországi leszerelőtáborok 1919–1923.* Hadtörténelmi Közlemények, 107. évf. (1994) 3. sz. 19–55.

⁵⁰ Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), Hadifogoly gyűjtemény, A csóti leszerelőtábor iratai. 25. doboz

⁵¹ A „T” osztály 1920 szeptemberétől működött, feladata volt a beérkező kommunisták, vöröskatonák és pártfunkcionáriusok kipuhatolása, megfigyelés és kiemelése. Korábban a védelmi osztály látta el ezt a feladatot.

varosztásról, és a katonák rendszeresen kaptak a konyhán negyed kiló kolbászt a napi fejadagon túl is. A naplón és a fennmaradt hivatalos iratokon kívül egy 1961-ben készült visszaemlékezés-sorozat⁵² segíthet rekonstruálni a tábor mindennapjait. Az elhelyezés 100–120 fős barakkokban történt, a fogdák 15–20 fő befogadására voltak alkalmasak. A „gyanús elemeket” kiemelték, fogdában tartották. A vizsgálat után egy részüket Zalaegerszegre internálták, de a lakóhelyükre hazatérőket is rendőri felügyelet alá helyezték. Ők interjúikban éhezéstről, az elszenvedett kínzásokról, a nap bármely szakában történő kihallgatásról beszéltek. Az egyik interjúalany, aki Petrográdban a hadifogolyszínháznál dolgozott, különösen negatív képet festett az itt töltött hetekről: „...és amikor hallottam, hogy itt van Csót község, ahol engem ártatlanul bántottak, mert nem voltam párttag és nem voltam semmi, nem csináltam rosszat, én csak jót csináltam, kérem, és abszolút nem politizáltam, hát nagyon rossz emlék, és ha lehet, Csótot el is kerülöm, mert mindig eszembe jutnak azok a régi dolgok. Mert nem mindegy, hogy az ember 6-8 évig hadifogoly, hazahozzák, és akkor még ilyen fogadtatásban részesült, hogy pofon ütik, és nem adhatja vissza. Még hozzá ártatlanul. Ez bizony kellemetlen volt.”⁵³ Azok, akiket nem vontak vizsgálat alá, pozitívan emlékeznek vissza az itt töltött időszakra. Kitűnő kosztolásra (hús, rizs, kávé – „ki mit kívánt”), szórakozási lehetőségekről (kártya, dominó, biliárd, mozi, kocsmá) számoltak be. Egyes elbeszélők szerint a tábor csak részben volt önellátó, tartottak lovakat és ökröket, valamint saját mészárszékekkel is rendelkeztek, a főzelékféléket azonban a szomszédos falvak (Gic, Kisdém) kertészetéből hordták, egyéb élelmiszert, nyersanyagot Pápáról szereztek be. Ezzel párhuzamosan egy másik, a táborban kertészként dolgozó interjúalany meglegházi virágokról, a tábor területén megtermelt krumpliról, répáról számolt be. A visszaemlékezők a tábort önálló városként emlegették, hiszen saját víz- és áram ellátása volt, kórházat rendeztek be a táborlakók számára. A tisztaságra csaknem mindegyik megkérdezett panaszkodott, bolháról, poloskáról, patkányról számolva be. A csóti táborba a Pesti Hírlap munkatársa, Benda Jenő⁵⁴ is sokszor ellátogatott. Tudósításainak köszönhetően sok érdekes – és olykor hajmeresztő – híradás született. Ilyen volt a '48-as honvéd, Bumba György esete is, aki kilencven évesen, ötvenöt év távollét után tért vissza Magyarországra.⁵⁵ Benda, aki korabeli riporterként – sokszor saját, a beszélgetés közbeni érzéseit és gondolatait is dokumentálva – interjút készített a hazatérő túszzal, riportjai során elsősorban az oroszországi viszonyok felől érdeklődött. A hadifogoly-életre használt jelzői ugyanazok, vagy nagyon hasonlóak voltak, mint a Pesti Hírlap korábbi cikkei esetében, a jól ismert általánosságok mellett azonban számos eseményről (Krasznajarszk elfoglalásáról, a túszként visszatartott tisztek koncentrációs táborba záratásáról) is beszámolt.⁵⁶ Benda egyik tudósítása, a *Magyar tisztek borzalmas mészárlása*⁵⁷ nyomán a leszerelőtáborban hivatalos nyomozás indult az 1919-es osi

⁵² HL, Hadifogoly gyűjtemény, A csóti leszerelőtábor iratai. 27. doboz

⁵³ HL, Hadifogoly gyűjtemény, A csóti leszerelőtábor iratai. 27. doboz. Tóth Gábor bakonyiszűcsi lakos visszaemlékezése.

⁵⁴ Benda Jenő (1882–1944) ügyvéd, újságíró, lapszerkesztő. A Magyar Szó, az Egyetértés, 1911-től a Pesti Hírlap munkatársa, utóbb a lap szerkesztője. Zsidó származása miatt elhurcolták, Dachau-ban halt meg 1944 novemberében.

⁵⁵ PH, 1920. október 2.

⁵⁶ *Akiket a vörös pokolból megváltottak*. PH, 1922. július 21.; *Milyen állapotok vannak Szovjet-országbán?* PH, 1922. július 22.; *A kommunista összeesküvés fiókjából*. PH, 1922. július 26.

⁵⁷ PH, 1922. július 23.

eseményekkel kapcsolatban, tehát újságírói – tényfeltárói – munkájával komolyan hozzájárult az Oroszországban történtek rekonstruálásához.⁵⁸

A csóti hadifogolytábort az utolsó hivatalos állami hazaszállítást követően 1923-ban bezárták, idővel teljesen lebontották, napjainkban már csak az egykori temető őrzi nyomát a hajdani barakkvárosnak. Azok a leszerelt katonák, akiket „politikai múltjuk” miatt internáltak, Zalaegerszegre kerültek. A tábor ebbéli funkcióját sokan megkérdőjelezték, végül a szárnyra kapó híresztelések miatt 1922 novemberében az ügy a nemzetgyűlés elé került. Hébelt Ede, a soproni kerület szociáldemokrata képviselője interpellált az internálótábor ügyében, a bezáratás mellett szóló érveit személyes tapasztalataival támasztva alá.⁵⁹

A parlamentben a felszólalások hatására végül az a megállapodás született, hogy pártközi bizottság vizsgálja meg a helyszínen az internáltak helyzetét. A helyszíni szemlére 1923 februárjában került sor, a Pesti Hírlap kiküldött munkatársa, Benda Jenő kísérté végig a táboron a bizottság tagjait. Beszámolója meglehetősen sivár képet tár a lap olvasóinak szeme elé. Az internáltak cellaszerű, jóformán fűtetlen szobákban éltek mindennapjaikat anélkül, hogy tudnák: mikor üt szabadulásuk órája. A szemle végül nem hozott eredményt, sok képviselő lényegesen jobbnak ítélte meg a táborlakók helyzetét, mint ahogy azt a tábor feloszlata mellett kardoskodók állították. Képviselőtársaik erre azzal vágtak vissza, hogy a bizottság látogatása idejére „kistafirozták” az intézményt. A tábor körüli vihar nem ült el, a nemzetgyűlés 1923 tavaszán több alkalommal is foglalkozott az internáltak helyzetével.⁶⁰ A témát az újság is újból felkapta, részletesen ecsetelve a veréseket és a nők elleni szemérmesséteket, ugyanakkor azt is megjegyezték: a tábor területén már csak 126 politikai internált van, a többi köztörvényes bűnöző.⁶¹

A parlament nem csak a „politikailag problémás” hadifoglyok ügyével foglalkozott. Slachta Margit, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának képviselője már 1920 nyarán szorgalmazta, hogy a hazatérőket már a „vesztegzár”, azaz a leszerelőtáborban töltött időszak alatt lássák el megfelelő élelemmel és ruházattal.⁶² A hosszú évek után hazaérkezők problémáit azonban nem lehetett egy csapásra megoldani. Sokan iskolai tanulmányaikat félbehagyva vonultak be, mások fiatal házassokként mentek a frontra. A túszként visszatartott tisztek nagy része értelmiségi volt a háború előtt, azonban a megváltozott területi és közigazgatási viszonyok miatt újbóli foglalkoztatásuk megoldhatatlan feladat lett. A marandandó fizikai és lelki betegségekkel küzdők számára a legkisebb hétköznapi tevékenység is gondot jelentett, a családok sok esetben nem voltak felkészülve a hazatérő (idegenek?) ápolására. A családon belüli viszonyok is átrendeződtek: az apa távolléte az anyák (és sokszor az idősebb gyermekek) munkába állását jelentette, ezáltal a családfői szerep is megkérdőjeleződött.⁶³ A hadifoglyok között azonban akadtak olyanok is, akik a kint töltött évek alatt új szakmát tanultak, és hazatérve erre építették új életüket – ők abba a kisebb csoportba tartoztak, akik sokkal jobban viselték a változás okozta nehézségeket.⁶⁴

⁵⁸ Vö.: Kaba Eszter: *Az osi hadifogoly megszárlás, avagy egy rémtörténet természete*. http://nagy-haboru.blog.hu/2011/10/12/az_osi_hadifogoly_meszarlas_avagy_egy_remtortenet_termeszete; *Hadifogoly magyarok története*, 411–412.

⁵⁹ A nemzetgyűlés ülése 1922. november 29-én.

⁶⁰ A nemzetgyűlés ülése 1923. március 7-én és 1923. május 30-án.

⁶¹ PH, 1923. január 14.; 1923. február 25.; 1923. március 8.; 1923. május 31.

⁶² PH, 1920. június 17.

⁶³ Ezeket a jelenségeket taglalja: *Esti levél. A hadifogoly itthon*. PH, 1920. augusztus 15.

⁶⁴ PH, 1921. július 16.

Összességképpen – az újság híradásai alapján – megállapítható, hogy a hazai közvéleményt élénken foglalkoztatta az orosz fogságban rekedt hadifoglyok sorsa. Életkörülményeiket régényesen képzelték el, fejükben a szibériai hőmezőkön éhező, fázó ember alakja élt: a hőse, akit megmagyarázhatatlan körülmények tartanak vissza attól, hogy hazatérjen az övéihez, és folytassa a háború előtti életét. Hazatérésük érdekében sok társadalmi csoport hozott kisebb-nagyobb anyagi áldozatot, azonban a már itthon lévők helyzetének rendezésére csak esetleges megoldások születtek. Fizikai erőnlétük feljavításáról viszonylag egyszerűen lehetett gondoskodni, azonban a hétköznapi életbe történő visszavezetésük, az „utógondozás” és a lelki rehabilitáció – előzetes tapasztalatok híján – elmaradt, így sokszor értetlenkedve fogadták a fogságból hazatértek öngyilkossági kísérleteit.

ESZTER KABA

“All of them Will be Back by Autumn!” The Prisoner of War Question and Hungarian Society in the Columns of the Pesti Hírlap, 1920–1923

The peace treaty of Brest-Litovsk (Russia's separate peace), which ended World War I, did not automatically bring about the possibility for the hundreds of thousands of prisoners of war taken by Russia to return to their home country. Prisoners of war held in the territories east of the Ural, in Turkestan and Siberia, often had to wait years to see their motherland again. A couple of factors, including the Russian-Hungarian diplomatic relations, the general conditions in Soviet Russia and the limited financial means of the Hungarian government, stood in the way of their return. At the beginning of the 1920s, the prisoner of war question was a topic Hungarian society was concerned with on a daily basis, which was mirrored in the columns of one of the most popular dailies at the time, the Pesti Hírlap. The newspaper echoed the official views of the government on this topic, but it also encouraged direct social involvement: its articles emphasized that opening diplomatic negotiations and finding the financial means required for bringing the captives home were both essential to the successful settlement of the prisoner of war problem. The articles published in the newspaper used graphic descriptions to illustrate the fate of those languishing in Russian captivity, which resulted in the launch of a then unprecedented fundraising campaign to which almost all social groups contributed. Thanks to the money collected and the settlement of the diplomatic relations, it became possible to bring the prisoners of war home, and the newspaper did not fail to report on how they were welcomed, either. But from the flower-adorned railway stations and passionate words of welcome, the one-time prisoners of war were taken to disarmament camps, and subsequently even to detention camps in some cases, where the ex-soldiers were also accompanied by the correspondent of the daily.

MATHEY ÉVA

Az amerikai kormányzati körök és a magyar revízió kérdése a két világháború között

Az 1920-ban az első világháborút lezáró trianoni béke rendelkezései nyomán a történelmi Magyarország feldarabolása súlyos nemzeti tragédia volt. A két világháború közötti magyar társadalom egyként állt ki Trianon ellen, a Trianon előtti határok visszaállítását nemcsak szükségesnek, hanem elengedhetetlennek is tartotta, erős legitimitációt adva ezzel a Horthy-rendszernek.

A háború után Magyarország a béke rendelkezéseinek következtében meglehetősen sebezhető helyzetbe került, külpolitikailag elszigetelődött. A békeszerződés rendelkezéseiből következően Magyarország külpolitikai mozgásterének korlátai a revízió melletti nyílt kormánypropagandát nem tették lehetővé. Ezért kaptak nagy szerepet egyéb félhivatalos, társadalmi és informális csatornák, melyek Magyarországon és külföldön egyaránt próbálták előremozdítani a béke revíziójának ügyét. Az így megvalósuló propaganda pedig fontos eszköze volt annak, hogy Magyarországon és külföldön egyaránt hirdessék a Trianon utáni határok megváltoztatásának szükségességét. A külföld, pontosabban a lehetséges külföldi szövetségesek megszólítása tehát a revíziós propaganda igen fontos stratégiai elemét alkotta.

Számos korabeli, a párizsi békét kritikával illető külföldi véleményre (lásd John Maynard Keynes, Francesco Nitti és Lord Rothermere) alapozva a magyarok szilárdan hittek abban, hogy külföldi segítséggel lehetséges lesz a történelmi Magyarország elcsatolt területeinek visszaszerzése. A magyar revíziós politika és propaganda elsősorban az európai nagyhatalmak, így Franciaország és Nagy-Britannia felé irányult, majd a harmincas évek második felétől Olaszország és Németország felé.¹ Ugyanakkor amerikai levéltári források vizsgálata során kiderült, hogy a két világháború között, különösen az 1920-as években a magyarok számos történelmi, politikai és kulturális elemből összetevődő érvrendszer alapján nagy reményeket fűztek az Egyesült Államok revízióban betöltött lehetséges szerepéhez, és ennek megfelelő elvárásokat dédelgettek Amerikával kapcsolatban. Abban reménykedtek, hogy Amerika támogatni fogja a trianoni határok mielőbbi kiigazítását. Bár a magyar kormány hivatalosan nem kereste meg az amerikai kormányzatot a revízió kérdéséről, számos példa mutatja, hogy nem is elleneztek az Amerikát megszólító revíziós propagandát, amely félhivatalos és populáris csatornákon keresztül zajlott. Ennek tükrében fontos megvizsgálni, hogy amerikai kormányzati körök miként viszonyultak a magyar reví-

¹ Ádám, Magda: *The Versailles System and Central Europe*. Aldershot, 2004.; Ádám Magda et al. (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről*. Budapest, 2005.; Bátonyi, Gábor: *Britain and Central Europe*. Oxford, 1999.; Bátonyi, Gábor: *British Foreign Policy and the Problem of Hungarian Revisionism in the 1930s*. (Konferencia-kiadvány: Angol-magyar kapcsolatok az 1840-es évek óta, 2004. április, University College, London). http://www.brad.ac.uk/acad/socsci/staff/departamental/batonyi_g/#research; Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001.; Zeidler, Miklós: *Ideas on Territorial Revision in Hungary 1920–1945*. Boulder, 2007.

zió kérdéséhez, és vajon a magyar elvárások megalapozottak voltak-e. Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Az Amerikával szemben hangoztatott magyar revíziós elvárások részben Wilson elnök háború alatti tevékenységével, majd a párizsi békekonferencia idején folytatott Habsburg-politikájával kapcsolatos félreértésekből táplálkoztak, félreértelmezett ideológiai, történelmi és politikai feltevéseken alapultak. Például azon meggyőződésen, miszerint a háborút lezáró béke Wilson elnök eredeti, 1918. január 8-án kihirdetett 14 pontján alapult, vagy azon az elképzelésen, mely szerint az USA soha nem kívánta a Monarchiát feldarabolni.² Tévesen élt tovább az az elképzelés is, hogy az amerikai Szenátus azért nem ratifikálta a párizsi békét, közöttük a trianoni békét sem, mert azokat igazságtalannak tartotta, vagy, hogy az 1921 augusztusában aláírt amerikai–magyar különbéké azért nem említette Trianont, mert Amerika nem ismerte el a trianoni béke rendelkezéseit.³

Az Amerikával szemben támasztott magyar revíziós elvárások vizsgálata különösen érdekes kérdés annak fényében, hogy a két világháború között mind a politikai elit, mind a közember számára köztudott volt, hogy az Egyesült Államok az első világháborút követően az európai ügyekkel kapcsolatban a politikai be nem avatkozás elvét és gyakorlatát követte, mi több az USA kivonult a párizsi békeműből: a békét nem ratifikálta, és nem csatlakozott a Népszövetséghez sem. Az Amerikát megszólító magyar propaganda a fent említettek mellett éppen ezekre a politikai tényekre alapozva, ezeket sajátosan félreértelmezve kovácsolt tőkét érveléséhez.⁴

Az Amerikával szembeni magyar revíziós elvárások folytán Amerika népszerű beszédtema lett a két világháború között. Néhány nem kifejezetten hízelgő megnyilvánulás mellett a magyarok többnyire pozitív képet alkottak Amerikáról, továbbra is a szabadság földjeként, az igazságosság, a *fair play* hazájaként tekintettek a tengerentúli országra. Ez az Amerika-kép támasztotta alá a magyarok abbéli reményét, hogy az USA igazságot tesz majd, és segít a trianoni határok megváltoztatásában.

Az Amerikával kapcsolatos revíziós elvárások számos formában nyilvánultak meg. Mivel a hivatalos, kormány szintű revíziós politika lehetőségei igen korlátozottak voltak, legalábbis az 1930-as évek második feléig, a revízió ügyének képviselője – ahogy azt már említettük – félhivatalos csatornákon keresztül valósult meg: magas rangú, első vonalbeli, de nem kormányzati pozícióban lévő politikusok közvetítésével. Fontossá vált a jól szervezett nemzetközi kampányok szerepe. A „művelt amerikai közvélemény” és tudományos körök Magyarország sorsáról való tájékoztatása és ez által azok szimpátiájának és támogatásának megnyerése a revíziós propaganda egyik jelentős eszközévé vált. Gróf Teleki Pál 1921-es és gróf Apponyi Albert 1923-as amerikai útjai és azok keretében tartott előadásai is ezt a célt szolgálták. Mindketten nagy elismerésnek és megbecsülésnek örvendtek Amerikában, politikusi képességeik és hozzáértésük folytán tisztelet övezte őket. Mindketten találkoztak a politikai és gazdasági elit jeles képviselőivel, vezetőivel, és az amerikai sajtó is élénk figye-

² Lásd: Glant, Tibor: *Through the Prism of the Habsburg Monarchy: Hungary in American Diplomacy and Public Opinion during World War I*. Boulder, 1998.; Glant Tibor: *Kettős tükörben. Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*. Debrecen, 2008.; Glant Tibor: *A 14 pont története és mítosza*. Külügyi Szemle, 8. évf. (2009) 4. sz. 84–99.

³ Lásd például: Dr. Halmay Elemér: *A revíziós gondolat a világpolitikában*. Budapest, 1927.; Horváth Jenő: *A magyar kérdés a XX. században: A trianoni békeszerződés megalkotása és a revízió útja*. 2. köt. Budapest, 1939.

⁴ Bővebben lásd: Mathey, Éva: *Chasing a Mirage: Search for US Support to Dismantle the Trianon Peace Treaty, 1920–1938* (DE, Debrecen, 2012.) című doktori értekezését.

lemmel kísérte útjukat. Mindezek ellenére azon kívül, hogy előadásokkal és beszédekkel felhívták a közvélemény figyelmét a magyar ügyre, egyiküknek sem sikerült az amerikai döntéshozókra hatást gyakorolni Trianon kérdésében, és amerikai tevékenységük nem járt kézzel fogható eredménnyel.

Az Amerika felé irányuló revíziós propagandának populáris formái is kialakultak, ezek között megtalálhatjuk a magánlevelek útján, pamfletekben, röpiratokban, könyvekben megjelenő egyéni revíziós kezdeményezéseket és a szervezett Trianon-ellenes kampányokat is, mint például lord Rothermere amerikai akcióját, az 1928-as Kossuth-zarándoklatot és az 1931-es „Igazságot Magyarországnak” elnevezésű óceánrepülést is.⁵

Logikusan merül fel tehát a kérdés, hogy a magyarok által oly sok formában kifejezésre juttatott elvárások vajon megalapozottak voltak-e, volt-e egyáltalán esélye annak, hogy Amerika a magyar ügy mellé álljon. Ezért fontos feladat a hivatalos amerikai kormányzat Magyarországgal kapcsolatos és a revízió kérdését illető álláspontjának a vizsgálata az amerikai külügyi iratok, politikusok és diplomaták, a Magyarországra delegált amerikai követek személyes iratanyaga alapján.

Annak ellenére, hogy akadtak olyan amerikaiak, akik magánszemélyként támogatták a magyar ügyet, és együttérzésüknek adtak hangot a magyarokat ért tragédia miatt, Washington nem támogatta a magyar revízió ügyét, mi több, a téma érintésétől minden lehetséges módon elhatárolódott. A hivatalos Amerika Magyarországgal szembeni politikáját és ezen belül a revízió ügyében képviselt álláspontját a két világháború közötti amerikai külpolitika általános alapelvei határozták meg, melyeket a magyar ügyekért felelős kormányhivatalok képviselőinek és a budapesti amerikai követség diplomatáinak véleménye is elénk tár. Ezek elemzése rávilágít arra, miért voltak a magyarok reményei teljességgel megalapozatlanok.

Az első világháborút követően az USA Európával szembeni külpolitikáját a Monroe-doktrína, azaz a hagyományos politikai elszigetelődés elve határozta meg. Az Egyesült Államok nem írta alá a világháborút lezáró békék egyikét sem, nem csatlakozott a Népszövetséghez, azaz nem kívánt felelősséget vállalni a béke végrehajtásában, és visszautasított mindennemű politikai, katonai kötelezettséget. Az elsősorban az európai ügyekben tanúsított el nem köteleződés politikáját jól példázza az USA állásfoglalása a nemzetközi döntőbírórság, a locarnói szerződés vagy a Kellogg–Briand-paktum ügyében. Ezzel együtt azonban az is megfigyelhető, hogy az Európával szembeni politikai elszigetelődés politikáját miként írta felül, illetve módosította alkalmanként az amerikai befektető körök üzleti érdekeinek alakulása. Az első világháborút követően az amerikai gazdaságot a szövetségeseknek a háború előtt és alatt folyósított kölcsönök, hitelek, valamint az USA által a vesztes felekkel aláírt különbékék rendelkezéseiből származó, Amerikát megillető követelések, jóvátételi összegek, költségek és egyéb, gazdasági és pénzügyi előjogok folytán igen szoros szálak fűzték az európai gazdasághoz. Emellett Európa az amerikai befektető körök lehetséges célpontja, valamint az amerikai áruk lehetséges piaca is volt.⁶

⁵ *Chapter Six: Revisionist Propaganda toward the USA through Popular Channels.* In: Mathey, Éva: *Chasing a Mirage: Search for US Support to Dismantle the Trianon Peace Treaty, 1920–1938* (DE, Debrecen, 2012.) című doktori értekezése.

⁶ Bővebben lásd: Adler, Selig: *The Uncertain Giant: 1921–1941. American Foreign Policy Between the Wars.* London – New York, 1965. 70–92.; Adler, Selig: *The Isolationist Impulse. Its Twentieth Century Reaction.* New York, 1957.; Buckingham, Peter H.: *International Normalcy. The Open Door Peace with the Former Central Powers, 1921–1929.* Willmington, Delaware, 1983. 1–34., 124–153.; Costigliola, Frank: *Awkward Dominion. American Political, Cultural, and Economic Relations with Europe, 1919–1933.* Ithaca, 1984.; Small, Melvin: *Democracy and Diplomacy. The*

Az európai gazdaság újjáépítésének és életképességének, így az amerikai befektetések sikerének kulcsa Németország volt, amint ezt a Dawes- és Young-tervek is bizonyítják. Ezért az Egyesült Államok igen nagy figyelmet fordított Németországra. Ugyanakkor, bár korántsem akkora mértékben, de a közép-kelet-európai országok, közöttük Magyarország is, az amerikai befektetések lehetséges terepeként szerepeltek. Ahhoz azonban, hogy bármilyen kapcsolat kialakulhasson a háborúban vesztes Magyarország és az Egyesült Államok között, új alapokra kellett fektetni a két ország viszonyát. Az 1918 novemberében megkötött fegyverszüneti megállapodást követően, valamint azok után, hogy az USA nem írta alá a Párizs környéki békék egyikét sem, meg kellett szüntetni az Egyesült Államok és Magyarország között még mindig fennálló hadiállapotot, s a két félnek békét kellett kötni. 1921. augusztus 29-én írták alá a magyar–amerikai különbékét, melynek általános rendelkezései és az abban foglalt feltételek határozták meg a két ország diplomáciai, politikai és gazdasági viszonyát a két világháború között. Az Amerika felé irányuló revíziós propaganda egyik alapvetése – ahogy már említettem – éppen az az elképzelés volt, miszerint a különbéke szövege azért nem említette Trianont, mert az Egyesült Államok nem kívánt még ilyen közvetett módon sem, egy igazságtalan békemű részesévé válni. Mindennek háttere azonban egészen másképp festett.

A Philander C. Knox és a Steven G. Porter szenátorok által kidolgozott, a Szenátus egyetemes állásfoglalásával és támogatásával elfogadott határozati javaslat a Németországgal és Ausztria–Magyarországgal szembeni hadiállapotot hivatalosan is megszüntette.⁷ Egyúttal az állásfoglalás egyértelműen világossá tette azt is, hogy Amerika fenn kívánja tartani „mindennemű jogát, jogkörét, követelését, előjogát, [...] vagy előnyét,” melyekre a békék rendelkezéseinek következtében jogosult, ugyanakkor a dokumentum határozottan elutasított minden, a háborús szövetségből, a fegyverszüneti megállapodásokból vagy a párizsi békékből származó, Amerikát esetlegesen terhelő felelősséget.⁸ A „győzteseknek járó előnyök”⁹ biztosítása, valamint a kétoldalú kapcsolatrendszer kialakításának érdekében az Egyesült Államoknak különbékét kellett kötni a kérdéses felekkel, így Magyarországgal is.

Charles Evans Hughes külügyminiszter 1921. július 9-én kezdte meg a béketárgyalásokat Magyarországgal,¹⁰ és a Knox–Porter Resolution alapján határozottan követelte országa számára a trianoni béke rendelkezéseiből származó, az USA-t megillető valamennyi jog és előny Magyarország általi teljes körű elismerését és garantálását. Miként azt a Hughes külügyminiszter és az Egyesült Államok 1919 és 1922 között meghatalmazott budapesti megbízottja, Ulysses Grant-Smith közötti levélváltás is alátámasztja, a különbékét megalapozó javaslat, majd maga a békeszerződés tartalma és szövege amerikai felfogás szerint nem képezhetette alku tárgyát. Ennek ellenére az előkészítő tárgyalások során báró Bánffy

Impact of Domestic Politics on U.S. Foreign Policy, 1789–1994. London, 1996.; Rappaport, Armin (ed.): *Essays in American Diplomacy.* New York, 1967.

⁷ A Knox–Porter Resolution szövege: „Joint resolution terminating the state of war between the Imperial German Government and the United States of America and between the Imperial Royal Austro-Hungarian Government and the United States of America. That the state of war declared to exist [...] is hereby declared at an end.” Az amerikai külügyminiszter levele Dreselhez (Berlin, Amerikai Követség). (1921. július 5.) In: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States of America. 1921.* Vol. 2. US Government Printing Office, 1936. 3–4. (a továbbiakban: *FRUS. 1921.* Vol. 2.)

⁸ Buckingham: *International Normalcy*, 17–18. A Knox–[Porter] Resolutionról folytatott vitáról bővebben lásd *The Congressional Record, 1st Session, 67th US Congress.* (1921. április).

⁹ Buckingham: *International Normalcy*, 21–22.

¹⁰ Buckingham: *International Normalcy*, 31.

Miklós magyar külügyminiszter többször is kísérletet tett arra, hogy valamilyen módon a magyar érdekek szerint módosíttassa a javaslat szövegét. A magyar kormány kész volt elfogadni és garantálni az USA-nak járó jogokat, ugyanakkor azt javasolta, hogy a szövegezésben Trianont ne említsék, és/vagy Amerika foglalja záradékba Magyarország jogait, különös tekintettel az országhatárookra, illetve azok esetleges jövőbeli módosításának lehetőségére vonatkozóan a népszövetségi alapokmány 19. cikkelyének értelmében.¹¹

Grant-Smith egy másik, az amerikai külügyminiszterhez intézett és szintén a béketárgyalásokról szóló levele rávilágít arra, miért volt Magyarország számára olyan fontos a szerződés szövegezésének csiszolgatása, és hogy az Egyesült Államok miért nem támogatta azt: „A magyarok úgy akarják [a szöveget] megfogalmazni, hogy az USA azon veszi majd észre magát, hogy ugyanazok a korlátok és kötelezettségek vonatkoznak rá a jogok, előjogok, kárpótlás, jóvátétel és előnyök tekintetében, mint azokra, akik aláírták a trianoni békét. Remélvén, hogy jótékony befolyásunk révén némi előnyökhöz juthatnak, a magyarok egyértelműen a kötelezettségek teljes vállalására és azok végrehajtására akarnak minket rávenni.”¹²

Végül az amerikai–magyar különbéke a fenti megfontolásoknak megfelelően jött létre: azaz az Egyesült Államok számára minden gazdasági előnyt garantált a szerződés, és ezekkel kapcsolatban a trianoni békét egyértelműen megemlítették:

„I. Cikkely

Magyarország kötelezi magát, hogy az Egyesült-Államok részére biztosítja, az Egyesült-Államok pedig megkapják és élvezni fogják mindazokat a jogokat, előjogokat, kártérítéseket, jóvátételeket vagy előnyöket, amelyeket az Egyesült-Államok Kongresszusának 1921. évi július hó 2-án kelt előbb említett együttes Határozata felsorol, ide értve mindazokat a jogokat és előnyöket is, amelyeket az Egyesült Államok javára a Trianoni Szerződés megállapít és amelyeket az Egyesült-Államok teljes mértékben élvezni fognak annak ellenére, hogy ezt a Szerződést az Egyesült-Államok nem erősítették meg. Az Egyesült-Államok ennek a Szerződésnek rendelkezéseiben megállapított jogokat és előnyöket oly módon fogják igénybe venni, hogy az ezekben a rendelkezésekben Magyarország részére biztosított jogokkal összhangban álljon.

II. Cikkely

Abból a célból, hogy Magyarországnak az előbbi cikkben megállapított kötelezettségei a Trianoni Szerződés bizonyos rendelkezéseire vonatkozólag részletesebb meghatározást nyerjenek, a Magas Szerződő Felek között megállapodás és egyetértés áll fenn arra nézve:

1. Hogy az Egyesült-Államok javára az említett Szerződésben megállapított azok a jogok és előnyök, amelyeket az Egyesült-Államok megkapnak és élvezni fognak, az V., VI., VIII., IX., X., XI., XII. és XIV. részekben vannak meghatározva.

¹¹ A külügyminiszter levele Grant-Smith-hez. (1921. július 9.) In: *FRUS. 1921. Vol. 2.* 250.; Grant-Smith levele a külügyminiszterhez. (1921. július 18.) In: *FRUS. 1921. Vol. 2.* 251–252.; A külügyminiszter levele Grant-Smith-hez. (1921. július 28.) In: *FRUS. 1921. Vol. 2.* 252–253. Minderről még részletesebben lásd: *FRUS 1921. Vol. 2.* 249–259. és Buckingham: *International Normalcy*, 31. A trianoni békeszerződés vonatkozó részéről lásd (XXXIII/1921) Zeidler Miklós: *Trianon. Nemzet és emlékezet*. Budapest, 2003. 166–296.

¹² Grant-Smith levele a külügyminiszterhez. (1921. augusztus 1.) In: *FRUS. 1921. Vol. 2.* 253.

2. Hogy az Egyesült-Államokra az említett Szerződés I. részének rendelkezései nem kötelezők, mint ahogy nem kötelezők a Szerződés egyéb oly rendelkezései sem, ide értve a jelen cikk 1. pontjában foglaltakat is, amelyek a Nemzetek Szövetségének Egyességokmányára vonatkoznak, nem kötelező továbbá az Egyesült-Államokra a Nemzetek Szövetségének vagy a Szövetség Tanácsának vagy Közgyűlésének semmiféle ténykedése sem, kivéve, hogy az Egyesült-Államok ily ténykedéshez határozottan hozzájárulnak.
3. Hogy az Egyesült-Államok az említett Szerződés II., III., IV. és XIII. részében foglalt vagy azokra vonatkozó rendelkezések tekintetében semminemű kötelezettséget sem vállalnak.
4. Hogy bár az Egyesült-Államoknak joga van az említett Szerződés VIII. részének rendelkezései értelmében a Jóvátételi Bizottságban és az említett Szerződéssel vagy egyéb kiegészítő megállapodással létesített bármely bizottságban részt venni, az Egyesült-Államokra nézve semmiféle bizottságban való részvétel nem kötelező, kivéve ha a részvétel mellett határoznának.
5. Hogy azok a határidők, amelyekre a Trianoni Szerződés 364. Cikke hivatkozik, az Egyesült Államok bármely ténykedésére vagy elhatározására nézve a jelen Szerződés életbelépésének keltétől veszik kezdetüket.”¹³

Ugyanakkor az USA visszatartotta mindennemű kötelezettségvállalást (különös tekintettel a magyar békeszerződéshez csatolt népszövetségi alapokmány 19. cikkelyére és a határrendezés kérdésére). A különbéke tehát még a legcsekélyebb utalást sem tett semminemű, a trianoni békéből következő diplomáciai, katonai, politikai kötelezettségre, illetve a magyar határkérdés rendezésére, mivel az, fogalmazott az egyik amerikai külügyi irat, felettébb „nem volt tanácsos”.¹⁴

A magyar nemzetgyűlés végül 1921. augusztus 29-én „ellenvetés nélkül fogadta el a béke rendelkezéseit”.¹⁵ A béketárgyalások hangneme és hangulata egyértelműen jelezte, hogy Magyarország az Egyesült Államokkal szemben nem volt alkupozícióban,¹⁶ a békeszerződés feltételeit egyértelműen az USA diktálta.¹⁷

A fentiek értelmében az USA és Magyarország által korábban megkötött szerződéseket felülvizsgálták, különös tekintettel azokat, melyek Amerika kereskedelmi és üzleti érdekeit szabályozták, például a szerzői jogok, a hajózás, tulajdonjog, védjegyek stb. kapcsán.¹⁸ En-

¹³ 1921. évi XLVIII. törvénycikk az Amerikai Egyesült-Államokkal 1921. évi augusztus hó 29. napján Budapesten kötött békeszerződés becikkelyezéséről. In: CompLex Jogtár (<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7504>).

¹⁴ A külügyminiszter levele Grant-Smith-hez. (1921. augusztus 17.) In: *FRUS. 1921.* Vol. 2. 254.

¹⁵ Grant-Smith levele a külügyminiszterhez. (1921. augusztus 12.) In: *FRUS. 1921.* Vol. 2. 253.

¹⁶ William R. Castle, Jr. Teleki Pál gróffal a Harvard Klubban történt találkozása alkalmával világossá tette: a különbéke feltételei nem képezik alku tárgyát, azt Magyarországnak fenntartások nélkül el kell fogadnia. Castle levele Charles Evans Hughes-hoz. (1921. augusztus 9.) Idézi: Buckingham: *International Normalcy*, 32.

¹⁷ Lásd Hughes levele Grant-Smith-hez (1921. július 9.): „...a békeszerződés rendelkezései által Kongresszusunk világosan leszögezte, hogy további jogokat, előnyöket és javakat követel, és kormányunk nem köt olyan szerződést, mely ezeket nem biztosítaná az USA számára.” In: *FRUS. 1921.* Vol. 2. 250.

¹⁸ Horace Dorsey Newson levele William R. Castle, Jr.-hoz. (1922. november 29.) In: *William R. Castle, Jr. Papers.* Herbert Hoover Presidential Library, West Branch, Iowa. (a továbbiakban: *The William R. Castle, Jr. Papers.*) A Castle-iratokat Glant Tibor bocsátotta rendelkezésemre.

nek jegyében írták például a kereskedelmi és konzuli jogokat szabályozó szerződést is 1925. június 24-én.¹⁹

Bár a magyarok mindig is szeretnék volna máshogy tudni, a Magyar Királyság soha nem vált az USA fontos érdekszférájává. Mi több, Budapest és Magyarország egy külügyminisztériumi dokumentum tanúsága szerint a (viszonylag) „jelentéktelen” kategóriába tartozott.²⁰ Mégis Magyarország mint a térség egyik politikailag és gazdaságilag instabil országa az amerikai külügy nyugat-európai ügyekért felelős részlegének (*Western European Desk of the Department of State*) folyamatos figyelmére tarthatott számot. A külügyminisztérium határozott utasításban kért állandó tájékoztatást a magyar politikai életéről, a kormányzat tevékenységéről, a magyar gazdaság helyzetéről, valamint katonai és társadalmi kérdésekről.²¹ A budapesti amerikai követség egyik titkáranak, George A. Gordonnak bizalmas levelezése szerint az amerikai kormányt (1) a királykérdés, (2) a magyar kormány gazdasági és pénzügyi politikája, ezen belül a magyar gazdaság konszolidációja, valamint (3) Trianon és a revízió kérdése érdekelte különösen.²² Miután a királykérdés 1921 októberében IV. Károly király kétszeri sikertelen visszatérési kísérletével lekerült a napirendről, Amerika a gazdasági kérdésekre, valamint a revízió problémájára fókuszált.

A magyar gazdaság helyreállítása, a stabil költségvetési politika, a magyar bankok fizetőképessége az amerikai befektető körök, és az amerikai kormány jóindulatának elengedhetetlen előfeltételeit alkották.²³ A Magyarország számára 1924-ben folyósított népszövetségi kölcsön, melyhez az Egyesült Államok is jóváhagyását adta, éppen a háború utáni rekonstrukciót segítette. Közvetetten biztosította az amerikai üzleti érdekek érvényesülését, így a kölcsönök és követelések visszafizetését, és az esetleges amerikai befektetéseknek (hajózás, erdészet, vasút) kedvezőbb körülményeket teremtett.²⁴ Ulysses Grant-Smith az amerikai külügyminisztériumnak küldött memorandumában a következőképpen foglalta össze a helyzetet: mindaddig, míg Közép-Európa és Magyarország háború utáni problémái „megfelelő mértékben nem oldódnak meg,” a Nyugat kereskedelmi érdekei nagy károkat szenved-

¹⁹ Treaty of Friendship, Commerce and Consular Rights. Részletesebben lásd a Kongresszus 69. ülésének 1. ülésszaka (1926. március 17-április 5-ig). *Record of the Senate Vol. LXVII. Part 6. 1926.* RG46 National Archives and Records Administration (a továbbiakban: NARA).

²⁰ William R. Castle, Jr. levele George A. Gordon-hoz. (1926. október 20.) In: *The William R. Castle, Jr. Papers*. Ez a dokumentum nincs oldalszámozva! Fontos konzuli kinevezések kapcsán Castle arról értesíti Gordont, hogy egy magas rangú diplomatát, Mr. Gale-t kívánja Budapestre kinevezni, aki, gyanítja Castle, „bizonyára hevesen tiltakozik majd, amiért olyan jelentéktelen helyre delegálják, mint Budapest”.

²¹ William R. Castle, Jr. levele Charles B. Curtis-hez. (1923. december 6.) In: *The William R. Castle, Jr. Papers*.

²² George A. Gordon levele a külügyminiszterhez. (1927. június 3.) M708 RG59, NARA. 7. tekercs.

²³ Lásd Horthy Miklós kormányzó és William R. Castle, Jr. beszélgetését 1920. július 23-án, valamint Castle beszámolóját a magyar pénzügyminiszterrel folytatott tárgyalásairól 1922. november 22-én. In: *William R. Castle, Jr. Diaries*. Houghton Library, Harvard University, Cambridge, MA. William R. Castle, Jr. naplóját Glant Tibor bocsátotta rendelkezésemre.

²⁴ Az amerikai Jeremiah Smith-t, a Népszövetség megbízottját küldték Magyarországra, hogy a pénzügyi és gazdasági konszolidációt segítse és felügyelje. Bővebben lásd: Peterecz, Zoltán: *Reconstructing Austria and Hungary: Alfred Zimmerman and Jeremiah Smith, Jr., Commissioners-General of the League of Nations*. In: Frank, Tibor – Károly, Krisztina (eds.): *Gateways to English*. Budapest, 2010. 181–195.

hetnek. „Ezért, magától értetődő, hogy az Egyesült Államok számára létfontosságú ezen súlyos problémák mielőbbi orvoslása.”²⁵

Az USA és Magyarország korántsem egyenrangú viszonyát jól demonstrálja a következő incidens is. 1926-ban a *Tripartite Claims Commission* a trianoni békeszerződés 231. cikkelye által szabályozott követelések teljesítését a háború kitörését megelőző egy hónap során érvényes középárfolyamon rendelte el (1927 novemberében 9,4 cent koronánként), amit a magyar kormány túlzott mértékűnek tartott, s a budapesti amerikai követség közbenjárásával csökkenteni kívánt. Ez azonban nem talált kedvező fogadtatásra a washingtoni külügyminisztériumban, sőt, ellenkezőleg. Mivel Magyarország számára egyéb ügyekben az USA már számos esetben gesztust gyakorolt, és például a számukra járó kint levő követelések kifizetését, vagy a hadifoglyok kártérítését elhalasztották, a külügyminisztérium „felháborító”-nak minősített minden további „kicsinyes alkudozást”²⁶ a magyarok részéről, akik számára az udvariaskodást félretéve világossá kellett tenni, fogalmaz George A. Gordon levele, hogy az Egyesült Államok nem lehet mindig „minden jó dolog adományozója”.²⁷ Ez a vélemény talán túlságosan is sarkos, mégis rávilágít arra, hogy az Egyesült Államok közép-európai gazdaságpolitikáját nem az önzetlenség, hanem az USA érdekei diktálták. Tulajdonképpen ezek a gazdasági érdekek tették fontossá a revízió kérdését is Amerika számára.

Magyarország gazdasági stabilitásának kérdése és a trianoni béke revíziója sajátos módon kapcsolódott össze: a békeszerződés szigorú feltételei s az azokból következő politikai, gazdasági és társadalmi terhek veszélyeztethették az ország és egyúttal Közép-Európa gazdasági életképességét.²⁸ A revíziós politika és propaganda azonban, amint kiderül az alább következő elemzésből is, a hivatalos amerikai álláspont szerint akadályozta a gazdasági és politikai konszolidációt. A levéltári források alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az Egyesült Államok nem támogatta a magyar revízió kérdését. Igaz, neves amerikai politikusok és diplomaták számos alkalommal hangot adtak azon magánvéleményüknek, mely szerint a békeszerződés gazdasági, pénzügyi és politikai rendelkezései hibásak, morálisan megkérdőjelezhetők voltak, ezek a nézetek azonban nem befolyásolták az amerikai kormány hivatalos álláspontját a magyar békeszerződés revíziójának kérdésében. Az Egyesült Államok következetesen kitartott az európai ügyekbe való politikai be nem avatkozás elve és gyakorlata mellett.

Az amerikai külügyminisztériumban William R. Castle, Jr. (a nyugat-európai ügyekért felelős részleg vezetője) foglalkozott a magyar ügyekkel. Hivatalos levelezésének, valamint személyes iratainak vizsgálata jól rávilágít az amerikai kormányzat hivatalos álláspontjára.

Castle számos naplőbejegyzése utal arra, hogy magánemberként mélyen megértette a magyarok Trianon miatti „keserűségét”.²⁹ Az 1921–1922-es évek mezőgazdasági, valamint pénzügyi nehézségeinek tükrében például nem tartotta időszerűnek a Jóvátételi Bizottság által Magyarországra kiszabott jelentős mértékű fizetési kötelezettséget érvényesítését; és

²⁵ Ulysses Grant-Smith levele az amerikai külügynek. (1920. december 13.) M708 RG59, NARA. 1. tekercs

²⁶ George A. Gordon levele William R. Castle, Jr.-hoz. (1926. november 27.) In: *The William R. Castle, Jr. Papers*. Nincs számozva, levéltári anyag.

²⁷ George A. Gordon levele William R. Castle, Jr.-hoz. (1926. november 27.) In: *The William R. Castle, Jr. Papers*. Nincs számozva.

²⁸ Lásd például Gróf Apponyi Albert és gróf Teleki Pál amerikai előadásait. Gróf Apponyi Albert: *Élmények és emlékek*. Budapest, 1933.; Gróf Teleki Pál: *The Evolution of Hungary and Its Place in European History*. New York, 1923.; John Maynard Keynes: *The Economic Consequences of the Peace*. New York, 1920.

²⁹ Lásd az 1921. július 27-i naplőbejegyzést. In: *William R. Castle, Jr. Diaries*.

ennek kapcsán katasztrofális gazdasági és pénzügyi összeomlás lehetőségét vetítette elő Magyarországon: „Személyesen nem támogatom a jóvátételi követeléseket Magyarországgal szemben. A csehek, románok és jugoszlávok akarják azt a pénzt, akiknek meg kellene elégedniük azokkal a hatalmas területekkel, amelyeket megszereztek. Nem kétséges, hogy teljesen le akarják Magyarországot rombolni, teljesen felemészteni az országot, ami problémákat eredményez majd az eljövendő generációk számára.”³⁰ Castle tudta, hogy a békeszerződések „lehetetlen országhatárokkal lehetetlen nemzeteket teremtettek”.³¹ Mégis, hivatalos minőségében nem szorgalmazta soha a háborút követő európai helyzet felülvizsgálatát. A budapesti amerikai követségen szolgálatot teljesítő kollégáit rendszeresen és következetesen a magyar revíziós propaganda bármilyen formájától való elhatárolódásra intette.

Nem volt ez másként az 1928-as New York-i Kossuth-zarándoklat közvetlen következményeként Amerikában létrehozott amerikai–magyar hazafias szervezetek Trianon-ellenes tevékenysége, valamint az általuk Buffalóban tervezett világkongresszus kapcsán sem.³² Az amerikai külügyi kormányzat tartott attól, hogy a buffalói kongresszus eseményeit „élénk sajtófigyelem kíséri majd”, és szervezői ez által „nyomást kívánnak gyakorolni az amerikai kormányra, és a békeszerződés revízióját kéri majd”.³³ Az ügy azért is volt felettébb kényes, mivel a magyar kormány képviselőit szintén meghívták a kongresszusra. Ezért az elhatárolódás érdekében Castle arra utasította a budapesti amerikai követet, Joshua Butler Wrightot, hogy közölje a magyar kormány illetékes képviselőivel: bár Amerika természetesen nem várja a magyar-amerikai közösségektől, hogy az óhaza ügyei iránt ne érdeklődjenek, de azok tervezett magyarpárti és feltételezhetően egyúttal cseh-, román- és jugoszláv-ellenes nyílt propagandáját az amerikai kormány rendkívül veszélyesnek, a magyar kérdés amerikai, valamint nemzetközi megítélését tekintve is elhibázottnak tartja. „Csak ismételni tudom – fogalmaz Castle –, ezek a hazafias szervezetek számos bajt okozhatnak.”³⁴ Tehát a magyar revíziós propaganda bármilyen formájával való legcsekélyebb kapcsolatot az amerikai kormány elfogadhatatlannak és veszélyesnek ítélte.

A revizionista „kilincselés” akár legközvetettebb veszélye is azonnali reakcióra készítette az amerikai külügyminisztériumot, mint ahogy ez történt akkor is, amikor gróf Bethlen István felesége előadást kívánt tartani az USA-ban „A Habsburgok, Mussolini és egyéb európai közszereplők” címmel: „Amennyiben Bethlen grófnő eljön hozzánk, és megtartja meg lehetőségen botrányos előadásait [...], kétségem nincs afelől – jelentette ki Castle –, hogy meglesz a megfelelő hallgatósága, de ez különösképpen elfogadhatatlan lenne számunkra és Magyarország számára egyaránt. Személy szerint nem szeretném, hogy a miniszterelnök

³⁰ 1922. november 22-i bejegyzés. *William R. Castle, Jr. Diaries.*

³¹ 1921. július 27-i bejegyzés. *William R. Castle, Jr. Diaries.*

³² 1928 tavaszán mintegy ötszáz fős magyarországi küldöttség érkezett Amerikába, hogy részt vegyen Kossuth Lajos New York-i szobrának avatásán. Kossuth, akit igen gyakran a magyar Washington-ként emlegettek magyarok és magyar-amerikaiak egyaránt, szimbólum lett, a szabadságharcos, demokratikus magyar nemzet jelképe, akit a magyarok szerint sajátos történelmi és kulturális kötetlenség kötött az Egyesült Államokhoz. A Kossuth-zarándoklat kimondva-kimondatlanul a magyar revízió ügyét képviselte Amerikában. Résztevői számos alkalommal hangot adtak várakozásaiknak, Trianon-ellenes propagandát folytatva. Bővebben lásd: Mathey Éva: *Kossuth zarándoklat az Egyesült Államokba*. In: Bényei Tamás – Bollobás Enikő – D. Rácz István (szerk.): *A mondat becsülete: Írások a hetvenéves Abádi Nagy Zoltán tiszteletére*. Debrecen, 2010. 459–466.

³³ William R. Castle, Jr. levele Joshua Butler Wrighthoz. (1929. március 8.) In: *The William R. Castle, Jr. Papers.*

³⁴ William R. Castle, Jr. levele Joshua Butler Wrighthoz. (1929. március 8.) In: *The William R. Castle, Jr. Papers.*

felesége országunkba jöjjön kilincselni, és ha igazán gazdag ember lennék, „fizetnék is neki azért, hogy távol maradjon. Mindezt Magyarország érdekében is tenném.”³⁵

Az amerikai külügy és a budapesti amerikai követség Harry Hill Bandholtz tábornok 1936 augusztusában leleplezett budapesti szobrának ügyében is fokozott óvatossággal járt el. Bandholtz tábornokot rendkívüli népszerűség és tisztelet övezte Magyarországon. A belpolitikai helyzet rendezésére az első világháborút lezáró párizsi békekonferencia Legfelsőbb Tanácsának megbízásával 1919-ben egy szövetséges katonai misszió érkezett Magyarországra, hogy biztosítsa a fegyverszüneti megállapodás betartását, valamint felügyelve a román csapatok visszavonulását. A misszió amerikai tagja Bandholtz volt, aki egy csapásra a magyarok nemzeti hőse lett, amikor október 5-én sikeresen megakadályozta, hogy a megszálló román csapatok kifosszák a Királyi Magyar Múzeumot (ma Magyar Nemzeti Múzeum). A tábornok a magyarok szemében a magyar ügy iránti önzetlen amerikai szimpátia megtestesítője lett. Az amerikai-magyar közösség ezért adománygyűjtést rendezett, hogy tiszteletük jeléül szobrot állítsanak a tábornok számára.³⁶ John F. Montgomeryt, akkori budapesti amerikai követet nemcsak meghívták a szoboravató ünnepségre, de felkérték, hogy tartson ünnepi beszédet. Az eseményt az amerikai függetlenség napi, július negyediküi ünnepi programsorozat részeként tervezték.

Az első világháború után megnőtt az Amerika iránti közéleti és tudományos érdeklődés. Amerika földrajza és politikai rendszere egyetemi tananyag lett Magyarországon, és az Amerikáról szóló utazási irodalom továbbra is közkedvelt olvasmánynak számított. Amerika népszerűségét az is jelezte, hogy az Amerikai Magyar Társaság kezdeményezésére minden évben megünnepelték a Függetlenség Napját, ezzel a népszerű hagyománnyal is erősítve a magyarok Amerikáról alkotott pozitív képét. Az ünnepségekre látványos keretek között került sor a budapesti Városligetben az USA első elnökének, George Washingtonnak a szobránál, melyet az amerikai magyar közösség adományokból emeltetett 1906-ban. A két világháború közötti Magyarországon Washington személye szimbolikus tartalommal töltődött: politikai pályafutása a magyarok számára Amerika nagyszabású demokratikus kísérletének apoteózisa lett, személye egyet jelentett az igazságosság és a *fair play* magasztos eszméivel. Washington politikai hagyománya olyan politikai tőkének tűnt, mely az Amerikát megszólító revíziós propaganda fontos ideológiai alapvetésévé vált. Várható volt tehát, hogy a Bandholtz-szobor avatási ünnepsége is a Trianon-ellenes, Amerikát megszólító revíziós propaganda eszközévé válik.³⁷ Ezért az amerikai külügyminisztérium azonnal felszólította a budapesti amerikai követség diplomatáit, hogy „óvakodjanak az ünnepségen való aktív részvételtől, és senki semmilyen körülmények között ne tegyen semmilyen nyilatkozatot”.³⁸ Az amerikai követ, Montgomery maga is osztotta a külügyminisztérium félelmeit, és nem kívánt részt venni a szobor leleplezésén. Hogy elkerülje a bonyodalmakat és a magyarok rosszallását, azzal az ürüggyel védekezett, hogy a külügyminiszter hivatalos ügyben

³⁵ William R. Castle, Jr. levele Nicholas Roosevelthez. (1931. június 20.) In: *The William R. Castle, Jr. Papers*.

³⁶ A szobor politikai jelentőségéről bővebben lásd: Póto János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest, 2003. 90–99.; L. Nagy Zsuzsa: *Bonyodalom egy budapesti szobor körül*. História, 23. évf. (1989) 6. sz. <http://www.tankonyvtar.hu/historia-1989-06/historia-1989-06-081013-6>.

³⁷ A szoboravató ünnepségre végül 1936. augusztus 23-án került sor.

³⁸ Cordell Hull levele John F. Montgomeryhez. (1936. március 23.) In: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1936. Vol. 2*. Washington, D.C., 1954. 335. (a továbbiakban: *FRUS*. 1936.)

haza rendelte még jóval az esemény előtt, június 15-i hatállyal.³⁹ Miként azt sejteni lehetett, a Bandholtz-szobor avatása mozgásba lendítette a revíziós propagandát, és röviddel az ünnepséget követően az amerikai magyar napilap, a *Szabadság* a békerevízió ügyében aláírásgyűjtő akciót szervezett. Az amerikai kormány természetesen ettől is távol tartotta magát.

Az Egyesült Államok Budapestre delegált diplomatái szintén a fent részletezett hivatalos álláspontot képviselték, még akkor is, ha esetenként magánemberként véleményüket személyes kapcsolataik pozitívan befolyásolták. A két világháború között öt amerikai diplomata teljesített szolgálatot Budapesten: Ulysses Grant-Smith (1919–1922), Theodore Brentano (1922–1927), Joshua Butler Wright (1927–1931), Nicholas Roosevelt (1931–1933) és John Flournoy Montgomery (1933–1941).

Ulysses Grant-Smith 1919 decembere és 1922 januárja között volt az USA nem hivatalos képviselője, majd 1922 májusáig mint *chargé d'affaires pro tempore* maradt hivatalában.⁴⁰ Legfontosabb feladata az volt, hogy előkészítse a két ország közötti hivatalos kapcsolatfelvételt, s „a legnagyobb körültekintéssel eljárva”, teljes semlegességét megtartva tevélegesen elősegítse egy stabil, kiegyensúlyozott politikai erő hatalomra jutását.⁴¹ Feladatának nehézségei magyarazzák meglehetősen távolságtartó és negatívan elfogult személyes viszonyulását az országhoz, valamint annak lakóihoz. A háború utáni Magyarország kíméletlen kritikusa volt, nem értette és nem fogadta el a magyar mentalitást: a magyarok szokásszerű túlzásait, „hajlamukat, hogy szóvirágokban fogalmaznak, és [...] következképpen félreértik és figyelmen kívül hagyják egymás kijelentéseit”.⁴² Magyarországon való tartózkodásának jelentős részében, 1921 augusztusáig a két ország között nem létesült még hivatalos diplomáciai kapcsolat. Ez is indokolja, miért intette a külügyminisztérium fokozott óvatosságra a Magyarországot érintő bármilyen politikai természetű kérdésben, így a trianoni békeszerződést illetően is.⁴³

„Minél tovább kísérem figyelemmel a közép-kelet-európai ügyek alakulását, annál inkább meggyőződésemmé válik, hogy az a legbölcsebb a részünkről, ha távolságot tartunk, és a minimálisra korlátozzuk a háború következményeként folyamatosan felmerülő, szövevényes problémák rendezésében való részvételünket. Félő, hogy az érintettek kudarcaik felelősségét, ahogy azok költségeit is ránk hárítják majd.”⁴⁴

³⁹ Montgomery levele Hullhoz (1936. március 27.), Hull levele Montgomeryhez (1936. március 31.). In: *FRUS. 1936. 336.* A magyarok rendkívül csalódottak voltak az amerikai követ távolmaradása miatt. Bővebben lásd: Frank Tibor (szerk.): *Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései, 1934–1941.* Budapest, 2002. 50–53.; Frank, Tibor: *Discussing Hitler. Advisers of U. S. Diplomacy in Central Europe, 1934–1941.* Budapest, 2003.

⁴⁰ *The National Cyclopaedia of American Biography. Current Volume F. 1939–1942.* New York, 1942. 403.

⁴¹ A külügyminiszter levele Ulysses Grant-Smith-hez. (1919. december 10.) In: *FRUS. 1919. Vol. 1. and 2.* Washington, D. C., 1934. 410–411. (a továbbiakban: *FRUS 1919*)

⁴² Ulysses Grant-Smith levele a külügyminiszterhez (1920. május 17.) M708, RG59, NARA. 1. telercs.

⁴³ A külügyminiszter levele Ulysses Grant-Smith-hez (1919. december 10.) In: *FRUS. 1919. Vol. 1. and 2.* 410–411. Ulysses-Grant Smith három külügyminiszter idején töltötte be budapesti pozícióját, így Robert Lansing (1915. június 24. – 1920. február 3.), Bainbridge Colby (1920. március 23. – 1921. március 4.) és Charles Evans Hughes (1921. március 5. – 1925. március 4.) hivatali ideje alatt.

⁴⁴ Ulysses Grant-Smith levele a külügyminiszterhez. (1920. december 24.) M708, RG59, NARA. 1. telercs.

Grant-Smith tudta, hogy bár Magyarország területeinek elvesztését átmenetileg elfogadta, nem fog belenyugodni a békeszerződés teremtetten új helyzetbe.⁴⁵ Véleménye igen határozott volt: „A magyarok, akárcsak a szerbek, románok, és csehek, ha győztek volna a háborúban, jelentős területi követeléseket támasztottak volna. Ez a természetük, ez a gondolkodásmódjuk, túlozni [...]. Következésképpen, ha Magyarország új határait akként állapítják meg, hogy az egybefüggő magyar lakosság, mely jelenleg Csehszlovákiához, Romániához, Jugoszláviához tartozik, az országhatárokon belül marad, rögtön ennél is többet követeltek volna.”⁴⁶

Az amerikai–magyar különbéke aláírásával hivatalos diplomáciai kapcsolat létesült a két ország között. Az Egyesült Államok első hivatalos budapesti követe Theodore Brentano lett, aki nyugalmazott bíróként lépett diplomáciai pályára és 1922-től 1927-ig volt magyarországi követ.⁴⁷ Külügyi tevékenységét magánéleti problémái miatt a külügyi kormányzat sokszor bírálta, és Castle nem volt maradéktalanul elégedett a munkájával.⁴⁸ A külügyminiszternek a Magyarországon és külföldön folytatott revíziós propagandáról küldött havi beszámolóiban egyetlen személyes megjegyzés tanúskodik a trianoni béke revíziójával kapcsolatos véleményéről. Meglehetősen kritikus értékelése szerint „a magyar lakosság egy részének szűnni nem akaró duruzsolása, hogy 'miért nem tesz Amerika valamit?', felbőszíti az európai politikában járatos gyakorlatias embereket”.⁴⁹ Utódja, Joshua Butler Wright esetében azonban gazdag forrásanyag áll rendelkezésre, hogy véleményét megismerjük.

Európai (Brüsszel, London, Hága) és latin-amerikai (Rio de Janeiro, Santiago) diplomáciai karrierjét követően Wrightot 1927-ben nevezték ki budapesti követnek.⁵⁰ Naplóbejegyzéseiben számos alkalommal említést tett a magyar kérdésről. Egy helyen például megjegyezte, hogy véleménye szerint a Népszövetség nem fordít kellő figyelmet a közép-európai helyi kérdésekre.⁵¹ Az amerikai külügyminisztériummal folytatott hivatalos levelezéséből kiderül, hogy Wright élénk figyelemmel kísérte a magyar ügyeket, különösképpen a revíziós propagandát, kritikus véleményének hangot is adott például a Rothermere-akció kapcsán.

Lord Rothermere a *Daily Mail* hasábjain 1927 nyarán elindított sajtókampánya nem várt lökést adott a magyar revízió ügyének. Írásaival, melyek közül a *Magyarország helye a Nap alatt* címmel 1927. június 21-én megjelent cikke a legismertebb,⁵² egy csapásra a nemzetközi érdeklődés középpontjában helyezte a magyar revízió ügyét. Bár a magyar és európai kormánykörök elhatárolódtak az angol sajtómágnás tevékenységétől,⁵³ az akció új

⁴⁵ Ulysses Grant-Smith levele a külügyminiszterhez. (1920. május 31.) M708, RG 59, NARA. 1. telercs.

⁴⁶ Ulysses Grant-Smith levele a külügyminiszterhez. (1920. május 17.) M708, RG59, NARA. 1. telercs.

⁴⁷ *The National Cyclopaedia of American Biography. Current Volume C.* New York, 1930. 487–488.

⁴⁸ Az a hír járta, hogy Brentano többször volt ittas, mint józan. Éppen ezért Castle nem tartotta őt Amerika méltó képviselőjének, különösen nem az alkoholtalalom éveiben. Castle levele Charles B. Curtis-hoz (1925. május 6.) In: *The William R. Castle, Jr. Papers.*

⁴⁹ Theodore Brentano levele a külügyminiszterhez (1923. június 12.) M708, RG59, NARA. 1. telercs.

⁵⁰ *The National Cyclopaedia of American Biography. Volume XXX.* New York, 1943. 196–197.

⁵¹ Joshua Butler Wright naplóbejegyzése 1927. október 9-én. 3. doboz, IV. sorozat, Diaries. *Joshua Butler Wright Papers.* Seeley G. Mudd Manuscript Library, Princeton University, Princeton, NJ.

⁵² Lord Rothermere: *Hungary's Place In the Sun.* Daily Mail, 1927. június.27.

⁵³ Lásd a londoni magyar követ, báró Rubido-Zichy Iván levelezését. In: Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Budapest, 2009. 116.; Wright levele a külügyminiszterhez (1927. november 10.) M708, RG 59, NARA. 7. telercs.

lendületet adott a revíziós propagandának. Lord Rothermere 1927–1928 telén Amerikában tett látogatása és tevékenysége számos amerikait, valamint amerikai magyart nyert meg a magyar ügy számára. Választékos és érzelmileg túlfűtött érvelése Amerika felelősségét hangsúlyozta. Számos hatásos hívószóval, mint például „Trianon Amerikában született”, igyekezett közönségével elhitetni, hogy Magyarország sorsa Amerikában fog eldőlni.⁵⁴ Rothermere „hős” lett, és rendkívüli népszerűségnek örvendett az utca emberének körében. Ennek ellenére az amerikai külügyminisztérium iratai világosan bizonyítják, hogy Washington a lord tevékenységét kifejezetten elhibázottnak és egyúttal veszélyesnek is tekintette. Az is kiderül, hogy a magyarok mennyire túlértékelték Rothermere amerikai akciójának hatásait. A budapesti amerikai követ, Joshua Butler Wright ide vonatkozó iratai rávilágítanak arra, mennyire megalapozatlan volt az elképzelés, hogy Amerika a magyar revízió ügye mellé áll majd. A magyarok túlságosan is azt gondolják, hogy problémáik érdeklik a világot. „Az az ember benyomása – írja –, hogy ezek az emberek meg vannak arról győződve, hogy Magyarország fontos eleme Anglia és más nagyhatalmak európai politikájának; mely elképzelés abból a mérhetetlen nemzeti érzésből és hazaszeretetből fakad, melyre, véleményem szerint sehol másutt a világon nincs példa. Éppen ezért sajnálatos, hogy nem látják az efféle rosszul időzített kampány káros hatásait.”⁵⁵ Wright fején találta a szöveget: az Amerikától revíziós segítséget remélő elképzelések teljességgel megalapozatlanok voltak.

Megerősítik ezt Nicholas Roosevelt személyes iratai, valamint az amerikai külüggyel folytatott levelezése is. A polgári foglalkozását tekintve újságíró Roosevelt Európa számos országában, Franciaországban, Spanyolországban teljesített külügyi szolgálatot. Az első világháború után Wilson elnök az amerikai béke delegáció tagjává nevezte ki; 1919 és 1920 folyamán egy amerikai diplomáciai misszió tagjaként Bécsbe rendelték. 1919 márciusában, a Tanácsköztársaság kikiáltásakor éppen Budapesten tartózkodott. Így 1930-ban budapesti követként egy számára már jól ismert térségbe érkezett. Magyarországi küldetése során főleg Közép-Európa és Magyarország pénzügyi és gazdasági helyzetét kísérte figyelemmel.⁵⁶ Igazán sohasem kedvelte meg Magyarországot. A „félfeudális” Magyarországhoz fűződő, meglehetősen távolságtartó viszonyát, a magyarokról alkotott, sok esetben lesújtó, véleményét *A Front Row Seat* című memoárjában fejtette ki.⁵⁷ Mivel Rooseveltet a „Közép-Európában legjobban informált amerikaiként”⁵⁸ tartották számon, olyan diplomataként, aki újságíróként is szerteágazó kapcsolatrendszerrel és befolyással rendelkezik az amerikai üzleti és politikai körökben, a magyarok sokat vártak tőle: „Mr. Rooseveltnemcsak diplomata, hanem újságíró is, aki a legnevesebb amerikai magazinoknak és napilapoknak ír. Rokonszenve tehát nemcsak azt jelenti, hogy a Magyarországon szerzett kedvező benyomásairól

⁵⁴ Az *Amerikai Magyar Népszava* január 5-i és február 17-i számai; Rothermere, Viscount: *Magyarország sorsa Amerikában fog eldőlni*. *Amerikai Magyar Népszava*. (1928. április 28.) 2.

⁵⁵ Wright levele a külügyminiszterhez (1927. szeptember 30.), M708, RG 59, NARA. 7. tekeres.

⁵⁶ *The National Cyclopedic of American Biography. Current Volume F. 1939–1942*. New York, 1942. 324–325.

⁵⁷ További részletekért lásd: Roosevelt, Nicholas: *A Front Row Seat. A Sparkingly Personal Narrative of the History-Making Events in Which Mr. Roosevelt Has Participated, and the Notable Figures He Has Known, Especially the Roosevelt Family*. Norman, Oklahoma, 1953. 186–205. Visszaemlékezéseiben talán még kritikusabb Magyarországgal szemben, mint amennyire ott tartózkodása idején, 1930 és 1933 között. Kritikus véleményét és óvatos politikai tevékenységét a külügyminisztériummal folytatott levelezése is bizonyítja.

⁵⁸ *The National Cyclopedic of American Biography. Current Volume F. 1939–1942*. New York, 1942. 324.

beszámol, hanem hogy azoknak nagy sajtónyilvánosságot is szerez.”⁵⁹ A magyarok ebbéli reményeit diplomáciai udvariaskodásból ő maga is erősítette. Egy interjú alkalmával arról kérdezték, mit várhat Magyarország az Egyesült Államoktól, mire ő igen diplomatikusan válaszolt. Elkerülendő a visszautasító nemleges választ, udvariasan elmagyarázta, hogy mindaddig, amíg Amerika nem ismeri meg jobban Magyarországot, nem sokat várhatnak a magyarok. Ugyanakkor a két ország közötti szorosabb viszony kialakításáért és ápolásáért, Magyarország széles körben való megismertetéséért újságíróként és diplomataként is felajánlotta segítségét.⁶⁰

Miként elődei, Rooseveltt is kritikusan és igen óvatosan kezelte a trianoni béke revíziójának kérdését. Annak ellenére, hogy a békeszerződés szigorúan korlátozta a magyar hadsereg létszámát és katonai erejét, Rooseveltet aggasztotta a magyar haderő problémája, és különös figyelmet szentelt e kérdésnek. Tisztában volt azzal, hogy a magyarok csupán „kikényszerítve” fogadták el a békét, és az elvesztett területek visszaszerzése számukra fontos nemzeti cél. A magyar haderő esetleges fejlesztése éppen ezért véleménye szerint „nagymértékben veszélyezteti[het]i az európai békét”.⁶¹ A revízióról alkotott véleményét igen röviden, de lényegre törően fogalmazta meg Horthy Miklós 1956-ban megjelent emlékirataihoz írt bevezetőjében: a történelmi Magyarország határainak visszaszerzésére irányuló „politika [...] sikertelenségre van ítélve”.⁶² Utódjának, John Flournoy Montgomerynek, szintén hasonló volt a véleménye.

Roosevelttel ellentétben Montgomery, az élelmiszeriparban érdekelt gyáros üzletember⁶³ őszintén megszerette Magyarországot 1933 és 1941 között. Ez a kötődés azonban nem befolyásolta a revízióval kapcsolatos álláspontját. Személyes iratai és levelezése is arról tanúskodik, mennyire megkedvelte Horthy Magyarországot, és igen élvezte a felé irányuló nagylelkűséget, vendégszeretetet, ahogy az arisztokrata körök fényűző életmódját is, amelyből amerikai követként ő is kivehette a részét. Számos közeli baráti kapcsolatot ápol a politikai elit tagjaival. Mindezek ellenére felismerte, hogy Trianon revíziójának programja, amely a magyar társadalom minden rétegét társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül egyesítette, milyen erőteljes, ugyanakkor veszélyes politikai erőt képezett.⁶⁴

Ahogy azt fentebb már említettem, a revíziós propagandától való teljes elhatárolódás érdekében Montgomery nem kívánt részt venni a Bandholtz-szobor leleplezési ünnepsé-

⁵⁹ 8 órai újság, 1933. szeptember 28.; 5. doboz, I. sorozat. Levelezés. *Nicholas Roosevelt Papers*, Syracuse University Library, Syracuse University, Syracuse, NY. (a továbbiakban: *Nicholas Roosevelt Papers*)

⁶⁰ 8 órai újság, 1933. szeptember 28.; 5. doboz, I. sorozat. Levelezés. *Nicholas Roosevelt Papers*; *Mit remélhet Magyarország Amerikától?* Pesti Hírlap, 1930. október 12.; *Október [...] az új amerikai követ. Beszélgetés a New York Times szerkesztőségében Nicholas Roosevelttel.* Az Est, 1930. október 12.; Déri Imre: *Roosevelt követ beszél terveiről s Magyarországról.* Amerikai Magyar Népszava, 1930. szeptember 27.; Lengyel Emil: *Old Budapest Goes American.* New York Herald Tribune, 1931. március 31. 15.; 3. doboz, VII. sorozat. Levelezés. *Nicholas Roosevelt Papers*.

⁶¹ Nicholas Roosevelt levele Patrick J. Hurley hadügyminiszterhez. (1931. január 14.). In: *The William R. Castle, Jr. Papers*.

⁶² Horthy Miklós: *Memoirs.* New York, 1957.

⁶³ *The National Cyclopedica of American Biography. Current Volume D.* New York, 1934. 410–411.

⁶⁴ Frank (szerk.): *Roosevelt követe Budapesten*, 11–65. Lásd Montgomery magyarországi benyomásairól, sportokról, konyhaművészetről, borkultúráról, társasági életéről lejegyzett további észrevételeit. 1. doboz, Budapest Diplomatic Corps Exchanges, 1933–1937, *The John F. Montgomery Papers*. MS 353. Sterling Memorial Library, Yale University. (a továbbiakban: *The John F. Montgomery Papers*.)

gén.⁶⁵ Bár nem tartotta a Habsburg Monarchiát „politikai monstrum”-nak,⁶⁶ és magánemberként megértette a történelmi Magyarország elveszése felett érzett fájdalmat, személyes kötődése és szimpátiája ellenére meglehetősen kritikusan ítélte meg a magyar revíziós szándékot és azt a politikát, melyet a magyar kormány az elvesztett területek visszaszerzéséért folytatott. Különösen az után, hogy Magyarország a náci Németországgal kötött egyre szorosabb szövetség keretein belül remélte Trianon előtti határait visszaállítani.⁶⁷ A „revizionizmus – írja *Magyarország, a vonakodó csatlós* című visszaemlékezésében,

„amelyet Magyarországon tapasztaltam, inkább sajátos mithosz volt, semmint világos program. Nemzeti katasztrófák éppen úgy pszichológiai eltévelyedésekhez vezetnek, mint nemzeti diadalogok. Mindkét esetben a legfőbb tünet, hogy legendák keletkeznek. Magyarországon az emberek vallásos lelkesedéssel beszéltek az ezeréves királyság helyreállításáról, miközben teljesen megfélemeztek arról a tényről, hogy István király idejében Magyarországnak nem ugyanazok voltak a határai, amelyeket 1919-ben elveszített [...] Ahogy múlt az idő és elnyertem magyar barátaim bizalmát, rájöttem, hogy a felelős állásokban lévő magyarok közül sokan egyáltalán nem hívei a revizionista politikának. Éppen ellenkezőleg, súlyos hátránynak találták, mert rögeszméjévé vált a nemzetnek. [...] Azt is tudták, hogy a revizionizmus veszélyes játékszer, és hogy Magyarország egyáltalán nincs felkészülve a háborúra.”⁶⁸

A két világháború között tehát az Egyesült Államok szigorúan kitartott a politikai el nem köteleződés mellett. A magyar remények ellenére az amerikai kormány számára a trianoni békeszerződés felülvizsgálatának támogatása soha nem volt igazi alternatíva. A magyarok Amerikával kapcsolatos revíziós elvárásai teljességgel megalapozatlanok voltak. A külügyminisztérium nyugat-európai ügyekért felelős részlegének vezetője, William R. Castle, Jr., ahogy az USA magyarországi diplomatái is, következetesen világossá tették: a revízió kérdésében nem várhatnak a magyarok semmit az amerikai kormányzati köröktől. Az egyetlen kivétel az idahói William Edgar Borah szenátornak, a szenátusi Külügyi Bizottság elnökének (1924–1933) magyarbarát álláspontja volt. A háborút lezáró békék revíziójával kapcsolatos véleménye miatt Borah szenátor, egyik életrajzírójának a szavaival élve, a „legolvasottabb és a leggyakrabban idézett amerikai” volt Európában.⁶⁹ A híres-hírhedt republikánus–izolacionista szenátusi „kemény mag”, a kibékíthetetlenek egyik prominens tagjaként Borah nem támogatta a Párizs környéki békék aláírását. Továbbá szenátusi viták során, beszédeiben, nyilatkozataiban számos alkalommal hangot adott azon véleményének, miszerint a párizsi békék, közöttük a trianoni béke, erkölcsileg, politikailag és gazdaságilag is elhibázottak voltak, és revízióra szorultak. A béke megalkotóit, akiket szerinte csupán a bosszú vezérelt, elítélte és felelőssé tette a háború utáni gazdasági és politikai problémá-

⁶⁵ A Bandholtz-szoborról lásd 4. doboz, Vol. VII., Personal Correspondence, 1933–37, I. rész, *The John F. Montgomery Papers*.

⁶⁶ Montgomery levele Robert D. Coe-hoz (1939. december 4.). 3. doboz, Foreign Service Personnel Exchanges, 1938–1939, 1. rész, Vol. 5. *The John F. Montgomery Papers*.

⁶⁷ Messerschmidt levele Montgomeryhez. (1934. november 20. és 1936. március 5.). 2. doboz, Foreign Service Personnel Exchange, 1933–37, 1. rész, Vol. 3, *The John F. Montgomery Papers*. Szintén lásd Montgomery levelezését az amerikai külüggyel. In: M1206 RG 59, NARA. 1. tekercs.

⁶⁸ Montgomery, John Flournoy: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Budapest, 1993. 48–49.; Montgomery, John Flournoy: *Hungary. The Unwilling Satellite*. New York, 1947. 52–55.

⁶⁹ Johnson, Claudius O.: *Borah of Idaho*. New York, 1936. 317.

kért.⁷⁰ Nyilatkozataival nyilvánvalóan igen népszerű lett az érintett nemzetek, így a magyarok körében, akik úgy gondolták, Borah képviselheti a magyar ügyet Amerikában, és befolyásolhatja az amerikai döntéshozókat Magyarország érdekében. Az 1931-es úgynevezett Laval-incidens is (látszólag) ezt sugallta. 1931 októberében a francia miniszterelnök, Pierre Laval látogatott el Washingtonba, hogy Herbert Hoover elnökkel gazdasági és pénzügyi kérdésekről tárgyaljon. A lengyel korridor kérdése is a tárgyalások napirendjén szerepelt. A megbeszélésen Borah is részt vett, sőt francia újságíróknak interjút is adott, nem csekély diplomáciai vihart kavarva. Kijelentette ugyanis, hogy a lengyel folyosót vissza kellene adni Németországnak, és Magyarország korábbi határait vissza kellene állítani. Míg a németek és a magyarok üdvözlötték kijelentéseit, a lengyelek és a franciák persze hevesen tiltakoztak.⁷¹

Szintén 1931-ben egy amerikai–magyar küldöttség előtt a szenátor a következőket jelentette ki: „Egy dolgot ígérhetek, [...] lehetőségeinkhez mérten mindent megteszek, hogy megváltoztassam Amerika és a világ véleményét a trianoni békéről.”⁷² Számos alkalommal kifejezte a magyarok iránti szimpátiáját, és annak a reményének adott hangot, hogy „eljön az idő, amikor az ország szolgálatára állhat.”⁷³ Nem csoda tehát, hogy Borah egyszerűen nagyon népszerű lett, a magyarok mint megmentőjükre, a magyar revízió pártfogójára tekintettek. Borah levelezése is bizonyítja ezt:⁷⁴ magyarok és amerikai magyarok tucatjaitól (köztük Francis Deák, a Columbia Egyetem történészprofesszora, Herczeg Ferenc, a Magyar Revíziós Liga elnöke, Fodor Nándor, *Az Est* szerkesztője, társadalmi szervezetek, egyesületek vagy akár kisiskolás diákok) kapott köszönő és támogató levelet, melyek „nagyszerű küldetése”⁷⁵ sikeres véghez vitelére buzdították. A magyar külügyminisztérium iratanyaga ugyanakkor nem utal arra, hogy a magyar kormány bármilyen módon felvette volna vele a kapcsolatot a revízió ügyében,⁷⁶ a sajtó viszont, így például *Az Est*, a *Budapesti Hírlap* és a *The Pester Lloyd* nagy nyilvánosságot adott Borah politikai tevékenységének és revízióról alkotott nézeteinek.

A magyar közvélemény Borah meglehetősen diplomatikus, ugyanakkor semmitmondó kijelentéseinek túlzottan nagy jelentőséget tulajdonított, azokat túlértékelte és gyakran félreértelmezte, megerősítve azt a hibás elképzelést, hogy személyében a magyar ügyet egy igen befolyásos amerikai politikus, karolta fel, aki az amerikai döntéshozókat is befolyásolni tudja majd. „Minden magyar tudja és érzi – írta Herczeg Ferenc –, hogy amikor Borah beszél, akkor Amerika beszél: igazi amerikai szellemiség hangja, és Amerika akarata szólal meg.”⁷⁷ Borah valóban az amerikai politikai élet egyik köztiszteletben álló szereplője volt, a Szenátus elismert tagja. 1924 és 1933 között a Szenátus Külügyi Bizottságának az elnöke, mi több, akkoriban az a hír járta, hogy Herbert Hoover elnök külügyminiszternek akarta

⁷⁰ Borah beszéde a versailles-i békeszerződés gazdasági és politikai következményeiről. In: *Record of the US Senate*, 67th Congress, 1st Session (April 30, 1921). 853–854.; Borah felszólalása a versailles-i békéről a Szenátus Külügyi Bizottsága előtt 1921. szeptember 26-án. In: Horace Green (ed.): *William E. Borah. American Problems. A Selection of Speeches and Prophecies by William E. Borah*. New York, 1924. 133., 136–137.

⁷¹ Johnson: *Borah*. 445–449.

⁷² Borah szenátor a magyar delegációhoz. *Borah Papers*, 381. doboz.

⁷³ Alexis de Boer levele Borah-hoz. (1929. július 13.). *Borah Papers* 270. doboz.

⁷⁴ 381., 796. és 843. doboz, *Borah Papers*.

⁷⁵ Lajos Kossuth Birinyi levele Borah-hoz, (1931. november 28.), *Borah Papers*, 313. doboz.

⁷⁶ A Kossuth-zarándokok is találkoztak Borah-val.

⁷⁷ Herczeg Ferenc levele Borah-hoz (1933. május 31.) *Borah Papers*, 381. doboz.; Herczeg Ferenc: *Senator Borah's Message to Hungary*. *Borah Papers*, 381. doboz.

kinevezni.⁷⁸ Mindezek ellenére a magyarok reményei, teljességgel megalapozatlanok voltak. Borah ugyanis igazi „szabadúszó”⁷⁹ volt. Politikai pályafutásának vizsgálta rávilágít arra, hogy mindig „saját személyes véleményét és meggyőződését” képviselte, s „nem pártja nevében vagy egyéb hivatalos minőségében”⁸⁰ nyilatkozott. Véleménye tehát nem tükrözte sem pártja, sem pedig kormánya Magyarországgal és a revízióval kapcsolatos álláspontját, és fontos, magas rangú pozíciói ellenére sem állt módjában befolyásolni a hivatalos amerikai külpolitikát.⁸¹ Ugyanakkor fontos gazdasági megfontolások és érdekek motiválták álláspontját. Véleménye szerint Amerika gazdaságának sikere az európai gazdaság stabilitásától függött,⁸² melyet a háborút lezáró békék, különösen a versailles-i békeszerződés veszélyeztetett. Ezért tartotta fontos kérdésnek a békék revízióját.⁸³ „Európa gazdasági rekonstrukciója és az amerikai kereskedelem és ipar helyreállítása”⁸⁴ szorosan összefonódott a háborús kölcsönök és jóvátétel kérdésével, következésképpen Európa gazdasági stabilitásával. A gazdasági jellegű segítség, erkölcsi támogatás azonban Borah szemében soha nem jelentett politikai természetű elköteleződést, sőt azt lehetőségként teljes mértékben kizárta.⁸⁵ Elkötelezett izolacionistaként ki is tartott ezen véleménye mellett.

⁷⁸ Wright levele a külügyminiszterhez (1928. december 6.) M708 RG 59, NARA. 10. telercs.

⁷⁹ Johnson: *Borah*, 258.

⁸⁰ Wright levele a külügyminiszterhez. (1928. december 6.) In: M708 RG 59, NARA. 10. telercs.

⁸¹ Lásd a 67. kongresszus vitáit.

⁸² „Az európai problémák amerikai problémák.” Idézi: Maddox, Robert James: *William E. Borah and American Foreign Policy*. Baton Rouge, Louisiana, 1969. 134.

⁸³ Borah felszólalása a versailles-i békeszerződésről. In: *Record of the US Senate*, 67th Congress, 1st Session (April 30, 1921). 853; Borah felszólalása a versailles-i békéről a Szenátus Külügyi Bizottsága előtt 1921. szeptember 26-án. In: Horace Green (ed.): *William E. Borah. American Problems*, 136–137.

⁸⁴ Borah felszólalása a versailles-i békeszerződésről. In: *Record of the US Senate*, 67th Congress, 1st Session (April 30, 1921). 855.

⁸⁵ Borah felszólalása a versailles-i békeszerződésről. In: *Record of the US Senate*, 67th Congress, 1st Session (April 30, 1921). 850.

MATHEY ÉVA

*Official America and the Question of Hungarian Revisionism
between the World Wars*

The dismemberment of historic Hungary by the Trianon Peace Treaty was an overarching national tragedy for the Hungarian nation. Trianon became a common denominator for Hungarians during the period between the wars, and it provided the Horthy regime with a powerful unifying force, and the revision of Hungary's frontiers was considered to be inevitable. Consequently, revisionist propaganda assumed great importance. Since it could not be directly part of the official political discourse, propaganda found new semi-official and popular channels. Hungarian revisionist policies and propaganda were primarily directed toward European powers such as France, Great Britain, and, from the second half of the 1930s, Italy and Germany. At the same time, the study of archival as well as secondary sources has revealed that Hungarians during the interwar period (especially in the 1920s) had high expectations toward the United States of America as a potential supporter of the revision of the Treaty of Trianon. Notwithstanding the fact that the United States pursued the policy of political non-entanglement relative to the affairs of Europe after World War I, and completely withdrew from the Paris peace project and did not become a member of the League of Nations, Hungarians cherished the hope that the United States would support Hungary's search to revise the terms of the Trianon Peace Treaty. Based on the documents of the American State Department, including the official as well as the personal papers and/or the memoirs of American officials in charge of Hungarian affairs between the wars, and the views of Senator William Edgar Borah of Idaho on the revision of the Treaty of Trianon, the present essay offers to analyze the official American position toward Hungary and the revision of the Treaty of Trianon, and sets out to answer the question whether such expectations were well-grounded or rather amounted to wishful thinking.

BÓDY ZSOMBOR*

„Kisül ily módon, hogy Magyarországon mégsem nyárson sütik a szocialistákat”¹

Az utóbbi évtizedben – a globalizáció szembeötlő jelenségei által inspirálva – gyakran a transznacionális történelem fogalma alatt szokták összefoglalni azokat a törekvéseket, amelyekben a nemzetállami kereteken kívüli jelenségeket igyekeznek megragadni a történeti kutatás. A transznacionális történelem egyrészt az országok közötti összehasonlításból továbbblépve jelent meg, amikor nem pusztán két különálló egység összehasonlításáról volt már szó, hanem a kölcsönhatás, befolyás, átvétel, befogadás jelenségeiben különböző nemzetállamok fejlődésének közreható tényezőit ismerték fel. Más oldalról az eleve nemzeti kereteken túlnyúló folyamatok képezik a transznacionális történelem tárgyát. Ilyenek lehetnek a transznacionális gazdasági folyamatok, nemzeti kereteken túlnyúló társadalmi mozgalmak, tudományos, szakértői vagy civil hálózatok, a technológia fejlődése, illetve a 20. században fokozatosan létrejött új, szupranacionális szervezetek, amelyek mind nagyobb befolyással bírnak az egyes országok belső életére is. A nemzetközi intézmények ugyanis nem csupán az egyes – egyenlőtlen erejű – nemzetállamok közötti kapcsolattartás színterei, hanem önálló aktorrá váló tényezők, amelyek saját bürokráciákat, szakértői hálózatokat fejlesztenek ki, normákat definiálnak. Ezzel párhuzamosan a nemzetállami keretekben is – az adott ország globalizálódásba való bekapcsolódásával egyidejűleg – olyan szakértői körök formálódtak, amelyek a nemzetközi intézmények partnereként egyrészt képesek voltak az adott állam oldaláról a nemzetközi szervezet munkájába bekapcsolódni, másrészt otthoni feladatkörük egy része is a nemzetközi szinttel való kapcsolattartásból eredt. E nemzetek feletti szakértői körök teremtik meg azt a tudást, amely a nemzetállami adminisztráció mind több ágában meghatározza az érvényesnek tekintett problémák körét és a követhető eljárásokra vonatkozó normákat. A nemzetek feletti informális és intézményesült szerveződésekben persze továbbra is jelen vannak – az egyáltalán nem azonos eséllyel érvényesülő – nemzetállami érdekek, s a nemzetek feletti szintér szereplői sem „szabadulhatnak” saját kulturális kötöttségeiktől és az ebből adódó félreértésektől, kommunikációs kudarcoktól. Épp a nemzeti és a nemzetek feletti e keveredése vagy – mint divatos mondani – amalgamozódása miatt izgalmas kutatási terület a transznacionális történelem.²

* Itt szeretném köszönetemet kifejezni Zeidler Miklósnak a cikk szövegére vonatkozó baráti tanácsaiért.

¹ Baranyai Zoltán jelentése a Külügyminisztériumnak. Genf, 1927. febr. 4. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 107, 40. cs.

² Berger, Suzanne: *Notre première mondialisation. Leçons d'un échec oublié*. Paris, 2003. A már állandó hivatkozássá vált munka a transznacionális szint fejlődésének 19. századi történetét elemzi, elsősorban arra koncentrálva, hogy miért következett be a globalizáció első hulláma után a nemzetállami keretek felértékelődése az első világháborúval. A transznacionális kutatási terület iro-

A jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy Magyarországnak a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (angol rövidítéssel ILO, franciául OIT) működésébe való bekapcsolódását vizsgáljuk. Ez első volt azon szervezetek sorában, amelyek révén a nemzetközi kapcsolatok egyre fontosabbá váltak az egyes országok belső élete számára. E nemzetközi szervezetek tevékenysége közvetlenül a tagországok egyes belső szakpolitikáira vonatkozott, illetve az érintett területek társadalmi szereplőit is bevonta a nemzetközi kapcsolatokba, számukra is megnyitott egy a hazai mozgástérrel eltérő szerkezetű nemzetközi dimenziót, így e szervezeteken keresztül voltaképpen az egyes országok bizonyos társadalmi, politikai csoportjainak transznacionális hálózatokba való bekapcsolódása ment végbe. Kérdésünk a különféle magyar szereplőknek a nemzetek feletti szinten, az önállósuló szupranacionális szint megszerveződésében játszott szerepére, ehhez való viszonyulására, az e folyamatban való részvétel mértékére és sikerességére vonatkozik. Azaz arra, hogy a ILO milyen hazai aktorokat tudott elérni, illetve melyek számára volt partner, s milyen jellegűek voltak ezek a kapcsolatok, továbbá milyen tényezők vagy akár konkrét személyek vállalkoztak – és milyen sikerrel – közvetítő szerepre a genfi szervezet és Magyarország vagy magyar intézmények között, továbbá milyen más, nem magyar szereplők játszottak szerepet még e folyamatban.³

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet létrejötte és funkciója

A munka – elsősorban az ipari munka – és a szociálpolitika intézményrendszerének nemzetközi üggyé válása az első világháború végén szorosan összefüggött az általános európai helyzettel és a győztes országok kormányainak a kelet-európai forradalmakat elszigetelni akaró törekvéseivel. E célból hozták létre a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetet, amellyel a munkaügyi kérdések szabályozásának nemzetközi fóruma jött létre.⁴ Az intézmény előz-

dalmáról kritikus áttekintést ad Wehler, Hans-Ulrich: *Transnationale Geschichte – der neue Königsweg historischer Forschung?* In: Budde, Gunilla – Conrad, Sebastian – Janz, Oliver (Hrsg.): *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien.* Göttingen, 2010. 161–174. A gazdaságtörténet transznacionális kutatásáról: Feldman, Gerald D.: *Business History, Comparative History, and Transnational History.* In: uo. 254–264. A nemzetközi hálózatokra vonatkozó kutatásokról: Herren, Madeleine: *Netzwerke.* In: Dülffer, Jost – Loth, Wilfried (Hrsg.): *Dimensionen internationaler Geschichte.* München, 2012. 107–128. A nemzetközi intézmények kutatásáról: Schulz, Matthias: *Internationale Institutionen.* In: uo. 211–232. Lényeges megjegyezni, hogy a transznacionális történelem nem jelent feltétlenül időben és térben nagy léptékű kutatásokat, nagyon gyakran a nemzetek feletti szerveződések részleteit – hálózatok szövődését, az ezekben mozgó aktorok biográfiáit – kutatják.

³ Vagyis itt nem azt a kérdést vizsgáljuk, hogy az ILO milyen hatást gyakorolt a magyar munkaügyi és szociálpolitika fejlődésére. Erről lásd: Bódy Zsombor: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig.* Budapest, 2010.

⁴ A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, amely örököse volt a három legnagyobb nemzetközi szociálpolitikai egyesületnek, különböző indíttatású – szociáldemokrata, katolikus, reformliberális – társadalomreformerek közreműködésével, a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség kezdeményezésére a győztes államok kormányai hozták létre az európai társadalmi problémák kezelésének nemzetközi menedzselésére. Kott, Sandrine: *Une „communauté épistémique” du social? Experts de l’OIT et internationalisation des politiques sociales dans l’entre-deux-guerres.* Gênes. Sciences sociales et histoire, No. 71. (Juin 2008) 26–46.; Tosstorff, Reiner: *Albert Thomas, the ILO and the IFTU: A Case of Mutual Benefit?* In: Van Daele, Jasmien – Rodríguez García, Magaly – Van Goethem, Geert – van der Linden, Marcel (eds.): *ILO Histories. Essays on the International Labour Organi-*

ménye három szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozó nemzetközi egyesület volt.⁵ Ezek a 19. és 20. század fordulóján jöttek létre, és bár nem államközi egyezmények hozták létre őket, hanem afféle nemzetközi magánegyesületnek számítottak, mégis félhivatalos intézmények voltak, hiszen a legtöbb európai állam dotálta őket, és a kormányok is delegálták képviselőiket az egyesületekbe. Az egyesületek sokféle politikai indíttatású szociálpolitikai szakértőt, társadalomreformert tömörítettek egy nemzetközi hálózatba. Céljuk már az első világháború előtt is az ipari szociálpolitika, az ipari munkaügy terén a gyáripari fejlődés nyomán előállt kihívásokra való válasz keresése volt. Tevékenységük összefonódott a modern szociológia, illetve szociálpolitika és egy sor új szociáltechnikai tudás transznacionális születésével a munkaközvetítés helyes gyakorlatától a munkaügyi egészségvédelem területéig.⁶

Az első világháború után mindeme kérdések új összefüggésekben jelentkeztek. A munkásságnak a fennálló társadalmi és politikai rendbe való integrálása érdekében – és abból az elvből kiindulva, hogy a munkásvédelmet általánossá kell tenni Európában, nehogy egyes országok hátrányba kerüljenek a munkavállalók nagyobb szociális védelme miatt a nemzetközi gazdasági versenyben – a békeszerződések is számos munkásvédelmi elvet rögzítettek, míg ezek betartatása és gyakorlatba való átültetése felett a korábbi egyesületekből életre hívott Nemzetközi Munkaügyi Szervezet örködött, amely felerésztt a kormányok, negyed-negyedrésztt pedig a tagországok munkaadói és munkavállalói érdekképviselőinek delegáltjaiból állt, apparátusát pedig a Nemzetközi Munkásvédelem Egyesületétől örökölte, azt bővítette ki. A hivatal egyezménytervezeteket dolgozott ki, illetve ajánlásokat fogalmazott meg. Az egyezménytervezeteket a tagállamok kölcsönösen ratifikálhatták, az ajánlások nyomán pedig törvényeket hozhattak, a részleteket illetően saját viszonyaiknak megfelelő szabályozással. Így számos szociális jog, illetve munkásvédelmi szabály nemcsak az államok belső törvényhozásának a döntésén alapult, hanem nemzetközi kötelezettségvállaláson is. Elvileg másfél éves határidő állt az egyes államok rendelkezésére, hogy az egyezménytervezetéről és ajánlásokról döntsenek, és arról értesítsék a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalt. Az elutasítást indokolniuk kellett, az elfogadott egyezmények és ajánlások végrehajtásáról pedig periodikusan jelentést kellett benyújtaniuk a székhelyét Genfben felállító hivatalnak. Mindez összességében azt jelentette, hogy az egyes országok munkaügyi és szociális törvényhozásukat a továbbiakban úgy alakították, hogy tudatában voltak a területre irányuló nemzetközi figyelemnek. Másrészt pedig létrejött egy olyan szupranacionális fórum, amely bizonyos mértékig az egyes nemzeti társadalmi–politikai erőterektől függetlenül működő, önálló tényezővé vált a munkaügyben, illetve szociálpolitikában.⁷

zation and Its Impact on the World During the Twentieth Century. Frankfurt am Main, 2010. 91–114.

⁵ A három egyesület: a Munkanélküliség Elleni Küzdelem Nemzetközi Egyesülete, a Törvényes Munkásbiztosítás Nemzetközi Egyesülete és a Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesülete mind rendelkezett nemzeti szekciókkal, amelyek munkáját a nemzetközi szint igyekezett összehangolni. Az egyesületekre nézve lásd: Bódy: *Az ipari munka társadalma*, id. mű.

⁶ Herren-Oesch, Madeleine: *Sozialpolitik und die Historisierung des Transnationalen*. Geschichte und Gesellschaft, Jg. 32. (2006) Nr. 4. 542–559.; uő: *Internationale Sozialpolitik vor dem Ersten Weltkrieg. Die Anfaenge europaeischer Kooperation aus der sicht Frankreichs*. Berlin, 1993.; Kott: *Une „communauté épistémique” du social*, id. mű.

⁷ Kott: *Une „communauté épistémique” du social*, id. mű.

Magyarország és az ILO hivatalos kapcsolatai

Magyarország már a népszövetségi tagság megszerzése előtt kapcsolatba került az ILO-val. Az eleinte konfliktusos viszonyt a magyar kormány hamar igyekezett javítani, az ország nemzetközi elszigeteltségét oldandó törekedett kapcsolatokat építeni a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal szervezetével. Ezt nehezítette, hogy az ellenforradalmi Magyarországnak rendkívül rossz híre volt mindazon körökben, amelyek a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet létrehozásánál bábáskodtak. A szervezet első, még 1919 őszén Washingtonban tartott éves értekezletére – igaz, hosszas vita után – a békeszerződést aláíró és új alkotmányát elfogadó weimari Németországot meghívták, noha formálisan még nem volt tagja a szervezetnek, s megfigyelőstátusban népes delegációval részt is vett a konferencián. Hasonló meghívás Magyarország esetében föl sem vetődött.⁸ Az ellenforradalmi Magyarország – szemben az alakuló weimari Németországgal – éppen a munkásellenes politikáról és a munkásság szervezeteivel szembeni durva atrocitásokról volt ismert Európa-szerte.

A szállítómunkások nemzetközi szakszervezeti szövetségének Magyarországgal szembeni 1920-as bojkottja idején merült fel, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal küldjön egy tényfeltáró bizottságot Magyarországra, amely a munkásság helyzetét vizsgálná. Ezt a magyar kormány először ellenezte, amint a szállítómunkások nemzetközi szakszervezetével sem volt hajlandó tárgyalni, majd mégis maga hívta meg az ILO delegációját. (A kormányt az ország általános nemzetközi elszigeteltségének oldása mellett nyilván az a szándék vezette, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal való együttműködés és a munkásság tényleges helyzetének vizsgálata javítani fogja az amúgy katasztrofális országimázszt.) Az ILO elfogadta a meghívást. Ez nem utolsósorban annak volt köszönhető, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal első elnöke, Albert Thomas úgy gondolta, hogy alakulóban lévő nemzetközi szervezete tekintélyét emelheti, ha egy olyan, akkor az európai nyilvánosságban nagy figyelmet élvező téma kezelésével foglalkozik, mint a magyar politikai helyzet.⁹

A vizsgálóbizottság lényegéből fakadóan nemcsak kormányzati tényezőkkel találkozott, hanem a magyar munkásság képviselőivel is, sőt Thomas már az utazás előkészítése során is konzultált magyar szociáldemokratákkal. A szocialista meggyőződésű korábbi francia fegyverkezési miniszter 1920. július végén folytatott hosszas megbeszélést Peyer Károllyal Genfben. Ekkor az ország helyzetét általában és részleteiben is áttekintették. Thomas feljegyzéseiben rögzítette, hogy tárgyalópartnere a magyar bányászszakszervezet vezetője, a II. Internacionálé delegáltja, és a nemzetközi bányászszakszervezet vezetésében is részt vesz.¹⁰ Az 1920. július 31-én kelt feljegyzés szerint Peyer úgy nyilatkozott, hogy a magyar kormánynak az ILO vizsgálóbizottságához címzett meghívása nem jelent módosulást általános politikájában, amely szerinte kényszerpályán mozog, és kudarcra van ítélve. Peyer reménytelennek mondta a Teleki-kormány helyzetét a tisztí különítményekkel szemben. Szerinte a kormány felajánlkozását a bolsevizmus elleni harchoz a lengyel háború idején az is motiválta, hogy ezzel megszabaduljon a tisztí különítményektől. Peyer azt állította, hogy

⁸ Magyarország és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet viszonyának történetéről áttekintést nyújt: Gombó István: *Magyarország és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet*. Budapest, 1930. Különnyomat a Külügyi Szemle 1930. januári és áprilisi számából. Gombóról részletesen lásd alább.

⁹ Thomas előterjesztése az igazgatótanácshoz 1920. június 8-án. A *Bureau International du Travail* (az ILO irodája) levéltára Genfben (a továbbiakban: L'Archives du BIT) D 704/100/6.

¹⁰ Mindez összességében némi súlyt adott Peyer személyének Thomas szemében, egyrészt mint olyan valakinek, akivel egy politikai táborba tartozik, másrészt mint szakszervezeti vezetőnek, hiszen Thomas-nak az ILO élén való sikeres működéséhez, illetve majdani újraválasztásához szüksége volt a nagy nemzetközi szakszervezeti szövetségek támogatására.

a tisztek diktatúrára törnek, és ennek létrejötte hamarosan várható. A diktatúra funkciója pedig Peyer beállítása szerint a Habsburg-restauráció végrehajtása, mert a tisztek ettől remélik a régi nagy hadsereg visszaállítását. A Habsburg-restauráció emlegetésével Peyer Thomas elevenére talált, mert ennek gondolata az 1920-as években végig kísértette őt. Ekkor úgy vélte, hogy Peyer közlései csak megerősítik egyéb híreit és benyomásait, és valóban létezik egy átfogó terv Magyarországon a restaurációra, amelynek részese a kormányzó, Andrassy, Windischgraetz, Berthold,¹¹ s ráadásul francia konzervatív militarista körök is támogatják őket.¹² Később realisanbban ítélte meg a restauráció lehetőségét, de ennek rémképe mindvégig kísértette az 1920-as években. Peyer egyébként a megbeszélés folyamán a katonai diktatúra pártjának erejét a területi veszteségekkel hozta összefüggésbe, mert szrinte elsősorban a menekült köztisztviselők és katonatisztek képezik ennek bázisát, akiknek jelenleg semmi foglalkozásuk nincs – „csak isznak”. Egyértelműen leszögezte, hogy Magyarországon belülről nem lehet ezt a helyzetet megoldani, és mintha azt akarta volna sugallni Thomas-nak, hogy némi területi engedmény viszont segítene a diktatúra irányába ható nyomás csökkentésében. Ezt nem mondta ugyan ki, de ahogyan Thomas feljegyzései visszaadják Peyer gondolatmenetét, a magyar szociáldemokrata vezető fejtegetéseinek végéről már csak ez az utolsó logikus lépés hiányzott. Egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy a magyar politikai körök kiábrándultak Nagy-Britanniából, amely felé eddig reményeikkel fordultak, és most Franciaországban kezdenek bízni. (Önmagában figyelemreméltó, hogy az ekkoriban parlamenten kívüli ellenzéki párt vezetője egy nemzetközi szervezetet vezető francia politikussal tárgyal, s még inkább, hogy Peyer Thomas-t az akkor a magyar és a francia kormány között folyamatban lévő, de végül sehová sem vezető tárgyalásokkal meg egyező szellemben – melyeken befektetési lehetőségekért cserébe területi engedményeket reméltek – igyekezett befolyásolni.) Thomas viszont egyáltalában nem rezonált Peyer sugalmazására; ellenkezőleg: egy magyarországi rendteremtő katonai akció lehetősége foglalkoztatta, amiről viszont nem beszélt Peyernek, mert feltételezte róla, hogy ellenséges lenne egy ilyen ötlettel szemben. Ebben az általános keretben tárgyalták meg a magyarországi szakszervezetek helyzetét, amelyet Peyer nagyon sötétnek látott. Véleménye szerint az ipari termelés leállt a bolsevik kísérlet óta, és minden normális szakszervezeti élet lehetetlenné vált. A munkások ökölbe szorított kézzel tűrnek, de Peyer félt, hogy a helyzet radikalizálja őket, s egy újabb bolsevik kitörés jön, még súlyosabb terrorral és összecsapásokkal. Ezt a jövőbeli lehetőséget mintegy a katonai diktatúra alternatívájaként mutatta be. Ami magát a vizsgálóbizottságot illeti, Peyer azt javasolta, hogy a bizottság először Bécsben tájékozódjon a menekült magyarok körében, ott gyűjtsön adatokat, kérjen információkat, majd ezek alapján eredjen Magyarországon is a konkrét esetek nyomába.¹³

A tényfeltáró bizottság valóban ellátogatott 1920 szeptemberében Magyarországra, és széles körben gyűjtött információkat. Tagjai Horthytól elkezdve szakszervezeti aktivistákig bezárólag sokakkal találkozottak, s jelentésüket nyomtatásban is közzétették. Thomas utóbb élénken érdeklődött, hogy milyen visszhangja volt Magyarországon a jelentésnek, ám úgy tűnik, itthon nem foglalkoztak vele különösebben.¹⁴ Az ILO és Magyarország kapcsolatai e

¹¹ Kérdés, hogy a feljegyzés nem téved-e a név leírásában, s nem Bethlen neve merült-e föl a beszélgetésben.

¹² Az utóbbiak Thomas számára a politikai ellenségképhez tartoztak.

¹³ L'Archives du BIT, CAT 5–38–1.

¹⁴ Baranyai 1921 elején Thomas erre vonatkozó kérdésére azt a választ adta, hogy mire a jelentés megjelent, már túlhaladottá is vált, hiszen az 1920. nyári állapotok tükre volt – „kérdés, hogy

bizottság látogatásától eltekintve eleinte meglehetősen esetlegesek voltak. A miniszterelnökség már a népszövetségi tagság megszerzése előtt ösztönözte a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumot, hogy tartson kapcsolatot a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal. Feltehetően úgy ítélték meg, ez elősegítheti Magyarország integrálódását a nemzetközi rendbe. A hivatalos kapcsolattartás legfőképpen a Nemzetek Szövetsége melletti magyar diplomáciai képviselőten keresztül folyt, ami a húszas évek első felében gyakorlatilag Baranyai Zoltánt¹⁵ jelentette. A magyar kormány már a belépés előtt is igyekezett megfelelően válaszolni a genfi megkeresésekre, információkérésekre, például a gazdasági válság magyarországi adatait illetően. Ugyanakkor nehézséget okozott, hogy a külügyminisztériumnak nem állt rendelkezésre elegendő számban megfelelő munkaerő, amely képes lett volna francia nyelven előállítani a szociális és munkaügyi tárgyú anyagokat. Ez a probléma az ILO-ban való taggá válással – ami a népszövetségi tagság elnyerésével együtt, 1922-ben következett be – sem oldódott meg. Baranyai Zoltán Genfben Ferenczi Imrével, az ILO egyetlen állandó magyar tisztviselőjével tekintette át, hogy kik írhatnának a hivatal kiadványaiba. Úgy látta, hogy volna lehetőség komolyabb jelenlétre – és ez az ország szempontjából hasznos is lenne –, ha akadnának szakemberek, akik képesek az ILO kiadványait magyar vonatkozású anyagokkal ellátni. Giesswein Sándor az interparlamentáris unió ülésén kifogásolta, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal kiadványai nem vesznek tudomást a már taggá vált Magyarországról.¹⁶ Ennek nyomán levelezés folyt Baranyai és az ILO különböző tisztviselői között, akik igazolni szerették volna, hogy valamennyire azért szerepel az ország. A hivatal és a genfi magyar képviselő levelezése az egész évtized folyamán azt a benyomást kelti, hogy bár Magyarország gyakrabban jelenik már meg az ILO kiadványaiban, mégis mindig a magyar anyagok azok, amelyek késve érkeznek be, amelyeket tévedésből kifelejtene, vagy amelyek hibákkal jelennek meg, vagy már elavult információkat közölnek, illetve hatályukat veszített jogszabályokra hivatkoznak. Baranyai idővel elérte, hogy a magyar vonatkozású szövegrészekből még a megjelenés előtt korrektúrát kapjon, illetve az ILO nyomdájára beszeresse a speciális magyar betűket. De még később is olyan kérdésekben is tiltakoznia kellett, hogy a magyar törvények címét miért közlik németül, majd franciául és angolul, holott általában eredeti nyelven és a hivatal két hivatalos nyelvén szokták megnevezni az egyes országok törvényeit, vagy hogy a magyar szakszervezetek neveit miért németül közlik.¹⁷ Baranyai a genfi magyar képviselő állandó vezetőjeként úgy látta, hogy a Statisztikai Hivatalnak érdemes lenne komoly gazdasági, munkaügyi és szociálpolitikai adatszolgáltatást kifejlesztenie, ráadásul idegen nyelven, de ez a javaslata persze nem valósult meg.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezetben való hivatalos tagság megszerzésével a kapcsolatok mindenesetre rendszeressé és rendezetté váltak Magyarország és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal között. Ez is egy lépést jelentett Magyarország beilleszkedésében a háború utáni európai rendbe. Bethlen Istvánnak és Albert Thomas-nak a taggá válás alkalmából folytatott levélváltásában 1922. október 13-án a magyar miniszterelnök hangsúlyozta, hogy

menyire hű tükre”, tette hozzá –, és ahhoz képest már sok minden változott, sokkal konszolidáltabbá váltak a viszonyok.

¹⁵ Az eredetileg a magyar–francia irodalmi kapcsolatok történetével foglalkozó Baranyai előbb beosztottként került Genfbe, majd 1921-től ő vitte állandó jelleggel az ügyeket a magyar diplomácia részéről a Nemzetek Szövetsége mellett.

¹⁶ Ferenczi magyarázatai Thomas-nak Giesswein felszólalásáról 1923. jan. 28-áról. L'Archives du BIT C 31-2-1. Baranyai levele Thomas-nak ugyanebben az ügyben. MNL OL, K 107, 40. cs.

¹⁷ „Permettez-moi de relever encore le fait que la langue officielle du pays est le hongrois.” Baranyai levele Thomas-nak, Genf, 1923. október 1. MNL OL, K 107, 40. cs.

Magyarország mindenben alkalmazkodik a békeszerződés előírásaihoz, s az ILO egyezménytervezeteivel és ajánlásaival is az előírtak szerint fog eljárni, azaz előterjeszti őket ratifikációra a parlamentnek. A hivatalos taggá válással a genfi magyar képviseleten kívül még egy összekötő láncszem is megkezdte működését, mégpedig az ILO budapesti levelezője.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet genfi hivatala számos országban rendelkezett levelezővel – Berlinben egy egész irodával –, akik rendkívül részletes tájékoztatást adtak az adott ország munkaügyi és szociálpolitikai viszonyairól. Magyarországon az első levelező Pap Dezső (1871–1930) volt, akit a Kereskedelmi Minisztériumban eltöltött hosszú pályája után a Károlyi-kormány idején neveztek ki államtitkárrá az alakulóban lévő Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumba. Ez a kinevezés a továbbiakban lehetetlenné tette karrierjének érdemi folytatását, 1919 őszén a Népjóléti Minisztérium vissza kívánta adni őt a Kereskedelmi Minisztériumnak, ahova nem akarták visszavenni. Végül is visszakerült eredeti minisztériumába, anélkül azonban, hogy valódi feladatkört kapott volna.¹⁸

Pap Dezső – majd az ő 1930-ban bekövetkezett halálát követően utóda, aki a testvére, Pap Géza lett – részletes havi jelentéseiben, miközben rövid tájékoztatást adott az általános politikai fejleményekről, rendszeresen kitért a sztrájkokra, a kollektív szerződésekre, a fontosabb munkavállalói és munkaadói egyesületek életében előforduló eseményekre, a kormány szociálpolitikai és munkaügyi tárgyú rendelkezéseire, a parlament ilyen kérdéseket érintő vitáira, sőt az e területen született fontosabb publikációkra is, valamint ismertette a megélhetési indexszámokat éppúgy, mint az egyes ágazatok bér- és munkaidőviszonyait. Számtalan munkaügyi és társadalombiztosítási tárgyú magyar törvény szövegét fordította le a hivatalnak, a hosszabbakért külön díjazást kapott. A havi jelentéseken túl – amelyek összeállításában a levelezőt a Genfből küldött instrukciók segítették – időnként kérésre egyes részkérdésekről külön jelentéseket is írt. A jelentésekhez gyakran csatolt újságkivágatokat is, elsősorban a *Pester Lloyd*-ból, de időnként más német nyelvű, sőt magyar lapból is. Mindezek alapján Genfben meglepő részletességgel követhették nyomon a magyarországi munkaügy és szociálpolitika állását. A beérkezett jelentéseken látszik, hogy valóban foglalkoztak is velük, a hivatal egyes osztályai kiértékeltek az őket illető részeket és rögzítették az adatokat, az általánosabb érdekű összefüggésekről pedig francia nyelvű összefoglaló készült a hivatal elnökének. (Mindkét Pap fivér németül írta jelentéseit, de Géza az egyéb levelezést franciául bonyolította.) Ebből az adattömegből a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet különböző publikációiban rendszeresen közölt összeállításokat, s ha kellett, a hivatal a legkülönbözőbb témákban adatokkal tudott szolgálni, mint amikor például Thomas 1927-es magyarországi útja előtt készítettek számára összefoglalókat. A levelezők ugyanakkor nem csak Genf felé továbbítottak információkat Magyarországról. Elvárták tőlük, hogy kapcsolatot tartva az illetékes kormánysszervekkel, állandóan érzékeltessék a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet igényeit, mindenekelőtt a megkötött egyezmények ratifikációjának szükségességét, illetve hogy előadások és rendszeres publikációk révén igyekezzenek fenntartani a közvéleményben az érdeklődést a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet tevékenysége iránt, pontosabban kedvezőre hangolni azt a ratifikációk ügyével kapcsolatban. Ennek az igénynek a hivatal két első levelezője igyekezett is eleget tenni, Pap Dezső például több cikket írt a *Külügyi Szemle* Nemzetközi munkaügy című rovatába.¹⁹

¹⁸ Tanácsköztársaság utáni igazolóbizottsági eljárásának anyagai: MNL OL, K 166, 21. cs. Ügye párhuzamosan haladt Madzsar Józsefével.

¹⁹ Itt szeretnék köszönetet mondani Zeidler Miklósnak a *Külügyi Szemle* általa készített repertóriumának átengedéséért.

A kapcsolattartás állandó formája volt a részvétel az ILO éves konferenciáin, valamint az ezeket előkészítő munka. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal létjogosultságát az elfogadott egyezmények és ajánlások adták, ezért ezek előkészítését nagyon komolyan vették, hiszen elkerülendő volt, hogy az éves konferenciákon elbukjanak az egyezménytervezetek vagy ajánlások, vagy esetleg a konferencián történt elfogadásuk ellenére az egyes országok ne ratifikálják őket. Ezért a hivatal rendszerint a tagállamokkal való előzetes konzultáció alapján állította össze azokat a kérdőíveket – ezek gyakran már irányt szabtak a későbbi egyezményeknek, s ennek megfelelően éles viták tárgyává is váltak –, amelyeket azután, ha az éves konferencia elfogadta őket, szétküldtek az országoknak. A beérkezett válaszok szakértői feldolgozása után – ismét csak a tagállamokkal konzultálva – készítették el az egyezmény- vagy ajánlástervezetek szövegét, hogy azokat valamelyik éves konferencia elfogadja, ami után kezdődhetett a ratifikációs procedúra. Ilyen módon egy-egy tervezet többször is az egyes országok kormányzata elé került az előkészítés folyamatában. Ez a körülményes és gyakran igen lassú eljárás biztosította, hogy csak olyan egyezménytervezeteket fogadjanak el az éves konferenciákon, amelyek sikeres ratifikációjára is számítani lehetett. (Az első, 1919-es washingtoni konferencia egyezményei közül – amelyeket még nem így készítettek elő – jó néhány ratifikációja elmaradt, például a nyolcórás munkanapról szólóé.)

A taggá válás után Magyarország is részt vett az egyezmények és ajánlások előkészítési folyamatában. A magyar kormányzati apparátus a Genfből többnyire kérdőíves formában érkező információkéréseket komolyan vette, és igyekezett alaposan megválaszolni. E kérdőívek szinte minden lehetséges munkaügyi témát érintettek, s olyan, csak közvetetten kapcsolódó kérdésekre is kitértek, mint az ipari szakoktatás helyzete. Természetesen nem mindegyik témakör tárgyalása vezetett egyezmény elfogadásához.²⁰ Mielőtt létrejött az állandó levelezés a minisztériumok különböző kérdésekben illetékes apparátusai és az ILO között, a külügyminisztérium tisztviselői – illetve az eredetileg bölcsész végzettségű Baranyai Zoltán – igyekeztek szakszerűen értekezni akár olyan egészen specifikus szakkérdésekről is, mint hogy az üzemekben a gépszíjak milyen időközönként történő glicerines kenés esetén nem csúsznak és őrzik meg rugalmasságukat, illetve hogy a tapasztalatok szerint mennyi idővel a kenés után lehet őket újra üzembe helyezni, s melyek a glicerines kenés tűzveszélyességi kockázatai.²¹

Az évente megrendezett munkaügyi konferenciákon, amelyeken a ratifikálandó egyezményeket és ajánlásokat elfogadták, az ország taggá válásától kezdve állandóan részt vettek mind a magyar munkaadók és munkavállalók képviselői, mind pedig a kormány delegáltjai, ahogy az az egész munkaügyi szervezet háromoldalú felépítéséből következett. A munkaadókat eleinte Tolnay Kornél, a MÁV nyugalmazott elnöke képviselte – jelöléséhez a Gyáriparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) is hozzájárulását adta –, a munkavállalókat pedig Jászai Samu, a Szakszervezeti Tanács elnöke, majd az ő halála után rendszeresen Peyer Károly. A munkavállalók képviselte nem volt problémamentes, mert keresztényszocialista oldalról is igényelték a részvételt a konferenciákon. A kormány azonban, elismerve, hogy a szociáldemokrata szervezetek sokkal nagyobb súlyúak, rendszeresen ezek jelöltjét támogatta, a keresztényszocialisták delegáltjait pedig szakértőként – ilyen minden delegátus mellett utazhatott – adták mellé. Rendszerint Tobler János, a keresztény szakszervezeti szövetség vezetője utazott Peyer mellett mint szakértő, de volt olyan év, amikor Mihelics Vid katolikus újságíró töltötte be ezt a szerepet. Ez konfliktusokkal járt, mert az említettek

²⁰ Genfből érkező kérdőívekre összeállított válaszok, levelezés e kérdések kapcsán különböző magyar szervek között: MNL OL, K 150, 2808–2809. cs.

²¹ MNL OL K 107, 40. cs.

és Peyer nemigen tudtak együttműködni.²² A szakértői szerep persze nem biztosított olyan részvételi lehetőségeket a konferenciákon, mint a delegátusi megbízatás. A munkaadói oldalt később a Gyáriparosok Országos Szövetsége jelöltje képviselte, rendszerint Knob Sándor, a kormányoldalon pedig sokszor változtak a képviselők. Legelső alkalommal Heller Farkas, a Műgyetem közgazdaságtan professzora utazott Genfbe, utóbb több ízben volt kormánydelegált Pap Géza, Jezsovits János a Kereskedelmi Minisztériumból, Pfisterer Lajos (szakértőként, egyébként az író Szentkuthy Miklós apja) és néhány további minisztériumi tisztviselő. Emellett rendszerint tagja volt a magyar kormánydelegációnak a Genfben a Nemzetek Szövetsége mellett tevékenykedő magyar diplomaták közül valaki: többször Márffy-Mantuano Rezső, Pelényi János, Baranyai Zoltán.

Magyarország az ILO-ban történt taggá válás nyomán a szervezet számos egyezményét ratifikálta, maga azonban csak egy olyat kezdeményezett, amelyet az ILO éves konferenciáján el is fogadtak. Ez az egyik országból a másik országba való költözéskor a társadalombiztosítási szerzett jogok átvihetőségéről szólt. Az éves konferencián elfogadott egyezményt néhány ország ratifikálta is az 1930-as évek második felében – Magyarország az 1937. évi XXIV. törvénycikkkel –, ám a magyar szempontból fontos szomszédos országok nem voltak ezek között.²³

A különféle egyezmények ügye néha nehéz diplomáciai feladvány elé állította a magyar kormányzatot. Az 1930-as évek közepén Olaszország a negyven órás munkahét nemzetközi egyezménybe foglalására tett javaslatot, miközben még a negyvennyolc órás munkahétről szóló konvenciót is alig egy-két állam ratifikálta. Az 1934-es nemzetközi munkaügyi értekezlet előtt a Külügyminisztérium sürgette az illetékes tárcák állásfoglalását az olasz javaslatról – maga Kánya Kálmán írt az érintett minisztereknek –, az azonban egyértelműen elutasító volt.²⁴ Genfben úgy tudták, hogy a külügyminisztérium a tárgytól teljesen függetlenül a jó olasz–magyar kapcsolatokra való tekintettel támogatná a negyven órás munkahét bevezetését, míg a kereskedelmi miniszter mereven ellenállt.²⁵ A magyar kormányzatban olyan megoldást kerestek tehát, amely politikailag támogatja a negyven órás munkahét ügyét presztizskérdéssé emelő olasz diplomáciát, ám nem vezet ahhoz, hogy Magyarország elősegítse az egyezmény megszületését, és még kevésbé ahhoz, hogy ratifikálja azt. Az 1934-es konferencián a magyar kormánydelegáltak végül tartózkodtak a szavazásnál, a jö-

²² Peyer kifogásolta Mihelics delegálását, de nem tudta elérni, hogy a konferencia ne fogadja el őt mint szakértőt. (Gyakran előfordult, hogy legkülönbözőbb oldalakról megtámadták valakinek a mandátumát, ilyen ügyekben a konferencia egy különbizottságának állásfoglalása alapján a plenáris ülés döntött.) Tobler és Peyer között szintén kimutathatók konfliktusok a konferenciákon. 1932-ben például Kuypers holland delegátus élesen bírálta Magyarországot, amiért ott akadályozták a munkások szervezkedését. A felszólalás válasz nélkül maradt, s Tobler – aki szakértőként nem szólalhatott fel a plenáris ülésen – kifogásolta, hogy Peyer mint delegátus nem tett észrevételt ellene. Tobler ezért levélben kívánt tiltakozni a konferencia elnökénél a holland delegátus szavai ellen, ezt viszont Peyer megtiltotta neki, s azzal zsarolta Toblert, hogy nyilvánosan megerősíti Kuypers szavait. A konfliktusból Magyarországon sajtópolémia keletkezett, és a képviselőházban is szóba került. Peyer tagadta, hogy megtiltotta volna Toblernek a tiltakozást, egyébként pedig arra hivatkozott, hogy Márffy-Mantuano lovag, a hivatalos magyar kormánydelegált is szó nélkül hagyta ezt az esetet. Kuypers egyébként konkrét ügyként a magyar vasutasok újságjával foglalkozott, amelynek ügye Thomas-t is foglalkoztatta majd egy évtizeden át. L'Archives du BIT C 1320/16/1. Itt találhatók az ügyre vonatkozó, Pap Géza által gondosan megküldött újságkivágatok.

²³ MNL OL, K 150, 2809. cs.

²⁴ MNL OL, K 150, 2808. cs.

²⁵ L'Archives du BIT G 900/86/4.

vőre nézve pedig azt látták tanácsosnak, ha Magyarország föltételeken ratifikálja az egyezményt, azaz a saját ratifikáció érvénybe lépését más, nagy ipari országok ratifikálásához köti.

Hivatalos és nem hivatalos ügyek és közvetítők Magyarország és az ILO között

Az ILO és Magyarország kapcsolatainak személyes, illetve nem hivatalos szintjét vizsgálva először Albert Thomas személyével kell foglalkoznunk. Thomas 1878-ban született egy pék fiaként, s az *École Normale Supérieure* kiemelkedő képességű hallgatójaként történelemből szerzett aggregációt.²⁶ Politikai pályája egészét a francia szocialista pártban, annak jobb szélén töltötte el, de ellentétben más francia politikusokkal – például Briand-nal, Millebrand-nal –, soha sem hagyta el a szocialista pártot a még magasabbra ívelő politikai karrier érdekében. Szilárd pártkötődése mellett a francia értelmiségi elithez fűződő kapcsolatait is mindvégig megőrizte. A háború idején közvetlen beosztottja volt az általa vezetett haditermelési minisztériumban például a középkorász Mario Roques, akinek karrierje a *Collège de France*-ig ívelt, a Durkheim-tanítvány François Simiand, illetve Maurice Halbwachs, akik személyes jó barátai is voltak. Az ILO első elnöke kiemelt figyelmet fordított Magyarországra. Thomas számára Magyarország nehezen értelmezhető képlet volt, mert az ő szemszögéből egyrészt szélsőségesen reakciós országnak tűnt, ugyanakkor mégsem volt egyértelműen diktatúra, amely minden munkásmozgalmat üldözött és elnyomott volna. Thomas ebben a helyzetben úgy gondolhatta, hogy a magyar szakszervezetek, illetve munkásmozgalmak helyzetét könnyítheti, mozgásterét tágíthatja, és a magyarországi viszonyokat az általa kívánatosnak tartott irányba módosíthatja, ha az ILO elnökeként a magyar munkásság legális szervezeteinek érdekében lép fel. Így az 1920-as évek folyamán a magyar szociáldemokrácia nemzetközi félhivatalos patrónusaként igyekezett működni. Ez nem volt szokásos, más országok esetében nem vállalt ilyen szerepet, nyilván azért, mert az egyes országok munkáspártjai erre vagy nem szorultak rá, vagy pedig eleve semmilyen legális mozgástérrel sem rendelkeztek. Thomas és Peyer Károly levelezése és tárgyalásai az általános politikai kérdések mellett a szakszervezetek és a Szociáldemokrata Párt helyzetét, valamint szociálpolitikai kérdéseket érintettek. A *numerus clausus* 1928-as módosítását például így értékelte Peyer Thomasnak: „Az egész csak a világ félrevezetésére való.”²⁷ Mindkét fél érzékenynek tűnt az olasz–magyar kapcsolatok ügyével kapcsolatban is. Peyerék úgy állították be 1927-ben Thomas-nak, hogy nem lehet tudni, akar-e a kormány valamit – és ha igen, mit és mennyit – átvenni az olasz rendszerből politikai tekintetben és a munkaügy terén.

A szakszervezetek és a Szociáldemokrata Párt ügyeiben Thomas mindvégig kitartó figyelemmel fordult a magyarországi fejlemények felé, és számtalan alkalommal próbált segítséget nyújtani a magyar szakszervezeteknek, illetve szociáldemokrata politikusoknak. A Népszava kolportázs-jogának felfüggesztése körüli taktikázásokban például rendszeresen levelezett egyrészt Peyerral, másrészt Magyarország genfi képviselőivel, akiket rá akart venni a Népszava érdekében közbenjárásra, sőt magával Bethlennel is kapcsolatba lépett. A kormány sokáig újabb és újabb indokokat talált, hogy miért nem engedélyezheti a Népszava utcai árusítását. Ilyen volt például magyar szociáldemokrata vezetők bécsi útja 1927 nyarán, amikor emigráns szociáldemokratákkal találkoztak. A kormány ezt mint a kommunisták felé való elhajlást interpretálta, Thomas pedig arra vállalkozott, hogy megpróbál-

²⁶ Tanári állásra jogosító versenyvizsga.

²⁷ „Das ganze ist nur auf Irreführung der Welt berechnet.” Peyer levele 1927. dec. 2. L'Archives du BIT Cat 5-38-2.

ja elmagyarázni a hivatalos magyar képviselőknek, hogy Kunfi Zsigmond – a kormány elsősorban az övele való találkozást kifogásolta –, bár valóban volt népbiztos, de nem kommunista, hanem jelenleg az osztrák szociáldemokrata párt tagja, amint a többi meglátogatott vezetők is, s a kérdéses időpontban nem is volt Bécsben, így személy szerint vele Peyerék nem találkoztak. A Népszava utcai árusítási jogának visszaszerzéséért folyó manőverek részeként Thomas a másik oldalon viszont ismételtén azt javasolta Peyernek, hogy a Népszava tartózkodjon minden olyan szöveg közlésétől, amelyet a hatóságok kommunistának minősíthetnének. Emellett hangsúlyozta, hogy közbelépési kísérletei nem kaphatnak nyilvánosságot, mert nyíltan nem vállalhatja akcióit.²⁸

Thomas kisebb jelentőségű kérdésekkel is kitartóan foglalkozott. A magyar vasutasok szaklapjának ügye például 1923-tól 1932-ig rendszeresen fölbukkan a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Hivatalának anyagaiban, illetve Thomas levelezésében.²⁹ A kormány ugyanis nem engedélyezte annak megjelenését, bár időnként kilátásba helyezte ezt a magyar szakszervezeti vezetőknek és Thomas-nak is. (Egy ilyen szociáldemokrata lap megjelentetése a Bethlen–Peyer paktum határait feszegette, hiszen a megállapodás szerint közalkalmazottakat nem fogadhattak tagjaik közé a szakszervezetek.) 1932-ben, röviddel halála előtt Thomas még mindig azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a Nemzetek Szövetsége pénzügyi bizottsága a magyar kormánynak nyújtandó kölcsön feltételül szabja a társadalmi egyensúly biztosítását, aminek része lenne a szakszervezeti szabadság garantálása, konkrétan a vasutasok újságjának engedélyezése. Ez az ötlet azonban nem Thomas-tól származott, hanem Nathan Nathanstól, a Szállítási Dolgozók Szakszervezeteinek Nemzetközi Szövetsége elnökétől, aki a befolyásos nemzetközi szakszervezeti szövetségek egyikét vezette.³⁰ Thomas ez ügyben természetesen csak nem hivatalosan tudott fellépni, amint Nathansnak ezt körültkintően elmagyarázta, hiszen a szakszervezeti szabadság tárgyában mindaddig nem született nemzetközi egyezmény, így a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetnek hivatalosan nem volt lehetősége fellépni az ügyben. A nem hivatalos közbenjárása a Nemzetek Szövetsége pénzügyi bizottságánál eredménytelen maradt, mert az azt a választ adta, hogy döntésében csak gazdasági kérdések játszanak szerepet, és nem kíván a magyar belpolitikába avatkozni.³¹

Thomas környezetében, illetve az ILO apparátusában hosszabb-rövidebb ideig több magyar vagy magyar kötődésekkel is rendelkező személy fordult meg. Hogy kik ők, és mire lehet számítani tőlük, az a magyar kormányt is érdekelte. Amikor még Magyarország taggá válása előtt a gazdasági dekonjunktúra adataira vonatkozó kérdésekre válaszul egy anyaggyűjteményt küldtek Genfbe, a Külügyminisztérium utasította Baranyait, hogy tudja meg, kik fognak foglalkozni az anyaggal.³² Baranyai részletes jellemzést közölt e személyekről, s

²⁸ A Népszava kolportázsjogának visszaszerzéséért folyó manőverekben Thomas olyan részletekkel is foglalkozott, mint egyes – fordításban megkapott – Népszava cikkek szövegének helyes értelmezése.

²⁹ A vasutasok szociáldemokrata szaklapjának kérdése a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal magyarországi levelezőjének 1923. júliusi jelentésében bukkan fel először. L'Archives du BIT C 31–2–1.

³⁰ Ezek alapján úgy tűnik, hogy háttéregyeztetések folytak egy újabb, a Népszövetség garanciájával nyújtandó kölcsön felvételéről, amire azonban végül nem került sor.

³¹ L'Archives du BIT Cat 5–38–2. Thomas ezzel kapcsolatban magyarázkodni kényszerült Nathans előtt.

³² „Fontos azonban, hogy a Népszövetség irodájában dolgozó magyar előadó, akire ezen és egyéb bekövetkező munkálatoknak az elvégzésnek [...] feladata vár, olyan egyén legyen, aki a mai Magyarországgal szemben előítéletektől mentes munkára képes, és a magyar törekvéseket hazaszeretettel párosult tudással tudja képviselni. Szíveskedjék megállapítani, hogy ki lesz ez

ez legalább annyira jellemezte őt magát, mint azokat, akikről szólt. A beérkezett adatokat a hivatal számára Aberdam Simon dolgozta fel. „Aberdam galíciai származású magyar zsidó” – írta Baranyai. „A háború előtt Párizsban közgazdasági és politikai tanulmányokat folytattott, és bizonyos francia közgazdasági körökben meglehetősen ismert. Jelenleg nemzetközi pénzügyi ügynökösködéssel foglalkozik és lapokba ír. A Hivatalhoz őt Milhaud (francia zsidó) genfi egyetemi tanár juttatta be külső munkatársnak. Aberdam természetesen igen erősen liberális gondolkodású ember, azonban hazafias érzése és magyarsága kétségen felül áll.” Foglalkoztatni akartak az anyag földolgozásánál egy bizonyos Spiller urat is, de Baranyai nem tudta, hogy ez megtörtént-e. „Spiller úr race-filozófus és az eugenika tudósa, jelenleg angol zsidó, de fiatalkorában még magyar zsidó volt, és ezért tud némileg magyarul. Spiller felesége (angol zsidónő) Mantoux úrnál (francia zsidó), a N. SZ. főtítkársága egyik osztályfőnökénél titkárnő, így került be Spiller úr a hivatalba.” A jelentésben említett Mantoux, aki a békekonferencia nyelvzeniként számon tartott tolmácsa volt, Marc Bloch barátja, ugyanabba a francia értelmiségi körbe tartozott, ahová Thomas is.

A fenti, az ILO-hoz csak kívülről és időlegesen kapcsolódó személyekhez képest a hivatal állandó tisztviselője volt Ferenczi Imre. Ferenczi a főváros szociálpolitikai osztályának vezetését hagyta ott saját kezdeményezésére, hogy a nemzetközi migráció kérdéseit tanulmányozza a hivatal erre szakosodott szekciójában. Louis Varlez, a migrációs osztály főnöke javasolta Ferenczit Thomas-nak, akiről Arthur Fontaine – a francia kormány delegáltja a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal igazgatótanácsában – kitűnő véleményt adott, noha utalt egzaltáltságára. Mindkettőjüket még a nemzetközi egyesületi tevékenységből ismerte Ferenczi 1914 előttről.

Ferenczi kinevezésére tehát még Magyarország taggá válása előtt került sor a magyar kormány közreműködése nélkül. Bár időnként belefolyt magyar ügyekbe, és valamennyire részt vett a genfi magyar kolónia életében is, állandó közvetítő szerepet nem töltött be Magyarország és a hivatal között.³³ Baranyai a fent említett jelentésében Ferenczi helyzetét úgy írta le, hogy egyrészt a migráció kutatójaként hivatalból nemigen kerülnek elé magyar ügyek, másrészt pedig „az a benyomásom azonban, hogy Ferenczi úr közvetlenül sem tesz meg annyit a magyar érdekért, amennyit megtehetne, s például az antanthoz tartozó kollégáival szemben való magatartása mintha állandó bocsánatkérés volna azért, hogy magyar”. Később Thomas magyarországi útja kapcsán a magyar kormány kifejezésre juttatta, hogy Ferenczit szerinte valójában nem lehet magyar tisztviselőnek tekinteni, mert nem tart kapcsolatot magyar kormányzati körökkel, itthoni szakértőkkel, és nem tölt be közvetítő funkciót a hivatal és Magyarország között. Thomas ezt a közlést azzal kommentálta feljegyzéseiben, hogy a magyar kormányt persze Ferenczi zsidó volta zavarja, csak ezt nem mondják ki nyíltan. Kérdés, Thomas tudta-e, hogy magyar tárgyalópartnereinek egy része, gyakran a hivatalosak is, mint például a Pap fivérek vagy Hevesy Pál genfi miniszterterezidens, szintén

az előadó, és meg lehet-e abban bízni, hogy a reá váró feladatot ily szellemben fogja megoldani.” 1921. nov. 11. MNL OL K 107 40. cs.

³³ Thomas 1922 szeptemberében például Ferenczit kérte, hogy beszéljen Bánffy gróffal, akiről tárgyalásaik során azt a benyomást szerezte, hogy nem kellően tájékozott afelől, mivel jár Magyarország taggá válása. Thomas Ferenczitől remélte, hogy tudatosítani fogja a magyar külügyminiszterben a tényeket. Ugyancsak Ferenczi közvetítését vette igénybe Baranyai Zoltánt megcélozva egy olyan ügyben – a magyar vasutasok szervezkedési szabadsága kérdésében –, amelyben nem fordulhatott hivatalosan Magyarország képviselőihez, mert az ügy formálisan az ILO kompetenciáján kívül esett.

zsidó származásúak voltak.³⁴ Ferenczi egyetlen kérdésben avatkozott be következetesen magyar ügyekbe: minden felmerülő alkalommal támogatta Pap Dezsőt. Magyarország taggá válása után eleve ő javasolta a levelezői posztra Papot, aki a társadalomreformer szakértők egyesületekbe is szerveződő körein belül 1918-ig ugyanahhoz a szociáldemokráciával szemben megértő liberális irányhoz tartozott, mint ő. Thomas felkérésére Ferenczi rendkívül kedvező írásbeli véleményt adott Papról, majd ezt utóbb még megtoldotta egy tovább írásbeli véleménnyel Heller Farkasról, aki a magyar kormány másik jelöltje volt, noha róla nem kértek tőle véleményt. Két régi személyes ismerőse közül Hellert elméleti embernek minősítette, akit leköt a tanítás és a kutatás, s nincs kapcsolata sem munkaadói, sem pedig szakszervezeti körökkel. Pap mellett szólott Ferenczi szerint, hogy a háború előtt Magyarország hivatalos képviselője volt a Munkásvédelem Nemzetközi Egyesülete által összehívott nemzetközi konferenciákon, s ismert volt mind szakszervezeti, mind munkaadói körökben.³⁵ Később is mindvégig támogatta Papot különböző, a magyar kormánnyal támadt konfliktusokban, majd pedig Pap Dezső halála után fivérét, Pap Gézát ajánlotta Thomasnak levelezőül. Ekkor Erődi-Harrach Béla professzor, az Országos Szociálpolitikai Intézet igazgatója volt a másik jelölt, ám Thomas – talán Peyer hatására is, aki Pap Géza mellett érvelt – nem őt választotta.³⁶

Pap Géza fivéréhez hasonlóan jogász végzettséggel rendelkezett, először bíróként tevékenykedett, s ebbéli minőségben került az Állami Munkásbiztosítási Hivatalhoz, amely a munkásbiztosító pénztárak állami felügyeletének ellátása mellett a biztosításhoz kapcsolódó perek másodfokú fellebbezési fóruma volt 1907-től kezdve. Így már az első világháború előtt is szociálpolitikai területen dolgozott, s részt vett a formálódó szakterületekkel foglalkozó egyesületek munkájában is. Pályája nem tört meg 1918 után sem; a ténylegesen az 1920-as évek elején szerveződő Népjóléti és Munkügyi Minisztérium törvény-előkészítő osztályát vezette – az ellenforradalom viszonyai között nem mellékes módon: zsidó származásúként. Az évtized végén rábízta a válságba jutott társadalombiztosítás szanalási programjának végrehajtását, amelyet a kormány, a szakszervezetek és munkaadói érdekképviselők alkudtak ki egymásnál, s amit az OTI államtitkári besorolású vezérigazgatójaként irányított. Nagyon valószínű, hogy a Pap fivérek a maximumot jelentették a baloldaliságban, amit az 1920-as években a kormány tolerálni tudott a különböző szakértők kiválasztásakor. Dezső és Géza személye a magyar szociáldemokratáknak is megfelelt, a levelezői posztra fölmerült más személyek politikai értelemben hozzájuk képest sokkal jobboldalibbak voltak.

Az 1920-as évek második felében a levelezők és Ferenczi mellett párhuzamosan futott két magyar személy pályája, akik ambícióik szerint egyaránt az ILO és Magyarország kapcsolatának állandó szereplőivé, illetve a hivatal tisztviselőivé szerettek volna válni. Egyikük Albert Thomas, a másik a magyar hivatalosság bizalmát bírta, s mindketten nélkülözték a másik fél támogatását. Ez végső soron ahhoz vezetett, hogy egyiküknek sem sikerült a Nemzetközi Munkügyi Hivatal állandó tisztviselőjévé válnia, hanem nevető harmadikként

³⁴ Ferenczi egyébként nem bizonyult túl megbízható hivatalnoknak, ezért ambícióival ellentétben nem lett osztályvezető, sőt még osztályvezető-helyettes sem, sem a migrációs, sem a statisztikai osztályon. Tudományos munkássága viszont máig időtállóan bizonyult. A migráció kutatásában mind Ferenczinek a transzatlanti vándorlásokra vonatkozó adatait, mind az ún. Ferenczi–Willcox migrációs indexet – amely mögött a migráció szociológiai modellje áll – máig használják.

³⁵ Pap háború előtti munkái: Pap Dezső: *A munkaszerződésekből eredő követelések biztosítása*. Budapest, 1911.; uő: *Az otthonmunka törvényes szabályozása*. Budapest, 1912.

³⁶ A vonatkozó levelezés: Archives du B.I.T. C 1301/003.

egy váratlanul, kívülről fölbukkant személy kapta meg azt a helyet, amely Magyarországnak mint tagnak formálisan is kijárt. Schütz Géza élettörténete meglehetősen homályos, de annyi bizonyos, hogy néhány évig közel állt Thomas-hoz, és magyar ügyekben a legfontosabb tanácsadójának számított. Hevesy Pál értesülései szerint az 1900-as születésű Schütz beházasodott egy „genfi úri családba”, s ezen keresztül összebarátkozott Thomas vejével és lányával, majd rajtuk keresztül Thomas-val is. A magyar diplomata szerint ezekben a körökben azzal igyekezett szimpátiát kelteni maga iránt, hogy azt állította, otthonról szocialista meggyőződése miatt kellett elmenekülnie.³⁷ A berni magyar követség adatai szerint Schütz felekezeten kívüli főiskolai hallgató volt. Személye Genf kanton rendőrségének érdeklődését is felkeltette, és információt kértek itthoni előéletére vonatkozóan az ottani magyar képviselőtől. 1922-ben a fővárosi rendőrség tájékoztatása úgy szólt, hogy Schütz a Kereskedelmi Bank tisztviselője volt, s „nevezett büntetlen előéletű, kifogástalan viseletű és páratlan jó fiú hírében áll”.³⁸ 1928-ban a genfi idegenrendészeti hatóságok ismét információt kértek a magyar hivatalos szervektől, mégpedig azért, mert tudomásuk szerint kapcsolatban áll vagy állt Kun Bélával, s vagyontalanságához képest feltűnően sokat utazott és költött. A fővárosi rendőrség ekkor azt jelentette, hogy Schütz a kommun idején exponálta magát mint a Közoktatási Népbiztosság ifjú munkások körében folytatandó propagandájának felelőse, valamint a Pacsirtamező u. 33. házbizalmija, fivére pedig a III. kerületi vörös őrség parancsnokaként terrorakciókban vett részt.³⁹

Schütz történetével ellentétes pályán futott Gombó Istváné. A fiatalember – aki 1895-ben született, s 1922-ben lett segédfogalmazó a külügyminisztériumban – bírta a magyar kormány, következésképp a genfi magyar diplomáciai képviselőt állandó támogatását, s Magyarországról számosan ajánlották Thomas figyelmébe, mások mellett Tobler János, a keresztényszocialista szakszervezetek vezetője.⁴⁰ Ő mindent el is követett, hogy az ILO ügyeiben szakértővé váljon, publikált az idevágó témákban, mégis csupán annyit sikerült elérnie, hogy a magyar kormány költségén dolgozhatott ideiglenesen a genfi hivatalban. Erről Thomas 1927-es magyarországi útja során lezajlott megbeszélések nyomán született megállapodás, mint ahogy arról is, hogy az ILO kiír egy álláspályázatot magyar állampolgár számára – valamennyi szomszéd országban létezett már ilyen pályázat, különösen sokan képviselték Csehszlovákiát –, hogy legyen végre a magyar kormány egyetértésével kinevezett tisztviselője is az ILO-nak.⁴¹ Peyer Gombó állandó alkalmazását hevesen ellenezte, fel-

³⁷ Baranyai levele a berni magyar követnek, 1926. október 5. MNL OL K 107 41. cs.

³⁸ Hevesy 1928. május 23-án a külügyminiszternek írt levelében idézi e korábbi, ekkor már tévesnek tartott tájékoztatást. MNL OL K 107 41. cs.

³⁹ Hevesy levele 1928. június 12-én a berni követnek. MNL OL K 107 41. cs.

⁴⁰ Tobler 1929. július 17-én írt Thomas-nak Gombó érdekében, kilátásba helyezve egyúttal, hogy a magyar törvényhozásban interpellálni fog a nemzetközi munkaügyi egyezmények ratifikálása, különösen a mezőgazdasági munkásság szervezkedési jogáról szóló egyezmény elfogadása érdekében. E tárgykörben adatokat is kért az azokban az országokban szerzett tapasztalatokról, amelyek már ratifikálták az egyezményt. Thomas utasítása szerint a választ úgy kellett megírni, hogy egyrészt gratuláljanak Toblernek a konferencián való legutóbbi szerepléséhez, Gombó ügyében pedig tudassák, hogy ajánlását tudomásul vették, de a felvételnél csak a versenyvizsga számít. A kért egyéb adatokat természetesen elküldték számára.

⁴¹ Miután Thomas ismételten hangsúlyozta, hogy szívesen nevez ki magyar állampolgárságú tisztviselőt, s ez csupán pénzkérdés, ám a költségvetés szigorú, Walko Lajos külügyminiszter 1927-ben felajánlotta, hogy a magyar külügyminisztérium vállalná egy évre egy magyar tisztviselő díjazását. Ezt az ajánlatot Thomas örömmel elfogadta, cserébe megígérte, hogy javasolni fogja az igazgatóta-

háborodottan magyarázta Thomas-nak, hogy az 1927-es megegyezés alapján Gombó egy magyarországi helyettes államtitkár fizetéséért gyakornokoskodik az ILO-nál, kizárólag azért, mert személyes kapcsolat fűzi a miniszterelnök családjához. Thomas azzal mentegőztött, hogy nagy nyomásnak volt kitéve a magyar kormány részéről. Gombó állásának kérdése éveken át minduntalan fölmerült Thomas és magyar tárgyalópartnerei között, s az ILO elnöke megszokta, hogy a szociáldemokraták és a kormány képviselői mindig ellentétes módon beszélnek a reménybeli magyar tisztviselő ügyéről. Végül a magyar kormánynak tett ígéretének megfelelően 1929-ben valóban kiírtak egy pályázatot Magyarországon, ezt azonban nem Gombó nyerte meg. A győztes Tóth Béla lett, aki 1897-ben született Zólyomban, gimnáziumba Besztercebányán járt, ennek megfelelően tökéletesen beszélt szlovákul is, s világháborús katonai szolgálata után az 1920-as években a magyar kormány ösztöndíjával éveken át Párizsban tanult. Felvidéki gyökereiből pályázatában a csehszlovák demokratikus szellemhez való kötődését vezette le. Az irodalomtudományok doktora volt, cikkei jelentek meg magyar–francia irodalmi kapcsolatokról. A pályázat idején Kisvárdán volt reál-gimnáziumi tanár. Tóth nem rendelkezett rangos támogatókkal, egyetlen ajánlója Paul Boyer volt, a párizsi Keleti Nyelvek Akadémiájának igazgatója. Tóth végül 1957-es nyugdíjazásáig az ILO munkatársa maradt. Ő volt évtizedeken át az egyetlen magyar állampolgár – bár valamivel nyugdíjazása előtt maga azt kérte, hogy hontalanként tartsák nyilván –, aki bekerült a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal apparátusába, eltekintve persze Ferenczítől.⁴² Az ILO diplomáciai osztályára osztották be, ahol rendszeresen foglalkozott magyar ügyekkel is, kivonatolta a levelező jelentéseit, néha utazásokat tett Magyarországon, összefoglalta és értelmezte a magyar politika fejleményeit főnökei számára.⁴³

A szociálpolitikai vagy munkaügyi területen dolgozó magyar szakértők némelyike más módon is kapcsolatban állt a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal. A hivatal ugyanis az egyezmények előkészítésére egy szakértői bizottságot működtetett, amely főleg levelezés útján dolgozott, de időnként genfi értekezletekre is sor került. Ez a testület értékelte a külön-

nácsnak a jövőre nézve egy magyar tisztviselő számára való pályázat kiírását és az ennek megfelelő összeg felvételét a költségvetésbe. Ez azután valóban meg is történt.

⁴² Az ILO könyvtárának első vezetője Máday Andor volt, aki a Huszadik Század köréhez kapcsolódó szociológusként indult, de már jóval az első világháború előtt Svájcban telepedett le, s ott lett egyetemi tanár. Amikor 1927-ben Thomas Budapestre látogatott, őt is mint magyar tisztviselőt említette, de a kormány közölte vele, hogy Máday már nem magyar állampolgár, amivel Thomas sem vitatkozhatott. Zeidler Miklós szíves közlése szerint amikor Máday 1922-ben igyekezett bekerülni az ILO-hoz, Baranyai aggódott, hogy ha magyarként „könyvelnék el”, akkor más magyar szakértő útját zárná el.

⁴³ 1940-től továbbra is az ILO tisztviselőjeként Budapesten teljesített szolgálatot. Ekkor a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal a háború miatt Montréalba költözött, s Tóthot a magyar kormánnyal való kapcsolattartás végett ugyanakkor Budapestre delegálták. Ez egy egészen sajátságos, egyedi megoldás volt. Kérdés azonban, hogy mi szükség volt erre, hiszen Pap Géza az ILO levelezőjeként továbbra is ellátta az összekötő feladatát a magyar kormány és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal között. Az sem világos, hogy egyáltalán mit csinált Tóth a háborús években azon kívül, hogy jelentkezett egy-két rövidebb szociálpolitikai tárgyú cikkel a magyar nyilvánosság előtt. 1945-ben azután a külügyminisztérium tisztviselője lett – miközben megőrizte állását az ILO-nál is –, s a nemzetközi szervezetekkel való kapcsolattartás területén dolgozva többször volt magyar kormánydelegált az éves ILO-konferenciákon. 1947-ben a levelezői posztot is átvette Pap Gézától, ám egyre sűrűbben és egyre nagyobb nyomattal jelezte, hogy vissza szeretne kerülni Genfbe, mert a kommunisták előrenyomulása miatt egyre kevesebb a lehetősége az érdemi munkára, helyzete egyre inkább ellehetetlenül. Végül sor került visszaintegrálására az ILO központi apparátusába. Tóth személyi anyagai: Archives du B.I.T., P 2409.

bőző országokból beérkezett információkat, és véleményezte a tervezeteket az előkészítő munka különböző fázisaiban. Az eredetileg aránylag szűk szakértői körnek nem volt magyar tagja, amikor azonban 1930-ban újjászervezték és kibővítették a testületet – a magyar kormány és Genf közti egyeztetések eredményeként –, többen is bekerültek tagjai közé (Pap Géza, Kovrig Béla, Barla-Szabó József, az Országos Társadalombiztosító Intézet igazgató főorvosa, Pfisterer Lajos, Lengyel Ervin, Mihályffy Ernő). E szakértők tényleges munkát végeztek, amit Genfben is elismertek.⁴⁴ A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal saját munkáját és persze a kidolgozott egyezmény- és ajánlástervezeteket részben éppen e nemzetközi szakértői kör kompetenciájával kívánta legitimálni, az egyes kormányokkal szemben saját súlyát növelni – hiszen a tényleges politikai döntéshozatal a nemzeti szinten maradt –, más oldalról pedig a részvétel e nemzetközi szakértői körben az egyes részt vevő személyek súlyát a hazai nyilvánosságban nyilvánvalóan növelte.

A fenti magyar – vagy magyar kötődésű – személyeken túl olykor mások is befolyást gyakoroltak különféle magyar ügyekben Albert Thomas körül. Garami Ernő alkalmazása érdekében például néhány ugyancsak neves személyiség levelezett Thomas-val. Először 1927 telén a már említett Mario Roques történészprofesszor és Louis Eisenmann⁴⁵ írt Thomas-nak annak érdekében, hogy Garami állást kapjon a ILO apparátusában, 1928 márciusában pedig Karl Renner – aláírása szerint „szolgálaton kívüli osztrák kancellár” – magyarázta el neki egy hosszú levélben Garami helyzetét, hangsúlyozva, hogy Garami annak idején szembeszállt a Tanácsköztársaság kikiáltásával, és kérte, hogy nevezzék ki Garamit az ILO bécsi levelezőjévé, vagy vegyék fel a genfi apparátusba. Thomas azonban – bár Garami maga is írt neki – rendíthetetlen maradt, mindenkinek elutasítóan válaszolt.⁴⁶ Eisenmann szerint egyébként – aki máskor is levelezett Thomas-val az utódállamokkal kapcsolatos ügyekről – Garaminak legkésőbb a frankhamisítási botránykor a „demokratikus magyar köztársaság elnökévé” kellett volna válnia, ha az „ostoba angolok” nem állnak ki Bethlen rezsimje mellett, Renner pedig a magyarországi szociáldemokratákról szedte le a kereszttvizet, harmadrangú garnitúrának minősítve a hazai szociáldemokrata vezetőket, akik csak azután kerülhettek előtérbe, hogy az igazán érdemes férfiak 1918–1919 után távozni kényszerültek az országból, s akiket szerinte megfertőzött a nacionalizmus és korrumpált a reakciós rendszer. Thomas viszont úgy látta, hogy Garami személye akadály lenne a magyar kormány és a szakszervezetek közötti jobb viszony kialakításában.

Albert Thomas látogatása Magyarországon 1927-ben

Albert Thomas 1927 elején egy hosszabb út részeként tett több napos látogatást Magyarországon (Jugoszláviát és Görögországot is ekkor kereste fel). A látogatás ezt megelőzően már többször is halasztást szenvedett. 1926 elején a frankhamisítási botrány miatt halasztották

⁴⁴ L'Archives du BIT SI 1/0/31.

⁴⁵ Eisenmann elzászi származású történész és szlavista volt. A 19. század végén a Monarchiában tett hosszabb tanulmányút nyomán – melynek során megtanult csehül és magyarul – az osztrák-magyar kiegyezésről írta doktori dolgozatát. Az 1904-ben megjelent könyv még értékelte a magyar parlamentarizmust, amelyet a birodalom osztrák felének parlamenti működésénél többre becsült. A háború alatt a cseh emigránsok köreivel együttműködő Eisenmann a francia külügyminisztérium egyik legfontosabb szakértőjének számított a Habsburg Monarchia ügyeiben. A háború után egy prágai francia tudományos intézetet vezetett, s egyúttal a Sorbonne *Histoire et Civilisation des Slaves* tanszékének professzora lett, amelyet egy csehszlovák állami alapítvány hozott létre. Nekrológia: Louis Eisenmann. Revue des Études Slaves, vol. 17. (1937) No. 3–4. 240–244.

⁴⁶ L'Archives du BIT CAT 5-38-1.

későbbre Thomas kívánságára, a magyar külügy egyetértésével. A formális indok az ILO új épületébe való költözése volt, ám valójában Thomas attól tartott, hogy magyarországi útján esetleg állást kell foglalnia a frankhamisítással kapcsolatban, amit – már csak budapesti tárgyalásainak sikere érdekében is – nyilvánvalóan nem tehetett meg. 1926 őszén viszont a magyar választások miatt maradt el az út, mert Thomas nem akarta, hogy látogatása bármilyen értelemben is a választási kampány témájává váljon. Az 1927 eleji időpont végül mindkét félnek megfelelt, mindkettő úgy érezhette, hogy a látogatás hasznos lesz számára. Thomas eredményként könyvelhette el, hogy az előkészítés alatt álló két törvénytervezet – a biztosítási rendszer reformjáról és a nyugdíjbiztosítás bevezetéséről – a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet több egyezményének magyarországi ratifikálását teszi lehetővé, márpedig a ratifikálások száma a genfi szervezet sikerességének leginkább szem előtt tartandó mércéje volt. A magyar kormány ugyanakkor Thomas látogatásában saját szociálpolitikai erőfeszítéseinek hivatalos elismerését láthatta, s erre nemzetközi megítélésének javítása végett szüksége volt.

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal levéltárában fennmaradtak nemcsak a Thomas útjának előkészítésére vonatkozó iratok, hanem a francia politikus budapesti útjáról készített, szinte személyes naplószerű feljegyzései is.⁴⁷ Thomas február 22-én érkezett Magyarországra, és 27-én távozott. Az útra ő és kabinetje alaposan fölkészült. Először szabályos bibliográfiát állítottak össze magyar vonatkozású angol, francia, német munkákból, s ebből válogatva egy könyvkereskedőnél megrendeltek egy sor könyvet. Az általános politikai helyzetről való tájékozódást szolgáló munkákon túl – ebbe például beletartozott egy elemzés a megelőző választásokról Kunfi Zsigmondtól, amely eredetileg a szocialista internacionálé kiadványában jelent meg – számos gazdasági szakmunkát, földrajzi művet, sőt útleírást is beszereztek. Mindezeket részben Thomas maga olvasta, nagyjából pedig apparátusa dolgozta föl számára. Az ILO elnöke ezek alapján képet kapott a magyar népesség foglalkozási és településszerkezeti megoszlásáról, az adóbevételek szerkezetéről, az életszínvonal alakulásáról a háború kitörésétől kezdve, az ország felekezeti viszonyairól, az alfabetizáció szintjéről, az iskoláztatás alapadatairól, valamint a magyar parlamenti pártviszonyokról. Emellett az ILO apparátusa összeállítást készített valamennyi elképzelhető magyar vonatkozású szociálpolitikai és munkaügyi kérdésről, valamint arról, hogy ezekkel kapcsolatban mit kíván elérni a szervezet.

Egy feljegyzésben irracionálisnak minősítették a húszas évek magyar iparpolitikáját, mert az, úgymond, nemzeti ipart akar teremteni a mezőgazdaság megterhelésével és vámfalak emelésével (az utóbbi a tényeket illetően helytálló megállapítás volt, csak éppen egyáltalán nem Magyarország volt az egyetlen, amely a korban ilyen politikát folytatott). Thomas elé került egy anyag a magyar szövetkezeti mozgalomról, amely a szociáldemokratákhoz kötődő Általános Fogyasztási Szövetkezet és a Hangya működését mutatta be. Összeállították továbbá Genfben a szociálpolitikai kérdésekben illetékes magyar személyiségek listáját – ezt „dr. Fe.” (minden bizonnyal Ferenczi) jegyezte –, valamint azon vezető magyar politikusok névsorát és rövid jellemzését, akikkel Thomas találkozni szeretett volna. Érdekes, hogy Genf eredetileg a magyar külügyminisztériumot kérte fel, hogy jelölje ki azon személyek körét – túl az egészen nyilvánvaló találkozókon –, akikkel az ILO elnökének meg kellene ismerkednie, ám ezt Budapesten elhárították, mondván, irigységet és sértődést szülhetne, kit vesznek fel a listára és kit nem. Horthyról Thomas – az életrajzi alapadatokon túl – azt tudhatta meg, hogy 1917-ben (helyesen 1918-ban) kegyetlenül leverte a mat-

⁴⁷ A továbbiak forrása – kivéve más hivatkozás esetén – többnyire Thomas úti jegyzetei. L'Archives du BIT Cat 5-38-2.

rózfelkelést, s hogy nagyon gögös, ellenfeleinek soha meg nem bocsát. A feljegyzés szerint Bethlen feudális mentalitású, s fennhordja az orrát (Thomas-nak ennél jobb véleménye volt a magyar miniszterelnökről), Klebelsberg Kuno kultuszminiszter rendkívül művelt, de nagyon klerikális, Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter pedig szintén igen művelt, de tele van előítéletekkel.

Thomas listát kapott a magyar napilapokról is, melyen pártállásukat és politikai irányukat is megjelölték, a kormánypárti lapok között különbséget téve a liberalizmus mértéke szerint. (Sajnos nem világos, hogy e feljegyzést ki állította össze.) Thomas ezenkívül tájékoztatót kapott Bethlen és a szociáldemokraták viszonyáról, amelyből az derült ki, hogy a magyar miniszterelnök hajlamos elmosni a szociáldemokraták és a kommunisták közötti különbséget, de a szöveg összeállítója – mintegy a miniszterelnök mentségére – megjegyezte, hogy a szociáldemokraták tényleg kompromittálták magukat a kommünben. (A forrás ez esetben is minden bizonnyal Ferenczi volt.) Olvashatott ezenfelül az ILO elnöke egy összeállítást a kisantant és Magyarország viszonyáról, elsősorban a csehszlovák relációról. Kapott egy áttekintést a magyar közigazgatás működéséről, amely a dszentri köztisztviselői szerepvállalásának témáját taglalta, s megtudhatta Thomas azt is, hogy fiatal és gyenge a magyar burzsoázia. (Sajnos nem tudni, ki találta a magyar társadalomfejlődésnek ezeket az örök toposzait franciául Thomas elé.)

Az 1920-as években lezajlott magyar földreformról Schütz Géza készített Thomas számára korrekt összefoglalót. Ugyancsak az ő munkájaként olvashatott – és olvasott is, amint az a Budapesten nyilvánosan elmondott beszédéből kiderül – egy rövid magyar irodalomtörténeti összefoglalót, valamint egy ötoldalas szabályos nemzetkarakterológiát. Az irodalomtörténet a felvilágosodással indult, s a nagyra értékelt Ady után Herczeg Ferenc *Híd* című drámájával ért véget, mint a háború utáni magyar lélek legkifejezőbb alkotásával. A nemzetkarakterológia mintha Szekfű Gyula nyomdokain haladt volna: A magyar lélek eredendően kétarcú, egy optimista, önmagával megelégedett, könnyen lelkesedő oldala van, melyet Petőfi s Kossuth illusztrál, s egy mélyen gondolkodó, illúziótlan, de kötelességtudó, önmaga feláldozására is kész oldala, melyet Széchenyi, Deák Ferenc, a rokonszenvenvel ábrázolt Tisza István jelenít meg. E szövegek mindenestre nem mutatják Schützöt tipikus kommunistának.

A Thomas elé került anyagok tehát egészükben rendkívül sokrétű és alapos képet adtak a meglátogató országáról, még ha helyenként sematikusak voltak is, s időnként tévedéseket – esetleg szándékos félrevezetéseket – is tartalmaztak. A tévedések némelyikét azonban Thomas is felismerte, azt a magyar gyáriparelles észrevételt, hogy a vámfalakkal védett ipart semmilyen munkásbiztosítási költség sem terheli, a margón javította. Egy ismeretlen eredetű fejtegetés azt állította – alaptalanul –, hogy Bethlen nagy parlamenti többségét Ottó királlyá koronázására akarja felhasználni. Úgy látszik, voltak, akik rendszeresen riogatták Thomas-t a restauráció veszélyével, s ő ettől a félelemtől nem is tudott megszabadulni. A húszas években többször fölmerült benne, hogy a koronázás időszerűvé válhat, ha Ottó nagykorú lesz, bár ennek időpontjában bizonytalan volt.⁴⁸

Albert Thomas tehát alaposan felkészülve érkezett Budapestre, egy átlagos külföldi útra induló politikusnál jóval szélesebb körű tájékozottsággal, ami valószínűleg személyes habitusának, értelmiségi szemléletének volt köszönhető. Fogadására a magyar diplomácia és a kormány is alaposan fölkészült. Más országok példája nyomán nagykövetnek kijáró protokollal fogadták. Összeállították addigi politikai pályájának rajzát, leszögezve, hogy elkötelezett munkáspárti, ám azon belül szilárdan jobboldali politikusról van szó, akiről feltételez-

⁴⁸ Thomas útjának előkészítő anyagai. L'Archives du BIT CAT 1-27-2.

ték, hogy van ambíciója és lehetősége visszatérni a francia politikai életbe, mégpedig magas szinten. Budapesti programját Hevesy Pál egyeztetette vele, Baranyai pedig Marius Viple-lel, Thomas kabinetfőnökével. Baranyai szemlátomást úgy ítélte meg, hogy nem lehetetlen Thomas-ban komolyabb szimpátiát ébreszteni Magyarország iránt, s ez komoly eredmény lenne, tekintve Thomas befolyását és kapcsolatait. A Viple-lel folytatott egyeztetés eredményeként azt is jelentette Budapestre, hogy a neje nélkül utazó Thomas és a nőtlen Viple éjszakai programokra is vágnak. „Viple kabinetfőnök, akit úgy, mint gazdáját nagy francia szakáll ékesít, különösen súlyt fektet arra, mint nekem bizalmasan mondá, hogy Budapestnek nem csak nappali életével ismerkedjék meg.”⁴⁹

Albert Thomas budapesti tartózkodása alatt valóban sűrű programot bonyolított le. Először itt töltött napjának reggelén az előzetes tájékozódásán túl még konzultált Gál Benővel, a Szakszervezeti Tanács titkárságának vezetőjével – elsősorban a szociáldemokraták és a kormány viszonyáról –, valamint Auer Pállal, aki a francia követség magyar jogtanácsosa volt, liberális személyiség és élesen Bethlen-ellenes, noha a szociáldemokratáktól, mint Thomas megállapította, távol állt. Auer adott mellé egy újságíró, aki azután végigkísérte magyarországi tartózkodása alatt, csakúgy, mint Kertész Miklós, a szociáldemokrata magántisztviselő szervezet egyik vezetője, akit Peyerék delegáltak mellé. Természetesen a magyar külügy is kirendelt melléjük egy állandó kísérőt.

Thomas találkozott Horthyval, akiről az volt a benyomása, hogy igyekezett érdeklődést mutatni az ILO iránt, de ez nem nagyon sikerült neki. Thomas a kommunisták és a szocialisták közötti különbséget magyarázta a kormányzónak, és a szomszédos országokhoz való gazdasági közeledés szükségességéről beszélt. E témánál szerinte Horthy fölélné, és lehetetlennek minősítette a gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzését a szomszéd országok elzárkózása miatt. A kormányzó szerint Romániában rendszeresen kisiklanak a vonatok, de ennek ellenére nem engedik, hogy a MÁV mérnökei foglalkozzanak a két ország közötti vasúti közlekedés gondjaival. Utóbb Thomas azt mondta Bethlennek a Horthyval való találkozásjáról, hogy a kormányzó a kötelességtudás embere, de nem tud sokat a világ dolgairól. Bethlen ezen jót kacagott.

Thomas számára sokkal fontosabbak voltak a miniszterelnökkel való tárgyalások, akit kiemelten kezelt. Bethlen képességeiről és személyéről láthatóan jó véleménnyel volt, óvta őt a Mussolinival való szorosabb kapcsolattól, attól tartva, hogy ez a magyarországi rendszer fasiszta irányba való eltolódását is jelentené, s inkább a liberalizálás irányába való további lépéseket javasolt, például egy szakszervezeti törvényt, amire kapott is ígéretet. (Ezzel a kormány valóban foglalkozott, de ilyen törvény az egész korszakban nem született.) Thomas nem rejtette véka alá a véleményét a nyílt választójoggal kapcsolatban sem. Bethlen megnyugtatta, hogy sok mindennel nem ért egyet az olasz rendszerből, és azt mondta Thomas-nak, hogy sok tekintetben vissza szeretne térni a szabadság intézményeihez, mert „szabadság nélkül nincs igazi tekintély”.⁵⁰ Thomas elmagyarázta a magyar miniszterelnöknek, hogy rossz a külföldre irányuló magyar propaganda, mert a problémák tárgyszerű beállítása helyett érzelmes túlzásokra épít. Bethlen pedig úgy vélekedett, hogy a nagy kérdések – értsd: nyilván határkérdések – napirendre vétele előtt lehetséges lenne gazdaságilag a közeledés, elsősorban Jugoszláviához. Thomas-nak végül azonban az volt a benyomása, hogy bár tárgyalásai kellemesebbek voltak, mint amire eredetileg számított – mert Bethlen komolyan érdeklődött magyarországi tapasztalatai iránt –, s hallott is biztató dolgokat, de mégsem tudta meg pontosan, hogy mi jár a magyar miniszterelnök fejében. Összességében

⁴⁹ MNL OL K 107, 40. cs.

⁵⁰ Az idézőjel Thomas feljegyzéseiben is szerepel, Bethlen mondataként.

sajnálta, hogy Bethlen nem ügyel jobban európai hírnevére, mert sokkal fontosabb szereplője is lehetne az európai politikai életnek, ha elfogadhatóbb nemzetközi imázst tudna teremteni magának. Thomas egyébként egy fogadáson, ahol parlamenti képviselők és más notabilitások voltak jelen, megfigyelte, hogy Bethlennek és feleségének a jelenlévők úgy adtak utat, mint egy uralkodói párnak, s várták, hogy kitüntessék őket megszólításukkal. (Bethlen grófnőt egyébként intelligensnek találta, francia nyelvtudását pedig kitűnőnek.⁵¹)

Természetesen Thomas tárgyalt egy sor további magyar személyiséggel is szociálpolitikai és munkaügyi kérdésekről. Azzal áltatta magát, hogy sikerült kedvezőbbre hangolnia a Földművelésügyi Minisztérium vezetőit – akikkel saját teheneiről beszélve teremtette meg a tárgyaláshoz szükséges jó hangulatot – a mezőgazdasági munkások szervezkedési szabadságáról és baleset-biztosításáról szóló egyezmények ratifikációjával kapcsolatban. A Kereskedelmi Minisztériumban kifogásolta, hogy a nők és gyermekek éjszakai munkájáról szóló ratifikált egyezménynek nem felel meg a magyar törvényi helyzet. Ez ügyben ígéretet kapott egy új munkásvédelmi törvényre.⁵² A munkanélküliek támogatásának kérdésében megígérték neki, hogy egy kormányrendelettel a magyar szabályozást összhangba hozzák a nemzetközi egyezménnyel, amely ugyanis nem írt elő kötelező biztosítást, csak a jövedelem nélküli munkanélküliek valamilyen közületi segélyezését írta elő, valamint állami munkaközvetítést, ezek az intézkedések pedig már megvalósultak Magyarországon.

A pékek éjszakai munkaidejével kapcsolatban az illetékesek is elismerték, hogy a meglévő szabályozást – főleg vidéken – nem tartják be. Thomas nem akarta elhinni, hogy míg a francia parasztnak elegendő reggel öttől kenyert vásárolniuk, addig ez a magyar parasztnak nem felel meg. A gyermekmunka tizennégy éves alsó korhatárát előíró egyezmény ratifikálását megoldhatatlannak tartották tárgyalópartnerei, mert az iskolakötelezettség csupán tizenkét éves korig tartott. Thomas-nak el kellett ismernie, hogy Franciaországban ugyanez a helyzet. A nyolcórás munkanapról szóló egyezmény ratifikálását nem ígérték meg neki, csak a fokozatos fejlődést tartották lehetségesnek az ebbe az irányba mutató kollektív szerződések révén. A szóban forgó három társadalombiztosítási egyezmény ratifikálását viszont Vass József megígérte, mert a meglévő és előkészítés alatt lévő magyar jogszabályok ezeknek megfeleltek.

Emellett Thomas megpróbálta képviselni a magyar szakszervezetek konkrét érdekeit is, előadva igényeik listáját, amelyet előzetesen egy memorandumban megkapott. Ezek között szerepelt, hogy a már jóváhagyott alapszabállyal rendelkező szakszervezeteknek ne kelljen minden egyes gyűlésüket külön engedélyeztetniük és rendőri ellenőrzés alatt megtartaniuk, illetve, hogy a tagdíjaik összegét belügyminiszteri jóváhagyás nélkül változtathassák, helyi csoportokat pedig szabadon alakíthassanak. Igényelték még azt is, hogy a szervezkedés szabadságát a mezőgazdasági dolgozók számára is biztosítsák, s hogy a sztrájkok esetén a hatóságok maradjanak semlegesek, és persze a vasutasok újságjának örök ügye is előkerült.

⁵¹ Bethlen Margit közölte vele, hogy Paléologue könyvéből ismeri őt, mire Thomas azt felelte, az rossz referencia, várja meg, míg ő maga megírja emlékeit. (Vö. Paléologue, Maurice: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt: Franciaország nagykövetének naplójából*. Budapest, 1982. A könyvnek azonban már az 1920-as években is több magyar kiadása volt.)

⁵² A kontinuitás egy sajátos szálára bukkanhatunk e kérdésben, mert az 1960-as évek közepén a külügyminisztérium még mindig azt mérlegelte, hogy nem lenne-e jobb felmondani az egyezményt, mint elviselni, hogy Magyarország a megsértése miatt évről évre szégyenpadra kerül az ILO-ban.

A kormány mindeme kérdések rendezése végett egy szakszervezeti törvényt kidolgozását ígérte Thomas-nak.⁵³

Thomas meglepőnek találta, hogy a magyar kormány egyes tagjainak mennyire nincs nemzetközi látóköre. Mayer János földművelési minisztert a városi munkássággal szembeni előítéletekkel eltelt parasztembernek látta, Hermann Miksa kereskedelmi minisztert jóindulatú, de nemzetközi kérdésekben teljesen járatlan embernek. Vass Józsefnél ugyancsak hiányolta a nemzetközi tájékozottságot. A vezető magyar keresztény politikus még a keresztényszocialista mozgalom nemzetközi fórumait sem ismerte, és a nemzetközileg legfontosabb keresztényszocialista politikusoknak is éppen csak, hogy a nevét tudta. Vass meglepődött, hogy az ILO-nak szoros kapcsolatai voltak keresztényszocialista szerveződésekkel is.

Thomas a kormánytagok közül Walko Lajos külügyminisztert találta a legkellemesebbnek – róla az előzetes tájékoztatás azt rögzítette, hogy apósa, Weiss Fülöp révén a nagypolgársághoz kötődik –, akinek fellépését és modorát majdnem „*parisien*”-nek minősítette. Thomas a feljegyzések szerint Walko ízlésesen berendezett otthonában ebédelve meg is kérdezte vendéglátóját, nem mint az ILO elnöke a külügyminisztert, hanem „mint európai az európai gondolkodót”, hogy miként lehetne lecsillapítani a magyar közvélemény irracionális Trianon-centrikus érzelmeit. Hiszen a felében nem magyar lakosságú régi Magyarország fenntarthatatlan volt. A magyar közvélemény lehetetlent kíván. Ha történetek is igazságtalanságok, azokat nem lehet ilyen hozzáállással orvosolni. Kijelentette, hogy ha nagy magyar tömegeket saját kívánságuk ellenére a szomszéd államoknak adtak, akkor ezzel – éppen a nemzeti elv jegyében, amelynek ő maga is híve (s amelyből szerinte a régi Magyarország felbomlása következett) – foglalkozni kell.⁵⁴ (Valószínűleg ezzel elment a lehető legmesszebb, ameddig francia politikus az adott pillanatban elmelehetett, hiszen ha csak feltételeken is, de elismerte, hogy a határok nem feltétlenül problémamentesek.) Walko azt válaszolta, hogy nagyon nehéz a közvélemény érzelmeivel szemben józanul tárgyalni arról, hogy mi lehet a békés revízió tárgya. Thomas-t egyébként meglehetősen idegesítette az örökös panasz a megcsontított Magyarországról – különösen női ajkáról a „*la Hongrie mutilée*” –, ugyanakkor valóban végig gondolta, amit egyesek ajánlottak neki, nevezetesen hogy képzelje el, milyen lenne, ha Franciaország négy Elzász-Lotaringiát veszített volna el. Az összehasonlítás azonban a magyarok számára hátrányosan ütött ki, mert Thomas arra jutott, hogy a francia revizionizmus, szemben a magyarral, termékeny volt. Magyarországon nincs semmi új alkotás a háború óta, amit a revizionizmus inspirált volna, illetve egyáltalán nincs semmi új alkotás. Ez a gondolat a látott létesítmények kapcsán rendre ismétlődik Thomas feljegyzéseiben, legyen szó kórházról vagy telefonközpontról. (Az utóbbinál azonban méltányolta, hogy a telefonos kisasszonyoknak van rendes pihenő szobájuk.) Egyébként pedig mintha szerényebb fővárosra számított volna, mert rendre úgy találta, hogy a létesítmények, épületek – kezdve a Parlamenttel – aránytalanul nagyok.

Thomas beszédet mondott a parlamentben összegyűlt politikusok és más érdeklődők előtt. Itt többek között Széchenyi Hiteléből idézett, illetve a Szózatból, a „nagy világon e kívül nincsen számodra hely” sorhoz azonban azt a kommentárt fűzte, hogy de igenis van hely Magyarország számára is, elfogadva az európai rendet beilleszthet a nemzetközi közösségbe, s a magyarok egyénileg is megtalálhatják helyüket a nagyvilágban, a magyar bezárkózásán kívül nincs ennek semmi akadály. A szavait fordító Apponyi viszont – akinek

⁵³ Ezzel valóban foglalkozott is a Népjelölti és Munkügyi Minisztérium apparátusa anélkül, hogy az ügy eljutott volna a törvényjavaslatig.

⁵⁴ „[S]i des masses hongroises ont été données contre leur gré à d'autres peuples, précisément parce que je suis fidèle au principe des nationalités, j'ai le devoir de m'en soucier.”

szellemi képességeit Thomas ez alkalommal is megcsodálta, mert a beszédet az ILO elnök kíséretében lévő s franciául szintén értő magyarok szerint is tökéletesen adta vissza, noha nem jegyzetelt –, bár lefordította Thomas ezen gondolatait is, nem állhatta meg, hogy ki ne egészítse őket egy a Szózat szokásos értelmezéséhez hű figyelmeztetéssel. Thomas ebben a beszédében egyébként kitért Magyarország és szomszédai viszonyára is, tudván, hogy sokak szemében semmitmondó lenne a beszéde, bármit is mond, ha ezt a témát kihagyja. Ugyanakkor az egyértelmű állásfoglalást elkerülve azt mondta, hogy mint egy nemzetközi szervezet elnöke, erről nem nyilatkozhat, talán majd, ha egyszer francia politikusként tér vissza, tárgyalhatja ezt a kérdést is. Hozzáfűzte viszont mindehhez a Mezőgazdasági Múzeumban szerzett tapasztalatait. Itt nagy benyomást tett rá a vadászati kiállítás, de leginkább a Kárpát-medence vízrajzi helyzetének bemutatása érintette meg. Némiképp naiv módon a térség általános barbárságának tulajdonította azt, hogy a vízrajzilag egységes régióban nincs vízügyi együttműködés az országok között, még az árvízvédelemben sem, s még az árhullámok adatainak kicserélése sem szokásos. Végül elismerte, hogy a hegyvidéki vízgyűjtőterületeken a háború óta – miután megszűnt a magyar közigazgatás – túl sok erdőt vágtak ki. Ezeknek a tényeknek a felidézése akár kedvesen is csenghetett a magyar fülekben. A Vajdahunyad-várban is az volt egyébként a benyomása, hogy a háború óta semmi új nem létesült, s megjegyezte, hogy kabátban dideregtek a múzeumban, mert nem volt szén a fűtéshez.

Thomas végiglátogatta még az összes fontosabb szakszervezet központját, beleértve a keresztényszocialista szakszervezeti központot és az Általános Fogyasztási Szövetkezet központját, továbbá találkozott Almási Balogh Elemérrel is. Itt azonban úgy vélte, a Hunga szövetkezeztől nem tudott meg semmit, meghívása csak arra szolgált, hogy Balogh dicsekedhessen vele, hogy Thomas nála járt. Megnézett kórházakat, az Országos Társadalombiztosító Intézet létesítményeit, például a Fiumei úti székházat – úgy találta, hogy a magasabb tisztviselői kar kompetens és elkötelezett az intézmény fejlődése iránt –, megnézett az operában egy Wagner-darabot és egy operettet a Népszínházban. Járt a Gellért fürdőben, amely nagy benyomást tett rá, és Vichy-re emlékeztette. Egy szórakozóhelyen összefutott József főherceggel, aki a cseheket szidta neki, s akire rögtön leplezetlen ellenszenvvel tekintett. Feljegyzéseiben egyszerűen imbecilisnek minősítette. Láta Újpesten az egyetemi szociális *settlement*-et, és utolsó napján autón elutazott Kecskemétre, ahol megnézte a Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara kertészeti mintaiskoláját – ezt igen jól berendezettnek találta –, s arról is értesült, hogy sokszoros a túljelentkezés az intézménybe, de a kamara nem tudja bővíteni a keretet. A város szociális létesítményeinek megtekintése nem fért a programjába, csupán a városházát látogatta meg, melyet igen szépnek, de ismét csak túl nagyknak minősített. Az út során látott egy vásárt – ahol a szabad ég alatt jószágától bútorig sok mindent árultak –, s azt igen festőinek találta, de nem csak a magyar táj szépségére figyelt.⁵⁵ Láthatólag tisztában volt a Nagyatádi-féle földreform lezajlásával, s nemcsak azt tudta, hogy Közép-Európában Magyarország az egyetlen hely, ahol nem volt a birtokstruktúrát érdemben átrendező intézkedés, hanem a megvalósult reform szempontjait is megértette. Ennél is meglepőbb, hogy az alföldi mezővárosok Európában egyedülálló településszerkezeti sajátosságait is ismerte („*village-ville*”-nek nevezte őket), ahogy a tanyarendszer mibenlétét is. Útközben betért egy jó módú, hatvan hektáron gazdálkodó paraszt házába ebédelni – ezt egészen kiváló gasztronómiai élménynek minősítette –, a hazaúton pedig

⁵⁵ A népviselet is tetszett neki, körülményesen körülírtá például a rakott szoknyát mint jellegzetes ruhadarabot.

meglátogatta egy mezőgazdasági munkás otthonát is, amely tiszta, rendes, szegényesen, de gondosan berendezett ház volt.⁵⁶

Thomas több ízben találkozott a GYOSZ vezetőivel, s velük szemben a tárgyalások alatt álláspontja jelentősen változott. Első találkozásukon mindjárt azt kezdte feszegetni, amit Genfben rendszeresen hallhatott, olvashatott, tudniillik hogy az újabb magyar iparfejlesztés mesterséges, erőltetett. Chorin Ferenc, Fellner és Fenyő Miksa bizonyára keserűen tapasztalták, hogy Thomas úgy beszél, mint agrárius ellenfeleik közül is csak a korlátozottabbak, vagy mint egy cseh textilgyáros. Ám Thomas fogékonyak bizonyult érveikre, s megértette a magyar külkereskedelmi mérleg szempontjait, illetve hajlott arra, hogy elfogadja például a csehszlovák lisztvámok irracionalitását. A Margit-szigeten sétálva értette meg kísérei szomorúságát az újpesti Duna-parton álló, üzemen kívüli malmok láttán. Fellnerről egészen jó véleménye alakult ki, s Fenyő is jó benyomást tett rá, bár az ő nevét nem tudta megjegyezni.

Mindeme tárgyalások tehát aránylag kedvező eredménnyel jártak Thomas számára, hiszen úgy érezhette, hogy jó néhány ratifikáció ügyét előremozdította. A tárgyalásoknak nem lényegtelen eleme volt azonban, hogy azokon a szakszervezetek vezetői és a szociáldemokrata politikusok a kormány meghívása ellenére sem vettek részt, amint a fogadásokon és a vacsorákon sem. A szociáldemokraták ekkor ugyanis a kormány bojkottálásával akarták kifejezni tiltakozásukat az 1926. decemberi választások lebonyolításának módja ellen, és ezt Thomas kedvéért sem függesztették fel. Az a tény, hogy Thomas nélkülük tárgyalt a magyar kormány képviselőivel, önmagában is figyelemreméltó. Ezzel lényegében Bethlennek sikerült eltávolítania Thomas-t a magyar szociáldemokratáktól. Bethlen is, Hermann kereskedelmi miniszter is kifejezte értetlenségét, hogy a szociáldemokraták miért nem jöttek el a találkozókra. Thomas feljegyzéseiben úgy vélte, Bethlen elrontotta közeledését a Szociáldemokrata Párthoz, mert őt magát kellett volna megkérnie a közeledés előkészítésére. Valójában azonban Bethlen célja vélhetőleg nem a szociáldemokratákhoz való közeledés volt, hanem éppen ellenkezőleg, annak demonstrálása Thomas előtt, hogy a viszonyt a kormány jóindulatával szemben a szociáldemokraták intranzigenciája nehezíti. Ez lényegében sikerült is neki. Thomas feljegyzéseiben úgy vélte, a szociáldemokraták saját csapdájukba estek. A szociáldemokraták számára – bár sok közülük kívánta volna a közeledést a kormányhoz, amint azt Thomas a Gál Benővel folytatott beszélgetésből leszűrte – a párt külföldi propagandája, vélte Thomas, nem teszi lehetővé, hogy a kormány minisztereivel mutatkozzanak. Külföldi megnyilatkozásaikban ugyanis a szociáldemokraták gyakran fasisztának bélyegezték a Bethlen-kormányt – Peyer ellen Thomas látogatása idején is ügyészségi vizsgálat folyt, mert aláírta a II. internacionálé egy állásfoglalását, amely fasisztának nevezte a magyar kormányt –, s nehezen lett volna érthető külföldi partnereik számára, hogy miért állnak szóba egy fasiszta kormánnyal. Összességében Thomas benyomása szerint a magyar szakszervezetek helyzete az 1914 előtti német szakszervezetekének felelt meg, sőt annál közelebb is álltak a hivatalos elismeréshez. Azaz volt bizonyos szabadságuk, a munkaadók és a kormány nem hagyta figyelmen kívül őket a munkaügyek intézésében, bár hiányzott helyzetük törvényi garانتálása.

A szociáldemokrata politikusok fogadásán, ahol vagy negyven politikus és szakszervezeti vezető volt jelen, Thomas kifejtette, hogy a magyar szociáldemokrácia izoláltságát részben talán magának köszönheti, mert ügyesebb politikával sokkal kedvezőbb helyzetbe kerülhetnének. Peyerék nyilván csalódottan hallgatták, de nem próbáltak vitatkozni vele. Ez egyrészt Bethlen taktikájának sikerét mutatja, másrészt Thomas-ból kétségtelenül a jobb-

⁵⁶ Látogatásának célpontjait az út szervezői nyilván gondosan megválogatták.

oldali munkáspárti politikus beszélt, aki Franciaországban megszokta, hogy a munkáspártok előtt az alkalmi együttműködéstől a tartósabb koalíciókig a más pártokkal való együttműködés számos formája áll alternatívaként.⁵⁷

Thomas látogatásának sokféle utólagos visszhangja volt. Kommunista és ahhoz közel álló lapok a Szovjetuniótól Németországon át Svájcig támadták Thomas-t, amiért Magyarországra látogatott, és találkozott Horthyval. (Ebben az előző évi olaszországi útjának folytatását látták, melyet a II. Internacionálé közleményben ítélt el.) E közleményekkel kapcsolatban Thomas legalább a nem egyértelműen kommunista lapoknál igyekezett fellépni, és levelezéséből láthatóan jelentőséget tulajdonított annak, hogy honnan kapta meg az „elvtárs” titulust, és honnan nem. Másfajta bonyodalmat jelentett, hogy egy francia lap olyan közléseket adott Thomas szájába Magyarországgal, elsősorban a Habsburg-restauráció kérdésével kapcsolatban, amelyeket Thomas nem tett, és amelyek kínos helyzetbe hozták. A *Le Petit Parisien* egyik cikke szerint ugyanis Thomas azt mondta, hogy a szilárd monarchista többségű magyar parlament trónra fogja emelni Ottót, amint az tizennyolc éves lesz. Thomas-nak sikerült helyreigazítást kieszközölnie, a magyar fél felé viszont magyarázkodó levelezésre kényszerült. A magyar sajtóvisszhangok között mindössze egy olyan akadt, amelynek nyomán Thomas hosszas levelezésbe bonyolódott különböző magyar felekkel. Mayer földművelési miniszter a parlamentben a Thomas-val folytatott beszélgetésére hivatkozva dicsérte a magyar társadalombiztosítási rendszert, mondván, hogy arról Thomas milyen nagy elismeréssel szólt. A Mayer nyilatkozatát közlő újságcikk nyomán a Nép-szava szerkesztősége írt Thomas-nak, hogy érdeklődjenek a tudósítás helytállósága felől, láthatólag azt várva, hogy Thomas megcáfolja azt. Thomas válaszában nem volt hajlandó nyilatkozni arról, mit mondott Mayernak, csak annak közlésére szorítkozott, hogy álláspontját nyilvánosan tett hivatalos nyilatkozatai tartalmazzák. Ezek persze elismerőleg, de további lépéseket szorgalmazva szóltak a magyar biztosításügyről. Thomas ezután az ügyről egy sor magyar személyiséggel – köztük Mayer miniszterrel is – kénytelen volt levelezni.⁵⁸

Összegzés

Magyarország kapcsolatai az ILO-val mint az egyik első intézményesült nemzetközi szervezettel az 1920-as években meglehetősen előnytelen képet mutatnak a nemzetek feletti szinteken való magyar érvényesülést illetően. Magyarország a háborús vereség után, a győztesek által létrehozott nemzetközi szervezetben megszerzett tagság birtokában sem tudott érdemben bekapcsolódni a nemzetközi szervezet működésébe. Azok is, akik felismerték, hogy érdemes szorosabb kapcsolatot kialakítani az ILO-val és jobb viszonyt annak vezetőivel, s akik agilisán törekedtek is erre, mint például Baranyai Zoltán, ezt elsősorban alárendelt célnak tekintették, a más magyar diplomáciai célok felé vezető út szükséges lépésének. Ennek megfelelően a magyar hivatalos tényezők az ILO működése szempontjából tartalmának számító témákat sohasem tekintették lényegbe vágónak, mindig úgy vélték, ezek csupán ürügynek, fedő témáknak alkalmasok. Pedig a sikeres nemzetközi jelenlét feltétele valójában az volt – amit más közép-európai országok, például Csehszlovákia vagy Lengyelország

⁵⁷ Kimutatható annak nyoma, hogy később – az 1920–1930-as évek fordulóján – Peyer kritikusan viszonyult Thomas-hoz: rosszul informálnak tartotta magyar ügyekben, nyilván azért, mert nem zárólag az ő információit fogadta el. Nathans egy Thomas-nak írt levelében indiszkrét módon hosszan idézte Peyer neki írott levelét, amelyben a magyar szociáldemokraták vezetője Thomas-ra panaszkodik. L'Archives du BIT Cat 5-38-2. Természetesen Thomas és Peyer továbbra is együttműködtek.

⁵⁸ L'Archives du BIT CAT 5-38-1.

sikeresen meg is valósítottak –, hogy tartalmi szempontból kompetensen vegyenek részt a nemzetközi szervezetek felépítésében, nem pusztán külső partnerként, csak követő jelleggel, hanem a nemzetközi intézmény építőjeként.

Magyarország esetében a háború utáni vesztes helyzeten túl nem segítette a nemzetközi szervezetben való érvényesülést az sem, hogy a magyarországi politikai elit nem egyfelé húzott az ILO-val kapcsolatban – nem is beszélve az emigrációról –, s hogy a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalt meghatározó politikai erők, mindenekelőtt személyesen az elnök sem ugyanúgy viszonyult a magyar politikai elit különböző frakcióihoz. Az ILO működési területén nem tevékenykedett olyan magyar szakértői kör, amelyik hálózatot alkotva tudott volna működni. A szóba jöhető személyek egymástól függetlenül vagy éppen egymással szemben ellenségesen működtek. A magyar politikai elit jó része képtelen volt a nemzetközi szintén való mozgásra, és bár egy szűk szakértői kör képes volt bekapcsolódni az ILO munkájába, ez is inkább csak a harmincas évekre történt meg, s messze elmaradt más közép-európai országok részvételének intenzitása mögött. Mindezt nem ellensúlyozhatta Bethlen vagy más magyar szereplők diplomáciai ügyessége, akik a maguk céljait ugyan elő tudták mozdítani, ám ezzel Magyarország súlya ebben a nemzetközi szervezetben mégsem nőtt. Másfelől Albert Thomas, a külföldre látogató átlagos politikusoknál alaposabb felkészültsége ellenére láthatólag időnként nem értette a magyarországi kontextusokat. A magyar szereplők – mindenekelőtt Peyer és Bethlen – a maguk céljainak megfelelően igyekeztek mozgatni őt, amit minden éleselméjűsége ellenére sem mindig ismert fel.

Össességében az első világháború utáni egyik első szupranacionális szervezetben Magyarország, illetve a magyar résztvevők nem tudtak komoly szerepet játszani, sőt sokszor az érdemi részvételre való lehetőség, illetve képesség is gyenge volt. Mondhatni, a nemzetek feletti intézményesülésnek ez az időszaka meglehetősen felkészületlenül találta a magyar eliteket, az előzménynek tekinthető – egyesületi alapokon működő –, első világháború előtti hasonló tematikájú nemzetközi hálózatokban való szerény részvétel ellenére.

ALBERT THOMAS

Utazás Bécs – Budapest – Belgrád – Athén*

Napi jegyzetek

Budapest

22-én, kedden este érkezés Budapestre. Fogadás a pályaudvaron. A munkásszervezetek jelen vannak. Megtöltötték nekik, hogy üdvözlő beszédet tartsanak, azzal az – egyébként elég ügyes – ürüggyel, hogy akkor a munkaadók és mindenki más is így akarna tenni. Sikerül azért néhány rövid mondatot elmondaniuk, kitűnő.

Látogatás a főpolgármesternél,¹ a város prefektusánál. A városi közgyűlés választja, de a kormány jelöltjei közül. Egyszerre függ a kormánytól és a közgyűléstől. Társalgás az önkormányzat ügyeiről. Az adók majdnem olyan magasak, mint Bécsben. Úgy látszik, létezik valamilyen szociális ellátás. Ez a helyzet legalábbis a munkanélküliek és családjuk számára.

Látogatás a kereskedelmi miniszternél, Hermannál, aki mérnök. Csupán három hónapja van hivatalában. Azonnal a magyar ipar kérdését veti fel. Mióta Magyarország elvált Ausztriától, még inkább szüksége van saját iparra. Már a háború előtt megtörténtek az első lépések. A háború következményei csak fokozták a magyar ipar megteremtésére tett erőfeszítéseket. Különösen nagy textilgyárak jöttek azóta létre. Harmincötezer munkás dolgozik a textiliparban. De az ipar fejlesztése nagy terhekkel jár. Ráadásul ki kell nevelnie a saját munkaerjét, lévén, hogy eddig az ország majdnem egészében agrár ország volt.

A téma érdekelt, de a beszélgetést a ratifikációk kérdésére irányítom, a Munkaügyi Hivattal való kapcsolatokra. Teljesen tájékozatlannak tűnik a munkánkról. Úgy látszik, egyáltalán csak az érkezésünk kapcsán hallott róla. De mindamellett tele van jó szándékkal. [...]

Látogatás a munkaadóknál. Szövetségük elnöke fogad két-három kollegájával szervezetük vezetéséből és adminisztrációjából. Szabadkoznak a szerény, németes berendezés egyszerűsége miatt. A beszélgetés általánosságokkal kezdődik az „ismeretlen” Magyarországról. Meg vannak lepve, hogy négy-öt napig maradok. Az én „vizsgálatomról” beszélnek. Tájékozódni szeretnék, mondom.

A beszélgetés rögtön a munkaerő nehézségeire kanyarodik. „Fiatal iparunk van. Nehézségeink vannak a munkások toborzásával a parasztok között, a képzésükkel. Talán ötvenévnnyi erőfeszítés után stb...” A vegyipar egy reprezentánsa beszél így. [...]

Kihasznlom a körülményeket, hogy feltegyem a munkaadóknak a következő kérdést: „Önök arról beszélnek nekem, hogy milyen erőfeszítésekkel akarják fejleszteni, vagy mondhatnám, majdnem megteremteni iparukat. Kétségtől egy előre rögzített és bizonyára a kormánnyal egyetértésben megállapított program szerint teszik ezt. Nyilván egészséges és életképes ipart kívánnak teremteni. Kaphatnék egyfajta emlékeztetőt vagy feljegyzést arról, hogy milyen feltételek mellett folyik ennek az iparnak a megteremtése? Külföldön

* L'archives de BIT. Cat 1/27/2/1.

¹ Az eredetiben német szóval, hibásan „Oberbürgermeister”.

gyakran vádolják az önök iparát azzal, hogy mesterséges ipar, mely nem felel meg az ország érdekeinek és szükségleteinek. Nem követtek el az iparfejlesztés terén túlzásokat? Mindenesre most új politika látszik kirajzolódni. Nemsokára kezdődik a gazdasági konferencia, melyen Európa erőfeszítéseket tesz, hogy felépítse saját gazdasági egységét. Talán eljutunk egy vámunióhoz. Nem teremtené ez új helyzetet, nem kellene erőfeszítéseiket ehhez a helyzethez adaptálniuk?”

Este az operában – Journet² Wagnert énekel olaszul a magyar közönség előtt. Azután a Cigány a Népszínházban, régi, hatvan éves melodráma, amelyen meg is látszik a kora. Néhány ismert magyar színész. A népi szentimentalizmushoz egy kis nacionalista bűz társul.

Február 23. szerda

Látogatás Vass³ úrnál, a népjóléti miniszternél. Különös tény, egy sor európai országban jelenleg a munkaügyi vagy népjóléti minisztérium papok kezében van. Nyilván az államok nem akarják vagy nem tudják e minisztériumokat szocialistákra bízni. Viszont fontosnak tartják, hogy ne mutakozzanak reakciónak szociális kérdésekben. Ezért folyamodnak a keresztényszocialista pártokhoz, melyeknek néha van támogatottságuk a munkásság körében, és amelyek úgy vállalkozhatnak reformokra, hogy mindamellett nem nyugtalanítják a tulajdonos osztályokat.

Vass úr igen intelligens embernek tűnik, fejlett politikai érzékkel. Ismeri az ajánlásainkat és konvencióinkat. De ritkán hagyta el Magyarországot, kivéve néhány itáliai utazást és vakációt. Nem ismeri a nemzetközi szocialista mozgalmat, még a keresztényt sem. Úgy tűnik, nagy tekintélyt élvez a kormányban, ő a miniszterelnök helyettese. Bethlen bízik benne.

[...]

Beszélgetésünket félbeszakítja Bethlen telefonhívása, aki azt kívánja, hogy rögtön menjek hozzá. Vass egy kicsit elégedetlenül elenged. Azt mondja, Bethlennek nagy tekintélye van minden miniszterével, vele magával szemben is, és hogy még a szeszélyeinek is engednek.

10 óra, látogatás Bethlennél Budán a miniszterelnöki hivatalban.

Márfy-Mantuano⁴ elkísér. Ez egészen hivatalos látogatás a külügyminisztériumok hagyományos ceremóniái szerint: várakozás egy titkárral, aki elmagyarázza a palota szépségeit, az ingatlan eredetét, végül bevezetnek.

Elmondom neki magyarországi látogatásom célját, beszámolok első eszmecseréimről és a szakszervezeti szabadságot, valamint a munkásokra kényszerített politikai rendszert illető aggodalmaimról. Természetesen ebben az első beszélgetésben megelégszem egy bevezető expozéval, és nem megyek bele a nagyobb politikai kérdésekbe.

Látogatás Walko⁵ külügyminiszternél. A leginkább diplomata és a leginkább párizsi a magyarok között. Gondja van rá, hogy elejtsen, ha nem is egy kis szkepticizmust, de néhány kedves mosolyt, miközben előadja minden magyar állandó témáját: az országot megcsónkították, igazságtalanul kezelték, az ország rettenetes állapotban van. Már ezen az első reggelen a konzervatív újságok nekem címezve azt írják, hogy a Munkaügyi Hivatal minden

² Marcel Journet (1867–1933), a kor híres basszusa, sikeres nemzetközi karrierrel.

³ Vass az eredetiben.

⁴ Marfy az eredetiben. Márfy-Mantuano Rezső (1869–1940) hosszabb ideig Genfben dolgozó magyar diplomata volt.

⁵ Walks az eredetiben.

erőfeszítése, a munkások minden védelme hiábavaló, amíg a trianoni béke nincs revideálva. Ez minden magyar gondolata, a reváns gondolata, gondolat, amelyben keveredik a közelmúlt szenvedéseink emléke, a nyugtalanító agitáció és ugyanakkor ragaszkodás a nagy nemzeti tradíciókhoz. Walko nem rejti el, hogy tudatában van mindennek, bizalommal van a Nemzetek Szövetsége iránt, szívesen beszél genfi emlékeiről.

[...]

Lemegyünk tőle a parlamentbe, amelynek szép homlokzata hosszan elnyúlik a Duna mentén. Az elnök, Zsitvay⁶ vár minket. Nagyon kedves, komoly és igyekvő férfi, aki keveset tud franciául, de szimpatikus szerénységgel tesz erőfeszítéseket. Körbevezet az egész épületben. Egymás után végig kell néznünk a nagy freskókat, amelyek Árpád bejövetelét ábrázolják, egy híres modern magyar festő alkotásai.

Pár percig figyeljük az ülést, ahol a pénzügyminiszter beszél éppen. Megmutatják nekem a tíz szociáldemokratát, akik a bal szélen ülnek, köztük egy asszonyt.

Keresztülmegyünk a monumentális lépcsőn és a központi termen, amely elválasztja egymástól a két kamara üléstermét. Ez az a hely, ahol Horthy kormányzó néhány nappal ezelőtt egy kvázi középkori ceremónia keretében megnyitotta az új parlament ülését. Elhaladunk a Tisza emlékének szentelt márványtábla előtt. Nem könyörülnek meg rajtunk, a miniszterek dolgozószobáit – amelyek különben elég csinosak modern magyar bútoraikkal – és a könyvtárat is végig kell néznünk. Az utóbbi nem tesz rám nagy benyomást. A francia parlament kiadványainak gyűjteménye, melyet fontosnak tartanak megmutatni, hiányosnak és rendetlennek tűnik. Itt az alagsorban kínozták Kun Béla idején a kommunisták a túszait.⁷ Itt őrzik egyébként azokat a hatalmas kartonokat, amelyek a kommunista mozgalom szokott szimbólumait használva a parlamentet díszítették a kommün idején.

Nem tudok szabadulni egy benyomástól, ami elkísér egész magyarországi utamon. Ez a modern, szépen kialakított parlament, melyet ízléssel díszítettek, vagy amely legalábbis kellemes benyomást tesz ornamentikájának folytonos harmóniájával, aránytalan Magyarország mai szükségleteihez képest, mint minden egyéb is, amit látunk, még a szociális intézmények is. Mindez háború előtti. Azóta nincs semmi új alkotás. Karbantartják őket nehezen, szegényesen, de mindenesetre karbantartják. Minden erőfeszítés láthatólag a fenntartást célozza egy jobb jövő állandó gondolatának reményében. Ez sikerül is nekik, bár talán inkább a látszat szintjén, mint a valóságban, de sikerül. De van valami kellemetlen abban, ahogyan előadják ennek vagy annak az intézménynek a hatékonyságát, jó szervezetét anélkül, hogy elmondanák, a háború előtről származik, és főleg anélkül, hogy új alkotások irányába tett erőfeszítésekről tudnának beszámolni.

Látogatás Mayer földművelési miniszternél.

Birtokos paraszt ő, mint mondják nekem, ahogyan elődje is, aki elég nagy szerepet játszott a magyar politikai életben. A mezőgazdasági konvenciókról beszélgetünk. A parasztok összes nemzetközi előítéleteibe ütközöm nála. Fél a nyolc órás munkanap alkalmazásától a mezőgazdaságban. Fél az összes ipari munkásvédelmi intézkedéstől, amelyek következményképpen hasonló intézkedésekhez vezethetnének a mezőgazdaságban. Végül fél a sztrájktól betakarítás idején. Ezt a félelmet sok magyarnál megtalálom. Az az igazság, hogy ebben a kérdésben a magyar vezető osztály nem tűnik jó lelkiismeretűnek. Valószínűnek látom, ahogyan sokfelől mondják is nekem, hogy a paraszti osztály durván ki van zsákmányolva, s hogy paraszti lázongások fellobbanásától igen csak tartanak, és a szociálpolitiká-

⁶ Az eredeti feljegyzésekben „N.....”.

⁷ A parlament épületének alagsorában valóban őriztek prominens foglyokat a tanácsköztársaság idején, de itt nem kínozták őket.

nak – még az ipari szociálpolitikának is – a legnagyobb akadálya éppen ez a félelem a paraszti követelések és egyáltalán a paraszti osztály szellemének kibontakozásától. [...]

Gyors vizit a polgármesternél.⁸ A város második embere, mert fölötte olyasvalaki áll, mint a szajnai prefektus,⁹ a kormány képviselője, akit azonban a közgyűlés egyetértésével kell kinevezni, vagyis a főpolgármester,¹⁰ akinél tegnap voltunk.

Budapest és Párizs kapcsolatairól beszélünk, városi tanácsnokok látogatásáról és a munkáslakás-építési programról. Előadom neki, hogy benyomásaim Budapestről egy nagy, rendezett város képét mutatják. Bécsben a *Ring*en kívül egy kissé rendezetlen vidéki várost találunk. Pesten a széles, kivilágított, több kilométer hosszú utak módszeresen átgondolt város benyomását keltik. [...] Nincs az az érzésünk, mint néha Bécsben, hogy a hatalmas főváros és az ország között, melynek központja lenne, mély ellentét húzódik. Itt a régi Magyarország elmúlása ellenére megmaradt az ország és a főváros arányai közötti harmónia benyomása.

14 órakor ebéd Walkónál. Csinos *interieur*, jó ízlésű ember. A tokaji kiváló. Jól összeválogatott társaság. Újságok képviselői, különösen N....., a Pester Lloyd főszerkesztője, N....., a Nemzetek Szövetsége pénzügyi bizottságának megbízottja,¹¹ Tolnai, a munkaadó, aki egyébként a vasút korábbi igazgatója, de a munkaadók hozzájárultak, hogy a kormány őt jelölje delegáltjukként¹² stb.

Kihasznlálom az ebédet, hogy Walkóval a legfontosabb politikai problémákról beszéljek. Elmondom, hogy meglep a magyar közvélemény állapota. A választási rendszer, amelyet Bethlen gróf teremtett, talán erősen támogatta a kormánytöbbség kialakulását, de bizonyos az is, hogy e többség a közvélemény jelentős áramlatát fejezi ki. A reváns, a revízió a központi témája a beszédeknek, cikkeknek, a külföldre irányuló politikai manővereknek, az érzelmeknek ez az áramlata kétségtelenül erős. Körbezárva érzik magukat a látszólag Magyarország ellen létrejött kisantant által. Márpedig a közvéleménynek ez az áramlata veszélyes az európai békére. Hogyan akadályozzuk meg ennek az áramlatnak a kifejlődését? Hogyan békítsük meg? Milyen mértékben elégítsük ki igényeit? Nem tudom elfogadni a magyar látásmódot. Tévesen vagy helyesen, de a nemzeti elv politikájának híve lettem, és az is maradok. Így, amikor azok a fajok, amelyek a magyar egység részét képezték, saját akaratukból csatlakozni akartak azokhoz az államokhoz, amelyeket fajbeli testvéreik alkottak, egy ilyen igényt csak támogatni tudtam. De nem utasíthatom el a magyar közvéleményt sem. Lehetséges, hogy történtek igazságtalanságok. Ha megtörtént, hogy magyar tömegek akaratuk ellenére más népek kezébe kerültek, akkor ezzel, éppen mert a nemzetiségi elv híve vagyok, kötelességem foglalkozni. Nem mint a Munkaügyi Hivatal igazgatója beszélek most, hanem mint európai, egy olyan európai, akit a tartós – mert igazságra alapított – béke ügye foglalkoztat.

A magyar közvéleményt állandóan olyan lehetetlen események álma kísérti, amelyek lehetővé tennék a múltbeli Magyarország visszaállítását vagy legalábbis valamilyen engedményekre alapított megbékélést. Ezért kérdezném öntől mint európai, hogy melyek lennének az aktuális magyar követelések, és mely elvekre alapítanák azokat. Természetesen nem

⁸ Az eredetiben *Bourgmestre*.

⁹ Párizsnak az 1871-es kommüntől kezdve egészen az 1980-as évekig nem volt választott polgármestere, hanem a kormány irányítása alatt állt.

¹⁰ Az eredetiben *Oberbergemeister*.

¹¹ A megbízott ekkor Royall Tyler.

¹² Tolnai Lajos a MÁV elnöke volt, a kormány több ízben őt jelölte a magyar munkaadók képviselőjének a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet éves konferenciáira.

mint külügyminisztert kérdezem, de kérem, mondja el, hogy a magyar gondolkodók, politikusok, közgazdászok, jogászok foglalkoztak-e már ezzel a problémával. Walko azt feleli, hogy valóban, néhányan dolgoztak ebben az irányban, de még magánemberként is vonakodnak beszélni erről a kérdéstről. Nagyon nehéz a túlizgatott magyar közvéleménnyel szemben arról beszélni, hogy mi az, ami közvetlenül megvalósítható, mi az, ami békés revízió tárgya lehet, és mi az, ami csupán régi álom. De hisz az enyhülés politikájában, abban, hogy lehetne keresni a gazdasági megbékélés útjait, a vámok kérdésében talán és abban, hogy meg lehet kísérelni a dunai térség gazdasági helyreállítását. A kisantant államainak magatartása azonban megnehezíti ennek a politikának az elindítását. Erősködöm, hogy bele kell vágni. Ő azt gondolja, hogy inkább Jugoszlávia felé lehetne megpróbálni az első lépéseket. Megjegyzendő tény. [...]

Az ebéden Apponyi is részt vesz. Most nyolcvan éves. Megőrizte lendületét és szellemének csodálatos világosságát. Egy igazi európai, noha őt is állandóan a trianoni szerződés és a revízió ügye kísérti. Az utazás alatt sokszor volt alkalmam látni őt. Segített nekem pontosítani és árnyalni néhány meglátásomat. Nagyon sajnálatos, hogy magas kora nem teszi lehetővé számára, hogy aktív és hatékony politikai szerepet játsszon. De öregkori derűje és nagy morális tekintélye így is nagy szolgáltatásokat tehet a megbékélés politikájának. A belpolitikában egyébként összekötő kapocs. Nem tartozik Bethlen többségéhez, anélkül azonban, hogy nyílt ellenzéke lenne, és a munkások között is kedvező a megítélése.

4 óra. Előadás a Nők Országos Tanácsában.¹³ Csak azért egyeztem bele, hogy ide is eljőjjenek, mert Apponyi grófnő az elnökük. Intelligens, kedves, lekötelező asszony, most egyébként csalódott, mert az ülés az Ipari Múzeumban elég gyéren látogatott. Úgy tűnik, ezen a napon több gyűlést is tartanak.

A hagyományos témába fogok bele. Hogyan segíthetnek nekünk a nők, mely konvencióinkra kellene koncentrálniuk erőfeszítéseiket. Megpróbálok eszmecserét elindítani. Nem megy. A rá következő tea során rám akaszkodik egy vénlány, aki már Genfben is zaklatott, és aki több egyesületnek is szervezője itt. A beszélgetésünk során, már csak erőszakosságával is, felfedi előttem a lelkiállapotot, amely számos magyar intellektuellre jellemző, akik a háború előtt a szociális kérdéseknek szentelték magukat, és ma személyes helyzetüktől szenvednek, tönkrementek, anyagi helyzetük nyomasztó, már személyzetet sem tartanak stb. [...] Nyilván valóban súlyos helyzet van, ami nem kedvez a társadalmi megbékélésnek. A középosztályban továbbra is emlékeznek a kommunista felkelésre és a rettenetes körülményekre, amelyek között akkor éltek, és továbbra is összemossák a szocialista munkásokat a kommunista forradalmárokkal.

Rövid látogatás a keresztény szakszervezeteknél.

A szervezetük, azt hiszem, kicsi. De láthatólag mindenkit összehívtak, akit csak lehet. A kormány egyébként ragaszkodott ehhez a látogatáshoz. Vass úr igyekszik ellensúlyt teremteni a szocialista erőkkal szemben egy keresztény mozgalom révén. Meglepő egyébként, hogy – Németországot kivéve – a keresztény szakszervezeti mozgalom mindenütt ugyanazt a képet mutatja. Fiatal szervezők, fiatal munkások, udvarias, fiatal értelmiségiek, akik nagyon figyelnek a reklámra, mindarra, ami kifelé fényt adhat mozgalmuknak. Egy órával a távozásom után a hírügynökségek már publikálták, hogy náluk jártam, hogy hosszan eszmét cseréltem képviselőikkel, akiket mind név szerint elősorolnak stb. A szervezet egyébként két emeletet foglal el egy nagy házban. Nyilvánvaló a szándék a szervezésre, cselekvésre és a túlzásra a külső látszatot illetően. A vasutasok, a budapesti villamos-alkalmazottak és a bányászok között van támogatottsága a mozgalomnak. Beszélünk a szervezeteik lét-

¹³ Valójában a Magyar Nőegyletek Országos Szövetségében.

is, de nem tűnik úgy, hogy a szakszervezeti vezetők feladták volna a reményt, hogy ezek megoldhatók.

A magyar szakszervezetisek gondolkodásmódja láthatóvá vált az eszmecsere során. [...] Ebben az évben a konferencián a magyar delegáltak a szakszervezeti szabadságról szóló egyezménytervezet kapcsán előadhatnak egy általános összefoglaló expozét a szakszervezeti szabadság állapotáról, senki nem vitathatja ezt a jogukat. De éreztem, hogy megkönnyebbülés volt számukra, amikor hozzáfűztem, hogy a legjobb taktikát kell választani, s hogy ha nem akarják nyíltan megrohamozni a kormányt, akkor talán jobb egy általános expozé helyett a jövőendő egyezmény egyes pontjai kapcsán fellépniük. Éreztem, hogy ez a javaslat az egyetértésükkel találkozhat, mert nem akarnak nyílt sisakos küzdelmet vállalni. Még Peyer ügye sem mozgatja meg őket (ügyészégi eljárás folyik ellene, mert részt vett a II. Internacionálé egy nyilatkozatának megszerkesztésében, amely fasisztának bélyegzi Magyarországot). Számukra ez olyan politikai tény, amely nem érinti a szakszervezeti taktikát.

Este fogadás a tiszteletemre a képviselőházban az elnök szalonjában.

Ragyogó fogadás tradicionális öltözetű huszárokkal. Nincsenek beszédek, csak sok társalgás. A megcsonkított Magyarország örök témája: nem vagyunk Balkán, nem vagyunk ázsiaiak. Ausztriáról beszélnek nekem, és hangsúlyozzák, hogy ami nyugati az osztrák kultúrában, azt Magyarország is elsajátította.

10 óra 30 körül Bethlen érkezik. A képviselők között látható tisztelet és rokonszenv övezi. A pozíciója nyilvánvalóan nagyon erős, minden a javára válik, még a pofonok is. A múltkori incidens is csak erősítette népszerűségét, mert a nemzeti ügy iránti elkötelezettség meglepően egyöntetűen emeli őt a magasba.¹⁹ A liberálisok vagy a Franciaországgal való kapcsolatokat megőrizni vagy éppen elmélyíteni kívánó intellektüelek közül egyetlenegy beszélt nekem a frankhamisítás ügyéről, Auer, a becsületrend jelvényét feltűnően hordó ügyvéd, aki Franciaországot képviselte a perben.

Bethlen grófnő elkísérte férjét. A társaság szétnyílik előttük, mintha fejedelmi pár volna be, és az egybegyűltek várják, hogy kitüntetőleg megszólítsák őket vagy rájuk mosolyogjanak. Bethlen grófnő azt mondja nekem kitűnő franciasággal, hogy tudja, ki vagyok, olvasta Paléologue-nál.²⁰ Rossz referencia, válaszolom, várja meg, míg megírom a saját memoárjaimat, nem fogom másra bízni a megszerkesztésüket. Mosolyog, intelligens, de a későbbi beszélgetések csalódást okoznak. [...]

Bethlen eléggé bekapcsolódott eszmecsereinkbe, így azok minden alkalommal kicsivel hosszabbá és mélyenszántóbbá váltak. Ez este a konvencióink kérdését közelítettem meg. Tudtam, hogy a miniszterekkel való első megbeszéléseim után a minisztertanácsban beszéltek róluk, és tudtam, hogy Bethlenhez kell folyamodnom, hogy célt érjek. Beszéltem neki a szocialisták magatartásáról, és elmagyaráztam, hogy miért nem jöttek el. Az az igazság, hogy Bethlen elrontotta a taktikát. Ha ki akarta használni az utazásomat a szociáldemokratákhoz való közeledésre, nem úgy kellett volna eljárnia, ahogy tette. Értesítenie kellett volna engem a szándékáról, és rám bíznia, hogy előkészítsem ehhez a talajt a szociáldemokratáknál. Annál is inkább sajnálom, mert a szociáldemokratáknál az érzelmek érettek voltak ehhez.

¹⁹ Utalás arra az incidensre, amikor Bethlent Genfben a Nemzetek Szövetsége épületének folyosóján egy magyar emigráns váratlanul pofon ütötte. Zeidler Miklós: *Bethlen István megpiricskeltetése*. Múltunk, 58. évf. (2013) 3. sz. 168–206.

²⁰ Utalás Maurice Paléologue: *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre* című könyvére. Magyarul: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Franciaország nagykövetének naplójából*. Budapest, 1982. Már az 1920-as években is több magyar kiadása létezett a könyvnek.

Csütörtök 24-ike. [...]

A kormányzó általi fogadás komoly diplomáciai megfontolások tárgyát képezte. A kormány azt gondolta, nem kellene nekem javasolnia a találkozást a kormányzóval, de Márffy-Mantuano megértette velem, hogy Horthy örülne, ha kérném, hogy fogadjon. Azt válaszoltam, hogy szokás szerint mindig tiszteletemet teszem az államfőnél külföldi útjaimon.

10-kor újra megbeszélés Hermannal, részt vesz Jezsovits és Pap államtitkár. Egyenként végigmegyünk a konvenciókon [...]

Mivel csak kevés idő maradt a kormányzónál teendő vizit előtt, arra kérem a minisztert, hogy tegyünk egy sétát a régi Budán. Megcsodálom a kicsiny arisztokrata palotákat a várban, sárga homlokzatukkal, melyeket néha egy-két szobor díszít. Bemegyünk a koronázó templomba, és lenézünk a Dunára egy utólag épített bástyasétányról. Megcsodáljuk Pest tágasságát és a parlament fenségességét. Aztán lesétálunk a Margitszigetre. Ez Budapest nagy nyári sétálóhelye. A vízmű létesítménye mellett egy régi kolostor romjai állnak. Szép játszóterek vannak. A jobbpart nagy, elhagyott malomépületei melankolikus érzéseket ébresztenek a miniszterben. A megcsontított Magyarországon ezek az üzemek munka nélkül állnak. Románia saját malmokat akar. Csehszlovákia olyan túlzó vámot vet ki a lizstre, amelytől saját malomiparának fejlődését reméli. A bal parton téli pihenőjüket töltő hajók sorakoznak a még zajló Dunán.

Látogatás Horthy kormányzónál.

Márffy-Mantuano tanácsára, aki számolt azzal, hogy a látogatás nehézkes lehet, a Nemzeti Munkaügyi Hivatal hivatásával kezdem. Elmagyarázom, hogy mit csinálunk, és magyarországi látogatásom célját. A kormányzó erőlködik, hogy érdeklődőnek tűnjön. De engem hallgatva nyilvánvalóan a munkásokra és a szocialistákra vonatkozó összes előítéletei elevenednek fel benne. Lépésről lépésre beszélünk a nyolc órás munkaidőről, a szabadidő fontosságáról stb. Számára minden munkás eleve kommünár vagy potenciálisan az. Elnyújtom a beszélgetést, hogy belemelegedjen a témába, és megpróbáljak néhány új gondolatot a tudatába csempészni. Megpróbálom elmagyarázni neki a különbséget munkás szakszervezetek és kommunista organizációk között. Megpróbálom megvilágítani a szakmai szervezetek szükségességét. Végül vázolom neki a beszélgetést, amit Walkóval folytattam a szomszéd államokhoz való közeledés lehetőségeiről. Felélénkül. Hogyan gondolja – mondja nekem –, hogy bármiféle közeledés lehetséges? Ehhez az kellene, hogy a szomszédaink nyitottabbak legyenek irányunkba. Mindent elutasítanak, ami tőlünk származik. Megállapított tény, hogy a magyar vasutak jól működnek. Viszont Romániában naponta kisiklik egy vonat. De Románia inkább hagyja kisiklani a vonatokat, semmint hogy elfogadja egy magyar mérnök segítségét. Ez a helyzet. Még a gazdasági közeledés ügyében sem lehet tenni semmit.

Elmeséltem ezt a beszélgetést Bethlennek, aki mosolygott rajta, láthatólag szórakoztatva. Amikor azt mondtam, hogy a kormányzó a kötelességtudás embere, de nem sokat tud a világról, Bethlen minden visszafogottság nélkül nevetett.

Horthytól távozóban kereszteztük József főherceg és fiának útját, akik a palota megszozott vendégei.

Ebéd franciákkal a frissen kinevezett de Vienne követnél. [...] De Vienne tele van lelkesedéssel. Azt hiszi, hogy komoly feladatot hajthat végre Magyarországon. Francia–magyar közeledésről álmodik, és kihasználja az utazásomat, hogy számára hasznos kapcsolatokat teremtsen.

Ebéd után megtekintjük a telefonközpontot. Az időpont vagy a kommunikáció általános ritkasága miatt, de a telefonos kisasszonyok kevéssé vannak leterhelve. A hatalmas létesít-

mény azt a már sokszor érzett benyomást kelti, hogy túlméretezett a város jelenlegi fejlődéséhez képest, nincs az új feltételekhez igazítva, és semmi erőfeszítés nem látszik új alkotásokra. Automata berendezéseket fognak felszerelni. Akkor még aránytalanabb és kihasználatlanabb lesz az épület. Büszkéek a telefonos kisasszonyok pihenőhelyiségére, mosdójára és hálólhelyére, amelyek valóban csinosan vannak kialakítva az éjszakai munka számára.

Látogatás Balogh szenátornál, a Hangya elnökénél.²¹ Jobban örültem volna, ha az igazgatótanáccsal találkozhatom. Azt az órát, amit a szövetkezetekre szánhattam, elrabolta egy teával az otthonában, a feleségével és néhány barátjával. Felületes társalgás az utolsó nemzetközi szövetkezeti kongresszusról, ami utazási alkalom volt Baloghné számára. Jelen van a miniszterelnökség szociális osztályának a vezetője, egy intelligens, Franciaországban tanult fiatal ember, aki azonban a szakszervezeti szabadság kérdésében tele van aggodalmakkal a szakszervezetekben zajló kommunista tevékenység miatt. Nyilvánvalóan a korlátozás érdekében fog fellépni a miniszterelnöknél, amikor a kérdés szónyegen lesz.

Nem tudok meg semmit a Hangyáról, sem a gabonaértékesítési társaságról. Láthatólag ez csak ürügy volt a meghívásra, amivel majd dicsekedni fognak.

Hat órára újra a szocialistákhoz megyek. Nem tudtam más estét találni számukra egy vacsorához. Magától értetődik, hogy tárgyalni is fogunk. A Royal szálló külön termében hideg vacsorára vár a párt és a szakszervezetek vagy negyven vezetője. Rothenstein németül üdvözlő egy barátságos beszédben. Ők is fontosnak tartják, mondja, megmutatni, hogy se nem bolsevikok, se nem ázsiaiak. Láthatólag ez itt mindenki közös lidércnyomása. Arra kér, ismerjem el erőfeszítéseik komolyságát. Néhány szóban válaszolok. Összehasonlításom a magyar szakszervezetek és a háború előtti német szakszervezetek között ismét igazolódik. Megőrizték a hagyományaikat, az intézményeiket, anélkül, hogy új politikába kezdtek volna, vagy lehetőséget éreztek volna a kormányra ható akciókra stb. Úgy tűnik, részben az ő órájuk is megállt. Az izolálódás benyomásának, amit itt minden érezni készlet, nagyrészt talán ez az oka. Az izolálódásuk inkább belőlük magukból származik, mint mások akaratából.

Távozáskor a férfi, aki felsegíti a kabátomat, a kezembe csúsztat egy papírt néhány sorral, és elmondja, hogy a *numerus clausus* áldozataként nagy súllyal nehezedik rá és egész osztályára a munkanélküliség. Sajnos lehetetlen néhány együttérző szónál többet tenni érte.

Vacsora a miniszterelnöknél a legtöbb miniszter részvételével. Bethlen felesége a forradalom alatti atrocitásokról mesél, hogyan menekült a férje, hogyan csatlakozott hozzá ő néhány nappal később vidéken. A család ma tönkrement, mivel birtokaik Erdélyben voltak. A második fiuk gazdálkodó lesz, amint az volt Bethlen is. Bethlen – mondja a felesége – a fejleményekre várva (éreztetve ezzel, hogy erdélyi birtokainak visszaszerzését reméli) bérelt egy gazdaságot, amit maga irányít.

A vacsora után sikerült Bethlent egy hosszú beszélgetésbe bevonnom, amelyben a legfontosabb kérdéseket járjuk körbe. Számunkra a szakszervezeti szabadság kérdése a központi. Egy új törvénnyel kívánja ezt a kérdést megoldani. Figyelmeztetem a veszélyre, amit több beszélgetésben is jeleztek számomra a nap és az este folyamán. Azt mondták nekem, hogy a kormány szándéka az, hogy a szakszervezeteket tisztán humanitárius intézményekké tegye. Ez súlyos lenne. Ez a szakszervezetek lényegének félreismeréséről tanúskodna. És úgy látom, van ilyen tendencia. Bethlen tiltakozik, mondván, a törvény teljesen szakmai szervezeteknek fogja elismerni a szakszervezeteket. De a maga részéről úgy gondolja, hogy

²¹ Az eredetiben Baloth. A szenátori címet talán felsőházi tagsága miatt kapta Thomas-tól. A Hangya Thomas feljegyzéseiben „Anjya”.

az olasz törvény inspirációt nyújthat a helyes megoldásra. Elismeri a kötelező munkaügyi döntőbíráskodás veszélyét, amiről beszélek, azonban azt gondolja, hogy az olasz típusú munkaügyi igazságszolgáltatás hasznos lehet. Jelzem neki, hogy amit a szakszervezetek oldaláról elsősorban kívánnak, az a gyülekezés szabadsága, nemcsak Budapesten, hanem vidéken is. [...]

Megtárgyaljuk a társadalombiztosítás kérdéseit. Mellékesen már Vassal is beszéltünk azokról. Magyarországon hiányzik a munkások képviselője a biztosítási intézményekben. Közvetlenül a kommun után felfüggesztették. Jelzem, hogy vissza kellene térni ehhez a rendhez. Magyarország az egyetlen ország Európában, amelyikben ez hiányzik. Semmi sem gyakorol nagyobb nevelő hatást a munkásságra. Bethlen biztosít, hogy nem késlekedik javaslatba hozni a munkások képviselőjét. Nyomatékosítom, hogy ennek teljesnek kell lennie, mert információim szerint az a terv, hogy csak erősen korlátozott munkásképviselőt hoznak létre, lényegében csak konzultatív szereppel.²²

Újra visszatérek a politikai problémákra. Ironikusan gratulálok a parlamenti többségéhez. [...] Tudatom vele, hogy demokrataként nem érthetek egyet a választási rendszerrel, különösen nem a nyílt szavazással. De el kell ismernem, hogy az adott körülmények között valóban a közvélemény egy áramlata emeli őt magasra. Ez az áramlat, amely a nemzeti érzületben gyökerezik, teljesen valóságos. Még a titkos választású helyeken is szavazatokat veszítettek a szocialisták. Az ország mögötte áll. Ő egy diktátor parlamenttel, és ez diktátúra, annak számos hátrányával. Egészen őszintén elmondom neki aggodalmaimat.

Jelenleg két út van. Vagy a fasizmus, vagy – az ország egysége érdekében – lehetőség szerint visszatérés a szabadság és a demokrácia módszereihez. A legnagyobb aktuális probléma, amely minden országban jelentkezik, a kormányzati tekintély problémája. Mindenütt sajátos megoldásokat keresnek. Magyarország azzal hízeleg magának, hogy egészen sajátos politikai tradícióval rendelkezik. A magyar szabadság sajátos doktrínájához látszanak ragaszkodni. Nem kellene ezt a ragaszkodást újra demonstrálni a fasizmushoz való közeledés helyett? Ne hagyja magát megkísérteni Mussolini által, amikor hamarosan Olaszországba utazik. Azt válaszolja, nem fogja hagyni megkísérteni magát, óvatos lesz, és egyébként is messze áll attól, hogy mindennel egyetértsen, ami Olaszországban történik. Az a határozott szándékom – mondja –, hogy visszatérjünk a szabadság néhány intézményéhez. „Nincsen igazi tekintély szabadság nélkül.”²³

Ezek a megbeszélések Bethlen valóban egy európai államférfi benyomását teszik rám. Apponyi elmagyarázta nekem, hogy az erdélyi politikusok, akiknek egyszerre kellett ellenállni a törökökkel és az osztrákokkal szemben, egészen sajátos óvatosságra és politikai ügyességre tettek szert. Valóban lehetséges, hogy Bethlen majd egy más atmoszférában, mint amit most a frankhamisítók ügye és a magyar közvélemény túlzásai keltettek, morális tekintélyében a nemzetközi közvélemény és a Nemzetek Szövetsége előtt emelkedve, az európai béke egyik munkása legyen, ha megkönnyítjük neki ezt a feladatot.

Megbeszélem vele a nemzetközi propaganda kérdését. Megvilágítottam neki, hogy Magyarország véleményem szerint elmulasztja világosan vázolni a helyzetet az igazság szempontjából, ehelyett jajveszékel és örökösen siránkozik. Rátérek vele is a beszélgetésre, amit Walkóval folytattam. Úgy látszott, megérti a szempontjaimat, de hangsúlyozta, hogy mielőtt az általános kérdéseket megnyitnánk, érdemes lenne megkísérlni a gazdasági közeledést egyfajta dunai és balkáni egység felé. Megvilágította mindazokat a nehézségeket, ame-

²² Thomas információi pontosak voltak. A még ugyanazon évben megszületett törvény a korábbiakhoz képest jelentősen korlátozta a társadalombiztosítási önkormányzat hatáskörét.

²³ Idézőjel az eredetiben. Thomas alá is húzta ezt a mondatot.

lyek cseh vagy román oldalról ezzel kapcsolatban felmerülnek, és azt mondta, épp úgy, mint Walko, Jugoszlávia irányába lenne érdemes megkísérelni az első erőfeszítéseket.

Úgy látszik, nem igazán érdekli a külföldi híre. Meg kellene mutatni pedig, hogy ez hamis. Úgy tűnik, hogy külföldi útjain megértette, milyen hátrányok származnak ebből, egyébként még a magyar belpolitika területén is. A párizsi magyarok, neki úgy tűnik, nem értik pontosan a magyarországi belső helyzetet, ő szívesen megkísérelne egy közeledést. Belpolitikai nézőpontból sajnálja, hogy Garami Párizsban van, és nem hajlandó hazatérni.

[...]

Bethlenéktől a Fészek klubba megyünk. Ez a szobrászok, festők, színészek és más művészek otthona. Ma este komoly műsor van, amelyre külön meghívtak. Journet is részt vesz a koncerten, akinek nagy sikere van. [...]

Az utcán megáll egy automobil, hivalkodó királyi koronával a hűtőrácsán. Benne a Habsburg-család tagjai, József főherceg, a felesége, a fia, és annak felesége, Ferenc József unokája. Ők anélkül élnek Magyarországon, hogy ez bárhogy is formalizált lenne. A politikusok véleménye szerint nem fenyeget veszély a Habsburgok felől. A kérdés nem aktuális, mondja Bethlen. Nyilvánvaló, két év múlva lesz aktuális, amikor Zita fia eléri tizenegyedik életévét.²⁴ Ami József főherceget és fiát illeti, őket úgy tekintik, mint magyar arisztokratákat, akik a szokásos módon budai palotájukban élnek. Nem rendelkeznek megfelelő eszközökkel, így veszélytelenek. De respektálják őket, mint a királyi család tagjait. Ebben a teremben, ahol a székek szorosan egymás mellett állnak, a főhercegi család sora másfél-két méterre el van különítve a diplomaták széksorától, akik amúgy a közönség legelőkelőbbjei.

Fontosnak tartják, hogy barátságosnak mutakozzanak, odajönnek hozzám. [...] A fiatalabb főherceg úgy érzi, a Nemzetközi Munkaügyi hivatalról, a mi érdekes munkánkról kell beszélnie, és azt mondja, szeretne tevékenykedni a munkások érdekében. Az apa belevész a csehek elleni kirohanásokba, az elveszített négy Elzász-Lotaringia felemlegetésébe és a kommun szidalmazásába. [...] Alapjában véve imbecillis. Másnap mindketten elküldik nekem az emlékkönyvüket, hogy aláírjam. Aláírásom Farrere-é, Loucheur-é után áll!²⁵

Művészi szempontból a műsor a berlini és bécsi humoros sanzonokra emlékeztet. Az opera jó. [...]

1927. február 25. Péntek

Gál korán jön hozzám, és átad apró – elég szakszerűtlen – statisztikai feljegyzéseiből néhányat. De pontosan informál a párt és a szakszervezetek közötti viszonyról. Sajnálja, hogy a párt nem fogadta el a kormány meghívását. Támogatja a közeledést. Átadja nekem a papírt, amit Bethlennek átnyújtottak a találkozásuk során. Elsorolja nekem azokat a kisebb követeléseket, amelyek teljesülését szeretnék elérni: a Népszava kolportázs jogát illetően, egy le tartóztatott bányász szabadon engedése tárgyában, a szakszervezetek ügyeiben... Meglepő, hogy nem beszél Peyer ügyéről. Úgy látszik, a magyar szakszervezetekben valószínűtlennek tartják az ügyészégi eljárás lefolytatását.

²⁴ Ottó már 1927-ben is idősebb volt tizennégy évesnél. (A feljegyzés ráadásul Zita lányát említi, de ez bizonyára elírás csupán.)

²⁵ Claude Farrere tengerésztiszt, majd sikeres író, Goncourt-díjas, később a Francia Akadémia tagja. Egy Franciaországban kifejezetten jobboldalinak számító frontharcos szervezet újságjának szerkesztője. Louis Loucheur mérnök, ipari nagyvállalkozó, Thomas államtitkára, majd miniszterként utódja az első világháború alatt a fegyverkezési minisztériumban. 1931-es haláláig baloldali, de nem szocialista politikusként számos francia kormány tagja.

9 óra 30. Auerrel találkozom. Kicsit beszélünk a politikai helyzetről. Ő nem szocialista, Bethlen-ellenes liberális. Élesen kritizálja a rezsimet. Ami a Habsburgokat illeti, nem hisz a monarchikus restauráció lehetőségében. Elmagyarázza, hogy a főhercegek, akiket láttam, inkább magánemberként élnek itt, és mindig is inkább magyaroknak, mint osztrákoknak tekintették őket. Nem tart komplikációktól erről az oldalról. Úgy véli, helyesen látom a magyar közvélemény állapotát. Bátorít a szakszervezeti szabadság érdekében való fellépésre.

10 óra 30. Megbeszélés Vass úrral, aki megígéri az 1925-ös konvenciók ratifikálását, viszont nehézségeket támaszt az ugyanezen évben elfogadott ajánlásokkal kapcsolatban. Panaszkodik, hogy a szociális ügyek nemzetközi vonatkozásai szét vannak osztva az ő minisztériuma és a Kereskedelmi Minisztérium között. Azt szeretné, ha minden nála koncentrálna. [...] Beszélünk a nemzetközi szakszervezeti mozgalomról egy kicsit. Nem ismeri. Soha nem találkozott Braunsszal. Serrarens-nek alig ismeri a nevét.²⁶ De mégis egy gyalog ő a kereszténység nemzetközi sakkjátláján. A keresztény erők jelenleg láthatólag mindenütt igyekeznek meghódítani a munkaügyi minisztériumokat. Ez a helyzet Ausztriában, Magyarországon, Csehszlovákiában, Jugoszláviában stb. [...]

11 óra. Meglátogatjuk a Szociális Múzeumot. Ez nem egy kutatóintézet, valóban csak egy múzeum. Egybegyűjtötték mindazokat a plakátokat, ábrákat, képeket vagy modelleket, amelyek arra valók, hogy szemléltessék a szociális higiénia, az ipari higiénia fontosságát, a munkahelyi balesetek elleni védekezést, a helyes gyermekgondozást, a lakás színvonalának emelését stb. A kísérlet érdekes, de az eszközök nyomorúságosak. Érezni, hogy a háború óta semmit sem tettek hozzá. A régi készletekből élnek. Az intézménynek egyébként nyomorúságos büdssége van. A könyvtárat nem tartják karban. Megígérem, hogy megküldjük néhány kiadványunkat. De a gondolat figyelemreméltó. Komoly dolgot vinne végbe egy ország, ha nagyobb ráfordításokkal valósítana meg egy ilyen múzeumot. Meglep, hogy bár a fűtést beszüntették, van néhány igen érdeklődő látogató. Végül Dr. Szántó Menyhért²⁷ megmutat egy a magyarországi orvoslás történetének szentelt különtermet. Kitűnő, folyamatosan gyarapított gyűjtemény, messze fölötte áll annak, amit a Gesolei²⁸ orvosi kiállításán láttam. Régi orvosok portréi, sebészeti eszközök a 17. századból, a népi orvoslás eszközei Mária Terézia korából. A gyűjtemény rendkívül gazdag és érdekes.

Átmegyünk a biztosítópénztárba. Csak röviden maradunk, de a látogatás egyáltalán nem érdektelen. Először is látjuk a pénztár életét. Rengeteg ember érkezik, áll az ablakok előtt, majd távozik. A társadalombiztosítás valóban megszokottá vált. A háború óta hatalmas a fejlődés. Újra fölvetem a pénztár adminisztrációjának kérdését. A kommunista kísérlet óta az autonómia föl van függesztve. A kormány szándéka, hogy visszaállítsa. Forszírozom, hogy gyorsan cselekedjenek, és ha a gyorsasággal egyet is értenek, a munkás részvételt az igazgatásban sokféleképpen lehet értelmezni. Az a benyomásom, hogy jelenleg csak egyfajta konzultációra gondolnak, és köztisztviselőkre akarják bízni a valóban fontos pozíciókat.²⁹ A pénztár felső vezetése szintén aktívnak és a haladás iránt elkötelezettnek tűnik.

Innen a külvárosokba megyünk. A dunai kikötő következik, ahol a lefegyverzett hajók alszanak. Ipari külvárosokon megyünk keresztül, amelyek egy az Alföldre vezető nagy su-

²⁶ Heinrich Brauns (1868–1939) katolikus, Centrumpárti német politikus, ekkor munkaügyi miniszter. Jos Serrarens (1888–1963) holland politikus, ekkor a Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségének titkára.

²⁷ Az eredetiben „Dr...”

²⁸ A „Great Exhibition of Health and Social Welfare and Physical Exercise” francia rövidítése. Ezt a kiállítást Düsseldorfban rendezték 1926-ban.

²⁹ A megszülető törvény valóban ilyen megoldást alkalmazott.

gárút mentén fekszenek. Saint-Denis-re emlékeztet. Újpestre érkezünk, ahol egy egyetemi létesítmény van, az angol *settlement*ek mintájára. Erődi Harrach professzor irányítja.³⁰ Hozzávetőleg tizenöt diák lakik az intézményben, akiknek kettős feladatuk van. Tanulmányozzák a munkások életkörülményeit, statisztikákat készítenek, beletanulnak a tudományos munkába. Másrészt propagandisták és tanácsadók, előadásokat tartanak, segítik az orvosokat a tüdő- és nemibeteg-gondozókban. [...]

13 órára visszatérünk a prefektushoz ebédre.³¹ A Gellérthegy lábánál abban a fürdőlétesítményben vagyunk, amely a fővárosé. Budapest valóban a víz városa. Három vagy négy ilyen példás intézmény van a városban, Vichy mintájára mindegyikben együtt az étterem, a kaszinó és a fürdő. [...]

Budapest sokat igyekszik tenni szociális szempontból. De az állandó refrén: a megcsontítás, amit elszenvedett Magyarország, akadályozza a fejlődést. [...] Válaszom: a szociális haladásnak nincs végcélja, mindig csak egy részét valósítjuk meg annak, amit az emberi szellem szükségesként ismer fel. [...] Amit Budapest erőfeszítései kapcsán megállapíthatok, az az, hogy a lehetőségek korlátozottsága találekonytságot tesz szükségessé. Idézem a német közmondást: „*In der Begrenzung zeigt sich der Meister.*”³² [...] Valójában nem tesznek annyi erőfeszítést, mint Bécsben. De a város fenntartása így is magas községi adókat tesz szükségessé, amelyekre a lakosok panaszkodnak is, és azután itt is a szenvedések örök ismételtetése: az értelmiség nyomora, a köztisztviselők tönkremenetele, a munkanélküliség stb.

Ebéd után meglátogatjuk a város egyik legnagyobb kórházát. Két városi tisztviselő, akik elkísérnek, tájékoztat a munkások szabadidejét szolgáló intézményekről és a könyvtárakról. A budai hegyről a Dunával átellenes oldalon ereszkedünk le. A kórház hatalmas. Itt sajnos az emberi nyomorúság szükségessé teszi a haladást, még a háború után is. A tüdőbetegek száma rendkívül magas. Két-három új épületet kellett emelni, egészen modern pavilonokat, ellátva a tudomány legújabb eszközeivel. De a termék tele vannak. Még pótágyak is vannak, mind betegekkel, akik a betegségük súlyossága szerint vannak csoportosítva. Lehangelő látogatás már magában is, és az emberi fájdalom látványa hozzá még annál is inkább szomorúságot okoz, mert a közösség túl szegény ahhoz, hogy megfeleljen a közszükségleteknek.³³

A hely egyébként megkapó. A tekintet átfogja a domboldalon felfelé húzódó villák sorát, és érezni már a tavaszt.

[...]

18 óraker újságírókkal találkozom a szállodában, vagy tízen vannak. Felteszik szokásos kérdéseiket: milyenek a benyomásaim Budapestről, miért jöttem stb. Beszélünk a hivatal működéséről. Intelligens, fiatal hallgatóság. A másnap közölt cikkekből látszik, hogy értették, miről beszélek.

20 óraker vacsora a munkaadóknál. [...] Visszatérünk az egyezmények megvalósításának kérdésére, a nyolc órás munkanap témájára és a magyar ipar helyzetére. Az ipari központ élénk és kritikus szellemű titkára³⁴ érvel azon állítása mellett, miszerint a magyar ipar nem mesterséges, megfelel a nemzet szükségleteinek, életképes, s nem csak politikai meg-

³⁰ Az eredetiben a név ki van hagyva.

³¹ Thomas a főpolgármesterre gondol.

³² Pontatlan idézet Goethe *Was wir bringen* című darabjából. Helyesen: „*In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister.*”

³³ Thomas bizonyára a budai Szent János kórházban járt.

³⁴ Bizonyára Fenyő Miksára gondol Thomas.

állapodások hívták életre. Gyakran szenved viszont a szomszédok rosszakaratú támadásaitól.

A munkaadói egyesület elnöke, Fellner igazán intelligensen egy *toastot* improvizál franciául. Felidézi a magyar ipar gazdasági és politikai nehézségeit, elővezeti, de némi tapintattal, a megcsonkított Magyarország témáját, és ő az első – és egyben az egyetlen –, aki a hagyományos magyar–francia barátságról beszél. Ezt természetesen viszonozom. Két francia tulajdonság van, amelyre mindig számíthatnak a nemzetek: a gondolkodás világossága és a szív bőkezűsége. Mindkettő a népek függetlenségének és a nemzetközi békének a szolgálatában áll.

Február 26. Szombat

A délelőtt megoszlik a szocialista szakszervezetek és a Földművelésügyi Minisztérium között. Gál és Kertész jönnek értünk, és egy szakszervezeti taxis kocsijában szakszervezettől szakszervezetig visznek minket. [...]

A nyomdászok székháza a legnagyobb és legrégebbi. [...] Nagyon szép irodák vannak, ahol állandó a tagok, a nyugdíjasok, a munkanélküliek mozgása. A könyvtárteremben két mártír portréja látható (pontosítandó).³⁵ Egy teremben munkanélküliek olvasnak, sakkoznak, kártyáznak, várva a munkaalkalmak híreit. A földszinten egy nagy mozi terem van. [...]

Innen az Építőmunkások székházába megyünk, ami még hatalmasabb. Építészetileg díszesebb, nagy szobrokkal a bejáratnál. A gyűlésterem hatalmas. Itt is elég sok munkanélküli van a földszinti teremben.

Egy kicsit messzebb a magánalkalmazottak szervezete vásárolt egy kis villát, ahol elég kényelmesen és elegánsan rendezkedtek be. Az alkalmazottak, még inkább, mint más országokban, polgári stílusuk révén megkülönböztetik magukat a fizikai dolgozóktól. Ez a kontraszt annál élesebb, mert a nyugat-európai országoktól eltérően a munkásosztály itt nem látszik ismerni azt a haladást az öltözködésben és külső megjelenésben, ami a háború utáni időszakot jellemezte. Minden szakszervezetnél, de itt különösen nagy gondot fordítanak a könyvtárra, és úgy tűnik, a kölcsönzés nagyarányú. [...]

A taxival a vasasokhoz megyünk. Nagy, de nem túl elegáns, kissé elhanyagolt épületük van. [...] Ez stabil és jól vezetett szervezet. De úgy tűnik, ők szenvednek leginkább a munkanélküliségtől. A földszinti nagy teremben vagy öt-hatszáz munkanélküli tartózkodik. Nem tudnak sakkozni vagy kártyázni, mint más szakszervezeteknél, úgy tűnik, mintha állandóan gyűléseznének. Bevezetnek a terembe. Egy kicsi fekete zsidó, nagyon gyenge franciással üdvözlő, és azt mondja, a munkanélküliek számítanak rám gondjaik megszüntetésében. [...]

Komoly gazdasági zavarok vannak itt. Más országban ez élénk megmozdulásokkal járna. Van ebben a népben – pedig bátor és vakmerő a nemzeti harcokban – egyfajta szociális rezignáltság német fegyelemmel keverve, ami akadályozza a megmozdulásokat.

A vasasoktól a szabókhoz megyünk. Ez is, mint mindenütt, szélsőes látogatás gyors kézszorításokkal és sietős magyarázatokkal. [...] De a szabók nem könyörülnek rajtunk, meg kell néznünk a szövetségi műhelyüket. A régi szakszervezeti ház egy toldaléképületben huszan-huszonötön uniformisokat szabnak és varrnak.

A szabóktól a könyvkötőkhöz megyünk, akiknek kicsiny, de remek szervezete van. Azzal büszkélkednek, hogy majdnem 100%-os a szakma szervezettsége. A házuk csinos. A mun-

³⁵ Somogyi Béla és Bacsó Béla lehettek azok, a fehérterror legismertebb áldozatai.

kanélkülikeik, nők, férfiak vegyesen olvasgatnak, játszanak, vagy vitatkoznak, beszélgetnek a szobákban. [...]

A Népszavánál folytatjuk, a szocialista nyomdánál, amelyik egyszerre adja ki az újságot, nyom plakátokat, brosrákat és még nagyon elegáns irodalmi kiadványokat is, meghozza magyarul és franciául egyaránt. Kapok egy példányt. Itt volt a kommunisták és szocialisták közötti összeütközés központja.³⁶ A nyomdát kifosztották és szétdúlták a kommunisták. Könyörtelenül végigvezetnek minden termen, és megcsodáltatnak minden gépet. Átgondolt, ügyes szervezetűnek tűnik a nyomda, de az óra megállíthatatlanul halad, mennünk kell.

Peidl vár minket a szocialista fogyasztási szövetkezetben, amely meghódította Budapestet, és a maga százezres tagságával sajátos szerepet játszik a Hangya kilencszázezer tagja mellett a szövetkezeti mozgalomban.³⁷ De tovább is kell haladnunk, várnak a mezőgazdaság emberei.

Foglaljuk össze benyomásainkat. Lehet, sőt bizonyosnak látszik, hogy vidéken, ahol félnek, hogy az ipari munkások agitációja hatást gyakorol a mezőgazdasági munkásságra, és ahol élénke az emlékek a budapesti kommunisták akcióiról, továbbra is előítéletek és ellenségesség uralkodik a munkások világával szemben. De Budapesten, még ha néha ki is vannak téve némi rendőri zaklatásnak, a szakszervezetek élnek. A helyzetük összehasonlítható a német szakszervezetek 1914 előtti helyzetével. Sőt, afelé tartanak, hogy hivatalos alkalmak révén lehetőségük legyen a kormánnyal kapcsolatba lépni, amit a német szakszervezetek hiába követeltek maguknak. Rothenstein az első nap tartott expozéjában természetesen panaszkodott, hogy még Budapesten is joga van a rendőrségnek ellenőrizni a könyvelésüket vagy ellenőrizni a gyűléseket, azzal az ürüggyel, hogy a „sárgák” munkájának szabadságát is biztosítani kell.³⁸ Vannak a szakszervezetek szempontjából szabadnak tekintett országok, ahol gyakran ugyanezeket a panaszokat hallhatjuk. [...]

Mit fog tenni a kormány? A készülőben lévő szakszervezeti törvény jellege a kérdés. Féltő, hogy a szakszervezetekből jótékonyági egyleteket akarnak csinálni, és rájuk kényszeríteni, hogy ezen túlmenően semmit se tegyenek. Bethlennel való beszélgetéseimben ismételtén kitértem erre. Úgy tűnt, érti. A törvény talán nagyjából megfelelő lesz. Magyarország minden izoláltsága ellenére – amely általános szempontból nagyon is érzékeny kérdés, és amelyre bár sokat panaszkodik, de az országból magából fakad – nincs elvágyva a szakszervezeti szabadság felé tartó általános haladástól, amely végülis a kormány gondolkodására is hat. Röviden, azt hiszem, a helyzet megérett a hitelesebb szakszervezeti szabadság megteremtésére. Ez esetben is, ha egy kicsit ügyesebben manővereznének, utazásomból olyan eredmények következhetnének, amelyeket mindenki kívánna, és amelyek valójában előkészülőben vannak.³⁹

[...]

Innen a mezőgazdasági múzeumba megyünk. Valóban nagyszerű létesítmény. Az épület a millenium idejéből származik. A gyűjtemény nagyon kiváló. Kitűnő, művészi értékű raj-

³⁶ 1919. február 20-án érte kommunista támadás a Népszavát, amelynek nyomán Kun Bélát és társait letartóztatták.

³⁷ Az Általános Fogyasztási Szövetkezet a szakszervezetekhez kötődő intézmény volt.

³⁸ Sárgáknak a szocialista szakszervezetek szóhasználatában a keresztény vagy olyan más munkásszervezeteket nevezték, amelyekre úgy tekintettek, hogy a munkaadók zsoldjában állnak.

³⁹ Thomas itt minden bizonnyal újra az SZDP ügyesebb manőverezésének szükségességére gondolt a szakszervezeti törvény érdekében. Ilyen törvény előkészítésével a kormány valóban foglalkozott, ám azt sohasem nyújtották be.

zok mutatják be a különböző marha- és sertés fajtákat, a magyar történelemben oly nagy szerepet játszó pásztorok szállásainak és felszerelésének fejlődését. Említésreméltó a malomipari kiállítás, ami szintén nagy szerepet játszott az ország életében. Aztán a nagyszerű vadászati kiállítás. Végül hosszan tanulmányozom a termőföldek, erdők megoszlásának térképeit és a vízrajzi térképeket. Mindenütt berajzolták az új határokat. A Múzeum és a Földművelésügyi Minisztérium tisztviselőinek hozzávetőleg tízfős csoportjában, amely itt kísér, állandó a siránkozás a megcsonkított Magyarországról, a szakapparátusok szétszaggatásáról, Elzász-Lotaringiákról... Mindeme panaszok között akad néhány helytálló észrevétel. Különösen ebben a múzeumban érzékelem a barbárság egy jelét, ami abban nyilvánul meg, hogy nem állították helyre a régi Magyarország tájai között a rendszeres vízügyi hírszolgálatot, nincs előrejelzés a lehetséges árvizekről. Az is igaz, hogy a magyar közigazgatás eltűnése óta az erdők egy részét kiirtották, és az áradások veszélye nőtt. Valóban, Európa gazdasági és adminisztratív újjászervezésének szükségessége szembeötlő ebben a múzeumban. De a benyomás, amit itt is érzünk: ismét csak a társadalmi és szellemi élet stagnálása a háború óta. Nem tudom, milyen volt Franciaország 1871 és 1878 között, de talán hasonló politikai szenvedélyei, hasonló érzelmei voltak a kommün után. Mégis a reváns gondolatában több teremtmény erő, a nemzeti élet restaurálásának igényében több szenvedély volt. Mindig ugyanazt a kínos benyomást életem át. Háború előtti intézményeket mutatnak nekem korszerűként, amelyeket alig-alig tartanak karban. Megfagytunk a múzeumban. A hideg nyilvánvalóan távol tartott minden látogatót. Nincs pénz elegendő szénre.

A múzeum közelében, a ligetben egy kis vendéglőben, amely, ahogy mondják, olyan, mint a mi éttermeink a Bois de Boulogne-ban, csak szerényebb, a Földművelési Miniszter ebédet ad. Jelen vannak a tisztviselők, néhány képviselő mezőgazdasági vidékekről, egy nagybirtokos gróf és a Mezőgazdasági Kamara egy autentikus parasztja, egy díszpinty, aki igen büszke, hogy itt lehet, és ritka madárként mutogatják. Jelenléte örömmel tölti el a minisztert. Úgy tűnik, hogy a Mezőgazdasági Kamara révén létezik Magyarországon az agrárnépességnek bizonyos képviselője. De nyilvánvaló, hogy meg kell ismerni a vidéket ahhoz, hogy igazán fogalmat alkothassunk a magyar életről. Auer újságírójának igaza volt, hogy innen, egyfajta továbbélő jobbágyság felől, amiben a parasztokat tartják, kell kezdeni Magyarország megismerését. [...]

De magam is mezőgazdász vagyok! A miniszter akkor kezdett felengedni, amikor a teheneimről beszéltem [...] A miniszter látogatni szokta a nemzetközi mezőgazdasági kongresszusokat. Különben kitűnő ember, tájékozott a mezőgazdasági ügyekben, és elkötelezett az ország fejlődése mellett. Talán még lesz lehetőségünk együttműködni. Nagyon elégedett volt azzal, hogy mennyire értékelem a magyar étkeket, és megajándékozott néhány üveg tokajjival. [...]

17 órakor előadás. Lásd a szöveget.⁴⁰ Amennyire csak lehet, összefoglalta az utóbbi napok benyomásait. A hallgatóság a régi parlament épületében érdeklődőnek tűnt. Az elnök székét Apponyinak hagytam, és a szónoki emelvényről beszéltem. Előtte az első sorokban hivatalos személyiségek, de Vienne francia követ, a munkatársai, Tolnai és néhány más munkaadó. A bal szélén konzervatívok egy kis csoportja, franciául értő képviselők, akik az árnyalatokat is követték, és megtapsolták a nekik tetsző kijelentéseket, diákok, professzorok és egy csomó munkás, akik, hogy úgy mondjam, azért jöttek, hogy megadják nekem a tiszteletet, de azért is, hogy élvezzék a gyűlés kivételes szabadságát. Hiszen régóta ez volt az első nyilvános gyűlés rendőrtisztviselő részvétele nélkül, ahogyan azt a szocialista újságok

⁴⁰ Thomas előadásának szövege szintén megtalálható magyarországi utazásának dokumentumai között.

némi örömmel konstatálták. A munkások, anélkül, hogy értették volna, rendre jó szívvel csatlakoztak a tapshoz.

A végén fordítást igényeltek. Ekkor csodálatos világosságával és hasonlíthatatlan intelligenciájával Apponyi, aki immár nyolcvan körül jár, jegyzetek nélkül improvizálta a fordítást. Végig éreztem magam mögött, hogy szenvedélyesen figyeli, mi az mondanivalómból, ami szolgálhatja egyszerre nemzeti és liberális ideáit. Jelenleg nem fejt ki nagy politikai tevékenységet, de morális tekintélye hatalmas. Szereti mondogatni, hogy a burzsoázia szélsőbaloldalán állva jól együtt tud működni velem, aki a munkások világának szélső jobb oldalán állok. Tapasztalom egyébként, hogy a magyar szocialista munkások is tisztelik. Franciául értő barátaim utóbb azt mondták, hogy a fordítás egy-két pontot leszámítva pontos volt. Valamennyi gondolatot világosan és híven adott vissza. A végén – engem erre franciául figyelmeztetve – megengedte magának, hogy az általam elmondott idézetet másként értelmezze.⁴¹ A munkások néha közbekiáltanak, egyszer-kétszer tiltakoznak, de legtöbbször az hangzik fel, hogy „éljen a szociáldemokrácia”. Talán némely munkások úgy találják, hogy túlságosan nemzeti voltam, túlságosan a magyar helyzetre figyeltem. De egészében, azt hiszem, még ezeknek is tetszett a beszédem. A bizalom és a remény atmoszférájában, egyetlen diszsonáns hang nélkül ér véget a rendezvény.

Előadásom után röviden szót váltok a görög követtel, majd visszatérek Bethlen grófhoz egy utolsó beszélgetésre. Elmesélem neki beszédemet, és megosztom vele utolsó benyomásaimat. Előadom neki Gál igényeit, és hozzáfűzöm a vasutasok történetét.⁴² Megjegyzem neki, hogy némely igények kielégítése erősíthetné az enyhülésnek azt az impresszióját, amit az utam eredményezhet. Úgy tűnik, érti eljárásom politikai jelentőségét. Megígéri, hogy megvizsgálja ezeket az ügyeket, azzal a szándékkal, hogy lehetőleg kielégítse kéréseinket. Újra beszélünk a szocialisták távolmaradásáról. Hangsúlyozom a két lényeges pontot a jövő számra: 1/ a szakszervezeti törvény elkészítését, amely, respektálva ezek hivatását, nem redukálja jótékonyági szervezetekre őket; 2/ a paritásos képviselőlet visszaállítását a biztosítási intézményekben. Megígéri, hogy ezeket a törvénytervezeteket majd eljuttatja nekem még az országgyűlésben való benyújtás előtt. Újra beszélünk olaszországi útjáról. Újra nyomatékosítom annak a szükségességét, hogy őrizkedjünk a fasizmustól. Ismét csak intelligens, sőt nyitott embernek mutatkozik, de valójában szándékosan nem árul el semmit arról, hogy hosszabb távra mi jár a fejében.

Nagyon komolyan kérdezi a Magyarországról szerzett benyomásaimat. Elmondom azokat. Tulajdonképpen jobb helyzetet találtam, mint amire számítottam. Azt hiszem, nagy haladást lehetne tenni, egy bátor szociálpolitika az ő parlamenti többségét is megerősíthetné, és a közvélemény egységét szolgálná. Újra hangsúlyozom a ratifikációk szükségességét, és hogy vesse latba tekintélyét a minisztereinél ezek érdekében. Végül beszélek Magyarországnak a világban elfoglalt helyéről, a dunai gazdasági megbékélés szükségességéről, annak a sürgető mivoltáról, hogy jobban megismertessék a magyar intenciókat, érzelmeiket, és hogy jobban megszervezzék a sajtójukat. Bizalmi légkörben válunk el.

Késve érkezem a Vass által adott vacsorára. Az eleven hangulatú vacsorát hosszú párbeszéd követi. Vass liberális szellem, már amennyire egy püspök liberális lehet, aki nem sze-

⁴¹ Thomas a Szózat „a nagy világon e kívül nincsen számodra hely” sorához fűzte hozzá, hogy véleménye szerint igenis van, a magyarok elfoglalhatják helyüket a nagy világban. Apponyi ezt kívánta hazafias értelmezéssel korrigálni.

⁴² A magyar vasutasok szociáldemokrata szaklapjának engedélyezéséről van szó, amelyért Thomas egy évtizeden át lobbizott a magyar kormánynál, sikertelenül.

retné Magyarországot a fasizmus útján látni.⁴³ E tekintetben a Vatikán iránymutatását kell követnie. Láthatólag érdeklődik mindaz iránt, amit nemzetközi életünkről elmondok, a Vatikánnal és keresztény szervezetekkel való kapcsolatainkról. [...]

Február 27. Vasárnap

Ezt a napot vidéki látogatásra tartottuk fenn a Földművelési Minisztérium két tisztviselőjével. Kifejezetten érdekes nap. [...] Átmentünk vagy hat falu-városra,⁴⁴ amelyek jellemzők Magyarországra a török invázió óta, elcsodálkozva a lakott területek kiterjedtségén. [...] Az egyik városból kiérve egy hatalmas vásárba ütköztünk. A szabad ég alatt a gabona magvak mellett árultak háziipari termékeket, süteményeket, csokoládét, mezőgazdasági gépeket – melyeket sokszor az államvasutak gépgyára állít elő –, szekereket, bútorokat. Az időszaki vásárok még mindig nagy szerepet játszanak a vidék ellátásában. [...]

Kicsit messzebb az Alföldön egy számos fiatalból álló csoporttal találkoztunk, akik – uniformis nélkül – de nyilvánvalóan szervezeten katonai gyakorlatokat végeztek. Kísérőink zavarban voltak, amikor megengedtünk magunknak néhány, egyébként kissé szabados reflexiót. Úgy tűnik, itt is folyik föld alatti katonai készülődés, mint Németországban.

Az úton a földreformról beszélgettünk. [...] Magyarország az egyetlen a közép-európai országok közül, amelyik nem hajtott végre mélyreható földreformot. A rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy főleg a mezőgazdasági munkások lakáshoz és konyhakerthez juttatásával törődtek. E munkások közül sokan egy hektárt birtokolnak. Nyilvánvalóan a követelések megszelídítése és a szorosabb földhöz kötésük volt a cél; ez minden. De e határok között a műveltet némi nagyvonalúsággal hajtották végre. [...]

11.30-kor elérjük Kecskemét városát. A polgármester vár egy-két, a szociális ügyekért felelős városi tanácsossal. Nem ezért jöttünk, de hevesen erősködnek. Majdnem erőszakosnak és udvariatlannak kell mutatkoznom, hogy szabaduljak. Megnézem azonban a városházát, ami valóban a város – legalábbis háború előtti – gazdagságáról tanúskodik. Sok freskó díszíti, amelyek a legrégebbi magyar történelmet idézik, Árpád, István, Corvin Mátyás... [...] A Mezőgazdasági Iskolába megyek, amiért jöttünk. Gyakorlatias, jól szervezett intézménynek tűnik, amely két részből áll, a fiuké körülbelül negyven tanulót foglal magában, a másik a lányoké. Beszélék a diákokkal, valamennyien parasztok, kistulajdonosok gyermekei, akik itt szerény mezőgazdasági elméleti oktatásban részesülnek. Az iskola tele van, nem tudnak több diákot fölvenni. Az ország más részeiben is működnek ilyen iskolák. A lányok iskolájának célja az, hogy olyan nőket neveljen, akik képesek a háztartási és gazdasági ismeretek továbbadására. Kitűnnek az ebéd elkészítésével, amit ők is szolgálnak fel számunkra; fenséges magyar specialitások. [...]

Meglátogatunk egy gazdát az iskola igazgatójával együtt. Az apa, anya és kilenc gyermeke együtt művelik földjüket. Az elhelyezés elég kényelmes, a tehén- és a lóistálló tágas. Az állatállomány jó karban van. Nincs azonban villany. Elmagyaráztatom magamnak a művelési ágakat, a szokásos. Búza, repce, [...], de nem szokták betakarítani a szénát. A birtok körülbelül hatvan hektáros. Van nyolc-tíz tehén és négy-öt ló, a gazda büszkeségei. A farm belseje a franciákéra hasonlít. Kanadától Franciaországon át Magyarorszáig semmi sem azonos annyira, mint a paraszti birtokosok élete, még a komfort eltérő foka mellett is. Néhány vallási tárgyú kép bizonyára különbözik, de az élet mindenhol a nagy konyhában zajlik. Egy igen csak respektált szoba őrzi a család emléktárgyait és bútorait. Itt egy szigorúan

⁴³ Vass nem volt püspök.

⁴⁴ Thomas a mezővárosokat nevezi így.

őrzött helyiség őrzi a tél élelmiszereit, sonkákat, kolbászokat. Az épület eredetileg egy nagy olajprés volt, ami két mozgatható gerendából áll egy csavar körül, amelyeket egy kerékkel irányítanak. Megcsodálom ezt a primitív szerkezetet.

Visszaúton meglátogatjuk egy mezőgazdasági munkás otthonát, akinek feleségével és lányával együtt mindössze egyetlen hektárja van, ahol azonban élelmiszert termel a kecskeméti piacra. Az otthon itt is tiszta, gonddal díszített. A meszelés kifogástalanul tiszta. Ugyanabban a szobában egy öreg komódon gyűlnek a család emléktárgyai. Az ágyon magyar szokás szerint felhalmozva a nagyszerű párnák, takarók, dunyhák.

Este néhány újságíró, a kvékerek képviselői és a francia intézmények, illetve iskolák igazgatóinak fogadása után már csak egy utolsó hivatalos vacsora vár ránk, amit Hermann ad. [...] Még egyszer visszatérünk a magyar ipar fejlődésére, sajátos feltételeire. Nincsenek beszédek, csak egyszerű búcsúzó tósztok. Egy órával később elindulok.

Fordította: BÓDY ZSOMBOR

„A társadalomtörténet ma kevésbé elméleti jellegű, mint az 1960-as években, de interdiszciplinárisabb”

Beszélgetés Hartmut Kaelblével

Hartmut Kaelble 1940-ben született Göppingenben, Németországban. Történelmet, szociológiát és jogot hallgatott Tübingenben és a berlini Freie Universitätén, ahol 1966-ban doktori fokozatot szerzett, majd 1971-ben habilitált. Szintén 1971-ben nevezték ki a berlini Freie Universitätén a társadalom- és gazdaságtörténet egyetemi tanárává. 1991-ben a Humboldt Egyetem történelem tanszékének oktatója lett Berlinben, s e posztot egészen 2008-as nyugdíjazásáig töltötte be. Jelenleg ugyanitt professor emeritus. Az 1990-es években társalapítója volt az Európa Összehasonlító Története Központnak (Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas), és később az intézet társigazgatója lett. Számos tudományos ösztöndíjat és tiszteletbeli fokozatot nyert el. Kaelble professzor széles körű publikációs tevékenysége felöleli a társadalmi mobilitás és a társadalmi egyenlőtlenségek története, Európa összehasonlító társadalomtörténete, az európai integráció története, az európai identitás és a történelmi összehasonlítás módszerei témaköreit. Legutóbbi angol nyelvű kötete 2013-ban jelent meg a Berghahn kiadónál.

Beszélne nekünk pályafutása kezdetéről és legfontosabb állomásairól?

A társadalomtörténet számomra mindig is „társadalom a politikával együtt” volt. Az 1960-as évek elején voltam hallgató, és nagyon érdeklődtem a politikai eszmék története, az alkotmánytörténet és a demokráciák politikai döntéshozatalának kérdései iránt. Úgy véltem, hogy az érdekcsoportok szükséges, bár problematikus részei a demokráciának. Ennél fogva szakdolgozatomat az 1914 előtti Németország legnagyobb ipari érdekcsoportjéről írtam, vagyis egy olyan korszakról, amikor a demokrácia még csak kialakulóban volt. A dolgozat írása közben vált meggyőződésemmé, csakúgy, mint sok más fiatal történésznek a *trente glorieuses* idején, hogy a stabil demokrácia a társadalomban gyökerezik. Ezért elégedettséggel töltött el, hogy társadalomtörténészként dolgozhatok, és hogy 1965-ben csatlakozhattam egy Berlin iparosodásával foglalkozó kutatócsoporthoz, ahol a berlini üzleti elit 1830 és 1870 közötti társadalomtörténetén dolgoztam. Ez lett a második könyvem témája, s ennek egyik fejezete az európai és egyesült államokbeli üzleti elitnek származásának összehasonlító vizsgálatával foglalkozott. E fejezet irányította érdeklődésemet a 19. és 20. századi társadalmi mobilitás történetére, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek történetének kérdésére. Ez három könyvem témája volt az 1970-es és az 1980-as években. Ebben az időszakban a berlini *Freie Universitätén* tanítottam, a társadalom- és gazdaságtörténeti intézetben, amelynek kiváló nemzetközi könyvtára volt. Inspiráló kutatásokat végeztem a Harvard Egyetemen (1972–1973) és az oxfordi *St. Antony's College*-ban (1976) való tartózkodásom idején.

Az 1980-as évek elején, az „euroszklerózis” idején kezdtem el dolgozni – egy rotterdami, majd számos párizsi kutatóút során – azon a témán, ami még ma is foglalkoztat, vagyis az európai társadalom kialakulásának problémáján. Írtam egy könyvet az 1890 és 1980 kö-

zotti nyugat-európai társadalomról, egy másikat a francia és a német társadalom összehasonlító történetéről a késő 19. század óta, és egy harmadikat arról, hogy miként ábrázolták és értelmezték az európaiak az európai társadalmat a 19. század vége óta.

A Fal leomlása és Európa politizálódása után az 1990-es években és a 2000-es évek elején, amikor a Humboldt Egyetem társadalomtörténeti tanszékére kerültem, kitágítottam kutatásaim körét, hogy az európai társadalom vizsgálatába tartozzon bele Kelet-Európa is. Ez volt az egyik oka, amiért részt vettem az Európa Összehasonlító Története Központ (*Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas*, később *Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas*) megalapításában. Ez az intézet előmozdította az összehasonlításokat Kelet- és Nyugat-Európa között, és nagyon sokat segített nekem, hogy megírjam két könyvemet egész Európa történetéről, az európai társadalom 1950 utáni történetéről és Európa 1945–1989 közötti történetéről. Nyilvánvaló okokból újra felélénkült az érdeklődésem a demokrácia iránt. Ezen túl ebben az időszakban kezdtem erőteljesebben töprengeni az összehasonlítás módszerein. Kiadtam egy kis könyvet a történelmi összehasonlításról a hallgatók számára, s ez hozzájárult a témáról folyó élénk vitához. Ugyanezen okból vettem részt a történelmi összehasonlító doktori iskola vezetésében, a fent említett kutatóközpont mellett. A Fal leomlása járult hozzá ahhoz is, hogy az észak-atlanti térségen kívüli világra is felfigyeltünk. Így egyre inkább érdekldtem a globális történelem iránt, és 2004-ben kezdeményeztem egy kutatóközpont létrehozását, ami összehozta egymással az afrikai, közel-keleti, közép-ázsiai, kelet-ázsiai és latin-amerikai regionális tanulmányok szakértőit. Ez az erőfeszítés azonban nem eredményezett kötetet a világ társadalomtörténetéről, mivel a kutatóközpont vezetése és a többi hasonló feladat is sok időmet vette igénybe.

2008-ban bekövetkezett nyugdíjba vonulásom után is folytattam az oktatást a Humboldt Egyetemen mint *professor emeritus*. A jelenlegi európai válság is arra sarkallt, hogy különböző projektekben vegyek részt, többek között az európai integráció válságának történetéről vagy épp a néha összetett, de igen szükséges és nagyra becsült francia–német együttműködésről, a társadalmi egyenlőtlenségek növekvő mértékéről és a fontos európai sajátosságnak számító jóléti állammal kapcsolatos új kihívásokról és bírálatokról.

Milyen szellemi és más hatások voltak a legfontosabbak az Ön számára, amelyek meghatározták kutatásait, és kik voltak azok a tanárok vagy kutatók, akik a leginkább befolyásolták a munkáját?

Mások befolyását felidézni mindig önkényes. Úgy vélem, a kutatók öt csoportja hatott rám: 1. a náci korszakban külföldre menekült tudósok, aki vagy visszatértek Németországba, vagy rendszeresen idelátogattak, különösen a társadalomtörténész Hans Rosenberg és a politológus Ernst Fraenkel; 2. az a történészgeneráció, amely pályáját a második világháború után kezdte, akik nagyon fiatalon professzorok lettek, és igen nyitottak voltak az angolszász tudóstársadalom felé, különösen Gerhard A. Ritter, aki az összehasonlítások egyik korai képviselője és témavezetőm is volt 1966-ban, illetve 1971-es habilitációm két bírálója, Wolfram Fischer gazdaságtörténész és Rudolf Braun társadalom- és kultúrtörténész, valamint tematikailag távolabb Hans-Ulrich Wehler; 3. összehasonlító társadalomtörténészek, főleg amerikaiak, például Charles Tilly, Reinhard Bendix, Karl Deutsch és Peter Flora; 4. francia történészek, mint mondjuk Fernand Braudel, René Girault, Maurice Aymard, Christophe Charle, Etienne François, Michael Werner, Robert Frank, Patrick Fridenson; 5. valamint a saját korosztályomba tartozó barátok és kollégák, akikkel együtt dolgoztam a berlini kutatóintézetek irányításában, mint a történész Jürgen Kocka, a néprajzos Georg Elwert, a szociológus Martin Kohli, a társadalomtudós Jürgen Schriewer, a Szovjetunió történetét kutató Jörg Baberowski, a politológus Herfried Münkler, a néprajzos Wolfgang

Kaschuba, a Közel-Kelet-kutató történész Ulrike Freitag, az Afrika-történettel foglalkozó Andreas Eckert és a Délkelet-Ázsia történetét vizsgáló Vincent Houben.

Mikor fordult a történelmi összehasonlítások felé?

Az 1960-as évek végén, amikor a német történetírás ismét nyitottabbá vált a nemzetközi kutatás eszméje irányában, a weimari és a náci időszak elszigetelődési törekvéseit követően. Visszaemlékezve úgy látom, hogy Németország és a Nyugat összehasonlító vizsgálatának három motívuma volt a hatvanas évek végén. Az első politikai jellegű. Az volt a benyomásunk, hogy fel tudjuk tární a nácik hatalomra jutásának gyökereit, ami igen aktuális téma volt az évtized eleje óta a történészek számára, mégpedig mindössze azáltal, hogy összevetjük Németországot az erősebb és szilárd, hosszú távú demokratikus hagyományokkal bíró nyugati államokkal, különösen Angliával, Franciaországgal, a skandináv országokkal és az USA-val. Talán túl optimisták és naivak voltunk, hogy megfelelő válaszokat reméltünk találni a liberális Nyugattal való összehasonlítás során, de ez igen inspiráló kutatási elképzelés volt. A második motiváció tudományosabb volt. Attól kezdve, hogy részt vettem a Berlin korai iparosodását kutató csoportban, folyamatosan szembetalálkoztam a gondolatával s végül meggyőződésemmé is vált, hogy az ipari társadalmak és az iparosodás, annak elmaradottsága vagy teljes hiánya csak az ellentétes esetek összevetésével elemezhető. Nem meglepő, hogy ez a gondolat különösen meggyőzőnek tűnt akkor, amikor egy regionális projektben vettem részt. Abban a kiváltságban is részesültem, hogy egy nagyon jó nemzetközi könyvtár állt rendelkezésemre a társadalom- és gazdaságtörténet témájában, és a költségvetésünk is stabil volt a berlini *Freie Universität*en, továbbá lehetőségem volt sok más országból érkező kutatóval is találkozni. Csak nagyon kevés német egyetem rendelkezett ilyen jó nemzetközi könyvtárral a témában, s ezt egészítette ki a nagyon intenzív kapcsolat a külföldi vendégekkel. Ezen okok miatt nem éreztem vonzónak, hogy továbbra is kizárólag német történelemmel foglalkozzak.

Társalapítója és egyik igazgatója volt az Európa Összehasonlító Története Központnak (Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas, ZVGE) 1998-ban, majd jogutódjának, az Európa Összehasonlító Története Berlini Kollégiumának (Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas, BKVGE), amely hosszú időn keresztül az egyik centruma volt az összehasonlító történelmi kutatásoknak. A BKVGE azonban néhány éve megszűnt. Vajon ez a tény az összehasonlító történetírás megítélésének változását jelzi a német tudományos életben?

Nem gondolnám. A BKVGE fő célja az volt, hogy ösztönözze a Kelet- és Nyugat-Európa közötti összehasonlításokat. Ezt sikeresen el is érte, hiszen az elgondolást más kutatók is átvették. Ennek révén a BKVGE elvesztette különlegességét. Ennélfogva, sajnálatos módon, a különböző alapítványok nem támogatták tovább egy újabb nemzedék számára a központ működését a nyugdíjba vonulásunk után. Ezzel együtt sem látom, hogy az összehasonlító kutatások hanyatlának Németországban. Olyan vezető folyóiratokban, mint amilyen a *Geschichte und Gesellschaft* a 20. század végéhez képest az összehasonlító jellegű tanulmányok száma még nőtt is a 2000-es években.

Európa társadalmi integrációja – vagyis a konvergenciák és divergenciák kérdése a kontinensen – kutatásainak egyik fő irányává vált az 1980-as évek óta. Mik voltak a legfontosabb trendek e tekintetben a 20. században?

A társadalmi integráció kutatásának központi kérdése valóban az európai társadalmak divergenciája a 19. századtól a 20. század közepéig, majd az 1950-es évektől kezdve közeledés indult meg, előbb külön-külön és igen eltérő módon Európa nyugati, illetve keleti felén belül, aztán az 1990-es évek óta mint Európa két részének közös konvergenciája. 1990 előtt mindez nem tervezett, nem szándékos és gyakran még észrevétlen társadalmi integráció is volt Nyugat-Európában, ami felülről kiinduló elképzelésekből és a civil társadalomból eredt. Ugyanakkor a szovjet birodalomban ez tervezett, szándékos, erősen szabályozott és társadalmilag jobban ellenzett, felülről kiinduló integráció volt. Számos kérdés azonban még megválaszolatlan és további kutatásra vár véleményem szerint: 1. Milyen mély volt a szakadék Nyugat- és Kelet-Európa társadalmi között 1945–1989 közt, vagy a hidegháborús versengés konvergenciákat is eredményezett? (Ez egy régi kérdés.) 2. Pontosan kik voltak azok, akik a kormányokban, közigazgatásban, társadalmi egyesületekben és gazdasági társaságokban hozzájárultak a társadalmi integrációhoz? Hogyan tudjuk megmagyarázni ezt a nem tervezett, nem szándékos és gyakran észrevétlen, de hatékony és tartós társadalmi integrációt Európában? 3. Mi volt a hatása a rövid életű, kudarcba fulladó, erőszakos, elnyomó, rasszista társadalmi egységesülésnek és szétbomlásnak, amit a náci rezsim hajtott végre a megszállt európai országokban: ez vált a fő okává a persze attól teljesen eltérő nyugat-európai társadalmi integrációnak, vagy kimutathatók fontos folyamatosságok? 4. Európa társadalmi integrációja sajátos fejlődés, aminek nincsenek párhuzamai a történelemben, vagy birodalmi sajátosságai vannak, akár egy nagyobb amerikai birodalom részeként vagy pedig önálló birodalomként, amelynek számos párhuzamát vizsgálhatják a történészek a múltbeli európai birodalmakban?

A társadalmi integráció – mint Európa politikai és gazdasági integrációjának kiegészítése – mindig is többet jelentett, mint pusztán az európai társadalmak közötti strukturális társadalmi divergenciák csökkentését. A társadalmi integráció egyéb fontos elemei magukban foglalják a kölcsönös társadalmi kapcsolódásokat a migráción, a közlekedésen, a kommunikáción, az eszmék szabad áramlásán, a nemzetközi szervezeteken és mozgalmakon, a házasságkötéseken, az idegen nyelvek és lefordított művek ismeretén keresztül. A társadalmi integráció mindig kapcsolódott a különböző országokból származó európaiak közötti találkozásokhoz, mégpedig nagyon eltérő módokon – ami fontos és sokszor elhanyagolt témakör. A társadalmi integráció szintén mindig magában foglalta maguknak az európaiaknak az európai társadalomról alkotott képét és az európai társadalomról az Európán kívüliekkel folytatott párbeszédet.

Az utóbbi évek válsága idején megtanultuk, hogy a társadalmi integráció egy elhanyagolt területe a kölcsönös függőség és a szolidaritás tudatosodása. Megvizsgálhatnánk jobban a szolidaritás történelmi változását az egyének közötti nemzetközi szolidaritástól az Európai Unió és elődei által – az európai integráció 1950-es évekbeli kezdetei óta – kialakított intézményes szolidaritásig. Ezt a kutatást motiválhatná az Európai Unió tagjai közötti nemzetközi szolidaritás erős európai támogatottsága – amit a társadalomtudományi kutatások kimutatnak – és a jelenlegi európai válságban a pénzügyi transzferekről szóló nagyon heves nyilvános vita közötti ellentmondás.

Hogyan értékeli a jelenlegi válság hatását ezekre a folyamatokra? Ez a kérdés annál is inkább fontosnak tűnik, mivel számos megfigyelő véli úgy, hogy a válság érinti az európai integrációt is. Beszélhetünk tehát az európai társadalmi integráció válságáról is?

Egyelőre nem látok trendfordulót a növekvő társadalmi divergenciák felé és ennél fogva egy európai strukturális társadalmi szétfejlődés felé sem a válság 2008-as kezdete óta. A közeledések folytatódnak. A divergenciák olyan fontos kérdésekben, mint például a munkanél-

küliség vagy a szociális kiadások most inkább kisebbek, nem nagyobbak, mint az 1980-as években. De ami elég drámaian megváltozott a jelenlegi válság idején, az a társadalmi divergenciák értékelése. A közgazdászok gyakran érvelnek azzal, hogy a gazdasági és társadalmi divergenciák az euró-zónában túl nagyok, és veszélyeztetik a közös valutát. Általában nem veszik figyelembe, hogy a divergenciák többnyire ugyanilyen nagyok az USA-ban, és sokkal nagyobbak más nagy valutazónákban, mint például Kína, India, Brazília vagy Oroszország. Továbbá az északi és a déli sajtó és politikusok közötti heves vitákban gyakran a társadalmi különbségeket használják a másik fél elleni támadásra. Európa északi felében a mutatkozó társadalmi eltéréseket, illetve divergenciákat a magas szociális kiadások, a korai nyugdíjazási kor, az állami alkalmazottak túl magas száma vagy a korrupció területén úgy értékelik, mint a dél-európai társadalmak fő hiányosságait. Ezek az északi kritikák nem mindig nyugszanak szilárd tényeken. Ha mégis, ezek a tényleges divergenciák nem újak, csak másként látják őket az Európai Unió pénzügyi politikáját érintő eltérő regionális érdekek és az Unió tagjai között fennálló kölcsönös függőség felismerése miatt. Az északiak deviánsnak tekintik Dél-Európát, nem pedig olyan izgalmasan egzotikusnak, mint korábban. A regionális érdekellentétek megszokottak a nemzeti politikában, de európai szinten újak, és ezért sokak számára ijesztők. Úgy látom, ezen okok miatt új helyzet állt elő az európai konvergenciák és divergenciák szakértői számára: ma sokkal inkább átpolitizált helyzetben dolgoznak, és jómagam úgy vélem, új feladatuk az, hogy figyelmeztessenek az európai társadalmi divergenciák túlzó értelmezéseire.

Hogyan látja a társadalomtörténet jelenlegi európai helyzetét?

Ez a történetírás egyik fontos része. A doktori értekezések jelentős hányada – Németországban körülbelül harmada vagy negyede, attól függően, hogyan határozzuk meg a témakört – társadalomtörténeti jellegű. Ugyanakkor a társadalomtörténet nem számít a történetírás erőteljesen formalizált, professzionizált területének. Nagyon kevés társadalomtörténeti tanszék van, nagyon kevés vezető kutatóintézet, kevés olyan szervezet, mint az *International Social History Association*, és kevés rendszeres összejövetel. Számos folyóirata létezik, de kevés a friss szintézis, és nincs általánosan elfogadott meghatározása sem e területnek. A társadalomtörténet csaknem olyan, mint egy nyilvános fórum, amit a történészek pályafutásuk során időnként felkeresnek, de amelyen csak néhányan dolgoznak állandóan.

A társadalomtörténet jelentősen átalakult az 1960-as évek óta, amikor én is bekapcsolódtam kutatásába. Ma már nem elsősorban a társadalmi osztályok, valamint, amit gyakran elfelejtenek, a családok és a jóléti állam történetének vizsgálatát jelenti, mint a hatvanas években. Mára a társadalomtörténet tematikusan nagyon diverzifikálódott, és nincsenek közös témák és megközelítések. Még a témakör egyszerű meghatározása is rendkívül nehézé vált. Három lényeges irányt látok: a tág értelemben vett társadalmi egyenlőtlenségek történetét; az élet főbb területeinek történetét, mint amilyen a család, a munka, a fogyasztás, az értékek; valamint a társadalom és a politika érintkezésének történetét. De ez az én saját álláspontom, sok más nézet létezik. A társadalomtörténet ma kevésbé elméleti jellegű, kisebb mértékben befolyásolja a szociológia, kevésbé mennyiségi szemléletű, mint az 1960-as években, de talán interdiszciplinárisabb. Ma közelebb áll az új kultúrtörténethez, és sokat hasznosított ebből a közelségből, de sajnos távolabb került a gazdaságtörténettől, mint ahol az 1960-as években volt. A társadalomtörténészek a hatvanas években különösen öntudatosak voltak, amint azt Eric Hobsbawm is említette emlékirataiban. A társadalomtörténet vonzó, innovatív, izgalmas új terület volt, ami szemben állt a történetírás fő vonulatával. Mára intézményesült területté vált, s bár gyakran erős motivációkkal jár együtt, de művelői nem különösebben elégedettek.

A globális történelem és a kapcsolódó szélesebb megközelítések előretörésének van-e jelentős hatása a társadalomtörténet területére Európában és világszerte?

Remélem, hogy igen, mivel a társadalomtörténet a nemzetközi kapcsolatok történetének vizsgálata révén egykor szorosabban kötődött a nemzeti és a helyi keretekhez, mint a gazdaság- és a politikatörténet. Ennélfogva a globális történelem különleges kihívást jelent a társadalomtörténet számára. Talán ez az oka annak, hogy olyan későn jött létre az *International Social History Association*. Nem gondolom, hogy hirtelen rengeteg történész kezdene írni globális társadalomtörténetet. A legjobb esetben is három további hatást várok. Remélem, hogy a globálisabb távlatok megjelennek a nemzeti és a helyi vizsgálatokban. Ezen túl azt várom, hogy több eszmecsere jöjjön létre az Európán kívüli és az európai társadalomtörténészek között. Ez nem fog magától történni. Sok függ az intézményeken, a történelem tanszékeken, kutatóközpontokon, felsőoktatási intézeteken, doktori iskolákon, amelyekben a különböző régiók szakértői együtt dolgoznak. Ennek eredményeként határozhatunk meg olyan kategóriákat, mint például az „európai évszázad”; vagyis ezek az eszmecserék tisztázhatják, hogy tulajdonképpen mit jelent a hosszú 19. század az Európán kívüli országoknak, és meghatározhatjuk, hogyan befolyásolták Európát a nem európai társadalmak. Végül remélem, hogy ez az együttműködés nemcsak az európai és amerikai kutatók között jön létre, hanem a világ többi részének történészeire is kiterjed majd.

Számos történelmi összegző munkát írt az utóbbi évek során. Mik a további tudományos elképzelései?

Ha az egészségi állapotom és az időm lehetővé teszi, szeretném megírni a 20. századi Európa társadalmi egyenlőtlenségeinek történetét és az európai jóléti állam történetét a 19. század végétől kezdve.

Nagyon köszönöm a beszélgetést.

Berlin, 2013. október

Az interjút készítette: TOMKA BÉLA, fordította: BENCSIK PÉTER.

Hartmut Kaelble válogatott publikációi

Könyvek, monográfiák

1. Industrielle Interessenpolitik in der Wilhelminischen Gesellschaft. Centralverband Deutscher Industrieller 1895–1914. Berlin, de Gruyter, 1967. 268.
2. Berliner Unternehmer während der frühen Industrialisierung. Herkunft, sozialer Status und politischer Einfluß. Berlin, de Gruyter, 1972. 302.
3. Historische Mobilitätsforschung. Westeuropa und USA im 19. und 20. Jahrhundert. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978. 203. Angolul: Historical Research on Social Mobility. London, Croom Helm, 1981. 160.
4. Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983. 322. Angolul: Social Mobility in the 19th and 20th Centuries. Europe and America in Comparative Perspective. Leamington Spa, Berg Publishers, 1985. 179. (A német változatnak csak az összehasonlító része, jelentősen átdolgozva és kibővítve.) Spanyolul: Desigualdad y movilidad social en los siglos XIX y XX. Madrid, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1994. 454.
5. Industrialisierung und soziale Ungleichheit. Europa im 19. Jahrhundert. Eine Bilanz. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983. 237. Angolul: Industrialisation and Social Inequality in 19th-Century Europe. Leamington Spa, Berg Publishers, 1986. 216.
6. Auf dem Weg zu einer europäischen Gesellschaft. Eine Sozialgeschichte Westeuropas, 1880–1980. München, Beck, 1987. 194. Franciául: Vers une société européenne. Une histoire sociale de l'Europe 1880–1980. Paris, Belin, 1988. 186. Angolul: A Social History of Western Europe, 1880–1980. Dublin, Gill & MacMillan / Savage (USA), Barnes & Nobles, 1990. 214. Olaszul: Verso una società europea. Storia sociale dell'Europa 1880–1980. Roma, Laterza, 1990. 230. Japánul: Hitotsuno Yوروبا heno Michi. Tokyo, Nihon Keizai Hyoronsha, 1997. 300.
7. Nachbarn am Rhein. Entfremdung und Annäherung der französischen und deutschen Gesellschaft seit 1880. München, Beck, 1991. 294.
8. Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt/M., Campus, 1999. 179. Kínaiul: Peking, Pekingi Egyetemi Kiadó, 2009.
9. Europäer über Europa. Die Entstehung des modernen europäischen Selbstverständnisses im 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt, Campus, 2001. 268.
10. Wege zur Demokratie. Von der Französischen Revolution zur Europäischen Union. Stuttgart–München, DVA, 2001. 232. Spanyolul: Caminos hacia la democracia. Los déficit democráticos de la Unión Europea. Madrid, Biblioteca nueva, 2005. 236. Franciául: Les chemins de la démocratie européenne. Paris, Belin, 2005. 217.
11. Les relations franco-allemandes de 1945 à nos jours. Ostfildern, Thorbecke, 2004. 40. (brosúra)
12. Sozialgeschichte Europas. 1945 bis zur Gegenwart. München, Beck, 2007. 437. Japánul: Tokyo, Nihon Keizai Hyoronsha, 2010. Angolul: New York–Oxford, Berghahn Publishers, 2013. Lengyelül: Spoleczna historia Europy od 1945 do współczesności. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 325. Franciául: Histoire sociale de l'Europe de 1945 à nos jours. Paris, Belin, 2013.
13. The 1970s in Europe. A period of disillusionment or promise? London, German Historical Institute, 2010. 37. (brosúra)
14. Kalter Krieg und Wohlfahrtsstaat. Europa 1945–1989. München, Beck, 2011. 288.

Társszerzőkkel írt, illetve szerkesztett kötetek, folyóiratszámok

15. Geschichte der sozialen Mobilität seit der industriellen Revolution. (Neue Wissenschaftliche Bibliothek, Bd. 101.) Königstein, Hain, 1978. 318.
16. Horst Matzerath – Hermann-Josef Rupieper – Peter Steinbach – Heinrich Volkmann közreműködésével: Probleme der Modernisierung in Deutschland. Sozialhistorische Studien zum 19. u. 20. Jahrhundert. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1978. (2. kiadás: 1979.) 332.
17. „Social Mobility in 19th and 20th Century Europe.” Journal of Social History, no. 17, 1984/85.
18. J. Bergmann – J. Brockstedt – H.-J. Rupieper – P. Steinbach – H. Volkmann közreműködésével: Arbeit, Mobilität, Partizipation, Protest. Gesellschaftlicher Wandel in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1986. 252.
19. H. van Dijk közreműködésével (eds.): „Employment structure in 20th century Europe”. Historical Social Research, No. 44., Oct. 1987.
20. J. Bergmann – J. Brockstedt – R. Fremdling – R. Hohls – K. Megerle – H. Kiesewetter közreműködésével: Historische Regionen im Vergleich. Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1989. 413.
21. R. Hohls közreműködésével: Die regionale Erwerbsstruktur im Deutschen Reich und in der Bundesrepublik, 1895–1970. Eine statistische Dokumentation. St.Katharinen, Scripta Mercaturae Verlag, 1989. 330.
22. R. Federspiel közreműködésével: Soziale Mobilität in Berlin 1825–1957. Tabellen zur Mobilität, zu Heiratskreisen und zur Sozialstruktur. St.Katharinen, Scripta Mercaturae Verlag, 1990. 204.
23. Y.S. Brenner – Mark Thomas közreműködésével (eds.): Income Distribution in Historical Perspective. Cambridge, Cambridge University Press, 1991. 261.
24. Der Boom 1948–1973. Gesellschaftliche und wirtschaftliche Folgen in der Bundesrepublik Deutschland und in Europa. (Schriften des Zentralinstituts für Sozialwissenschaftliche Forschung der FU Berlin, Bd. 64.) Opladen, Westdeutscher Verlag, 1992. 247.
25. Karrieren und Management im Büro. Themenheft des Jahrbuchs für Wirtschaftsgeschichte, 1993/1.
26. Heinrich August Winkler közreműködésével (Hrsg.): Nationalismus – Nationalitäten – Supranationalität. (Industrielle Welt, Bd. 53.) Stuttgart, Klett-Cotta, 1993. 357.
27. Jürgen Kocka – Hartmut Zwahr közreműködésével (Hrsg.): Sozialgeschichte der DDR. Stuttgart, Klett-Cotta, 1994. 601.
28. Rainer Hudemann – Klaus Schwabe közreműködésével (Hrsg.): Europa im Blick der Historiker. Europäische Integration im 20. Jahrhundert. Bewußtsein und Institutionen. (Historische Zeitschrift, Beihefte, N.F., Bd. 21.) München, Oldenbourg Verlag, 1995. 273.
29. Hannes Siegrist – Jürgen Kocka közreműködésével (Hrsg.): Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert). Frankfurt/M., Campus, 1997. 815.
30. Jürgen Schriewer közreműködésével (Hrsg.): Gesellschaften im Vergleich. Forschungen aus Sozial- und Geschichtswissenschaften, Frankfurt/M., Lang, 1998. 588.
31. Jürgen Schriewer közreműködésével (Hrsg.): Diskurse und Entwicklungspfade. Gesellschaftsvergleiche in Geschichts- und Sozialwissenschaften. Frankfurt/M., Campus, 1999. 446 old. Spanyolul: La comparacion en las ciencias sociales en historicas. Barcelona, Octaedro, 2010. 302.
32. Dieter Rothermund közreműködésével (Hrsg.): Nichtwestliche Geschichtswissenschaften seit 1945. Zeitschrift Comparativ, Jg. 11. (2001) Nr. 4. 142.
33. Martin Kirsch – Alexander Schmidt-Gernig közreműködésével (Hrsg.): Transnationale Öffentlichkeiten und Identitäten im 20. Jahrhundert. Frankfurt/M., Campus, 2002. 448.
34. European public sphere and European identity in 20th century history. Journal of European Integration History, vol. 8. (2002) No. 2. 175.
35. Jürgen Schriewer közreműködésével (Hrsg.): Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften. Frankfurt/M., Campus, 2003. 518.
36. The European Way. European societies in the 19th and 20th centuries. New York–Oxford, Bergahn Books, 2004. 328.

37. Günter Schmid közreműködésével (Hrsg.): Das europäische Sozialmodell. Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat. (WZB Jahrbuch 2004). Berlin, Sigma, 2004. 455.
38. Chantal Metzger közreműködésével (Hrsg.): Deutschland – Frankreich – Nordamerika: Transfers, Imaginationen, Beziehungen. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 2006. 227.
39. Martin Kirsch közreműködésével (Hrsg.): Selbstverständnis und Gesellschaft der Europäer. Aspekte der sozialen und kulturellen Europäisierung im späten 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt/M., Lang, 2008. 457.
40. Jörg Baberowski – Jürgen Schriewer közreműködésével (Hrsg.): Selbstbilder und Fremdbilder. Repräsentationen sozialer Ordnungen im Wandel. Frankfurt/M., Campus, 2008. 415.
41. Jean-Paul Cahn közreműködésével (Hrsg.): Religion und Laizität in Frankreich und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 2008. 197.
42. Robert Frank – Marie-Francoise Lévy – Luisa Passerini közreműködésével (Hrsg.): Building a European Public Sphere. From the 1950s to the present / Un espace public européen. Des années 1950 à nos jours. Brussels / Bruxelles, Lang, 2010. 257.
43. Arndt Bauerkämper közreműködésével (Hrsg.): Gesellschaft in der europäischen Integration seit den 1950er Jahren. Migration – Konsum – Sozialpolitik – Repräsentationen. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 2012. 187.
44. Representations of Europe as a political resource in the early and late 20th century. Zeitschrift Comparativ, Jg. 22. (2012) Nr. 6. 153.

Válogatott tanulmányok

45. Boom und gesellschaftlicher Wandel, 1948–1973: Frankreich und die Bundesrepublik Deutschland im Vergleich. In: H.Kaelble (Hrsg.): Der Boom 1948–1973. Gesellschaftliche und wirtschaftliche Folgen in der Bundesrepublik Deutschland und in Europa. (Schriften des Zentralinstituts für Sozialwissenschaftliche Forschung der FU Berlin, Bd. 64.) Opladen, Westdeutscher Verlag, 1991. 219–247.
46. Die Gesellschaft Frankreichs während der letzten Jahrzehnte vor 1914 im Vergleich. Lendemains vol. 16. (1991) Nr. 63. 25–34.
47. Die oberen Schichten in Frankreich und der Bundesrepublik seit 1945. In: Frankreich-Jahrbuch 1991. 63–78.
48. Soziale Mobilität und Sozialstrukturen der Vereinigten Staaten im 19. und 20. Jahrhundert. In: Knud Krakau (Hrsg.): Lateinamerika und Nordamerika. Gesellschaft, Politik und Wirtschaft im historischen Vergleich. Frankfurt, Campus, 1992. 107–115.
49. L'intégration sociale de l'Europe. In: J. Rovay – G. Krebs (dir.): Identités nationales et conscience européenne. Paris, PIA, 1992. 171–182.
50. L'unité allemande de 1990 et la fondation du Reich en 1871: retour historique ou nouveau commencement? Documents. Revue des questions allemandes, vol. 47. (1992) 59–68.
51. Allemagne–France: convergences et divergences. Le débat, Nr. 71. (Sept./Oct. 1992) 58–65. Újabb kiadása in: H. Menudier (Hrsg.): Le couple franco-allemand en Europe. Asnières, PIA 1993. 153–162.
52. International Comparisons of the History of Strikes. In: Leopold Haimson – Giulio Sapelli (eds.): Strikes, Social Conflict and the First World War. (Annali/Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, Bd. 27.) Milano, Feltrinelli, 1992. 527–531.
53. Vergleichende Sozialgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts: Forschungen europäischer Historiker. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1993/1, 173–200. Másik változata in: Heinz-Gerhard Haupt – Jürgen Kocka (Hrsg.): Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung. Frankfurt/M., Campus, 1996. 91–130. Franciául: La recherche européenne en histoire sociale comparative (XIXe et XXe siècle). Actes de la recherche en sciences sociales, Nr. 106–107. (1995) 67–79.
54. La „Zeitgeschichte“: l'histoire allemande et l'histoire internationale du temps présent. In: Robert Frank (dir.): Ecrire l'histoire du temps présent. En hommage à François Bédarida. Paris, CNRS éditions, 1993. 83–88.

55. La représentation de la société européenne au XXe siècle. In: René Girault (dir.): Les Europe des européens. Paris, Publications de la Sorbonne, 1993. 127–132.
56. Eine europäische Geschichte des Streiks? In: Jürgen Kocka – Hans-Jürgen Puhle – Klaus Tenfelde (Hrsg.): Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozialstaat. Festschrift für Gerhard A. Ritter zum 65. Geburtstag. München, K.G.Saur, 1994. 44–70.
57. Die Gesellschaft der DDR im internationalen Vergleich. In: Hartmut Kaelble – Jürgen Kocka – Hartmut Zwahr (Hrsg.): Sozialgeschichte der DDR. Stuttgart, Klett-Cotta, 1994. 559–580.
58. L'Europe „vécue” et l'Europe „pensée” au XXe siècle: Les spécificités sociales de l'Europe. In: René Girault (dir.): Identité et conscience européennes au XXe siècle. Paris, Hachette, 1994. 27–45.
59. Social Mobility. In: Peter Stearns (ed.): Encyclopedia of Social History. New York–London, Garland Publishing, 1994. 505–509.
60. Ein sozialhistorischer Blick auf die europäische Integration. Jahrbuch der Berliner Wissenschaftlichen Gesellschaft e.V., Berlin 1994. 153–195.
61. European Integration and Social History since 1950. In: Paul Michael Lützeler (ed.): Europe after Maastricht. American and European Perspectives. Providence–Oxford, Berghahn Books, 1994. 89–111.
62. Der französisch–deutsche Vergleich in der Sozialgeschichte. Das sechste französisch–deutsche Sozialhistorikertreffen in Merseburg. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1994/2, 191–195.
63. Europabewusstsein, Gesellschaft und Geschichte: Forschungsstand und Forschungschancen. In: Rainer Hudemann – Hartmut Kaelble – Klaus Schwabe (Hrsg.): Europa im Blick der Historiker. Europäische Integration im 20. Jahrhundert. Bewußtsein und Institutionen. (Historische Zeitschrift, Beihefte, N.F., Bd. 21.) München, Oldenbourg Verlag, 1995. 1–29.
64. A propos des divers „modèles” d'élites. In: Bruno Thérét (dir.): L'Etat, la finance et le social. Souveraineté nationale et construction européenne. Paris, Editions La Découverte, 1995. 125–135.
65. Social History of European Integration. In: Clemens Wurm (ed.): Western Europe and Germany. The Beginnings of European Integration 1945–1960. Oxford–Washington, Berg Publishers, 1995. 219–247. Kisebb változásokkal újra megjelent: The Tocqueville Review, vol. 16. (1995) 61–82. és in: Thyge Winther-Jensen (ed.): Challenges to European Education. Bern, Peter Lang, 1996. 127–155.
66. Die französische und deutsche Gesellschaft seit 1880: Unterschiede, Annäherungen, Gemeinsamkeiten. In: Wolf D. Gruner – Klaus-Jürgen Müller (Hrsg.): Über Frankreich nach Europa. Frankreich in Geschichte und Gegenwart. (Beiträge zur deutschen und europäischen Geschichte, Bd. 10.) Hamburg, Krämer, 1996. 495–530.
67. The history of the European consciousness. In: Ragnar Björk – K. Molin (eds.): Societies made up of history. Essays in historiography, intellectual history, professionalisation, historical social and proto-industrialisation. Edsbruk, Akademityck, 1996. 55–74. Módosított változata in: Philippe Nemo (ed.): The European Union and the Nation-State / L'Union européenne et l'Etat-nation. Paris, Groupe Ecole Supérieure de Commerce de Paris, 1997. 77–98.
68. Periodizzazione e tipologia. In: Luisa Passerini (ed.): Identità culturale europea. Idee, sentimenti, relazione. Scandicci, La Nuova Italia, 1998. 29–46.
69. Die soziale Integration Europas. Annäherungen und Verflechtungen westeuropäischer Gesellschaften seit dem Zweiten Weltkrieg. In: Eckart Schremmer (Hrsg.): Wirtschaftliche und soziale Integration in historischer Sicht. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte, Bd. 128.) Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1996. 304–344.
70. Europäische Vielfalt und der Weg zu einer europäischen Gesellschaft. In: Stefan Hradil – Stefan Immerfall (Hrsg.): Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich. Opladen, Leske & Budrich, 1997. 27–68.
71. Útban egy európai társadalom felé. Nyugat-Európa társadalomtörténete, 1880–1980. In: R. Andorka – S. Hradil – L. L. Peschar (szerk.): Társadalmi rétegződés. Budapest, Aula, 1995. 161–170.
72. Die zeitgenössische Erfahrung des 8. Mai 1945. In: Rainer Schröder (Hrsg.): 8. Mai 1945 – Befreiung oder Kapitulation? Berlin, Berlin Verlag, 1997. 115–136.
73. Europäische Besonderheiten des Massenkonsums, 1950–1990. In: Hannes Siegrist – Hartmut Kaelble – Jürgen Kocka (Hrsg.): Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert). Frankfurt/M., Campus, 1997. 169–203.

74. Der Wandel der Erwerbsstruktur in Europa im 19. und 20. Jahrhundert. In: Struktur und Dimension. Festschrift für K. H. Kaufhold. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1997. 73–93. Újabb kiadása: Historical Social Research, No.22. (1997) Sonderheft. 20 Jahre Zentrum für historische Sozialforschung, Teil I: Wirtschaft und Gesellschaft, hg. v. Rainer Metz. 9–28. Franciálul: Le changement structurel de l'emploi en Europe au XIXe et XXe siècle. Histoire, économies, sociétés, vol. 17. (1998) 13–37.
75. L'évolution de l'état-providence depuis la révolution française. In: Le contrat social en Europe de Jean-Jacques Rousseau à la dimension sociale de Maastricht. Louvain-la-Neuve, Institut d'Etudes Européennes, UCL, 1997. 119–132.
76. Artikel „Famille/Famile”. In: Robert Picht – Vincent Hoffmann-Martinot – René Lasserre – Peter Theiner (Hrsg.): Fremde Freunde. Deutsche und Französer vor dem 21. Jahrhundert. München, Piper, 1997. 87–92. Franciálul: Artikel „Famille/Famile”. In: Jacques Leenhardt – Robert Picht (dir.): Au jardin des malentendus. Arles, Babel, 1997. 495–502.
77. Soziale Grundrechte und die Europäische Union. In: Th. König – E.Rieger – H.Schmitt (Hrsg.): Europäische Institutionen und Politik. (Mannheimer Jahrbuch für Europäische Sozialforschung, Bd. 2.) Frankfurt/M., Campus, 1997. 361–379.
78. Die gelebte und gedachte europäische Gesellschaft. In: H.Kaelble – J.Schriewer (Hrsg.): Gesellschaften im Vergleich. Forschungen aus Sozial- und Geschichtswissenschaften. Frankfurt/M., Peter Lang, 1998. 343–351.
79. Wertewandel in Frankreich und Deutschland. Wie viel nationale Divergenz, wie viel europäische Konvergenz? In: Renate Köcher – Joachim Schild (Hrsg.): Wertewandel in Deutschland und Frankreich. Opladen, Leske & Budrich, 1998. 309–325.
80. 1848: Viele nationale Revolutionen oder eine europäische Revolution. In: W. Hardtwig (Hrsg.): Revolution in Deutschland und Europa 1848/49. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998. 260–278.
81. Die Nachkriegszeit in Frankreich und Deutschland (1945–1955/57). In: Ilja Mieck – Pierre Guillen (Hrsg.): Nachkriegsgesellschaften in Deutschland und Frankreich im 20. Jahrhundert. München, Oldenbourg Verlag, 1998. 123–141.
82. Französisch–deutsche Beziehungen heute: Mythos und Möglichkeiten der Kooperation. In: Manfred Bock (Hrsg.): Projekt deutsch–französische Verständigung. Die Rolle der Zivilgesellschaft am Beispiel des Deutsch–Französischen Instituts in Ludwigsburg. Opladen, Leske und Budrich, 1998. 312–316.
83. Les divergences entre les sociétés française et allemande, 1880–1930. Le Mouvement Social no. 185 (oct.–déc.1998), 11–22.
84. Der historische Zivilisationsvergleich. In: H. Kaelble – J. Schriewer (Hrsg.): Diskurse und Entwicklungspfade. Vergleiche in den Geschichts- und Sozialwissenschaften. Frankfurt/M., Campus, 1999. 29–52. Spanyolul: La comparacion de civilizaciones en las ciencias historicas. In: J. Schriewer – H. Kaelble (eds.): La comparacion en las ciencias sociales en historicas. Barcelona, Octaedro, 2010. 63–84.
85. Die europäische Öffentlichkeit in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Eine Skizze. In: H.-G. Haupt – M. Grüttner (Hrsg.): Geschichte und Emanzipation. Festschrift für Reinhard Rürup. Frankfurt/M., Campus, 1999. 651–678.
86. Europäische und nationale Identität seit dem Zweiten Weltkrieg. In: Wolther v. Kieseritzky – Klaus-Peter Sick (Hrsg.): Demokratie in Deutschland. Chancen und Gefährdungen im 19.und 20.Jahrhundert. München, Beck, 1999. 394–419.
87. Gesellschaften Vergleichen: Der historische Vergleich in Frankreich und Deutschland. In: P.Veit – P.Schöttler – M.Werner (Hrsg.): Plurales Deutschland – Allemagne plurielle. Festschrift für Etienne Francois. Göttingen, Wallstein, 1999. 25–37.
88. La ville européenne au XXe siècle. Revue économique, vol. 51. (2000) no. 2., numéro spécial „De l'Europe d'avant-guerre à l'Europe d'aujourd'hui. Regards sur L'Europe de 1939“, dir. par J.-C.Asselain – J.Batou. 385–400. Németül: Die Besonderheiten der europäischen Stadt im 20. Jahrhundert. Leviathan, Nr. 29. (2002) 256–274. (Újabb kiadása in: Jürgen Osterhammel (Hrsg.): Weltgeschichte. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2008. 185–204.)

89. Der Wandel der Einkommensverteilung während der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Gedanken zu einer Trendwende. In: S. Ryll – A. Yenal (Hrsg.): Politik und Ökonomie. Problemsicht aus klassischer, neo- und neuklassischer Perspektive. Festschrift für Gerhard Huber. Marburg, Metropolis, 2000. 227–242.
90. Wie kam es zum europäischen Sozialmodell? In: Sozialmodell Europa. Konturen eines Phänomens. Themenheft des Jahrbuchs für Europa- und Nordamerika-Studien 4. 2000. 39–53
91. La grande modernisation. In: H. Ahrweiler – M. Aymard (dir.): Les européens. Paris, Hermann, 2000. 509–541.
92. Demokratie und europäische Integration seit 1950. In: M. Hildermeier – J. Kocka (Hrsg.): Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West. Begriff, Geschichte, Chancen. Frankfurt/M., Campus, 2000. 245–271.
93. Social mobility. In: Peter N. Stearns (ed.): Encyclopedia of European Social History. New York, Charles Scribner's Sons, 2001. 19–26.
94. Comparative European Social History. In: Peter N. Stearns (ed.): Encyclopedia of European Social History. New York, Charles Scribner's Sons, 2001. 113–121.
95. Social History. In: Mary Fulbrook (ed.): Europe since 1945. (Short Oxford History of Europe), Oxford, Oxford University Press, 2001. 53–94.
96. Science and the Franco–German reconciliation since 1945. Technology and society, vol. 23. (2001) 407–426.
97. Voir l'autre à travers le comparatisme historique. Comparare, 2001. 125–137.
98. European identity and national identities in Europe. In: M. G. Melchionni (ed.): Identità europea alla fine del XX secolo. European identity. In: La Rivista di studi politici internazionali. Firenze, Biblioteca degli studi politici internazionali, 2001. 423–439.
99. Zeit der Divergenzen. Die französische und die deutsche Gesellschaft 1918–1933. Ein Bericht über vergleichende Forschungen. Frankreich Jahrbuch, 2001. 229–249.
100. Frankreich–Deutschland: Historisch–systematischer Gesellschaftsvergleich. In: I. Kolboom et al. (Hrsg.): Handbuch Französisch. Studium–Lehre–Praxis. Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2002. 679–685.
101. History of social mobility. In: Neil J. Smelser – Paul B. Baltes (eds.): International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Amsterdam, Elsevier, 2001. 14345–14348.
102. Das europäische Selbstverständnis und die europäische Öffentlichkeit im 19. und 20. Jahrhundert. In: H. Kaelble – M. Kirsch – A. Schmidt-Gernig (Hrsg.): Transnationale Öffentlichkeit und Identitäten im 20. Jahrhundert. Frankfurt/M., Campus, 2002. 85–109.
103. European Self-Understanding in the 20th Century. In: D. Sachsenmaier – J. Riedel – S. N. Eisenstadt (eds.): Multiple modernities. European, Chinese and other interpretations. Leiden, Brill, 2002. 167–192. Másik változata in: Klaus Eder – Willfried Spohn (eds.): Collective memory and European identity. The effects of integration and enlargement. Burlington, Ashgate, 2005. 17–35. Németül: Európaiasélfelismerés és társadalmi fejlődés a 20. században. In: Hartmut Kaelble – Martin Kirsch (Hrsg.): Selbstverständnis und Gesellschaft der Europäer. Soziale und kulturelle Europäisierung im späten 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt/M., 2008. 421–447.
104. Eine Sozialgeschichte Europas schreiben: die zweite Hälfte des 20. Jahrhunderts. In: W. Medzrecki (ed): Społeczeństwo państwa modernizacja. Studia ofiarowane Januszowi Zarnowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Warszawa, Instytut Historii PAN, 2002. 235–249.
105. La recherche française sur l'Allemagne : impressions d'un observateur extérieur. L'Allemagne aujourd'hui, novembre 2002. 179–184.
106. The historical rise of a European public sphere? Journal of European Integration History, vol. 8. (2002) No. 2. 9–22.
107. Die kulturellen und sozialen Beziehungen Frankreichs und Deutschlands seit dem Zweiten Weltkrieg. In: Aus Politik und Zeitgeschichte B 3–4. 2003. 20.1.2003. 40–46.
108. European symbols, 1945–2000: concept, meaning and historical change. In: L. Passerini (ed.): Figures d'Europe – Images and myths of Europe. Brussels, Peter Lang, 2003. 47–61.

109. Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer. In: H. Kaelble – J. Schriewer (Hrsg.): Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften, Frankfurt/M., Campus, 2003. 469–493.
110. Gibt es eine europäische Zivilgesellschaft? Jahrbuch des Wissenschaftszentrums Berlin 2003. 267–284.
111. Social particularities of Nineteenth- and Twentieth-Century Europe. In: H. Kaelble (ed.): The European Way. European Societies during the Nineteenth and Twentieth Centuries. Oxford–New York, Berghahn Books, 2004. 276–317.
112. Transnationalität aus der Sicht eines Sozialhistorikers. Ein Essay. In: Eckart Conze – Ulrich Lappenküper – Guiso Müller (Hrsg.): Geschichte der internationalen Beziehungen. Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin. Köln, Böhlau, 2004. 277–292. Japánul: Yoroppa shakaishi no kenkyushi to togo no shakaishi. In: Michiteru Nagamine – Isao Hirota (eds.): Yoroppa togo no shakaishi. Tokyo, Nihon keizai hyoronsha, 2004. 17–63.
113. Un espace public européen ? La perspective historique. In: R. Frank (dir.): Gouvernance et identités en Europe, Bruxelles–Paris, Bruylant, 2004. 159–173.
114. Vers une histoire sociale et culturelle de l'Europe pendant les années de l'«après-prospérité». Vingtième Siècle, no. 84. (oct.–déc. 2004) 169–179.
115. The transnational side of the European welfare state. In: Bo Strath – L. Magnusson (ed.): A European Social Citizenship? Preconditions for future policies from a historical perspective. Brussels, Lang, 2004. 55–58.
116. Das europäische Sozialmodell – eine historische Perspektive. In: Hartmut Kaelble – Günter Schmid (Hrsg.): Das europäische Sozialmodell. Auf dem Weg zum transnationalen Sozialstaat. (WZB Jahrbuch 2004.) Berlin, Sigma, 2004. 31–50.
117. Eine europäische Gesellschaft? In: Gunnar F. Schuppert – Ingolf Pernice – Ulrich Haltern (Hrsg.): Europawissenschaft. Nomos, Baden-Baden, 2005. 299–330.
118. Welche Chancen für eine Weltgeschichte? Ein Diskussionsbeitrag. Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History (Online-Ausgabe), vol. 1. (2004) Nr. 3.
119. Auf dem Weg zur europäischen Konsumgesellschaft: Charakteristika in Frankreich und Deutschland im Vergleich. In: Hélène Miard-Delacroix – Rainer Hudemann (Hrsg.) „Wandel und Integration. Deutsch–französische Annäherungen der fünfziger Jahre“ „Mutations et intégration. Les rapprochements franco–allemands dans les années cinquante“. München, Oldenbourg, 2005. 193–200.
120. Der europäische Wohlfahrtsstaat: Geschichte und transnationale Seite. In: Christoph Linzbach – Uwe die Lübbing – Stephanie Scholz – Bernd Schulte (Hrsg.): Die Zukunft der sozialen Dienste vor der europäischen Herausforderung. Baden-Baden, Nomos, 2005. 65–78.
121. Die Krise in der Europäischen Union aus historischer Sicht. Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaft, Jg. 4. (2006) 522–541.
122. Europäische Geschichte aus westeuropäischer Sicht? Ein Essay. In: Gunilla Budde – Sebastian Conrad – Oliver Janz (Hrsg.): Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. 105–116. Átdolgozott kiadás: Bulletin des Deutschen Historischen Instituts Moskau, Nr. 1, 2006. 38–46.
123. Herausforderungen an die Transfergeschichte. In: B. Schulte (Hrsg.): Transfer lokalisiert: Konzepte, Akteure, Kontexte. Themenheft von Comparativ 16. (2006) 7–12.
124. Europäisierung. In: Stefan Middell (Hrsg.): Dimensionen der Kultur- und Gesellschaftsgeschichte, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2007. 73–89.
125. Das europäische Selbstverständnis im 19. und 20. Jahrhundert. In: Petra Degner – Robert Hettlage (Hrsg.): Der europäische Raum. Die Konstruktion europäischer Grenzen. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. 167–186.
126. A European civil society? In: Konrad H. Jarausch – Thomas Lindenberger (eds.): Conflicting memories: Europeanizing contemporary histories. New York–Oxford, Berghahn Books, 2007. 209–220.
127. The European Public Sphere, als Broschüre in der Reihe der Max-Weber-Lectures am Europäischen Hochschulinstitut in Florenz. Florenz, Europäisches Hochschulinstitut, 2007. Újabb ki-

- adása in: Robert Frank – Hartmut Kaelble – Marie-Francoise Lévy – Luisa Passerini (eds.): *Building a European Public Sphere. From the 1950s to the present / Un espace public européen. Des années 1950 à nos jours.* Brussels / Bruxelles, Lang, 2010. 21–40.
128. Eine europäische Geschichte der Repräsentationen des Eigenen und des Anderen. In: Jörg Baberowski – Hartmut Kaelble – Jürgen Schriewer (Hrsg.): *Selbstbilder und Fremdbilder. Repräsentationen sozialer Ordnungen im Wandel.* Frankfurt/M., Campus, 2007. 67–81.
129. Die Europaforschung der Historiker. In: Friedrich Jaeger – Hans Joas (Hrsg.): *Europa im Spiegel der Kulturwissenschaften.* Baden-Baden, Nomos, 2008. 183–204.
130. Die gesellschaftlichen Beziehungen zwischen Frankreich und Deutschland seit 1945. *Frankreich-Jahrbuch 2008.* 133–150. Japánul: Isao Hirota (ed.): *Oushutougou no hanseiki to higashi Azia kyohfdohtai.* Tokyo, 2009. 15–36. Franciál: Michèle Dupré – Olivier Giraud – Michel Lallement (dir.): *Trajectoires des modèles nationaux. Etat, démocratie et travail en France et en Allemagne.* Bruxelles, Peter Lang, 2012. 121–134.
131. The concept and the debates [the construction of a European public sphere]. In: Wilfried Loth (ed.): *Experiencing Europe. 50 years of construction 1957–2007.* Baden-Baden, Nomos, 2009. 127–133.
132. Un espace de démocratie. In: Marie-Thérèse Bitsch (dir.): *Le traité de Rome. Synopsis général.* Wiesbaden, Steiner, 2009. 286–300.
133. Identification with Europe and politicization of the EU since the 1980s. In: Jeffrey T. Checkel – Peter J. Katzenstein (ed.): *European identity.* Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 193–212.
134. Historische Krisen der europäischen Integration. Ein Essay. In: Volker Depkat – Piero S. Graglia (Hrsg.): *Entscheidung für Europa – Decidere l'Europa.* Berlin, De Gruyter, 2010. 23–35.
135. The European public sphere. In: Robert Frank – Hartmut Kaelble – Marie-Francoise Lévy – Luisa Passerini (eds.): *Building a European Public Sphere. From the 1950s to the present / Un espace public européen. Des années 1950 à nos jours.* Brussels / Bruxelles, Lang, 2010. 21–40.
136. Konvergenzen und Divergenzen in der Gesellschaft Europas seit 1945. In: Lutz Raphael (Hrsg.): *Theorien und Experimente der Moderne. Europas Gesellschaften im 20. Jahrhundert.* Köln, Böhlau, 2012. 21–36.
137. Der historische Vergleich. https://docupedia.de/zg/Historischer_Vergleich?oldid=84623
138. Geschichte des Wohlfahrtsstaates in Europa seit 1945. *Sozialer Fortschritt*, Jg. 61 (2012) Nr. 5, 79–85.
139. Europäische Identitäten. *Jahrbuch für europäische Geschichte* 2012. 141–146.
140. Der internationale Vergleich seit den 1970er Jahren. In: Thies Schulze (Hrsg.): *Grenzüberschreitende Religion. Vergleichs- und Kulturtransferstudien zur neuzeitlichen Geschichte.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. 26–40.
141. Spirale nach unten oder produktive Krisen? Die Geschichte der Entscheidungskrisen der europäischen Integration. *Integration*, Jg. 36. (2013) 169–182. Angolul: *Crises of European Integration: A Downward Spiral or Productive Crises? Journal of European Integration History*, vol. 19. (2013) 277–289.
142. Social history is almost like a public forum. Interviewed by Béla Tomka. *ISHA Newsletter*, vol. 3. (2013) No. 2, 13–17.
143. Social mobility, in *Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences.* Amsterdam, Elsevier, 2014. (Megjelenés alatt.)
144. Soziale Ungleichheit: Frankreich und Deutschland im 20. Jahrhundert. In: Jörn Leonhard (Hrsg.): *Vom Vergleich zum Transfer.* Schmidt Verlag, 2014. (Megjelenés alatt.)
145. Social History of Europe. *EOLSS* 6.97.38. 2014. (Megjelenés alatt.)
146. Eine beispiellose Krise? Die Krise der europäischen Integration seit 2010 im historischen Vergleich. In: Martin Heidenreich (Hrsg.): *Krise der europäischen Vergesellschaftung? Soziologische Perspektiven.* Wiesbaden, VS-Verlag, 2014. (Megjelenés alatt.)
147. Abmilderung der sozialen Ungleichheit? Das westliche Europa während des Wirtschaftsbooms der 1950-er und 1960-er Jahre. *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 40. (2014) Nr. 4. (Megjelenés alatt.)

HARTMUT KAELEBLE

A nemzetközi történeti összehasonlítások változásai az 1970-es évek óta*

A 19–20. század történetével foglalkozó nemzetközi történeti összehasonlító munkák jellege jelentősen átalakult az elmúlt három évtizedben. A vizsgált területek, a korszakok, a témák, az alapvető célok és elméletek, az ösztönzőleg ható társtudományok és az összehasonlítás reflexivitása ma egészen más arculatot mutat, mint a kezdetekkor, az 1970-es és 1980-as években. Az összehasonlítások változásának folyamatát a történészek ma háromféleképpen értelmezik.

A három interpretáció

Az első értelmezés szerint történészek sora fogalmazott meg éles kritikát az összehasonlítással szemben, így annak népszerűsége leáldozott. E nézet képviselői azzal érvelnek, hogy az összehasonlító módszer az összehasonlított nemzetek közötti történeti eltérések merev és túlfokozott konstrukciójára kényszerít, ezáltal a nemzeti történetírás egyre inkább beszűkül, s nem megnyílik. Az e szemléletet vallók a nemzetközi összehasonlítást egyre inkább az összefonódó történelmek kutatási módszerével helyettesítik, hiszen a kutatás nemzetközi szinten akkor válik valóban nyitottá, ha az az emberek, az áruk, a tőke és az eszmék nemzetközi transzferjét vizsgálja. Ezt a kritikát a nemzetközi összehasonlítással szemben először Michel Espagne fogalmazta meg az 1990-es években Franciaországban,¹ ma már azonban leggyakrabban a német történettudomány egyes képviselői hangsúlyozzák.

A második magyarázat abból indul ki, hogy a nemzetközi összehasonlítás alkalmazásának gyakorisága nem visszaesik, hanem a módszer elindult a normalizálódás (hétköznapivá válás) útján. Az 1970-es és 1980-as évek úttörőinek lelkesedése elmúlt, az összehasonlítás a történészek bevett módszerévé vált, melyet mind befutott kutatók, mind pedig doktoranduszok gyakran használnak, és már nem jellemzi módszertani innováció és az intellektuális kaland izgalma. A normalizálódáshoz feltétlenül hozzátartozik a történeti összehasonlítás átalakulása: a módszert jelentősen finomították, és sokat profitált a történészek egyre gya-

* Kaelble, Hartmut: *Der internationale Vergleich seit den 1970er Jahren*. In: Schulze, Thies (Hrsg.): *Grenzüberschreitende Religion. Vergleichs- und Kulturtransferstudien zur neuzeitlichen Geschichte*. Göttingen, 2013. 26–40.

¹ Espagne, Michel: *Au delà du comparatisme*. In: uő: *Les transferts culturels franco-allemands*. Paris, 1999. 35–49.; Espagne, Michel: *Jenseits der Komparatistik. Zur Methode der Erforschung von Kulturtransfers*. In: Mölk, Ulrich (Hrsg.): *Europäische Kulturzeitschriften um 1900 als Medien transnationaler und transdisziplinärer Wahrnehmung*. Göttingen, 2006. 13–32.; Espagne, Michel: *Les transferts culturels*. H-Soz-u-Kult, 2005. január 19. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=576&type=artikel>. Utolsó letöltés: 2011. január 12.

rapodó tapasztalatából. Továbbá az összehasonlítást már nem tiszta formájában alkalmazzák, mint eleinte, hanem más megközelítésekkel kombinálva, és az esetek kiválasztása, a források, a metódusok és a más tudományágakból való átvételek tekintetében is már alaposabban átgondolt. Eközben a történeti összehasonlításról gazdag, de áttekinthető módszertani szakirodalom is született.

Végül egy harmadik interpretáció szerint olyan új kihívások láttak napvilágot, melyek az összehasonlítás reneszánszához vezethetnek. Például a sokat vitatott globalizáció, melyet Európában gyakran kívülről érkező fenyegetésként érzékelnek, legyen szó akár gazdasági fenyegetésről a munkahelyek más régiókba való áttelepítése miatt vagy az idegen befektetők hegemoniája következtében, akár társadalmi fenyegetésről a bevándorlás nyomán, vagy kulturálisról a túlzott mértékű külső befolyásoló tényezők következtében. E félelmek hátterében mindig a másokkal való implicit vagy explicit összehasonlítások húzódnak meg. A történeti összehasonlítás lehetősége abban rejlik, hogy ezeket a tudomány boncasztalára helyezheti, és nyomon követheti, hogy Európa más régiókkal szemben valóban a globalizáció áldozata-e vagy az inkább a hasznára válik. A másik kihívás a nemzetközi szervezetek, mint például az Európai Unió, az OECD vagy a Világbank felől érkezik. Az Európán belüli és az Európán kívüli világgal való összehasonlítás – például a vállalatok összevetése (*benchmarking*) formájában – nagyhatású politikai eszközzé vált, hogy égető társadalmi-gazdasági kérdésekről vitákat kezdeményezzenek, és politikai nyomást gyakoroljanak a kormányokra. Az Európai Unió nyílt koordinációs eljárása és az OECD nemzetközi oktatáspolitikája a PISA-tanulmányokon keresztül csak a legismertebb példák a nemzetközi összehasonlításra alapuló politikára. Ebben tud a történeti összehasonlítás új dimenziót nyitni, mivel a nemzetek közötti különbségek értékelésénél döntő tényező lehet, hogy történeti perspektívából szemlélve kiéleződésről vagy csökkenésről beszélhetünk. Végül önmagunk összehasonlítása másokkal a hétköznapijaink, a mai életmód részévé vált, amelynek során rendszeresek a nemzetközi találkozók és önmagunk összevetése másokkal az utazások, a migráció keretei között, a fogyasztásban, a nemzetközi médiumokban és a többnemzetiségű családokban. A nemzetközi összehasonlítás már messze nem csupán a tudósok tevékenysége, hanem a hétköznapi gondolkodásmód alapvető jellemzője.

Melyik ragadja meg ezen értelmezések közül a legjobban az összehasonlítások átalakulásának lényegét? Tanulmányunkban először a klasszikus nemzetközi összehasonlítások eredményeit foglaljuk össze, utána az összehasonlítások 1980-as évek óta bekövetkezett változását mutatjuk be, az összefoglalásban pedig a fentebbi három értelmezés egyike mellett foglalkunk állást.

A klasszikus történeti összehasonlítás

Az 1970-es és 1980-as évek klasszikus nemzetközi összehasonlítása nem volt homogén, sohasem létezett egységes iskolája. Jelentős különbségeket figyelhetünk meg a gazdaságtörténészek vagy a történeti demográfusok, mint például Angus Maddison vagy Peter Laslett kvantitatív összehasonlítása és a Jürgen Kocka vagy Barrington Moore által képviselt nemzeti különutas fejlődések kontextualizált összevetése, illetve Fernand Braudel globális összehasonlításai között.² A megközelítések sokszínűsége ellenére azonban ezekben az években számos közös törekvés is megfigyelhető.

² Maddison, Angus: *Economic progress and policy in developing countries*. London, 1970.; Maddison, Angus: *Phases of capitalist development*. Oxford, 1982.; Laslett, Peter: *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations*. Cambridge, 1977.; Kocka, Jürgen: *Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie. Zur politischen Sozialgeschichte. Der Angestellten: USA 1890–1940 im interna-*

A történeti összehasonlítás akkoriban még rendelkezett a tudományos újítás, az úttörő teljesítmény, az internacionális és interdiszciplináris témák felé való tudományos nyitás varázsával, továbbá a különböző országok történészei újszerű keretek között közös, nemzetközi összehasonlító projektek alkalmával találkoztak. Bár csak a történészek kis része használta a gyakorlatban is a nemzetközi összehasonlítást, jelenlétük a tudományos nyilvánosság előtt mégsem maradt marginális. Széles körű figyelemre tett szert például Walt W. Rostow projektje az iparosodásról, David Landes 19. századi európai gazdaságtörténeti opusza, a bielefeldi projekt a nyugati polgárság összehasonlító történetéről, Gerhard A. Ritter munkája az angol és a német parlamentarizmusról, illetve a Cambridge-csoport demográfiai elemzése.³

A nemzetközi összehasonlító kutatásokra ösztönzőleg hatott, hogy a más országokról szóló tudáshoz és a más országokban való kutatás lehetőségéhez egyre könnyebben lehetett hozzájutni. A kutatók egy új generációja profitált a több külföldi ösztöndíjas kutatói tartózkodásból, külföldi professzorok meghívásából, a növekvő számú nemzetközi konferenciából és *workshop*ból, a külföldi könyvekre és folyóiratokra költhető növekvő könyvtári költségvetésekből. A történeti összehasonlítás fejlődésének fontos előfeltételét képezte az új nemzetközi intézményrendszer létrejötte. Példaként említhetjük a németországi *mission historique française*t, majd később a berlini *Centre Marc Bloch*ot, az új német történeti intézeteket Párizsban, Londonban és Washingtonban (melyek a régebbi római intézetet egészítik ki), a kutatást más országokról és világrégiókról a párizsi *EHESS*-ben vagy a londoni *School of Oriental and African Studies*ban és az *Amsterdam School of Social Science Research*ben, illetve számos amerikai egyetemen a *regional studies* keretei között.

Mindezekén kívül a történeti összehasonlítás döntő lökést kapott a társadalomtudományoktól, különösképpen a szociológiától és a politikatudománytól, a korszak két legserkentőbben ható tudományágától. Ebben igen stimuláló szerepet játszottak az amerikai társadalomtudósok, mint például Reinhart Bendix, Charles Tilly, Barrington Moore, Carl J. Friedrich vagy Karl W. Deutsch, akiket részben a nemzetiszocialista rezsim száműzött, így politikai okokból is motiváltak voltak arra, hogy saját országukat és a nyugatiakat összevessék. Ugyanakkor az összehasonlítással foglalkozó történészek sok mindent átvettek az európai szociológusok és politológusok – például Stein Rokkan, Ralf Dahrendorf vagy Peter Flora – eredményeiből is.⁴ A kortárs kutatók mellett számottevő inspirációt jelentettek a

tionalen Vergleich. Göttingen, 1977.; Moore, Barrington: *Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie*. Frankfurt, 1969; Braudel, Fernand: *La Grammaire des civilisations*. Paris, 1987. (Első megjelenés: *Le Monde actuel. Histoire et civilisations*. Paris–Berlin, 1963.)

³ Rostow, Walt W.: *The stages of economic growth: a non-communist manifesto*. Cambridge, 1960.; Landes, David S.: *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge, 1969.; Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*. 3 Bde. München, 1988.; Ritter, Gerhard A.: *Deutscher und britischer Parlamentarismus. Ein verfassungsgeschichtlicher Vergleich*. Tübingen, 1962.; Ritter, Gerhard A.: *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München, 1989.; a Cambridge-csoport munkásságára lásd például: Laslett, Peter (ed.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge, 1972.

⁴ Vö. Bendix, Reinhard: *Herrschaft und Industriearbeit. Untersuchungen über Liberalismus und Autokratie in der Geschichte der Industrialisierung*. Frankfurt, 1960.; Moore, Barrington: *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, 1966.; Tilly, Charles: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York, 1984.; Friedrich, Carl J. – Brzezinski, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorships and Autocracy*. Cambridge, 1956.; Dahrendorf, Ralf: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. München, 1965.; Rokkan, Stein: *Vergleichende Sozialwissenschaft: Die Entwicklung der inter-kulturellen*,

társadalomtudományi összehasonlítás már nem élő atyjainak, elsősorban Max Webernek a művei is. Mivel akkoriban a történettudományban az összehasonlítás élő tradíciója hiányzott, mert a folytonosság a történeti összehasonlítás megalapítóival, Marc Blochkal, Otto Hintzéval vagy Henri Pirenne-nel megszakadt, a történeti értelmezéseket kínáló szociológusok és politológusok döntő iránymutatókká váltak.

A klasszikus összehasonlítást a társadalomtudományokhoz való szoros kötődése következtében erőteljesen befolyásolták a nem marxista – vagy ritkábban marxista – modernizációs elméletek. Az összehasonlítás gyakran azt jelentette, hogy a kutatók a fejlettség–elmaradottság, a modernitás–hagyomány kategóriáiban gondolkodtak. Összevetették a modern és premodern társadalmakat, tehát olyan kutatási témákon dolgoztak, mint az iparosítás, urbanizáció, alfabetizáció, szekularizáció, a modern társadalmi osztályok és a társadalmi mobilizáció kialakulása, társadalmi konfliktusok rendezése, modern politikai pártok és nyomást gyakorló csoportok (*pressure groups*), alkotmányok és jogállam, jóléti állam és oktatáspolitikai, modern munka- és családformák. A történészek modernizációkutatáshoz való legfontosabb hozzájárulásaként tartották számon a modernizáció eltérő útjainak, a modernizáció ellentmondásainak, a modern és a tradicionális „nem korszerű” együttélésének bemutatását.⁵

A történeti összehasonlító kutatások ekkor leggyakrabban a különbségekre kérdeztek rá, sőt néhány történész a különbségek elemzésére úgy tekintett, mint a történeti összehasonlítás legfontosabb sajátosságára. A történészek nagy energiabefektetéssel fáradoztak azon, hogy okokat találjanak arra, miért Franciaországban tört ki a Nagy Forradalom, miért Nagy-Britannia az első ipari forradalom hazája, miért Oroszországban robbant ki az első kommunista forradalom, miért az Amerikai Egyesült Államok lett az első független európai gyarmat, az „első új nemzet”, vagy miért vették át a hatalmat 1933-ban Németországban a nemzetiszocialisták. Elméleti szinten az összehasonlító módszer egyaránt foglalkozott regionális és lokális különbségekkel, de a kutatási gyakorlatban túlsúlyba kerültek a nemzeti különbségekre vonatkozó kérdésfeltevések.

A földrajzi tér, amelyet a klasszikus összehasonlító munkák tanulmányoztak, általában az atlanti világot foglalta magában. A történeti összehasonlítások elsősorban az e területen kialakult fejlődési különbségeket vizsgálták, az Amerikai Egyesült Államokat a modernitás mércéjének tekintették, és a németországi, franciaországi, brit politikai vagy gazdasági modernizáció fogyatékososságait azzal vetették össze. Sokkal ritkábban, de összehasonlításul szolgáltak a modern skandináv országok és Svájc, vagy éppen a kevésbé fejlett országok is, mint Olaszország, Kelet-Közép-Európa és Oroszország, illetve a Szovjetunió. A nem nyugati területek és az európai periféria iránti érdeklődés azonban csekély maradt.

inter-gesellschaftlichen und inter-nationalen Forschung. Frankfurt–Berlin–Wien, 1972.; Flora, Peter – Fix, Elisabeth (Hrsg.): *Stein Rokkan. Staat, Nation und Demokratie in Europa. Die Theorie Stein Rokkans aus seinen gesammelten Werken.* Frankfurt am Main, 2000.; Flora, Peter: *Indikatoren der Modernisierung.* Opladen, 1975.

⁵ Az akkori legfontosabb iránymutató szöveg: Wehler, Hans-Ulrich: *Modernisierungstheorie und Geschichte.* Göttingen, 1975. Egy egészen más mai megközelítés összehasonlító szempontokkal: Charle, Christophe: *Discordance des temps. Une brève histoire de la modernité.* Paris, 2011.

Változások az 1990-es évek óta

A történeti összehasonlítás mind a metodológiai vitákat, mind pedig a kutatási gyakorlatot illetően jelentősen módosult az 1990-es évek óta.⁶ Hét pontban foglalhatjuk össze a folyamat legszembevetőbb elemeit.

(1) Elsőként említhetjük a módszertani vitában egyre erősödő kételyt a történeti összehasonlítással szemben, különösen Franciaországban és Németországban. Ennek hátterében elsősorban az a már említett aggály állt, hogy az összehasonlítás arra kényszerít, hogy merev, zárt nemzetállamokat konstruáljunk összehasonlítási egységként, s ezáltal ismét bebetonozzuk a történeti tradíciókkal rendelkező összefonódásokat nemzetállam és történettudomány között. A módszertani vitákban a történeti összehasonlítással szemben a nemzetközi cserefolyamatokat és a nemzeti határokon túli egybefonódásokat vizsgáló kutatások előnyre tettek szert, mivel ezen analízisek nem a határokat hangsúlyozták, hanem határokon túlnyúló folyamatokat tártak fel.⁷ Ez a szkepszis nem csupán a nemzetek közötti

⁶ Conrad, Christoph – Conrad, Sebastian: *Wie vergleicht man Historiographien?* In: Conrad, Christoph – Conrad, Sebastian (Hrsg.): *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich.* Göttingen, 2002.; Detienne, Marcel: *Comparer l'incomparable.* Paris, 2000.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Geschichte im Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung.* Frankfurt, 1996.; Haupt, Heinz-Gerhard: *Comparative history.* In: *International encyclopedia of the social and behavioral Sciences.* vol. 4. Amsterdam, 2001. 2397–2403.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen: *Comparative history. Method, aims, problems.* In: Cohen, Deborah – O'Connor, Maura (eds.): *Comparison and history.* New York, 2004. 23–39.; Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (eds.): *Beyond comparison? Debates on comparative and transnational history in Germany.* New York, 2010.; Haupt, Heinz-Gerhard: *European history as comparative history.* *Ab Imperio*, vol. 5. (2004) no. 1. 111–119.; Haupt, Heinz-Gerhard: *Historische Komparatistik in der internationalen Geschichtsschreibung.* In: Budde, Gunilla u.a. (Hrsg.): *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien.* Göttingen, 2006. 137–149.; Haupt, Heinz-Gerhard: *Comparative history – a contested method.* *Historisk Tidskrift*, vol. 127. (2007) no. 4. 697–716.; Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert.* Frankfurt, 1999. (kínai fordítása: 2009.); Kaelble, Hartmut: *Les mutations du comparatisme international.* *Les cahiers Irice*, (2010) no. 5. 9–20. (jelen tanulmány másik változata); Kaelble, Hartmut: *Historischer Vergleich.* In: *Docupedia-Zeitgeschichte*, 2012. 08. 14., http://docupedia.de/zg/Historischer_Vergleich; Kocka, Jürgen: *Comparison and beyond.* *History and theory*, vol. 42. (2003) no. 1. 39–44.; Kocka, Jürgen: *Asymmetrical historical comparison: the case of the German "Sonderweg".* *History and Theory*, vol. 38. (1999) no. 1. 40–51.; Lorenz, Chris: *Comparative historiography: problems and perspectives.* *History and theory*, vol. 38. (1999) no. 1. 25–39.; Siegrist, Hannes: *Comparative history of cultures and societies. From cross-societal analysis to the study of intercultural interdependencies.* *Comparative education*, vol. 42. (2006) no. 3. 377–404.; Siegrist, Hannes: *Perspektiven der vergleichenden Geschichtswissenschaft. Gesellschaft, Kultur, Raum.* In: Kaelble, Hartmut – Schriewer, Jürgen (Hrsg.): *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften.* Frankfurt, 2003. 305–330.

⁷ A transzferről szóló vitáról lásd: Freitag, Ulrike – Oppen, Achim von: *Translokaltät als ein Zugang zur Geschichte globaler Verflechtungen.* *H-Soz-u-Kult*, 2005. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/type=artikel&id=632> (utolsó letöltés: 2011. január 12.); Herren, Madeleine – Rüesch, Martin – Sibille, Christiane: *Transcultural History. Theories, Methods, Sources.* Heidelberg–Berlin, 2011.; Kaiser, Wolfram: *Integration als Europäisierung. Transnationale Netzwerke und grenzüberschreitende Interaktion.* In: Bauerkämper, Arnd – Kaelble, Hartmut (Hrsg.): *Europa als Gesellschaft.* Wiesbaden, 2012. 43–62.; Kaelble, Hartmut: *Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer.* In: Kaelble, Hartmut – Schriewer, Jürgen (Hrsg.): *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften.* Frankfurt, 2003. 469–493.; Kaelble, Hartmut: *Die Debatte über Vergleich und Transfer und was jetzt?* *H-Soz-u-*

összehasonlításra terjedt ki, hanem néha azokra is, melyek Európát mint egészet más világ-régiókkal vetették össze. E mögött nemcsak egy túlzottan nagyhatalmú Európai Uniótól és annak a történettudományra való hatásából származó politikai félelmek húzódtak meg, hanem annak visszautasítása is, hogy újjáéledjen egy intellektuális „Európa-erőd” és az európai civilizáció felsőbbrendűségét hirdető konstrukció. A történeti összehasonlítással szemben megfogalmazott ezen kritikáról azonban az utóbbi években a módszertani viták során ritkábban olvashatunk. A szkepszis helyett inkább az összehasonlítással szembeni érdektelenség vált jellemzőbbé, amit jól mutat az is, hogy a transznacionális történelemről szóló legfrissebb programadó tanulmányokban már ritkán támadják az összehasonlítást, túlnyomórészt meg sem említik.⁸

(2) A második változást a történeti összehasonlítás kutatási gyakorlatában bekövetkezett, már említett normalizálódásban látjuk. Ellentétben azzal, mint ahogy azt a módszertani viták alapján elvárnánk, az összehasonlítás a történészek bevett, gyakran használt eljárásává vált, amit időközben szakdolgozatokban és doktori munkákban is elterjedten alkalmaznak. Az összehasonlítás ma már nem módszertani kaland s nem is úttörő teljesítmény. Ez igaz mindenekelőtt a Nyugat-Európán belüli összehasonlításokra, melyek az egyre növekvő európai hasonlóságok következtében egyre kevésbé tűnnek izgalmas témának. A standardizálódás fontos eleme azonban az is, hogy a történeti összehasonlítás árnyaltabbá vált, és a reflexió színvonala is nagymértékben emelkedett. A Michael Werner és Bénédicte Zimmermann által kidolgozott „*histoire croisée*” koncepciójában a szerzők mindezt jól összefoglalták.⁹ A történeti összehasonlítás összességében sokkal komplexebbé vált. A kutatásokban igen kedvelt lett a különböző politikai síkok, elképzelés- és cselekvésmódok egymásba fonódásának (*jeu d'échelles*) vizsgálata, melynek során egyazon munkában a különböző helyi és nemzeti szintek kuszán egymásba hajlanak.¹⁰ Kvantitatív és kvalitatív módszereket gyakran kombinálnak egymással, sőt az is bevett gyakorlat, hogy a transzfer és a *histoire croisée* analíziseket a történeti különbségek és hasonlóságok elemzésével együtt

Kult, 2005. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=574&type=artikel> (utolsó letöltés: 2012. január 11.); Kaelble, Hartmut: *Herausforderungen an die Transfergeschichte*. Comparativ, Jg. 16. (2006) Nr. 3. 16. 7–12.; Middell, Matthias (Hrsg.): *Kulturtransfer und Vergleich*. Leipzig, 2000.; Middell, Matthias: *Kulturtransfer und Historische Komparatistik - Thesen zu ihrem Verhältnis*. Comparativ, Jg. 10. (2000) Nr. 1. 7–41.; Middell, Matthias: *Histoire européenne et transfert culturel*. Diogenes, No. 48. (2000) 30–40.; Middell, Matthias: *Schwierigkeiten des Historiographievergleichs – Bemerkungen anhand der deutsch-deutschen Nachkriegskonstellation*. In: Conrad, Christoph – Conrad, Sebastian (Hrsg.): *Die Nation schreiben. Geschichtswissenschaft im internationalen Vergleich*. Göttingen, 2002. 360–395.; Paulmann, Johannes: *Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer. Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts*. Historische Zeitschrift, Jg. 282. (1998) Nr. 3. 649–685.

⁸ Vö. Irye, Ikira – Saunier, Pierre-Yves (eds.): *The Palgrave dictionary of transnational history*. New York, 2009. 8.; Gunilla, Budde et al. (Hrsg.): *Transnationale Geschichte. Themen, Tendenzen und Theorien*. Göttingen, 2006.; Loth, Winfried – Osterhammel, Jürgen (Hrsg.): *Internationale Geschichte. Themen – Ergebnisse – Aussichten*. München, 1999.; Patel, Kiran: *Transnationale Geschichte*. Ego. Geschichte online. www.ieg-ego.eu (utolsó letöltés: 2011. január 12.); Wirz, Albert: *Für eine transnationale Gesellschaftsgeschichte*. Geschichte und Gesellschaft, Jg. 27. (2001) Nr. 3. 489–498.

⁹ Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte: *Penser l'histoire croisée. Entre empirie et réflexivité*. Annales HSS, t. 58. (2003) no. 1. 7–36. Némétül lásd: Werner, Michael – Zimmermann, Bénédicte: *Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen*. Geschichte und Gesellschaft, Jg. 28. (2002) Nr. 4. 607–636.

¹⁰ Vö. Revel, Jacques (dir.): *Jeu d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 1996.

kamatoztatják. Minderre csupán három példát villantunk fel: Dominic Sachsenmaier könyvében nemcsak a legutóbbi évtizedek kínai, amerikai és – a sajátos módon a világtól való elzártságával jellemzett – német történetírás hasonlóságait és különbségeit követi nyomon, hanem behatóan vizsgálja a történészek gyarapodó – bár nem azonos mértékű és nem teljes – nemzetközi kapcsolatrendszerét az idegennyelv tudáson, a külföldi képzéseken, a nemzetközi konferenciákon és kutatóhálózatokon, kutatói és oktatói tartózkodásokon keresztül. Christophe Charle a 19. századi színházakról szóló kötetében nemcsak a francia, angol, osztrák és német színházak eltérő fejlődését vetette össze, hanem tárgyalta a személyek, darabok és a színházi koncepciók határokon átnyúló cseréjét, és kidolgozta téziséit a modern színjátszás nemzetközivé válásáról a párizsi színház domináns szerepével szemben. Iris Schroeder összehasonlító munkájában elsősorban a hasonlóságok bemutatására törekszik a 18. század végi, 19. századi francia, angol és német földrajztudósok Európa és Afrika reprezentációi között, de feltárja a különbségeket is, továbbá foglalkozik Párizs, London és Berlin földrajztudósainak szoros kapcsolatrendszerével és cseréjükkel, amely véleménye szerint a hasonló fejlődés döntő oka.¹¹ Általánossá vált, hogy a kutatók elmélyednek az összehasonlított országok gyakran eltérő historiográfiáiban, hogy megértsék a másik logikáját, s hogy az összehasonlító kérdésfelvetések megfogalmazásakor ne kizárólag a saját országuk történetírása inspirálja őket, hogy a kiinduló hipotéziseket ne csak a saját nemzeti összefüggések ismeretében alkossák meg, s más országok történetét ne csupán a saját nemzeti kérdések projekciós felületéül használják.

(3) A történeti összehasonlítás által vizsgált földrajzi tér sem teljesen ugyanaz, mint az 1970-es és 1980-as években. Kétségtől a Nyugat s azon belül is elsősorban Európa képezi továbbra is az európai történészek összehasonlító kutatásainak legfontosabb kiindulópontját, mégis kitágult a földrajzi tér. A legtöbb történeti összehasonlító elemzés két-három európai országgal, leginkább a középső háromszögben elhelyezkedőkkel, azaz Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Németországgal, valamint a körük tömörülő európai országokkal foglalkozik. A kedvező finanszírozási lehetőségek, a kutatók nyelvi kompetenciái és a szoros egyetemi kapcsolatok nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy ezt a mágikus háromszöget részesítik előnyben az európai történeti összehasonlító kutatások.

Ezzel egyidejűleg a történeti összehasonlítás megnyitotta kapuit a nem nyugati országok felé is. Az 1970-es és 1980-as évekkel ellentétben a történeti összehasonlítást már nem a nemzeti történetek, hanem egyre inkább a Nyugat vagy Európa zárt történetéből való kitörésként értelmezik. Az európai történelem írása egy zárt kontinens történeteként mindenképpen ugyanúgy kritika tárgyává vált, mint korábban a különálló nemzeti történetek alkotása.¹²

Három új út nyílt meg az összehasonlítás előtt az 1990-es évek óta. Először is a Szovjet-unió összeomlása után Kelet- és Nyugat-Európa összevetése új kihívást jelentett az összehasonlítás számára, így az ezzel foglalkozó munkák száma jelentősen nőtt. Különösen iz-

¹¹ Sachsenmaier, Dominic: *Global perspectives on global history. Theories and approaches in a connected world*. Cambridge, 2011.; Charle, Christophe: *Théâtres en capitales. Naissance de la société du spectacle à Paris, Berlin, Londres et Vienne*. Paris, 2008.; Schroeder, Iris: *Das Wissen von der ganzen Welt. Globale Geographien und räumliche Ordnungen Afrikas und Europas, 1790–1870*. Paderborn, 2011.

¹² Ez a tendencia jól kirajzolódik az európai történelemről szóló tankönyvek alapján. Frédéric Delouche és Jacques Aldebert jó tankönyve, melyet több nyelvre is lefordítottak, egy példája a zárt Európa-ábrázolásoknak (Delouche, Frédéric – Aldebert, Jacques: *Histoire de l'Europe*. Paris, 1993.). Az új német-francia tankönyv ellenben nyitott más világrégiók felé is. Le Quintrec, Guillaume – Geiss, Peter (Hrsg.): *Europa und die Welt seit 1945*. Leipzig, 2006.

galmas volt, ahogy Európa két felének kutatói új, szoros, de természetesen nagyon eltérő tapasztalatokon nyugvó együttműködést alakítottak ki. Az összehasonlító kutatások profittáltak olyan alapítványok kezdeményezéseiből is, mint például a párizsi *Maison des Sciences de l'Homme* vagy a Volkswagen alapítvány. A *Berliner Kolleg für vergleichende Geschichte Europas* sok összehasonlításra alapuló disszertáció megszületését támogatta, és számos találkozót szervezett kelet- és nyugat-európai kutatóknak konferenciák keretében vagy vendégprofesszorok meghívásával. Második újonnan feltűnt kutatási irányként említhetjük a fejlődő dinamikus világrégiókat, nevezetesen Kelet-Ázsiát, Dél-Ázsiát és Latin-Amerikát. Az összehasonlítás e területekre vonatkozóan természetesen jelentősen nagyobb nehézségekbe ütközött, mint Európán belül vagy az atlanti régióban. Ennek okaként a nehéz ázsiai nyelvek elsajátítását, a gyakran kevésbé rendezett levéltárak használatát és a hozzáférés bonyolultságát nevezhetjük meg, továbbá a történeti kutatások megnehezítését a diktatúrákban, ahol nem tartják tiszteletben a kutatás szabadságát és autonómiáját. Végül az összehasonlító történeti kutatások megnyitottak egy harmadik utat is Európa és az arab világ között, ami valójában magától értetődő két egymással szomszédos és erősen összefonódó régió között, mégis sajnálatos módon, az összehasonlítás ezen formáját még mindig túl ritkán választják.

(4) A különbségek már nem állnak annyira kizárólagosan az összehasonlító kutatások érdeklődésének homlokterében, mint korábban. Ismét csak három példát mutatunk be a globális történeti és a bilaterális történeti összehasonlító munkák közül: Jürgen Osterhammel és Christopher Bayly a 19. századi globális történelemről szóló könyveikben nemcsak a különbségeket vizsgálták, hanem az egész világot behálózó hasonlóságokat is. Jürgen Osterhammel a történelem központi kérdéseiről – mint például nemzetek és impériumok – kidolgozott nagyhatású tipológiáiban az óriási különbségek mellett, melyek mellett nem szabad elsiklani, meggyőző, országhatárokon túlmutató közös vonásokat is tárgyal. Christopher A. Bayly számos globális összehasonlítást követően, melyekben a különbségeket és az azonosságokat is nyomon követte, eljutott ahhoz az alaptézishez, hogy a hosszú 19. század alatt a világ társadalmi hasonlóbba váltak, ezáltal a világ is egyformábbá vált. A Franciaországgal és Németországgal kapcsolatos összehasonlító kutatások is már egyre kevésbé a különbségekre összpontosítottak, hanem érdeklődést tanúsítottak a hasonló német–francia fejlődési irányok iránt is. Példaként szolgáljon erre Hélène Miard-Delacroix kötete a német–francia történelemről, mely az 1963 óta eltelt fél évszázad történetéről sok Franciaország és Németország közötti párhuzamot állított előtérbe.¹³

(5) Az 1980-as évek óta az amerikai komparatiztika hatása – az európai és az amerikai összehasonlító kutatások számos párhuzama ellenére – mérséklődött, elsősorban két okból: egyrészt fokozatosan visszavonult az a már említett, a náci rezsim által Európából elűldözött kutatók generációja, akik kiváló intellektuális teljesítményükkel az atlanti régiót a klasszikus történeti összehasonlítás terepévé tették. Másrészt, ezzel egy időben, csökkent az Egyesült Államok s ennek következtében az amerikai történészek érdeklődése is Európa iránt, figyelmüket inkább a csendes-óceáni térség és Ázsia felé fordították. A „*Western Civ*” [a nyugati civilizáció – a ford. megj.] kurzusát, melynek lényegi részét Európa története tette ki, az amerikai egyetemek tantervében a világtörténet (*world history*) váltotta fel, amely

¹³ Bayly, Christopher Alan: *The Birth of the Modern World, 1780–1914. Global Connections and Comparisons*. Oxford, 2004.; Osterhammel, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München, 2009.; uő: *Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaats. Studien zur Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich*. Göttingen, 2001.; Miard-Delacroix, Hélène: *Deutsch–französische Geschichte. 1963 bis in die Gegenwart*. Darmstadt, 2011.

már erőteljesen sokpólusú szemléletet képviselt.¹⁴ Az amerikai történészek a történeti összehasonlítás módszereiről szóló európai vitákat és a már említett, új tudományos kifejezéseket – mint például a *transzfer*, a *histoire croisée* („keresztvezető történelem”), *histoire connectée* („összekapcsoló történelem”), a *geteilte Geschichte* („megosztott történelem”), az *entangled history* („egymásba fonódó történelem”), a *shared history* („közös történelem”) – alig építették be munkáikba. Európai és amerikai tényezők egyaránt ahhoz vezettek, hogy az európai összehasonlító történészek számára az amerikai kutatás már nem a hajdani iránymutató szerepet töltötte be, tehát e téren is normalizálódás ment végbe.

(6) Az összehasonlító módszerrel dolgozó történészek számára a társadalomtudományok ösztönző szerepe is elhalványult, melynek okai részben a történettudományban, részben a társadalomtudományokban keresendők. A történészek jelentős része másfelé tájékozódott, más tudományágak felé tekintettek, mint például az etnológia, a kultúratudomány, a művészet- és vizuális történet, a filozófia, a földrajz vagy a jogtudományok felé; már kevésbé lelkesíthették őket a politológusok és a szociológusok, mint korábban. Az 1989-es átalakulások hatására a történészek szenvedélye még inkább felerősödött a korszakolás és a korszakváltások iránt, és a különbség a társadalomtudományok tipológiáikért való rajongásával szemben még nyilvánvalóbbá vált. Továbbá a történeti szociológia mint a szociológia és a történelem klasszikus összekapcsolódása a történeti összehasonlításon belül is veszített régi súlyából. A kvantifikáció és a kérdőíves szociológiai és politológia módszerek egyre komplexebbé váltak, ezáltal pedig egyre nehezebben alkalmazhatóvá a történeti elemzések során. Ezenfelül a társadalomtudományos kutatások is specializálódtak, az általános és átfogó társadalomtudományi elemzések száma csökkent, azonban éppen ez utóbbiak képezték a hidat a történettudomány felé. Végül a globalizáció új kihívásaira teljesen eltérő módon reagáltak a történet- és a társadalomtudományok képviselői. A történészek – kevés kivételtől eltekintve – még nem találták meg a szerepüket a globalizációról folytatott vitában, csak a társadalomtudományok tudtak kézzelfogható válaszokat adni a nemzetközi szervezetek már említett összehasonlításokon alapuló politikájának kihívásaira, míg a történészek reflexiói marginálisak maradtak.

(7) Egyetlen vezető irányzat máig nehezen jelölhető ki a történeti összehasonlító kutatásokon belül. A történészek között jelentősen visszaesett a modernizációs elméletek és a fejlődési koncepciók iránti érdeklődés, melyek korábban a legfontosabb kapcsot jelentették a történet- és a társadalomtudományok között. A korábbi klasszikus modernizációs elmélettel szemben a reflexív modernizáció fogalma, melyet egyes szociológusok javasoltak, nem talált nagy visszhangra a történészek körében, már csak azért sem, mert a történettudomány művelőinek véleményét e témában sokkal kevésbé kérdezték meg. Az olyan tematikák, mint például a fejlődési folyamatok, fejlettebb és elmaradottabb országok, életformák, értékek és intézmények elemzése nem tűntek el teljesen a történeti kutatások palettájáról, de jelentősen ritkábbá váltak. Ha még létezik valamilyen kohéziós erő az összehasonlító történeti kutatások számára, akkor az inkább a másik kultúrák jobb megértésére való törekvés, s ezen a látszólagos kerülő úton keresztül a saját kultúra mélyebb megismerésének igénye. Az emlékezés helyei, a gyarmati politika és a dekolonizációs folyamatok, az erőszak és a háborúk, a tudás és a transzfer, a vállalati kultúrák és a történetírások összevetése gyakran a másik pontosabb megértését szolgálják, láthatóvá teszik döntései indítékait, a tettek kontextusát.

¹⁴ Az amerikai globális történeti kézikönyvekre lásd például: Crossley, Pamela Kyle – Lees, Lynn Hollen – Servos, John W.: *Global society. The world since 1900*. Boston, 2004.; Stearns, Peter N.: *Globalization in World History*. London, 2009.

Összefoglalás

Nem szabad túlértékelnünk azokat a változásokat, melyek az 1970-es és 1980-as évek óta bekövetkeztek az összehasonlító kutatásban. A történeti összehasonlítás klasszikus definíciója, az összehasonlítás szempontjai és eredményei nem avultak el, meghatározó témakörrei ugyanúgy nagy jelentőséggel bírnak ma is, mint egykor. Ezek közé sorolhatjuk a történeti demográfiát, a gazdasági fejlődést, a családot és a munkát, az oktatást, a várost, a migrációt, a társadalmi miliőket, a hétköznapi életet és a fogyasztói magatartást, a jóléti államot, az alkotmány- és jogtörténetet, a politikai pártokat és választásokat, a birodalmakat, a dekolonizációt és a másokról alkotott képet.

A mai összehasonlító történeti kutatás azonban már egy másik arcát mutatja: már nem az úttörőszellem formálja, inkább a normalizálódás hatása alatt áll. Kinyitotta kapuit egy tágabb tér, s nem csupán az atlanti világ előtt. Már kevésbé határozzák meg a társadalomtudományos modellek és az amerikai összehasonlítás sablonjai, kevésbé akar egy lenni a sok modernizációs elmélet közül, sokkal inkább profitálni kíván az elméletek széles választékából, melyet sok más tudományág kínál fel. Az összehasonlító kutatásokban már nem annyira domináns a különbségek feltárására való törekvés, a hasonlóságok bemutatása is egyre fontosabbá vált. Végül az összehasonlító kutatásokat már kevésbé a fejlődés iránti szenvedély táplálja, hanem érdeklődik a mások megértése iránt – Európán kívül vagy a más világrégiókba vezető átmeneti zónákban is.

A történeti összehasonlítás átalakulásának a tanulmány elején említett három interpretációja közül vajon melyik a legmeggyőzőbb?

Elhamarkodott lenne az összehasonlítás hanyatlásáról beszélni, bár az összehasonlító kutatás már nem izgalmas innováció, és az összehasonlításról szóló módszertani viták is lecsengtek az utóbbi években. A történészek bizonyára jóval tudatosabban néztek szembe az összehasonlítás nehézségeivel és határaival. Elterjedt nézetté vált, hogy az összehasonlítás csupán egy szempont a sok közül a nemzeteken túlnyúló történelmet illetően, már nem egy egyedülálló, önmagában a presztízs növekedésével kecsegtető történettudományos módszer. A kutatási gyakorlatban az összehasonlítás megszilárdult, népszerűsége semmiképpen sem esett vissza, sőt 2010 körül többen alkalmazták, mint az 1990-es években.

Ugyancsak elhamarkodott és a valóságtól elrugaszkodott lenne a történeti összehasonlítás reneszánszáról beszélni. A külső kihívások, melyeket a tanulmány elején villantottunk fel, nem találtak nagy visszhangra az összehasonlító történettudományban. A nemzetközi szervezetek által végzett, a jelenre vonatkozó politikai összevetések eddig elsősorban a szociológusokat, politológusokat és közgazdászokat ösztönözték, kevésbé a történészek munkáját. A globalizációról szóló vita néhány történészt arra bátorított, hogy a globalizáció túlzottan leegyszerűsített periodizációját felülvizsgálja, és átgondolja Európa szerepét a globalizációs folyamat történetében, azonban a globalizációról szóló gondolatcserében a történészek eddig nem játszottak meghatározó szerepet. A mindennapi élet összehasonlítását, a hétköznapi összehasonlítás gyakorlatát egy nemzetközivé vált világban eddig ugyancsak ritkán választották témául a történeti összehasonlító kutatások, annak ellenére, hogy a tudományos történeti összehasonlítás hozzájárulhatna az előítéletek felülvizsgálatához.

Tehát a harmadik lehetőség maradt, azaz az összehasonlító kutatás normalizálódott, elfogadott, bevett módszerre vált. A legtöbb érv is emellett szól: az összehasonlítást gyakran alkalmazzák, továbbra is rendelkezik korábbi előnyeivel, mindeközben már sok tapasztalaton nyugszik, reflektálva, más módszerekkel kombinálva használják. A normalizálódáshoz azonban az is hozzátartozik, hogy fontos területeken továbbra is maradtak fehér foltok, melyek közül zárásként csak a három legjelentősebbet emeljük ki: a nemzetközi, a német–

francia tudományos téren túlnyúló – főként nem európaiakkal is folytatott – véleménycsere hiányát az összehasonlító kutatásról; egy átfogó mérlegkészítés szükségességét az összehasonlító és transzferkutatások helyzetéről; a doktori iskolákon kívül a történeti összehasonlítással foglalkozó kurzusok és az első évfolyamos hallgatók számára használható kézikönyvek messzemenő hiányát.

Fordította: TAMÁS ÁGNES

Társadalomtörténeti filologizálás, avagy hogyan írjunk statisztikai elemzést a szkepticizmus korában?

Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. A múlt ösvényén* című sorozat. Szerkesztő: Gyáni Gábor. L'Harmattan, Budapest, 2011.
447 oldal

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történeti Szociológia Tanszékének éléről, valamint az egyetemi katedráról 2012-ben visszavonult Kovács István Gábornak az elmúlt harmincöt évben készült fontosabb írásait gyűjtötte egy kötetbe a L'Harmattan Kiadó. A tanulmányokat megalapozó kutatásokba fektetett munkát illetően bátran használhatnánk a sziszifuszi jelzőt, esetünkben ez azért lenne mégis indokolatlan és illetlen, mert a kőgörgetésre ítélt Sziszüphosz emberfeletti munkája sohasem vezetett eredményre. Kovács István Gábor viszont nem hiába görgette azt a bizonyos sziszifuszi követ, számos értékes, alapos műgonddal elkészített tanulmány került ki a kezei közül. Akinek volt szerencséje részt venni a kutatómunkában – közéjük sorolhatom jómagam is –, egyetért velem abban, hogy olyan módszertani alaposág és olyan kutatói attitűd jellemzi Kovács István Gábert, mely példaként szolgálhat minden társadalomtörténész számára.

A tanulmányok nem kronologikus sorrendben követik egymást, hanem három nagy tematikus egységbe rendeződnek. Az első blokk a *Történeti elitkutatás* nevet viseli, melyet a *Felekezet és etnikum – Iskola és asszimiláció* című fejezet követ. Ez utóbbiban két vitairat és három, Sáros megye nyelvi viszonyaival, valamint a Sáros megyei tanítókkal foglalkozó tanulmány kapott helyet. Ennek az egységnek a középpontjában

ban a felekezeti és nemzetiségi viszonyok változása, az asszimiláció kérdése áll. A kötet utolsó, *A kalendáriumok és a paraszti kultúra* című fejezetében a népi kultúra egy sajátos szegmensét ismerhetjük meg.

Nincs arra mód, hogy minden tanulmányt részletesen bemutassak, de erre nincs is szükség, hiszen a társadalomtörténet iránt érdeklődők a kötetbe szerkesztett tanulmányok jó részével már korábban találkozhattak.

A számos klasszikussá vált társadalomtörténeti művet létrehozó hazai elitkutató csoport históriájának bemutatása tudománytörténetileg is érdekes kuriózum, hiszen a szerző maga is részese volt az eseményeknek.¹ Az 1970-es évek végén Huszár Tibor kezdeményezésére útnak induló kutatói munka és a párhuzamosan folyó szakmai diskurzus hatására lassan kibontakoztak az elitkutatás elméleti alapjai. Az elit meghatározása két dologra támaszkodott: egyfelől a formális, intézményes pozíciókra, másfelől a társadalmi szektorok vagy alrendszerek szerinti fragmentáltságra (politikai, gazdasági, egyházi, katonai és tudáselit). A javak elosztását felügyelő és végrehajtó intézmények élén álló személyek alkották tehát – többes számban használva – az országos eliteket. Innen jutott el Kovács is saját elitdefiníciójához: „Tudáseliten így a tudást ter-

¹ Csak néhányat megemlítve a hazai elitkutatás eredményeiből: Szakály Sándor: *A magyar katonai elit 1938–1945*. Budapest, 1987.; Gergely Jenő: *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–45*. Budapest, 1992.; Lengyel György: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból*. Budapest, 1993.

melő, közvetítő, elosztó, ellenőrző intézmények, szervezetek vezető pozícióit elfoglaló személyek csoportjait értjük.” (58. old.) A munkamegosztás során jutott Kovács István Gábornak osztályrészül az a feladat, hogy a két háború közötti értelmiségi elit, későbbi nevén tudáselit vizsgálatát elvégezze. Ezzel kapcsolatos megállapításait két tanulmányban összegezte, melyek közül véleményem szerint *A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon* tanulmány külön figyelmet érdemel. Egy kicsit messzebből indulva szeretnék rávilágítani e tanulmány érdemeire, melyben a tudáselit egy speciális csoportjának, az egyetemi tanároknak a társadalmi származását mutatja be a szerző.

Manapság a nagy társadalmi struktúrák és ezen struktúrák mozgásának vizsgálatát egyre több kritika éri. Maga Kovács is fenntartásokkal közelít a makroszintű elemzések felé: „Nem feltétlenül csak a nagy tömbök felmutatását kellene ambicionálnunk, hanem örömminket lelhetnénk sok kisebb szociokulturális, etnokulturális alakzat, művelődési tömb megtalálásában, megrajzolásában és megelevenítésében is.” (192. old.)

A kritikusok szerint a társadalmi makrocsoportokról alkotott tudományos elképzelések ugyanis csupán a valóságról alkotott reprezentációk, akárcsak a történelmi szereplők elképzelései. Ez utóbbiak érdeme ráadásul – folytatják a kritikusok –, hogy a szereplők konkrét, hétköznapi tapasztalataiból építkeznek, szemben a tudományos teóriákkal. Lassan tehát a társadalmi makrocsoportok vizsgálatának a helyét a társadalomról alkotott elképzelések vizsgálata vette át.² Ezzel párhuzamosan létjogosultságát veszítette az a megközelítés is, mely a társadalmi-történelmi szereplőket bizonyos előre meghatározott tényezők alapján (vagyon,

jövedelem, foglalkozás, végzettség, életmód stb.) sorolja be az előzetesen, tudományos szempontok alapján kialakított makrocsoportokba. Nemcsak az önmeghatározás, a szubjektív önbesorolás vált fontosabbá, hanem az interakcióknak, a társadalmasodás folyamatának az elemzése is. (Gondolok itt például a befogadás–kizárás társadalmi gyakorlatára, mely a társadalmasodásnak, a csoportképződésnek fontos eleme.³)

A statisztikai feldolgozást készítő társadalomtörténésznek két kérdésre kell választ találnia: egyfelől, hogy milyen társadalmi csoportokkal dolgozzon, milyen módszerrel határozza meg az egyes kategóriákat; másfelől, hogyan végezze el a szereplők klasszifikációját, besorolását. Mivel adottságként kell elfogadni, hogy rivális reprezentációk, elképzelések léteznek a társadalmi valóságról, és a statisztikai kutatásoknak nem ezeknek a reprezentációknak a vizsgálata az elsődleges célja, a társadalomtörténésznek két szempontot kell szem előtt tartania. Egyrészt olyan reprezentációt kell választani, mely figyelembe veszi az adott történelmi kor elképzeléseit. Számba vehetjük például a madártávlatból készített kortárs struktúraleírásokat (felmérések, népszámlá-

³ Simmel szavaival élve: „Mindazt, ami az egyénekben, minden történelmi valóság közvetlenül konkrét lelőhelyén ösztönként, érdekként, célként, hajlamként, mozgásként jelen van, mégpedig úgy, hogy általa képes másokra hatást gyakorolni, vagy másoktól hatásokat elszívni, a társadalmasodás tartalmának, tehát *anyagának* nevezem. Önmagukban ezek az anyagok még nem társadalmi természetűek. Sem az éhség, a szerelem, a vallás vagy a munka. Akkor válnak társadalommá, ha az egyének elszigetelt *egymásmellettiségét* az *egymással* való létezés és *egymásért* való élés meghatározott formáivá alakítják. Az emberek tömege nem lesz társadalommá az által, hogy céljai vannak. A térbeli és időbeli egymás mellett létezésből akkor lesz társadalom, ha kölcsönös befolyásolás lép fel.” Simmel, Georg: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 1973. 187.

² Czoch Gábor: *A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténelmi vizsgálata*. Századvég, 15. sz. (1999/tél) 17–38.

lások, tudományos művek stb.), de még jobb, ha kategóriáink kötődnek a társadalmasodás folyamatához, a mikroszintű csoportképződési mechanizmusokhoz is. Ha nem előzetesen szeretnénk a kategóriákat kialakítani, akkor kialakíthatjuk a kategóriarendszert a státuszt, foglalkozást leíró korabeli megnevezésekből kiindulva is, ezzel adva választ egyúttal a klasszifikáció problémájára is.⁴ Az igazi kihívást mégis az jelenti, hogyan tudjuk a kategóriarendszert ötvözni a mikroszintű csoportképződési folyamatokkal, a társadalmasodás folyamatával, a társadalom ugyanis nem pusztán egy merev, felülről ránk kényszerített struktúra, hanem a hétköznapi interakcióban megnyilvánuló és formálódó entitás is egyben. A hétköznapi interakció és a makroszintű struktúra kapcsolódási pontjait keressük tulajdonképpen. A hagyományos struktúra-képző változók (vagyon, jövedelem, foglalkozás, képzettség stb.) is befolyásolják a társadalmasodás folyamatát, de mégsem jelennek meg direkt módon a hétköznapi interakció szintjén. Olyan számszerűsíthető mutatót kell tehát találnunk, mely direkt módon jelzi a hétköznapi interakciókban is megnyilvánuló hierarchikus viszonyt. Nézzük most meg, hogy ezzel a kihívással, mennyire volt képes megbirkózni Kovács István Gábor.

A 19. századi társadalom szerkezetét – Kövér György nyomán – legújabbban három tengely mentén szokás megrajzolni (vagyon- és jövedelemmegoszlás; tevékenység-szerkezet; rang és presztízs).⁵ Ez utóbbit, a presztízst tekinthetjük a hétköznapi érintkezés során legdirektebb módon megnyilvánuló struktúra-képző tényezőnek. Kovács is ebből a három tengelyből indult ki: szám-

ba vette a vagyoni és jövedelmi helyzetet, a képzettséget, a foglalkozást, de a társadalmi hierarchia kialakítása során arra törekedett, hogy a megszólítást mint a társadalmi presztízs, a társadalmi rang általános jelzőjét alkalmazza. Az adatgyűjtés és -elemzés során bebizonyosodott, hogy egy adott vagyoni és jövedelmi helyzet esetén az illető igyekezett a társadalmi állásához illő presztízselemeket összegyűjteni (kitüntetés, kaszinótagság stb.). A vagyoni, jövedelmi helyzet és az ehhez megfelelő társadalmi rang inkonzisztenciája jelentette inkább a kivételt. Nem állíthatjuk, hogy Kovácsnak sikerült maradéktalanul elosztatni a struktúrákkal és statisztikai elemzésekkel kapcsolatos szépsziszt (jöllehet explicit módon ez nem is állt szándékában), de fontos elindulni a statisztikai elemzések kapcsán egy olyan irányba, mely – túl a hagyományos struktúra-képző elemeken – képes a hétköznapi interakciókban megnyilvánuló társadalmasodási folyamatokat is figyelembe venni. Ebből a szempontból a társadalmi presztízs egy jól mérhető szegmensét sikerült megragadnia.

A tanulmány értékét nemcsak a fent említett eljárás növeli, hanem az adatgyűjtési módszer is. A társadalmi származás feltárását – az általános gyakorlattal ellentétben – Kovács nem egy tömeges adatokat tartalmazó, könnyen kódolható forrástípust felhasználva végezte el, hanem a fellelhető források széles köréből merített. Az apák esetén például három időmetszetet (és számtalan forrást) vett alapul, ezáltal lehetővé vált az életpályák nyomon követése is. Ez a minőségi adatbázis tette lehetővé a fenti, társadalmi presztízsen nyugvó hierarchikus besorolást is.

Ez a fajta, megalkuvást nem tűrő módszertani precizitás jellemzi Kovács vitairatait is. Módszere, hogy forráskritikai észrevételek alapján megkérdőjelezi a szerzők kiindulópontját, előfeltevéseit, rámutat a következetlenségekre, valamint a becslési pontatlanságokra, ezáltal érvénytelenítve a végső konklúziót is. Az *Ellenreformáció – termé-*

⁴ Keller Márkus: *Új polgárok – régi értékek. A piarista szerzetesek rekrutációja és mobilitása, 1876–1930.* Aetas, 19. évf. (2004) 1. sz. 144–157.

⁵ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, 2003. 70–77.

szetes szaporulat – vándormozgalmak című tanulmányban kétségbe vonja Faragó Tamás azon állítását, hogy a 18. században a felekezeti szerkezetváltás oka elsősorban a felekezeti eltérő népszaporulatban keresendő. Karády Viktor két tanulmányának megállapításait vitatva pedig arra az álláspontra jut a „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmus kori Magyarország középiskoláiban című tanulmányban, hogy az anyanyelv alapján magyarnak tekinthető személyek nem voltak alulreprezentálva a középiskolai oktatásban.

Ebben a blokkban kapott helyet a Sáros megye viszonyaival foglalkozó három tanulmány is. A *Sáros megye nyelvi viszonyai* című tanulmányban Kovács számba veszi a nyelvi-etnikai átrendeződés mögött álló tényezőket, és meghatározza a nyelvi asszimiláció irányait is. A *tanítási nyelv Sáros megye népiskoláiban* című tanulmány beszédes nevével azt nyújtja, amit ígér. Ez a két tanulmány alapozza meg a Sáros megyei tanítókkal foglalkozó *A nyelvi asszimiláció ösvényei* című tanulmányt. Ez a néptanítói réteg nemcsak fontos asszimilációs tényezőt jelentett, de maga is alanya volt az asszimilációnak. Kovács meggyőzően érvel amellett, hogy a tanítók nyelvi asszimilációja és ezzel párhuzamosan jelentkező identitásvál-
tása – a politikai nyomás mellett – a karrierépítés és társadalmi emelkedés iránti vágyból táplálkozott.

A *kalendáriumok és a paraszti kultúra* nevű fejezet az 1980-as években született írásokat tartalmazza. Ahogy arra Kovács István Gábor is rámutat, a kalendáriumok a modern tömegsajtó előtti korban fontos tényezőt jelentettek a paraszti kultúra, művelődés és értékrend alakulásában. A hagyományos paraszti kultúra azonban szívósan bizonyult. Az újfajta szemléletet képviselő és a nép felvilágosítását szolgáló kiadványokat így elsősorban a polgárosuló parasztság körében forgatták előszeretettel.

Grafomán világban élünk, a hazai történelmi munkákat illetően is nehéz napra késznek lenni. Más írások közül azonban igényessége és alaposága kiemeli Kovács István Gábor munkáit, de bátran mondhatjuk, hogy egész munkásságát. Nem egyszerűen csak kiforrott szövegekről beszélhetünk, hanem párját ritkító, nagy volumenű kutatási munkáról is. Ez az alaposág magából a kutatói attitűdből eredeztethető: „...más eredményt hozhat itt az időigényes »filologizálás«, mint bármely tömegesebb forrástípus rutinszerű lekódolása”. (117. old.) Ez a kutatómódszertanba épülő „filologizáló hozzáállás” és alapos forráskritika a záloga a kutatási eredményeknek, végső soron pedig a megalapozott társadalomtörténeti elméleteknek.

MAGOS GERGELY

A Monarchia születése és a magyar Sonderweg

Claude Michaud: Entre croisades et révolutions: princes, noblesses et nations au centre de l'Europe, XVIe–XVIIIe siècles. Scripta varia. Ouvrage édité avec la collaboration de Christine Lebeau.

Publications de la Sorbonne, Paris, 2010. 408 oldal; Claude Michaud: Ferdinand de Habsbourg (1503–1564). Honoré Champion, Paris, 2013. 388 oldal

Claude Michaud-nak, az Orléans-i, majd a Paris-I Egyetem tanárának kutatási területe a kora újkori Franciaország és Közép-Európa. Doktori értekezését a francia egyház pénzügyeiről írta, és a továbbiakban is hű maradt ehhez a témához. Foglalkozott két adókerület (intendance), Berry és Orléans intézményeivel is. A hetvenes években fordult érdeklődése Közép-Európa, elsősorban Magyarország felé. A mátrafüredi felvilágosodás-konferenciákon került szoros baráti kapcsolatba H. Balázs Évával és Benda Kálmánnal. Magyarul négy tanulmánya jelent meg.¹

Keresztes hadjáratok és forradalmak: fejedelmek, nemességek és nemzetek Európa közepén a XVI–XVIII. században címmel adta ki tanulmánykötetét Christine Lebeau, Michaud utódja a Paris-I Egyetemen. Az olvasó neki tartozik köszönettel, hogy elérhetővé tett tizenkilenc konferencia-jegyzőköny-

vekben, *Festschriften*ekben és folyóiratokban szétszórta, tehát gyakorlatilag hozzáférhetően és három eddig kiadatlan írást. A kutatókat cikkek írására készítő konferenciázás a tudományos élet szerves részévé vált. Ezt illusztrálja Claude Michaud 1969 és 2007 között megjelent műveinek listája: a nyolcvanegy írás negyedrésze készült ugyanis konferenciák számára. A szerkesztő a kiadott írásokat négy csoportra osztotta: *Nemzet és kiváltságok – A felvilágosult despotizmus távlatból – Keresztes hadjáratoktól forradalmakig – Megemlékezések*.

Ennek a recenzióknak célja az, hogy felhívja a figyelmet Claude Michaud magyar vonatkozású írásaira, ezért nem tartottam szükségesnek, hogy megemlítssem a Magyarországról szóló külföldi művekben elkerülhetetlen névelírásokat, ahogy azt sem, hogy polemikusan reagáljak azokra az állításokra, amelyekkel nem értek egyet.

A kötet első részét bevezető esszé (*Közép-Európa és a magyar sajátosságok*) a magyar újkort közép-európai keretbe illeszti, és elvi síkon elemzi. Sajátos volt a soketnikumú középkori népesedés kiváltságos kerületeivel, sajátos volt a török expanzió, illetve a *reconquista* hatása a lakosság etnikai összetételére, sajátos volt a királyi jövedelmek hullámlása, valamint a megye és az országgyűlés szerepe. Az elemzés konklúziója az, hogy a késő középkori és kora újkori soknyelvű Magyarország nem államot, hanem államnélküli nemzetet alkotott, amely nemzet prioritása az alkotmányos fejlődés során kiépült közjog fenntartása volt.

Auguste Thou latin nyelven írt *Egyetemes története* 1604 és 1607 között jelent meg. Magyarországról, a török háborúkról és Erdélyről a mű 138 könyve közül 36-ban esik szó. Thou a nantes-i ediktum előkészítője, IV. Henrikhez írt előszavában a türelmes, vallásbékét megvalósító I. Ferdinándot

¹ *Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén. Fekete János gróf levelezése. Századok, 117. évf. (1983) 3. sz. 558–599.; XIV. Lajos keleti politikája. Nointel márkí követése a török Portán. In: Benczédi László (szerk.): A Thököly-felkelés és kora. Budapest, 1983. 103–109.; Egy felvilágosodott magyar gróf, Teleki József (1738–1796). A Ráday Gyűjtemény évkönyve, 7. (1994) (Szerk. Benda Kálmán – Szabó András) 65–83.; Úton lenni a 18. században. Széchényi Ferenc 1787. évi utazása a Német-római Császárságban és osztrák Németalföldön. Sic Itur Ad Astra, 61. (2009) 19–38.*

dicséri. Az 1600-as években még élt az európai összetartozás tudata, Magyarország közel volt. Százötven évvel később a nyugati szerzők már a kontinens keleti felének más-ságát hangsúlyozzák.

Köpeczi Bélának ajánlotta a szerző a Rákóczi-szabadságharc háromszáz éves évfordulójára írt, *A sajtó és az esemény* című forráselemzését *Az európai udvarok szel-leme* című, Hágában 1699-től 1710-ig ki-adott francia nyelvű újságról. Szerkesztőjét, a kálvinizmusra áttért és Hollandiába me-nekült Nicolas Gueudeville-t vallási rokon-szenve a kuruc ügy mellé állította, de nem bízott Rákócziban, mivel a felkelés XIV. La-jostól kapott támogatást.

A magyar nemesség az 1780-as évek végén című írás összefoglalja a nyugati egyetemek szerepét a felvilágosodás ma-gyarországi meghonosodásában, és bemu-tatja az 1780-as és 1790-es évek politikai irodalmát. Röviden érinti a kontinuitás vi-tát, és ugyan nem foglal állást kategoriku-san, a felvilágosodás és liberalizmus közötti folytonosság tézisért érzi meggyőzőbbnek.

Gróf Fekete János levelezésének elem-zése, amely magyarul is megjelent, ahogy erre utaltunk, a kötet leghosszabb és legfon-tosabb cikke. Noha franciául harminchá-rom, magyarul pedig harminc éve jelent meg, Michaud kutatásának eredményei még nem kerültek be a nagyközönséghez szóló történeti irodalomba. Fekete Jánost illetően csak az akár anekdotikusnak tekinthető Voltaire-kapcsolat vált közkinccsé. Michaud az Országos Levéltárban őrzött Fekete-levelezés alapján kimutatja, hogy a gróf egy Brüntől Triesztig az egész Monarchiára ki-terjedő és II. József évtizedében a felvilágo-sult eszmékért lelkesedő szabadkőműves hálózathoz tartozott. A tanulmány azt su-gallja, hogy az udvar a szabadkőművesség betiltásával leghatékonyabb szervétől fosz-totta meg a Monarchia két része közötti ér-telmiségi együttműködést.

A Teleki Józsefről szóló tanulmány első fele a fiatal Teleki részvételét mutatja be a svájci, francia és holland tudományos élet-

ben, második fele pedig az erdélyi és ma-gyarországi reformátusok vezetőjeként kife-jtett politikai és oktatásügyi tevékenységét. A tanulmány két magyar forráscsoporton ala-pul, az Akadémiai Könyvtár kéziratárában őrzött Teleki-levelezésen és a Teleki család Országos Levéltárban őrzött gyömrői iratain.

A kötet második részét alkotó négy írás francia és belga forrásanyagot ismertet Má-ria Terézia és II. József „felvilágosult despotizmusa”-ról. A *Laudatio et carmen post mortem* című előadás egy mindaddig érintetlen témát emelt be a történetírásba. Az 1756. évi „szövetségi fordulat” több mint negyed évszázadra felfüggesztette a Bour-bon–Habsburg konfrontációt, így Francia-ország is részt vehetett Mária Terézia emlé-kének dicsőítésében. Az előadás tárgya egy francia és belga halotti beszédekből és ré-szint történeti, részint etikai eszmefuttatá-sokból, összesen tizennyolc darabból álló korpusz. A pozsonyi *Moriamur* és a büszke magyar nemzet a korpusz egyik, Mária Te-rézia felvilágosult haladó politikája pedig a másik főtémája.

Poterat márki a 18. század második fe-lében oly gyakori, mindenhez értő és a leg-változatosabb tervekről memorandumokat felterjesztő politikai kalandorok és ügynö-kök köréhez tartozik. 1781-ben több hóna-pig tanulmányozta Oroszországban egy Fe-kete-tengeri kereskedelmi társaság alapítá-sának lehetőségét.² A Krimből visszatérve két hetet töltött Bécsben. Útinaplóját a Loiret megyei levéltár őrzi. A *Poterat már-ki, egy francia megfigyelő a Habsburg Mo-narchiáról 1781-ben* című írás a napló hu-szonhárom bécsi passzusát (a teljes szöveg huszadát) közli. II. Józsefet és reformjait a márki nagyra becsüli. A Bécsben hallottak alapján ugyanazt írja Magyarországról, mint az országba látogató angol és francia diplo-maták, turisták és emisszáriusok: Óriási

² Poterat márki jelentését az oroszországi útról kiadta: Schnakenbourg, Éric: *Entre curiosité et espionnage: le voyage du marquis de Poterat vers la mer Noire, 1781*. Paris, 2011.

gazdasági fellendülésre lenne lehetőség, de a földesúri rendszer és az osztrák kormánypolitika az elmaradottságot állandósítja.

Az *Elfelejtett vagy eltitkolt forrás? A jozefinizmus és a jozefinista irodalom* című tanulmány gyors áttekintést ad a *Pietas Austriacával* szakító jozefinizmust elítélő osztrák történeti irodalomról.

A *II. József Bombelles márkí francia diplomata véleményének tükrében* című írás a márkinak a Droz kiadónál megjelent naplója alapján (hét kötet, 1780–1822) követi végig a márkí szenvedélyesen ellenséges megjegyzéseit II. Józsefről. Ellenszenve az emigrációs években sem enyhült. 1790–1791-ben Bombelles volt az összekötő a francia emigráció és II. Lipót között XVI. Lajos és Marie Antoinette megmentése érdekében.

A kötet harmadik részében hat cikk foglalkozik Franciaországgal és az Oszmán Birodalom viszonyával a 17. században. A *török történelem célszerű felhasználása az első XVII. század néhány poligráf francia történetésénél*³ című tanulmány Boitel de Gaubertin, Malingre de Saint-Lazare és François Eude de Mézeray egy-egy, Michel Baudiernak pedig két, 1622 és 1662 között megjelent írását mutatja be a törökök történelméről, vallásáról, szokásairól, hitbuzgalmukról, jótékonyaságukról, a birodalom intézményeiről és a kormányzásban oly nagy szerepet betöltött kegyencekről.

Az *Egyik keresztes hadjárattól a másikig avagy François de la Noue-tól Mercœur hercegig* című tanulmány bemutatja François de la Noue-t, a hugenotta hadvezért, aki az 1587-ben kiadott *Politikai és katonai beszédekben* azt fejtette ki, hogy véget kell vetni a katolikus–protestáns vallásháborúnak és a francia–török szövetségnek. A

keresztény fejedelmek szövetsége négy év alatt ki tudná szorítani a törököket Európából. Mercœur herceg, a katolikus Liga feje, miután 1598-ban behódolt IV. Henriknek, Rudolf császár szolgálatába állt. 1601-ben bevette Székesfehérvárt. Lotharingiába menet azonban Nürnbergben meghalt. Alphonse de Ramberviller ódája és François de Sales halotti beszéde a keresztény hősök példaképének állít emléket.

IV. Henrik, VIII. Kelemen pápa és a törökök című írás bemutatja, hogy a pápa 1595-től haláláig, 1605-ig igyekezett bevonni IV. Henriket egy törökellenes koalícióba, és végigkíséri a nunciusok hiábavaló erőfeszítéseit. Az 1604-ben elfogadott Kapituláció ugyanis felújította és megerősítette a francia–török szövetséget.

A *francia–török viszony a szentgotthárdi csata idején* című tanulmányban a szerző kifejti, hogy a hivatalos francia–török jó viszony, az 1604. évi Kapitulációban biztosított jogok és kedvezmények ellenére a francia nemesség körében ismételtlen fellobbant a keresztes hadjárat eszméje, az a gondolat, hogy Franciaország lenne hivatott felszabadítani az európai kereszténységet az oszmán iga alól. Az 1660-as évek diplomáciai bonyodalmai vezettek a francia jelenléthez Szentgotthárdnál. Sem a Velencének Krétában nyújtott segítség, sem a szentgotthárdi epizód nem hozott azonban változást, csak késleltette a török–francia szövetség felújítását.

Tíz évi elhidegülés és három évi huza-vona után, 1673 júniusában kapja meg Nointel márkí a nagyvezírtől az új kapitulációs okmányt. XIV. Lajos fő célja ekkor a lengyel–török béke megkötése volt, hogy a Porta I. Lipót ellen fordulhasson. Nointel márkí azonban nem viszi előre a lengyel béke ügyét a Portánál, Pomponne külügyminiszter pedig nem zárkózott el XI. Ince pápa keresztény koalíciós tervétől. 1679-ben mindketten kegyvesztetté váltak. A janzenista körhöz tartoztak, az *Államrezon és keresztény tudat – Nointel márkí követsége a Portán, 1670–1679* című tanulmány ezzel

³ A francia történetírás első 17. századnak nevezeti azt a korszakot, amely 1594-től 1661-ig tart. 1594-ben kezdődik, amikor IV. Henrik bevonul Párizsba, s ezzel véget ér a vallásháború. Befejezése pedig 1661, amikor meghal Mazarin, és elkezdődik XIV. Lajos személyes uralkodása.

magyarázza, hogy mindketten hittek még a kereszténység mozgósító erejében.

A nap, a sas és a félhold. Guillaumes követsége a Portán és Bécs 1683. évi ostroma bemutatja, hogy Nointel márkí utódja Konstantinápolyban azt a feladatot kapta, hogy török katonai támogatást szerezzen Thököly Imre számára, akadályozza meg Apafi Mihály megegyezését a császárral, és térítse el Lengyelországot az osztrák szövetségtől. A magyarországi hadjárat tervét 1682-ben fogadta el a Porta. 1683-ban Franciaország nem sietett Bécs védelmére, de nem támadta meg Lipótot a Rajnánál. A francia diplomácia által bátorított utolsó török expanziós kísérlet kudarcba fullt.

A Két ellenforradalmár II. Katalin udvarában. Gróf Esterházy Bálint és Marc de Bombelles márkí a francia emigráció politikai ügytelenségébe és tehetetlenségébe enged betekintést. Gróf Esterházy József Bálint francia tábornokot az emigráció háborús pártját vezető két Bourbon herceg (a jövőendő XVIII. Lajos és X. Károly) küldte Szentpétervárra 1791 őszén. Bombelles márkí 1792 januárjában XVI. Lajos megbízásából érkezett oda azzal a feladattal, hogy megnyerje a cárnőt a békés megoldás ügyének. A két francia küldött elhidegült egymástól, de egyiküknek sem sikerült a cárnő politikáját befolyásolni.

A fentebb már említett Poterat márkí forradalom alatti kanyargós pályájáról szól a Loiret megyei levéltárban őrzött levelezésen alapuló *Márkí, polgártárs, kém, kettős ügynök? Pierre-Claude de Poterat, 1789–1796* című cikk. A márkí 1790 végéig cikázott Torino és London között, és folytatott sifírozott levelezést az emigráció vezetőivel. Azután visszatért Franciaországba, memorandumokat küldött a külügyminiszternek, letartóztatták, ám a *thermidori* fordulat megmentette. 1795-ben diplomáciai megbízásokat kapott a Közfélzeti Bizottságtól, majd a Direktóriumtól, kétszer tárgyalt Thuguttal Bécsben. 1796 elején Dél-Németországban szervezte a forradalmi Franciaország támogatását, de közben az emigráció-

val is tartotta a kapcsolatot. Gyanússá vált, s a Direktórium visszahívta.

A Franciaország és Ausztria, 1800–1804. Van-e osztrákellenes beidegzettség a francia külpolitikának? című a kötet utolsó diplomáciatörténeti tanulmánya. Vergennes, XVI. Lajos minisztere mindvégig idegenkedett az osztrák szövetségtől, s öröksége nem tűnt el a forradalommal. A francia–osztrák viszony a marengói csata utáni négy békés év alatt is feszült maradt. Se Talleyrand, se Napóleon nem hitt a tartós osztrák–francia szövetség lehetőségében.

A kötetet Victor L. Tapié professzor, Benda Kálmán és H. Balázs Éva emlékének szentelt három *hommage* zárja le.

A historiográfia egyik rejtélye, hogy míg egyes uralkodókról könyvtárnyi publikáció születik, és monográfia monográfia után jelenik meg, más, esetleg korformáló fejedelmekről szegényes maradt az irodalom. Első megközelítésre úgy tűnik, hogy a történet-szeket a vizsgált kor szelleme, hangulata és propagandái inspirálják. Az újkori Habsburg császárok közül összesen négyen kerültek a történetírás rivaldafényébe: V. Károly, Mária Terézia, II. József és Ferenc József. A négy közül Machiavelli „virtù”-ja egyedül Mária Teréziát jellemezte. A nap, amely sohasem nyugodott le V. Károly birodalma fölött, megzavarta nem egy kora újkorral foglalkozó történész tisztánlátását. V. Károlyról és koráról – az európai országok történeti kronológiája hagyományosan az uralkodók sorrendjéhez tapad – majdnem ötszáz év óta számtalan biográfia, monográfia és tanulmánykötet jelent meg. A „virtù”-t nélkülöző V. Károly pedig uralkodásának évtizedei során bőven hozta a képtelen döntéseket.⁴ „Szerencsését” (ez is Machiavelli kifejezése) véletlenek sorozatának kö-

⁴ Lásd például az 1551-ben kioroszakolt – a választófejedelmek számára egyébként elfogadhatatlan – családi paktumot, amely Fülöpöt jelölte az esetleg megüresendő császári trónra.

szőnhette. Egyfelől négy – az aragóniai, burgundi, kasztíliai és osztrák – dinasztia spanyol, olasz, németalföldi és német birtokait örökölte, másfelől *conquistador* alattvalói óriási területeket hódítottak meg számára a tengeren túl.

A másodszülött Ferdinánd élete és pályája jóval kevesebb figyelmet kapott. Lendületesebb kutatást csak születésének öt-századik évfordulója indított el. Az első magyar nyelvű életrajzt Nagy Tamás írta. A magyar történeti köztudatban I. Ferdinánd nem szerepel a jelentős uralkodók között. Érdemes felidézni, hogy az idestova száz éves Révai Lexikon mekkora helyet szán az egyes Habsburg uralkodóknak. A pálmá 321 sorral Ferenc Józsefé – az *Etelka-Földöv* kötet uralkodásának hatvanharmadik évében jelent meg. II. József 297, Mária Terézia 197, I. Lipót 132 és I. Ferenc 117 sort kapott, míg az I. Ferdinándról szóló cikk mindössze 64 soros. Ez ellen a beidegzettség ellen lépett fel Pálffy Géza.⁵

„A Habsburg birodalmat megalapító erényes fejedelem hibátlan pályája” – ez az alcím tükrözné pontosan Claude Michaud Habsburg Ferdinándról írt könyvének szellemét és a szerző szándékát. Bátyjával ellentétben Ferdinánd nem rögtönzött. Kivételes politikai érzékének köszönhetően alkalmazkodni tudott országainak hihetetlenül változatos körülményeihez és erőviszonyaihoz, így mindig megtalálta a kivezető utat a fenyegető krízisekből.

Közismert a Habsburgoknak sok ország feletti uralmat adó isteni kegyelemnek az a fintora, hogy ritkán került a Ház élére a legátermettebb főherceg. Mindkét nagyapa

Ferdinánd útját próbálta egyengetni, de mindkettőt elvesztette nagykorúsága előtt. Az elsőszülöttségi törvény következményeivel így Ferdinándnak magának kellett megbirkóznia. Claude Michaud arra vállalkozott, hogy kiemelje Ferdinándot bátyjának árnyékából. Félre kellett tehát tennie a francia és a spanyol nézőpontokat, áttelepnie hol Bécsbe, hol Prágába, hol Pozsonyba, hol a magyar Alföldre, valamint Speyerbe, Wormsba, Nürnbergbe, Augsburgba és Regensburgba is, ahol a birodalmi gyűlések ültek össze, hogy a Monarchiát megalapító Ferdinánd személyiségét a maga sokrétűségében tudja ábrázolni. Ez a kitűzött cél határozza meg a tizenkét fejezetből álló könyv szerkezetét. Az első tíz fejezet a Habsburg Monarchia felépítésének kronológiai keretébe illeszkedik: *Spanyol infánsból osztrák főherceg – A hatalom átvétele az osztrák tartományokban – A „végzetes év”, 1526 – Magyarország és a harc a törökök ellen – A reformáció Ferdinánd országaiban – A császárság felé – V. Károly, Ferdinánd és Németország – Ferdinánd és Csehország – A császár, 1558–1564 – Ferdinánd és a zsinat – Gazdaság és társadalom – Ferdinánd a korban.* A könyvet térképekből, genealógiai táblázatokból és nyolc iratból álló függelék egészíti ki.

Ferdinánd akadálypályájának első szakasza 1522-ben zárul az örökös tartományokat átengedő brüsszeli megegyezéssel. Két fejezetben adja elő Michaud annak az öt évnek a történetét, amelynek során a birtoktalan másodszülött Habsburg főherceg előbb átveszi a hatalmat az osztrák tartományokban, azután megszerzi a Cseh és a Magyar Királyságot, majd 1527-ben kiadja a Monarchia politikai és pénzügyi igazgatását megreformáló rendeleteit. Hogy az olvasó megértse Ferdinánd hol kemény (Bécs, Tirol), hol óvatos, egyezkedő (Cseh Királyság) lépéseit az „összetett monarchia” (Pálffy Géza kifejezése) felé vezető úton, Michaud kellő pontossággal ismertet az egyes tartományok és országok intézményeit, a Habsburg örökösödési igény jogi indoklását és a Ferdinánd hatalomra jutása

⁵ Pálffy Géza széles körű levéltári kutatáson alapuló monográfiájának (*A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2011.) főhőse I. Ferdinánd. Pálffy arra figyelmeztet, hogy az osztrák ház és a dinasztiaval együttműködő politikai elit kiutasítása a Magyar Királyság végtelenül gazdag és bonyolult, ma nyolc utódállamban folytatódó történetéből tette és teszi lehetlenné ennek a történelemnek a megértését.

körüli párharcokat. Miután megvált az osztrák és cseh tartományokban ellenszenvvel fogadott spanyol és belga tanácsosaitól, Ferdinánd jó érzékkel választotta ki a tárgyalásokkal megbízott főtisztviselőket és udvari méltóságokat.

Ferdinánd születése előtt száz évvel, Zsigmond uralkodása alatt vált nyilvánvalóvá, hogy a közép-európai államok csak egyesült erővel tudják biztosítani a Száva–Belgrád–Déli-Kárpátok védővonalát. A két Habsburg–Jagelló házasság idején Belgrád már török kézen volt. Ferdinánd, aki jogosan kételkedett a gazdaságilag és katonailag meggyengült Magyar Királyság ellenálló erejében, osztrák tartományait be tudta vonni Horvátország védelmébe, de hiába fordult bátyjához segítségért Mohács előtt és a Mohács utáni években.

Egyet kell értenünk Michaud-val, Ferdinánd valóban optimálisan alkalmazkodott a Buda török megszállása utáni körülményekhez. A két király epizód (de nem a két legitimitás rivalizálása) Szapolyai János halálával véget ért. 1541 után az osztrák–török nagyhatalmi szomszédság Magyarország három részre osztásával állandósult. A harmadára csökkent Magyar Királyságot Ferdinánd alakította át Ausztria védelmi övezetévé. Hivatalszervezetét modernizálta, és a cseh–osztrák tartományok anyagi és katonai forrásainak segítségével kiépítette az új, ezer kilométeres végvári vonalat.

A török veszély árnyékában és bátyjának katolikus intranzigenciáját semlegesítve kellett az Erasmus-tanítvány Ferdinándnak saját országait és a német birodalmat megóvnia a vallásháborútól. A Monarchia három része, a politikai és kulturális háttértől függően, más-más módon (noha hasonló ütemben) dekatolizált, és más-más vallási pluralizmussal váltotta fel a katolikus egységet – ezt mutatja be biztos erudícióval és virtuozitással az ötödik fejezet. Az 1520-as évek végére kiderült, hogy erőszakkal nem lehet megállítani a reformáció terjedését. A brandenburgi, szász és pfalzi választóktól eltérően Ferdinánd nem szakított az Egyházzal, de

engedelmeskedett az államrezonnak, és fenntartotta a dialógust az adózás és a katonaállítás felett rendelkező protestáns rendekkel.

A keresztény államok összefogásának pápai programja nem élte túl II. Piust. Mohács után nyolc hónappal a császári zsoldosok fosztották ki Rómát, nyolc évvel később pedig létrejött az osztrák dinasztiát kétfrontos védelemre kényszerítő francia–török szövetség. A keleti frontot Ferdinándnak kellett tartania. Nem ment könnyen, nem csak azért, mert V. Károly a gazdag olasz és németalföldi tartományokat a spanyol ágának tartotta fenn. Mint a Birodalom helytartóságát ellátó római király Ferdinánd elvben fordulhatott *római hónapokért* a birodalmi gyűléshez, de, mint erre Claude Michaud rámutat, katonát és pénzt csak a protestáns fejedelmek és rendek beleegyezésével kaphatott (ennek pedig belpolitikai feltételei voltak), és a török támadók ellen Bécs felmentésére küldött csapatok nem léphették át a magyar határt. A Magyar–Horvát Királyságot továbbra is megillette a „kereszténység védőbástyája” cím, de a megvédendő Európa az örökös tartományok és Morvaország határánál kezdődött. Az azóta eltelt fél évezred alatt ez a választóvonal beleépült az európai önképbe, történetírásba és politikai gondolkodásba.

Michaud biztos tollal követi az 1530-as, 1540-es és 1550-es évek bonyodalmain, a mühlbergi csatával záródó háborút a császár és a schmalkaldeni liga között, valamint az összefonódó konfliktusokat Károly és Ferdinánd, a választófejedelmek és a császárságra igényt tartó II. Fülöp, majd IV. Pál pápa és a császárságot átvevő Ferdinánd között. Michaud minden lényeges mozzanatot primer források – levelezések, az egyes politikai döntéseket jogilag és történelmileg megindokoló írások – segítségével világít meg. A konfliktusokat kölcsönös engedelmekkel oldották fel, például 1530-ban a Ferdinándot római királlyá választó augsburgi birodalmi gyűlés megnyitásakor. A terv szerint a városba belovagló császárt jobboldalt Ferdinánd, baloldalt pedig a

nuncius kísérté volna a baldachin alatt. Mivel azonban a Választók tiltakoztak az osztrák főherceg elsőségét hitelesítő protokoll ellen, a baldachin alatt egyedül a császár lovagolt, előtte haladt a mainzi és a kölni érsek, mögötte pedig Ferdinánd és a nuncius.

Ferdinánd 1524-től kezdve sürgette a nyugati kereszténység szétszakadását meggátoló zsinat összehívását. Tridenttől azt várta, hogy protestáns többségű országaiban a két szín alatti áldozás és a lakosság nyelvében celebrált mise bevezetése és a papi nőtlenség megszüntetése, túl az általa keresztült vitt augsburgi vallásbékén, megnyissa az utat az újraegyesülés felé. Ferdinánd diagnózisa azonban téves volt. Egyik tábor sem a kompromisszumot tartotta érdekének, hanem a dogmák, illetve hittételek rögzítését és egyházszervezeteik megszilárdítását. A két szín alatti áldozás kivételes engedélyezését elérte, de a tridentti szellemben új erőt nyert Egyház az engedélyt rövidesen visszavonta. A Tridentben elfogadott – Ferdinánd vágyait félretevő – jezsuita platformra épült az összetett monarchia 50-90%-os rekatolizálása a következő korszakban.

A tizenegyedik fejezet az egyes termelési ágak növekedési adataira, valamint a parasztság és a városok helyzetének romlására koncentrál a monarchia három, cseh, magyar és osztrák részében. Ferdinánd uralkodása alatt éleződött ki a kontraszt a sörrel, édesvízi hallal és lenvászonnal kereskedő Cseh Királyság és a búzát, bort és marhát exportáló Magyarország között.

Az utolsó fejezetet Michaud Ferdinánd személyiségének szenteli. A tanúk – diplomaták, humanisták, arisztokraták – egybehangzóan rokonszenvvel írnak róla, nagyra értékeli mértékletességét, hitvesi hűségét, nyelvtudását és páratlan önuralmát, szemben a folyékonyan csak franciául beszélő bátyjának homlokegyenest ellenkező temperamentumával és életmódjával. Mindvégig a humanizmus szellemi világában élt, környezetéhez tartoztak orvosok, nyelvészek, történészek, festők és építészek, és az ő anyagi támogatása állította helyre az

1520-as években lehanyatlott bécsi egyetem tudományos színvonalát.

Házassági diplomáciáját (hét lányát és három fiát kellett bekapcsolnia az európai dinasztikus hálózatba) szűk korlátok közé szorította a reformáció. A *Tu felix Austria nube!* mechanizmus az ő esetében nem működött. A két Habsburg feleség nem térítette el Zsigmond Ágost lengyel királyt testvére, Izabella (és unokaöccse, János Zsigmond) támogatásától.⁶ A négy olasz házasság a Gonzaga, Este és Medici családokkal jelentős diplomáciai hasznot nem hozott, egyedül a két bajor házasság járt tartós politikai eredménnyel. A korban nem ismert genetikai kockázattal járó vérrokon házasságokat pedig ő és bátyja indították el a Habsburg-házban, Miksa főherceg és Mária infánsnő összeházásításával.

Ferdinánd életét és pályáját négy konfliktussorozat – bátyjával, a török birodalommal, a vallásbéke ellenségeivel és alattvalóival, pontosabban országának politikai osztályaival – kísérte végig, szinte születésétől haláláig. Claude Michaud egyenlő fontosságot tulajdonít a négy konfliktusnak, ez az egyik kulcsa a könyv meggyőző erejének. A Ferdinánd életrajz megírásának historiográfiai célját a könyv utolsó mondata összegezi: „Ő [Ferdinánd], akit a kisleánytörténetírás nem szeretett, a másodszülött, akit a nagy testvér történészei árnyékban hagytak, többet tett a német megbékélésért, mint dicsfényvel körülvett bátyja, ugyanakkor megvetette a soknemzetiségű Habsburg állam alapjait, amely állam négyszáz éves fennállása alatt Európa történetének és civilizációjának egyik meghatározó pólusa volt.”

KECSKEMÉTI KÁROLY

⁶ Zavaró sajtóhiba csúszott a Jagelló–Szapolyai genealógiai táblázatba (316. old.). Izabella királyné, I. Zsigmond lengyel király és Bona Sforza lánya nem 1509-ben született, amikor még az 1515-ben elhunyt Szapolyai Borbála, Szapolyai János húga volt Zsigmond felesége, hanem 1519-ben.

Indián birodalom a prérin

Pekka Hämäläinen: The Comanche Empire. Yale University Press, New Haven, 2008. 500+ VIII oldal

Pekka Hämäläinen *The Comanche Empire* (A komancs birodalom) című, hat éve megjelent könyve az elmúlt években több díjat is nyert az Egyesült Államokban. Ennek oka az, hogy a mű – bár tartalmaz vitatható állításokat és kisebb hibákat – egy ma szinte ismeretlen, még nem elterjedt megközelítésmódot alkalmaz. A cím is az újdonság erejével hat a magyar – és gyanítom, sok amerikai – olvasónak. Nálunk a komancsokat legtöbbször az Amerikában csak élete végén járt Karl May regényeiből ismerjük, mint az apacsok ellenlábasaikat. Másrészt az indiánok és a birodalom szövegeket a legtöbb emberben Közép- vagy Dél-Amerika fejlett anyagi és írásos kultúrájú népeit idézi fel, nem pedig a préri lovasnomádjait. Sőt az észak-amerikai indiánokról szóló művekben sem szerepelt, hogy birodalmat, birodalmakat hoztak volna létre. A címmel és a könyvvel kapcsolatban a legnagyobb kétséget az olvasóban éppen ez, a komancs területekre használt „birodalom” vagy „császárság” (*empire*) szó ébresztheti. A könyvről írt amerikai recenziók is ezzel kapcsolatban fogalmazzák meg a legtöbb kételet.¹ Maga a szerző is bizonytalanságának ad

hangot, hogy ténylegesen ez-e a legjobb fogalom az államalakulat megjelölésére.

Személy szerint elfogadhatónak tartom a „birodalom”, illetve – ahogy azt a szerző is írja – „birodalom-jellegű” államalakulat kifejezés használatát. Egy birodalmat általában gazdasági vagy politikai egységként vagy legalábbis nagyméretű és multietnikus államalakulatként képzelnek el. Ugyanakkor ezen kritériumok nem mindig adóttak: a Német-római Birodalom például politikailag nem volt egységes, míg a Bizánci Birodalom még akkor is birodalomnak nevezte magát, amikor a területe a fővárosra korlátozódott. Ez, de az 1919–1933 között is Német Birodalomról beszélő weimari alkotmány, valamint az önmagát megkoronázó Napóleon példája is megjeleníti a „birodalom” kifejezés lényegét: A birodalom inkább öndefiníció és annak külső elismerése, amely magasabb szintet tulajdonít az adott uralkodónak és országának a többi uralkodóhoz képest. A „császári” cím, illetve a „császárság” is hasonló módon értelmezhető, a komancsok vezetői nem mint „császárok” (*emperor*) jelennek meg, az „*empire*” itt birodalmat jelent. A „birodalom-jellegű” jelző (*imperialistic*) a köznap szöveghasználatban, az államformától függetlenül különösen a 18–19. században volt elterjedt, gyakran alkalmazták még köztársasági államformával összefüggésben is, amikor például francia gyarmatbirodalomról vagy francia birodalomról beszéltek. A külső szemlélő tehát bármikor birodalomnak tekint egy államot, ha az megfelelő katonai-gazdasági erőt mutat fel (a komancsok katonai erejüket tekintve egy ideig regionális szinten domináns szerepet játszottak), és/vagy területe nagy kiterjedésű, vagy az uralkodója császárnak címezi magát. Hämäläinen az Irokéz Szövetséget is birodalom-jellegű államként írja le, ám ez meg-

¹ Az általam olvasott ismertetőket a következők: Wade, Mariah F.: *Review of „The Comanche Empire”*. <http://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2225&context=greatplainsquarterly> 2009. – letöltés: 2014. január 26.; McLynn, Frank: *Spartans of the Plains*. *Literary Reviews*. http://www.literaryreview.co.uk/mclynn_o6_o8.html – letöltés: 2014. január 26.; Cashion, Ty: *The Comanche Empire (review)*. *The Journal of Military History*, vol. 73. (2009) No. 2. 646–647.

kérdőjelezhető, mivel az irokézek magukat konföderációnak tekintették, külpolitikájuk pedig nem nevezhető birodalom-jellegűnek, míg ezzel szemben a komancsok igényt tartottak érdekszférára, befolyási övezetre. A másik megnevezett példa, a 17. századi Powhatan vezette törzsszövetség, amelyet szövetséges és alávetett indián csoportok alkottak a mai Virginia és Delaware államok területén, már jobban megfelel a „birodalom” fogalmának.

A könyv monografikus jellegű, kronologikusan rendezett, összesen nyolc, különböző terjedelmű időszakot felölelő fejezetben tárgyalja a komancsok történetét. Megismerkedhetünk a komancsok eredetével, azaz, miért jelentek meg a 18. század elején a mai Új-Mexikó és Nevada területén, amikor a kőkorszakhoz hasonló gyűjtögető-vadászó életmód jellemezte őket. Ezt követően megtudhatjuk, hogyan váltak az itt élő európaiakkal való kapcsolatoknak köszönhetően lovas nomádokká, akik kezdetben csak vadászatra, később háborúban is használták a lovat, ami mobilabbá tette őket a többi indiánhoz és az európaiakhoz viszonyítva. A komancsok fejlődése, életmódjuk változása ettől fogva szoros összefüggésben állt az európaiakkal, valamint a határaikon létrejövő két független államnak, Mexikónak és az Egyesült Államoknak a helyzetével, azok egymáshoz fűződő viszonyával. „Komancséria” ugyanis egyszerre volt periféria és centrum – ahogyan azt a szerző megállapítja, azaz két ország perifériáján, de a kontinentális geopolitikai viszonyokat tekintve a centrumban helyezkedett el. Ez az egyik oka annak, hogy hamarosan jelentős terület került komancs ellenőrzés alá, mivel egyik ország sem tudta erre a számára még érdektelen területre összpontosítani erejét. Érdekes, de mások által gyakran bírált feltételezés, hogy a rendszeres komancs portyák komoly hatással voltak Mexikó meggyengülésére. A kritikusoknak igazuk van abban, hogy a mexikói belpolitika ingatagsága, a szinte állandósuló válság nem csak a komancsok rablásainak köszönhető, azonban

az északi területek (Nevada, Arizona, Texas) fölötti ellenőrzés elvesztésében a könyv szerzője által közölt adatok alapján a komancsok fontos szerepet játszottak. Az 1800-as évek első évtizedei jelentették a komancsok virágkorát: több ezer lóból álló ménesek, kézművesség és virágzó kereskedelem jellemezte ezt az időszakot, amihez Mexikót egészen a belső területéig (lényegében a fővárosig) fenyegető rabló hadjáratok társultak. A gyenge Mexikó tehetetlen volt a komancs veszéllyel szemben – a komancsok még a „skalpvadászatot” is Mexikó ellen fordították, annak szövetséges indiánjait gyilkolva Mexikótól hajtottak be fizetséget közvetítők útján – és látszólag semmi sem állhatott ennek az erős indián államnak az útjába.

Az 1846–1848-as háború során azonban Mexikó helyét az USA vette át a térségben, erősebb hadsereggel és stabil belső rendszerrel. Másrészt az 1850-es években nagy szárazság köszöntött be, ráadásul a bőlényeket az indiánok régóta „túl vadászták”. Ezenkívül a komancsok még „bérbe is adtak” területeket, ahol fehérek vadásztak a legfontosabb – földművelés híján szinte kizárólagossá vált – táplálékukra, s így a bőlények száma az 1860-as évekre elenyészővé válik. A komancsok emiatt kénytelenek lovaikkal táplálkozni, ami aláásta katonai erejüket (a hadjáratokra egy harcos négy-hat lovat is magával vitt, hogy pihent állatai legyenek), területük összeszűkülött, az USA lassan erődökkel kerítette be őket. Rövid lélegzetvételnyi időt jelentett a polgárháború, melynek során a térség ismét perifériává vált, lehetőséget adva a komancsok megerősödésére, hogy végül teljesen felszámolja őket a stabilizálódott USA hadserege.

A könyv bevezetőjében a szerző igen fontos szempontra hívja fel a figyelmet: a történeti irodalom az indiánokat legtöbbször mint az európai hódítás áldozatait mutatja be, akik semmit sem tudtak tenni soruk ellen, lebénulva nézték saját pusztulásukat. Az író szakítani igyekszik ezzel a megközelítéssel: a komancsokról nem az

európaiak szemszögén keresztül, hanem az indiánok felől közelítve, őket főszerepbe helyezve akar írni, keresve motivációikat, cselekedeteik mozgatórugóit, bemutatva diplomáciai manővereiket és államigazgatásuk elemeit. Önálló, a helyzettel tisztában levő, nem pedig kiszolgáltatott, az eseményekkel sodródó indiánokról akar írni. Ez a kísérlet megfelelően sikerül: a komancsok a könyvben úgy jelennek meg, mintha csak egy európai állam történelmét olvasnánk, a politikai manőverek és a gazdaságuk, területeik igazgatásának minden oka-okozata megjelenik, több lehetőséget is felvonultatva. Megismerjük, hogyan játszották ki a komancsok a fehér telepesek megfélemezésükre tett kísérleteit, sőt a diplomáciai manővereket is láthatjuk, amelyekkel egymás ellen is kijátszották a túlzottan megerősödött szomszédjaikat, vagy azokat a lépéseket, amelyekkel más törzseket előbb szövetségbe, majd függésbe vontak, végül pedig asszimiláltak. Hasonlóan mutatja be a komancsok lépéseit, szándékait, mint a mexikóiak, texasiak vagy amerikaiak motivációit, csak nagyobb terjedelemben és hangsúlyosabban.

Ugyanakkor a szerzőnek mint minden, a témában dolgozó történésznek meg kellett küzdenie azzal a problémával, hogy az indiánok nem hagytak hátra írásos emléket, így ő is csak a „fehérek” forrásaira tudott támaszkodni. Ennek következtében a komancsokkal szomszédos Mexikó és az Egyesült Államok politikája jelent meg a komancs politikát alakító tényezőként, mivel a komancsok szándékairól csak az események alapján alkothatott képet az író. Éppen ezért egy-egy esemény motívumaként több forgatókönyvet is felvázol a szerző, bizonyítékokkal és cáfolatokkal, míg végül eljut egyfajta konklúzióig. Nemcsak a történettudomány, hanem a természettudományok is megjelennek a könyvben: a komancsok egyoldalú táplálkozásából fakadó problémák, a bölények túl vadászása (maguk az indiánok és nem a fehérek idézték elő a bölények visszaszorulását, ahogy az sok szak-

irodalmi műben szerepel) és a beköszöntő szárazság mint a komancs birodalom bukásának egyik oka; mindezek vizsgálata szintén újfajta megközelítésmódot rejt magában.

A komancsok birodalma a középkori európai nomád birodalmakra (első Bolgár Birodalom, Mongol Birodalom) emlékeztet. Portyázó népességről van szó, amely gyakran demográfiai tartalékát is nő-, illetve gyerekrablással töltötte fel, gazdasági alapjait is a zsákmányszerző háborúk jelentették, míg a kereskedelmet és más munkákat valamilyen alávetett nép végezte. (A bolgár vagy a mongol birodalom esetében görögök, szlávok – a komancsoknál azonban nem létezett mezőgazdaság, míg az apacsoknál igen.) A komancsoknak azonban nem volt sem írásbeliségük, sem államapparátusuk (ellentétben például a közép-amerikai indiánokkal), így ismét csak jobb híján nevezi az író a komancsok lakta területeket „állam”-nak, inkább kerüli e fogalmat, és „terület”-et (*territory*) használ helyette.

A könyv nyelvi megfogalmazása igényes, de érthető a laikus olvasó számára is, azonban gyakran ide-oda ugrál a gondolatmenete, nem annyira a témaköröket (gazdaság, társadalom stb.), inkább a kronológiát illetően. Valójában ismétlésekről, már leírt gondolatok, események hosszú részletezéséről van szó, gyakran oldalnyi terjedelemben. Ezeket rövid visszautalásokkal elkerülhette volna az író, miközben a hosszú visszautalások sokszor megtörik az egyébként logikus, jól követhető gondolatmenetet, akaratlanul is az ismételt szöveg elé való „visszalépésre” kényszerítik az olvasót, hogy újra visszatérjen az elbeszélés „jelen idejébe”.

A könyvnek ugyanakkor sokkal több a dicsérendő tulajdonsága, amit a számos díj is mutat.² Jól átlátható térképekkel segíti a

² Bancroft Prize, the Merle Curti Award, Caughey Prize Norris and Carol Hundley Award, John C. Ewers Award, William P. Clements Prize, Kate Brooks Bates Award, Great Plains Distinguished Book Award,

szerző a helyszínek meghatározását. A forrásokat maximálisan kihasználva teljes képet sikerül vázolnia egy kevésbé ismert „birodalom”-ról, melynek létét – a korábban kifejtett okok miatt – sok történész vitatja. Mivel a szerző a forráshiányt a már fent említett módon áthidalja, képes az eseményeket a komancsok szemszögéből leírni, és az európai források felhasználása nála nem azt jelenti, hogy az európaiak nézőpontjából kiindulva gondolkozna. A szöveg felépítése vi-

lágos: a nagyobb fordulópontoknál, új időszakok kezdetével új fejezetek kezdődnek, amelyek akár önálló cikkeként is megállnák a helyüket, mivel jól végigvezetett, ke-
rek leírást adnak a tárgyalt eseményekről. Ezenkívül a munka mélységét, az író mélyreható kutatásait jelzi, hogy az ötszáz oldalas mű harminc oldalnyi irodalomjegyzéket és nyolcvan oldalnyi jegyzetet tartalmaz.

MOLNÁR DÁNIEL MÁRTON

Nemzet és történelem az iskolában 1848 előtt*

Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok.”
Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetediskurzusa.
(Eszmetörténeti könyvtár 18.) Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2013. 643 oldal

A magyar nemzetépítés eszmetörténete az utóbbi években több jelentős monográfia által gyarapodott.¹ Ezek a művek jellemzően a nemzetről alkotott diskurzus legmagasabb szintjével, a legmeghatározóbb politikai gondolkodókkal, történészekkel, irodalmárokkal, filozófusokkal foglalkoztak. Sokkal szerényebb figyelem jutott a csúcserőtelmségek által megtermelt tudás terjedésére és annak a nemzetépítésben betöltött szerepére. Áttörésnek számított Mikos Éva könyve a honfoglalás hagyományának megteremtéséről és annak megjelenéséről a 19. század legnépszerűbb médiumában, a kalendárium-irodalomban.² A kalendáriumok mellett a másik médium, amely a tömegek történelemről alkotott képét konstruálni, illetve formálni tudta, a tankönyv volt. Ezzel a műfajjal foglalkozik Lajtai L. László könyve,

amelyben a szerző a magyar történelem tanításának kezdeti szakaszát, a 18. század végétől 1848-ig terjedő időszakot vizsgálja.

Lajtai célja annak megállapítása, hogy az 1848 előtti magyar elit milyen elképzeléssel rendelkezett a közösségről, és ez az elképzelés mennyire tekinthető nemzetinek. Vaskos könyvének végén arra az eredményre jut, hogy 1848-ra már kész volt a korszerű historiográfiai eszközökkel alátámasztott magyar nemzeti mesternarratíva, és ez a tankönyvekben is jól megragadható volt. Emellett persze a tankönyvek között markáns különbségeket lehet megfigyelni. Lajtai azonban nemcsak a tankönyvek tartalomlemzésére alapozza konklúzióját, hanem a magyar történetírásnak és politikai gondolkodásnak átfogó, a középkortól a 19. század közepéig tartó bemutatását is nyújtja. Fontos elemzési szempont, hogy számára a tankönyv elsősorban az elit által előállított termék. Ez a termék ugyan a széles tömegek gondolkodását hivatott formálni, de Lajtai számára nem a pedagógiai hatás az érdekes, azaz azt nem tudjuk meg a monográfiából, hogy a tanulók mentalitását, történelemről alkotott képét és (nemzeti) identitását hogyan befolyásolták a történelemtankönyvek. Ehelyett a szerző a tankönyveket historiográfiai, eszmetörténeti forrásként kezeli, azaz az elitdiskurzus részeként.

A monográfia első fejezete a nacionalizmus magyarországi fejlődésének tárgyalásával kezdődik. Lajtai részletes fogalomtörténeti áttekintést adva mutatja ki, hogy a nemzet és nemzetiség szavak kaotikus használatából hogyan alakult ki a kiegyezés időszakára a magyar nemzet és a nemmagyar nemzetiség paradigmája. A fejezet további része a történelemtudomány és a nacionalizmus kapcsolatát boncolgatja. Lajtai először röviden áttekinti a történelem modern fogalmának kialakulását, majd az

* A recenzió az OTKA által támogatott K 108670. sz. „Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon” című kutatási projekt keretében készült.

¹ Dénes Iván Zoltán: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok.* (Eszmetörténeti könyvtár 15.) Budapest, 2011.; Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok... A magyar nemzetieszme és nacionalizmus története.* Budapest, 2007.; Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet.* Budapest, 2007.; Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* (Eszmetörténeti könyvtár 6.) Budapest, 2011.

² Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században.* Budapest–Pécs, 2010.

erre a modern történelemfogalomra alapuló szaktudomány fejlődését, elsősorban a porosz iskola kialakulását. Ezután figyelmét a magyar történetírás története felé fordítja, és a középkori krónikáktól kezdve elemzi a magyar történeti szövegek nemzetdiskurzusát. Kiemeli, hogy európai összevetésben is milyen fontos szerepet kapott az őstörténet, és erre alapozva már a 13. század végére készen állt a magyar patriotizmus ideológiája (Kézai Simon). Ez az eszme azután Thuróczy, Bonfini és Werbőczy keresztl nemcsak rögzült a következő századokban, hanem széles körben elterjedt. Ugyan a reformáció hatására egy katolikus és egy protestáns hagyomány is megjelent, de a nemzeti egység eszméjét a kialakulóban levő Szent Korona-tan biztosította. Ez az eszme azonban egy fontos elemében radikálisan megváltozott a 18. század végén, amikor is a magyar nyelv egyre komolyabb szerepet kapott a modernizálódó magyar nemzetértelmezésben. A rövid életű Hungarus-identitást így a nyelvi alapon definiált nemzeti közösségek eszméje váltotta fel. A reformkor végére a „megújuló nemzetfelfogás a saját múltja vonatkoztatva is alkalmazhatóvá vál[t], és ezáltal a »magyar történel[men]« mindinkább a kollektív belső kifejlődés megfelelő minőségű és mind szélesebb rétegek által befogadható koherens narratívába öntését ért[ették].” (154. old.)

A könyv további három fejezete az ilyen módon előállított nemzeti történeti paradigma tankönyvekben való megjelenését vizsgálja. A második fejezet gyakorlatilag Lajtai korábban megjelent kismonográfiáját építi be a szövegbe,³ s az oktatás intézménytörténetét, illetve speciálisan a történelemoktatás történetét tárja fel. A történelem-tankönyvek kiadástörténetén és kvantitatív elemzésén keresztül átfogó képet ad arról, hogy a magyarországi iskolákban milyen

könyvekből oktatták a történelmet. Figyelembe véve, hogy a forrásanyag kiadástörténete milyen kaotikus (Losontzi István *Hármas kis tükrök* című „bestsellerét” 1771 és 1868 között 71 alkalommal adták ki!), Lajtai munkája mindenképpen komoly forrásfeltáró érdemmel bír. A fejezet záró része pedig a tankönyvek szerzőit elemzi társadalmi státusuk, iskolázottságuk, (felekezeti) kapcsolati hálójuk alapján.

A tankönyvek történeti diskurzusát a harmadik és a negyedik fejezet elemzi részletesen. A harmadik fejezet a Gérard Genette nyelvész által kidolgozott transztextualitás elméleti kereteit felhasználva a tankönyvek „felszínét”, azaz címüket, a bennük található mottókat, ajánlásokat, előszavakat, idézeteket, illusztrációkat vizsgálja. Ennek nyomán Lajtai ki tudja mutatni a tankönyvek diskurzusának változatosságát, mindazonáltal ezek a diskurzusok egy irányba mutattak, mégpedig a magyar nemzetfogalom egyértelmű etnicizálódása felé. A könyvet záró negyedik fejezetben Lajtai visszatér a fogalomtörténeti elemzéshez, és a magyarok történelméről, eredetéről, jellegéről, honalapításáról és alkotmányáról szóló koncepciók konstrukcióját tekinti át. A fogalomtörténeti módszerrel végrehajtott vizsgálat megerősíti a harmadik fejezet eredményeit.

Lajtai műve tehát nagymértékben kielégíti az olvasó várakozásait. Forráskorpusza teljesen lefedi a tárgyalt korszakot, a nacionalizmuselméletek, a kosellecki *Begriffsgeschichte* és a transztextualitás elméletének segítségével olyan alapos vizsgálatot hajt végre, amire a magyar szakirodalomban eddig nem volt példa.⁴

³ Lajtai L. László: *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban, 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemkönyvekben.* Budapest–Pécs, 2004.

⁴ Nagyon hasonló témát dolgoz fel, de forráskorpuszában esetleges, módszertanában pedig felületes munka: Farkas Mária: *Történelemtanítás a népiskolákban a dualizmus kori Magyarországon. Szemléletformálás és értékközvetítés tantervek, olvasó- és történelemkönyvek tükrében.* Budapest, 2008.

A tárgyalt könyv befogadását azonban megnehezíti túlzott alapossága, a dagályosság határát súroló stílusa. A könyv alapjául szolgáló kéziratot, amelyet Lajtai 2011-ben doktori disszertációként védett meg az ELTE Atelier és a párizsi *École des Hautes Études en Sciences Sociales* co-tutelle képzésében, a szerző lerövidítette. Ennek ellenére a doktori disszertációk stílusához illeszkedő, minden apróságra kiterjedő részletességgel tárgyalja témáját. A fejezetek többsége nem összefoglaló elemzéssel zárul, és a könyv egésze végén található, csupán két és fél oldal hosszú utószó sem a monográfia végső tanulságait vonja le, hanem a 640 oldal terjedelmű könyv hiányosságaira hívja fel az olvasó figyelmét. A túl sok részlet között szinte elvesz az információ, így az olvasó több, az előszóban feltett kérdésre sem kap teljes körű választ. Egy összefoglaló fejezet bizonyára segítette volna az olva-

sót például abban, hogy a tankönyvszerzők felekezeti hovatartozása (Lajtai egyik gyakran használt elemzési szempontja) és az általuk produkált elbeszélés közötti összefüggést átfogóan tudja értelmezni. A szerzők regionális kötődése és ennek esetleges hatása a diskurzusra pedig annak ellenére kap kevesebb figyelmet, hogy az előszóban Lajtai ezt explicit módon kiemeli mint elemzési szempontot.

A nehezen olvashatóság tehát az egyébként kiváló elemzés befogadását mindenképpen megnehezíti. Ha azonban az olvasó ezen nehézségek ellenére át tudja magát rágni Lajtai művén, akkor nemcsak a történelemtankönyvek a címben ígért elemzését kapja, hanem átfogó képet a magyar nemzetfogalom kialakulásáról 1848-ig.

VARGA BÁLINT

Számunk szerzői

BÓDY ZSOMBOR	történész–szociológus, PPKE, Budapest
KABA ESZTER	levéltáros, PIL, Budapest
HARTMUT KAELE	történész, Berlin
KAISER FERENC	hadtörténész, Nemzeti Közszerhálati Egyetem, Budapest
KECSKEMÉTI KÁROLY	történész–levéltáros, Párizs
MAGOS GERGELY	történész–levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
MATHEY ÉVA	történész, DE, Debrecen
MOLNÁR DÁNIEL MÁRTON	történészhallgató, ELTE, Budapest
MOLNÁR ESZTER EDINA	muzeológus, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest
PETERECZ ZOLTÁN	történész, Eszterházy Károly Főiskola, Eger
POLLMANN FERENC	hadtörténész, HM HIM Hadtörténeti Intézet, Budapest
TAMÁS ÁGNES	történész, SZTE, Szeged
TOMKA BÉLA	történész, SZTE, Szeged
VARGA BÁLINT	történész, MTA BTK TTI, Budapest

A fordításokat BARNÁ JÓZSEF, BENCSIK PÉTER, BÓDY ZSOMBOR és TAMÁS ÁGNES készítették.

Contents

Essays

ZOLTÁN PETERECZ

- Theodore Roosevelt's Visit to Hungary. Additions to the Hungarian-American Relations 5

FERENC POLLMANN

- The Outbreak of World War I and the Austro-Hungarian Albania Project 20

FERENC KAISER

- The "Battleships" of the Imperial and Royal Navy in World War I 30

ÁGNES TAMÁS

- Visual Perceptions of the Great War through the Filters of Power. An Analysis of the Drawings in Borsszem Jankó, Figaro and Kladderadatsch 59

ESZTER EDINA MOLNÁR

- The Tragedy of Géza Csáth. Psyche and history 78

ESZTER KABA

- "All of them Will be Back by Autumn!" The Prisoner of War Question and Hungarian Society in the Columns of the Pesti Hírlap, 1920–1923 97

ÉVA MATHEY

- The American Government and the Question of Hungarian Revision between the Two World Wars 109

Workshop

ZSOMBOR BÓDY

- "This way it turns out that Socialists in Hungary are not roasted on a spit after all." The ordinary days of the relations between Hungary and an international organization in the 1920s 127

Evoking the past

ALBERT THOMAS

- Travels: Vienna – Budapest – Belgrade – Athens. Daily notes 152

Beyond our borders

- "Social history is now less theoretically oriented than in the 1960s, but more interdisciplinary" (Interview with Professor Hartmut Kaelble. By Béla Tomka) 171

- A selected bibliography of Hartmut Kaelble's works 177

HARTMUT KAEUBLE

- Changes in international historical comparisons since the 1970s 185

Reviews

Social historical philologizing, or how to write a statistical analysis in the age of skepticism?

(Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok. L'Harmattan, Budapest, 2011*)

GERGELY MAGOS 196

The birth of the Monarchy and the Hungarian Sonderweg

(Claude Michaud: *Entre croisades et révolutions: princes, noblesses et nations au centre de l'Europe, XVIe-XVIIIe siècles. Scripta varia. Publications de la Sorbonne, Paris, 2010; Claude Michaud: Ferdinand de Habsbourg (1503–1564). Honoré Champion, Paris, 2013*)

KÁROLY KECSKEMÉTI 200

Indian empire on the prairie

(Pekka Hämmäläinen: *The Comanche Empire. Yale University Press, New Haven, 2008*)

DÁNIEL MÁRTON MOLNÁR 208

Nation and history in the schools before 1848

(Lajtai L. László: *„Magyar nemzet vagyok.” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2013*)

BÁLINT VARGA 211

Authors 214

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.;

Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Katedrális Bt., Sik Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

A propaganda általános stratégiai céljait Harold D. Lasswell gyűjtötte össze: Ha az ellenségről esett szó, akkor az a gyűlöletkeltés volt, ami elérhető úgy, ha az ellenséget fenyegető, erőszakos agresszorként, gyilkosként, sátáni nemzetként tüntetik fel. A szövetségesek esetében barátságuk megőrzése volt a cél, amit tiszteletet kifejező ábrázolásokkal lehet elérni, továbbá a semlegesek meggyőzése is fontos volt, például azzal, ha bemutatjuk, az ellenség az akadálya a békekötésnek, s megjelenítjük a háború véres oldalát – így is erősítve a pacifizmust; és végül a célok között szerepelt az ellenség demoralizálása oly módon, hogy a győzelmük felőli kételyt terjesztjük, s tovább szítjuk a gyűlölködést. E célok mindegyike egyértelműen tetten érhető a német karikatúrákon – azzal a megszorítással, hogy a háború borzalmai a berlini lapban sem kaptak igazán teret. A Borsszem Jankóra azonban csak részben igazak e megállapítások, az ellenség ördögivé változtatása például gyakoribb és erőteljesebb a Kladderadatschban. A propagandacélok megvalósításához szükséges eszközöket, a hatásos propaganda nyolc jellemzőjét Alice Goldfarb Marquis ismertette cikkében, s megállapította, hogy az első világháborúban talán a britek használták ezeket a legsikeresebben. Elsőként a sztereotip ismétléseket említi, majd a beszélő neveket, a tények kiválogatását és egyes információk kihagyását, elhallgatását, kegyetlen, aljas tettek elmesélését, melyek nem feltétlenül valóságok, szlogenek alkalmazását, egyoldalú informálást, továbbá az ellenség támadását, kigúnyolását, végül a saját hadsereg felszólítását a háborús erőfeszítésekhez való csatlakozásra.

Tamás Ágnes tanulmányát számunk 59–77. oldalán olvashatják.
